215
I207.915/18

ئۇيغۇر ئەدبياتى
توغرسدا

21500003968

مللەتلەر نەشرياتى

中央民族学院图书馆

借书还期表

证号	还期

27854　维 43.2

文艺评论选
(论维吾尔文学)

借者	还期	借者	还期
830537	84?.3.22		
	84.4.18		

注意
1 借书到期请即送还。
2 请勿在书上批改圈点，折角。
3 借去图书如有污损遗失等情形须照章赔偿。

京卡0701

ئۇيغۇر ئەدەبىياتى توغرىسىدا

(ئەدەبىي ئوبزورلار)

جۇڭگو يازغۇچىلار جەمئىيىتى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق شۆبىسى تەرىپىدىن تۈزۈلدى

مەسئۇل مۇھەررىر: ئوبۇل ئىسلام

مەسئۇل كاررېكتور: نۇربىيە ئەزىز

مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى

شىنخۇا كىتابخانىسى تەرىپىدىن تارقىتىلدۇ

مىللەتلەر باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى

1982 ــ يىل 1 ــ ئايدا 1 ــ قېتىم نەشر قىلىندى

1982 ــ يىل 1 ــ ئايدا بېيجىڭدا 1 ــ قېتىم بېسىلدى

باھاسى: 0.68 يۈەن

مۇندەرىجە

ل. مۇتەللىپىنىڭ ئەدەبىي ئىجادىي پائالىيىتى ۋە
ئۇنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا
تۇتقان ئورنى...................... ئە. ئەختەم (1)
ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدىكى ئارۇز ۋەزنى توغرىسىدا
.... ئا. ئوتكۇر (14)
شېئىرىيەتتە بەدىئىلىك توغرىسىدا..... ئى. تۇرسۇن (49)
خەلق قوشاقلىرىنىڭ ياخشى ئەنئەنىلىرىگە ۋارىسلىق
قىلايلى........................ ت. ئېلىيوپ (84)
ئۇلۇغ تۈركشۇناس مەخمۇت قەشقىرى... ھ. يۇسۇپى (107)
موللابىلال بىننى موللا يۇسۇپ ۋە ئۇنىڭ ئىجادى-
يىتى توغرىسىدا.................... ش. ئومەر (127)
ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ تارىخى ۋە ئۇنىڭ بەزى
ئالاھىدىلىكلىرى توغرىسىدا...... م.زەيىدى (147)
«قۇتادغۇ بىلىگ» داستانى توغرىسىدا مۇلاھىزە.....
.... ئا. ئومەر (160)
كۆرەشچان يىللارنىڭ زەپەر ناخشىسى..... ئا. ئومەر (181)
زەلىلى ئىجادىيىتى ۋە ئۇنىڭ «سەپەرنامە» داستانى
.... ئا. تۇردى (202)

«ئوغۇزنامە» داستانى توغرىسىدا .... ئا. تۇردى (217)
ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرى توغرىسىدا...... م. زۇنۇن (229)
«چىنىقىش» ھېكايىسىنىڭ بەدىي ئالاھىدىلىكى
توغرىسىدا.................... م. زۇنۇن (241)
بالىلار ئەدەبىياتىنى راۋاجلاندۇرۇپ، كوممۇنىزىمنىڭ
ئىزباسارلىرىنى تەربىيىلەشكە ئەھمىيەت بېرەيلى
.... ئا. رەخمان (252)
ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى توغرىسىدا......ئا. رەخمان (268)
ئۇيغۇر خەلق لەتىپىلىرى ھەققىدە ...... ھ. ئەخمەت (286)
17 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 18 ـ ئەسىرنىڭ باش ـ
لىرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ مۇھىم
نامايەندىلىرى .... م. باھاۋىدىن (296)
نىم شېھىت ۋە ئۇنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيىتى توغرىسىدا
.... س. ماخمۇت (311)
بەدىي ئەدەبىياتتىكى ئىستىلىستىكىلىق
ئىپادىلەش ۋاستىلىرى توغرىسىدا...... ئا. قاسىم (332)
خىرقىتىنىڭ «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» داستانى
ھەققىدە قىسقىچە مۇلاھىزە ...... ئا. ئىسمايىل (366)
رىيالىزىم ھەققىدە.................م. ئىمىن (375)
نەسرى شېىر ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى توغرىسىدا
.... ھ. موللايۇپ (398)
«چاشتانى ئېلىگ بەگ» توغرىسىدا...............
.... ئا. خوجا، ئە. يۇسۇپ (405)

ل. مۇتەللىپنىڭ ئەدەبىي ئىجادىي پائالىيىتى ۋە ئۇنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا تۇتقان ئورنى

ئەلقەم ئەختەم

ل. مۇتەللىپ ئەدەبىي ئىجادىيەتكە قەدەم قويغان يىللاردا شىنجاڭدا جاھانگىرلىككە ۋە ئۇنىڭ غالچىسى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى دېموكراتىك ھاكىمىيەت مەۋجۇت ئىدى. بۇ ھاكىمىيەت شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقلىرىنىڭ جاھالەت ۋە مۇستەبىتلىككە قارشى ئۇزاق مۇددەت كۈرەش ئېلىپ بېرىشى نەتىجىسىدە مەيدانغا كەلگەن ئىدى. بۇ دەۋردە جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ يولداش چېن تەنچيۇ، ماۋزېمىن قاتارلىق يۈزدىن ئوشۇق مۇنەۋۋەر ئەزالىرى شىنجاڭغا كېلىپ ئورۇنلاشقان ئىدى. ئۇلار بىر تەرەپتىن جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ ۋە ماۋجۇشىنىڭ توغرا كورسەتمىسى بويىچە، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقلىرىنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ، ياپون تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى بىرلىكسەپ كۈرىشىگە ئۇيۇشتۇرغان ۋە سەپەرۋەرلىككە

كەلتۈرگەن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقلىرىنىڭ مەدەنىيەت تەرەققىياتىنى يۈكسەلدۈرۈش ئۈچۈن كۆرەش قىلىپ، مەدەنىيەت-مائارىپ، مەتبۇئات ۋە نەشرىيات ئورۇنلىرىنى كەڭ تۈردە تەشكىل قىلىپ، ئىلغار مەدەنىيەت ھەرىكىتىنى يولغا قويغان ئىدى. مۇشۇ دەۋردە، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ تەشەببۇس قىلىشى ۋە جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇۋاتقان يولداش چېن تەنچيۇ قاتارلىق ۋەكىللىرىنىڭ تىرىشچانلىق كۆرسىتىشى ۋە ئالاھىدە كۈچ چىقىرىشى ئارقىسىدا، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت زىيالىلىرىدىن بىر قىسمى ئۈچ تۈركۈمگە بولۇنۇپ، ھۆكۈمەت خىراجىتى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىغا چىقىپ ئوقۇپ كەلدى. بۇ چاغلاردا يەنئەندە ئاز سانلىق مىللەتلەر ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان مەدەنىيەت-مائارىپ، ئەدەبىيات-سەنئەت ۋە مەتبۇئات-نەشرىيات ئورۇنلىرىنى تەشكىل قىلىش ئىمكانىيىتى بولمىغانلىقتىن، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياسىدىن ماركسىزم-لېنىنىزم ئەسەرلىرى، سوتسىيالىستىك ئەدەبىيات ۋە ھەر خىل گېزىت-ژورناللار شىنجاڭغا داۋاملىق كەلتۈرۈلۈپ تۇراتتى. بۇ ئارقىلىق شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت زىيالىلىرى ئىلغار ئەدەبىيات ۋە ئىلغار مەدەنىيەت بىلىملىرى بىلەن تەمىن ئېتىلگەن ئىدى. مۇنداق قولايلىق شارائىت شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقلىرىنىڭ مەدەنىيەت-مائارىپ، ئەدەبىيات-سەنئەت ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن كەڭ زېمىن ھازىرلاپ بەرگەن ئىدى.

ل. مۇتەللىپ 1922-يىلى ئىلى ۋىلايىتىنىڭ نىلقا ناھىيىسىدە بىر موللا ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ، دادىسىنىڭ ياردىمى بىلەن ئۆز ئۆيىدە ئوقۇپ ساۋاتلىق بولغاندىن كېيىن غۇلجا شەھىرىدىكى تاتار مەكتىۋىگە كىرىپ ئوقۇپ، باشلانغۇچ مەكتەپ مەلۇماتىغا ئىگە بولغان. ل. مۇتەللىپ ئۆز ئائىلىسىدىكى ۋاقتىدىلا ئەدەبىيات-سەنئەتنىڭ ھەۋەسكارى بولۇپ، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا ئىشتىياق باغلىغان ئىدى. ئۇ خەلق قوشاقلىرىنى، خەلق بېيىتلىرىنى، خەلق تەمسىل-ماقاللىرىنى ۋە خەلق چۆچەكلىرىنى ناھايىتى چوڭ ھەۋەس بىلەن ئاڭلىغان، ئۇلارنى توپلىغان ۋە ئۇلاردىن ئوزۇقلانغان ئىدى. كېيىن ئۇ غۇلجا شەھىرىدىكى رۇس ئوتتۇرا مەكتىۋىگە كىرىپ، 1938-يىلىغا قەدەر ئوقۇپ، رۇس تىلى ۋە رۇس ئەدەبىياتىدىن چۈشەنچە ھاسىل قىلدى. بۇ ھال ل. مۇتەللىپنىڭ سەۋىيە جەھەتتىن ئۆسۈشىگە، بەدىي ئىجادىيەت جەھەتتە ئىلگىرىلىشىگە تۈرتكە بولدى.

ل. مۇتەللىپ ئەدەبىيات-سەنئەتكە قىزىققان ۋە بېرىلگەن چېغىدا ئالدى بىلەن رەسساملىق سەنئىتىگە قىزىققان ۋە بېرىلگەن ئىدى. ئۇ رەسساملىق سەنئىتى بىلەن شۇغۇللىنىشنى شېئىرىيەت ئىجادىيىتى بىلەن زىچ بىرلەشتۈرگەن ئىدى. ل. مۇتەللىپ تاتار ۋە رۇس مەكتەپلىرىدە ئوقۇۋاتقان مەزگىللىرىدە ھەر خىل مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ناھايىتى گۈزەل ۋە نەپىس رەسىملەرنى سىزىپ، تام گېزىتلىرىگە چىقارغان

ئىدى. ئۇنىڭ بۇ رەسساملىق سەنئىتىدىكى ماھارىتىدىن ئوقۇ-
غۇچىلار ناھايىتى مەمنۇن بولۇشقان ۋە شۇ چاغدىكى ئوقۇتقۇ-
چىلار ئۇنى ”ماھىر ياش رەسسام“ دېيىشىپ ئالاھىدە تەقدىرلىگەن
ھەم مۇكاپاتلىغان ئىدى.

ل. مۇتەللىپ 1937-يىلدىن باشلاپ، يېزىقچىلىققا كىرىشتى.
ئۇنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك مەزمۇن قىلىنغان شېئىرلىرى «ئىلى
گېزىتى»دە ئۇزۇلمەستىن چىقىپ تۇرغان ئىدى. بۇ ۋاقىتلاردا،
ئىلىدا ئەنۋەر ناسىرى، خېلىل ساتتارى، مەرۇپ سەئىدى
قاتارلىق بىر تۈركۈم ئىلغار شائىرلار بار ئىدى. بولۇپمۇ شۇ
چاغدىكى «ئىلى گېزىتى»نىڭ باش تەھرىرى بولغان تالانتلىق
پېشقەدەم شائىر ئەنۋەر ناسىرى ل. مۇتەللىپكە ئەدەبىي ئىجا-
دىيەتتە ناھايىتى چوڭ تەسىر كورسەتتى ۋە ئۇنىڭ ئىجادىيەت
جەھەتتە يۈكسىلىشىگە قىزغىن ياردەم بەرگەن ئىدى. بۇنىڭ بىلەن
ل. مۇتەللىپ ئىدىيە ۋە بەدىئىلىك تەرەپلەردە تېز ئىلگىرىلەپ،
دەۋر تەلىۋىنى بىر قەدەر چۈشەنگەن ئۈمىتلىك ياش ئاپتور-
لارنىڭ بىرى بولۇپ قالدى. چوڭقۇر ۋەتەنپەرۋەرلىك ھىس-
سىيات ۋە خەلققە بولغان قايناق مۇھەببەت ئۇنىڭ شۇ يىللاردا
يازغان شېئىرلىرىغا دىڭگۇدەك سىڭگەن ئىدى. ئۇنىڭ «بۇ مېنىڭ
ياش غۇنچە گۈلۈم ئېچىلاتتى»، «جۇڭگو پارتىزانلىرى»،
«كۈرەش»، «چوڭ كۈرەش قوينىدا» ۋە «جۇڭگو» قاتارلىق
چوڭقۇر مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان جەڭگىۋار شېئىرلىرى
كىشىلەر قەلبىگە چوڭقۇر ئورناپ، ئۇلارنى ياپون جاھانگىرلىگە

قارشى تۇرۇپ ۋەتەننى قۇتقۇزۇشتىن ئىبارەت ئۇلۇغ كۈرەشنىڭ
شانلىق غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈرۈشكە ئىلھاملاندۇرغان ئىدى.
ھاياتقا ئەمدىلا قەدەم قويغان 16 ياشلىق بىر ئۆسمۈرنىڭ
ئۆز ۋەتىنىنىڭ بېشىغا كەلگەن مىللى مۇنقەرزلىك خەۋپىنى
چوڭقۇر چۈشىنىپ، كىشىلەرنى كۈرەش ۋە غەلىبىگە ئۈندەيدىغان
بۇنچىلىك مەزمۇنلۇق شېئىرلارنى يېزىپ چىقالىشى ھەقىقەتەن
كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان بىر ئىش ئىدى.

ل. مۇتەللىپ 1939-يىل 8-ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا ئۈرۈمچىگە
كېلىپ، ئۆلكىلىك دارىلمۇئەللىمىن مەكتىۋىگە كىرىپ ئوقۇدى.
بۇ دەۋردە ئۇنىڭ ئىدىيە، سىياسى جەھەتتىكى تونۇشى زور
دەرىجىدە ئۆستى ۋە ھەر تەرەپلىمە بىلىملەرگە ئىگە بولدى،
بەدىي ئىجادىيەت جەھەتتىكى ئۆسۈشى تېخىمۇ تېز بولدى.
چۈنكى بۇ ۋاقىتلاردا ئۈرۈمچىدە شىنجاڭ شۆبىيۈەن بارئىدى،
قىزلار، ئوغۇللار ئوتتۇرا مەكتەپلىرى ۋە باشقا ھەر خىل تېخ-
نىكوملار، ھەر خىل كەسپىي بىلىم يۇرتلىرى بار ئىدى، بۇ
ئورۇنلاردىكى ئوقۇغۇچى-ئوقۇتقۇچىلارنىڭ سانى بىرنەچچە
مىڭدىن ئېشىپ كەتكەن ئىدى. بۇ مەكتەپلەرنىڭ سىياسى،
ئىدىيىۋى ۋە نەزىرىيىۋى خىزمەتلىرىنى جۇڭگو كوممۇنىستىك
پارتىيىسىنىڭ ئەزالىرى ئۈستىگە ئالغان ئىدى. شۇنداقلا بۇ
مەزگىللەردە يەنە جۇڭگو يېڭى مەدەنىيەت ھەركىتىنىڭ ئالدىنقى
قاتاردىكى ۋەكىللىرىدىن بىرى بولغان ئاتاقلىق يازغۇچى ماۋدۇن
ۋە بىر تۈركۈم خەنزۇ زىيالىلىرى ئۈرۈمچىگە كېلىپ ئورۇنلىشىپ،

شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقلىرىنىڭ مەدەنىيەت ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش يولىدا تىرىشىپ خىزمەت قىلىۋاتاتتى. ئۇلار ئۈرۈمچىدە يېڭى كىتابخانىلار ئېچىپ ۋە مەدەنىيەت كادىرلىرىنى يېتىشتۈرۈش كۇرسلىرىنى تەشكىللەپ، ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇش يولىدىكى ئەدەبىياتنى، "4-ماي" ھەركىتىنىڭ ئىنقىلاۋىي ئەنئەنىسىنى ۋە 30-يىللار ئەدەبىياتىنىڭ بەدىئىي ئۈلگىسىنى زور كۈچ بىلەن تەشۋىق قىلىپ، داغدۇغىلىق مەدەنىيەت ھەركىتىنى ئەۋج ئالدۇرغان ئىدى. ل. مۇتەللىپ مانا شۇنداق سىياسىي مۇھىت ئىچىدە ئەنە شۇنداق ئەۋج ئالغان مەدەنىيەت ھەركىتىنىڭ قوينىدا ئۆگىنىپ بىلىم ھاسىل قىلدى. ئۇ، بۇ يىللاردا ئەدەبىيات بىلەن ئىزچىل شۇغۇللىنىپ، نۇرغۇنلىغان لىرىك شېئىرلارنى يازدى. شۇ مەزگىللەردە ئۇنىڭ بىلەن بىللە ئوقۇغان قەلەم ئىگىلىرىنىڭ ۋە ھازىرقى كۈندىكى ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىپ كېلىۋاتقان پېشقەدەم ئاپتورلىرىمىزنىڭ ئۆز دەۋرىدە ئۇنىڭ بەدىئىي تەسىرىگە ئۇچرىمىغانلىرى يوق ئىدى.

ل. مۇتەللىپ 1941-يىل 6-ئايدا «شىنجاڭ گېزىتى»نىڭ تەھرىرلىك خىزمىتىگە بەلگىلەندى. ئۇ، بۇ يەردە «ئەدەبىيات گۈلزارى» ناملىق ئەدەبىي بەتنى تەشكىل قىلىپ، بەدىئىي ئىجادىيەتنى گۈللەندۈرۈش، ئاپتورلارنى ئۇيۇشتۇرۇش ۋە يېتەكلەش جەھەتلىرىدە ناھايىتى كۆپ خىزمەتلەرنى ئىشلىدى. ئۇنىڭ «ئەدەبىيات گۈلزارى» بېتىدە ئېلان قىلىنغان ئەدەبىيات

نەزەرىيىسى ۋە جەڭگىۋار فېلىيەتونلىرى، شۇنداقلا «ئازاتلىق تويى»، «باتۇر يىللار»، «جۇڭگو قىزى رەيھاننىڭ مارت شامىلىغا بۇيرۇغى»، «ماي كۈرەشچان ئاي»، «ھەسەن-ھۈسەن»، «ماي ناخشىسى»، «لېنىن شۇنداق ئۆگەتكەن»، «يانار تاغلار» قاتارلىق بىر مۇنچىلىغان يالقۇنلۇق شېئىرلىرى كەڭ كىتابخانىلار ئارىسىدا چوڭقۇر تەسىر قوزغىدى. ل. مۇتەللىپ بۇ يىللار ئىچىدە يەنە شۇ چاغدىكى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ سانائى نەفىسە خىزمىتىگە ئاكتىپ قاتنىشىپ، ئۆز دەۋرى ئۈچۈن ئاكتۇئال بولغان مۇھىم مەسىلىلەر ئەكس ئەتتۈرۈلگەن «چىمەنگۈل»، «كۈرەش قىزى»، «سامساق ئاكاڭ قاينايدۇ» ناملىق سەھنە ئەسەرلىرىنى ۋە «تىياتىرنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە ئۇنىڭ تەرەققىياتى»، «سەنئەتكە مۇھەببەت» قاتارلىق ئىلمىي نەزەرىيىۋى ۋە تەنقىدىي ماقالىلارنى يېزىپ، يېڭىدىن شەكىللىنىپ راۋاجلىنىش باسقۇچىدا كېتىۋاتقان شىنجاڭ ئۇيغۇر تىياتىرىنىڭ يۈكسىلىشى ئۈچۈن ئۆچمەس تۆھپە قوشتى. ئۇ يەنە مۇشۇ يىللار ئىچىدە ئۆزىنىڭ «داۋانلار ئاشقاندا» ناملىق رومانىنى يېزىشقا باشلاپ، ئۇنىڭ دەسلەپكى 11 بابىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا يېزىپ تۈگەتكەن.

1943-يىلنىڭ كىرىشى بىلەن، ئالدامچى شېڭ شىسەي ئەپتى-بەشىرىسىنى ئاشكارىلاپ، يولداش چېن تەنچيۇ، ماۋ زېمىن، لىن جىلۇ باشلىق جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ ئەزالىرىنى قولغا ئالدى. ئىلغار ئىدىيىدىكى يازغۇچىلارنى ۋە

زىيالىلارنى نازارەت ئاستىغا ئالدى. بۇنىڭ بىلەن شىنجاڭنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتىدە ئۆزگىرىش يۈز بېرىپ، كوممۇنىستىك پارتىيىگە قارشى تەتۈر ئېقىم باش كۆتەردى. شىنجاڭ خەلقىنىڭ جاھانگىرلىككە ۋە فېئوداللىزمغا قارشى كۈرىشى ۋاقىتلىق ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىدى. بۇ دەۋرگە كەلگەندە، ل. مۇتەللىپ يىللارغا لەنەت ئوقۇپ، خەلق ئاممىسىنى باتۇرانە كۈرەش قىلىشقا ئۈندەيدىغان ئاجايىپ چوڭقۇر لىرىك شېئىرلارنى يېزىشقا كىرىشتى. ئۇنىڭ «تۈن يېرىم ئىزلار باسقاندا»، «مۇخەممەس»، «ياشلىق ئۈگەن» شېئىرلىرى ئەنە شۇ دەۋردىكى ئۆز روھىي ھالىتىنىڭ ئەڭ ياخشى بەدىئىي ئىنكاسى ئىدى.

1943 - يىلى مىللەتپەرەست شېڭ شىسەي جياڭ جيېشى ۋەتەن ساتقۇچ گۇرۇھىنىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئېتىپ، شىنجاڭ ئۆلكىلىك گومىنداڭ تەشكىلاتىنى قۇردى. بۇ مەزگىلدە، شىنجاڭنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتىدە ئىنتايىن زور مۇرەككەپ ھالەت شەكىللىنىپ، ئەكسىيەتچى كۈچلەر تېخىمۇ غالجىرلاشتى؛ كىشىلەرنى قولغا ئېلىش، ئۆلتۈرۈش ئىشلىرى ئەۋج ئالدى. بۇ ۋاقىتتا گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى ئۆزىنىڭ ئىلغار ئىدىيىسى، ئاجايىپ تالانتى ۋە ئىنقىلابىي پائالىيەتلىرى بىلەن كەڭ خەلق ئاممىسىغا تونۇلغان ل. مۇتەللىپنىڭ پېيىگە چۈشۈپ، ئۇنى تۈرلۈك چارىلەر بىلەن نازارەت قىلىپ ۋە چەكلەپ تىز پۈكتۈرمەكچى بولۇشتى، ئۇنى شىنجاڭ گېزىتىنىڭ تەھرىرلىك خىزمىتىدىن چەتلەشتۈردى، تىياتىردىكى ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلىدى. ئۇنىڭ

ئاممىۋى پائالىيەتلەرگە قاتنىشىش ھوقۇقىنى مەنئىي قىلدى، لېكىن گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى ھەرقانداق قىلىپمۇ ئۇنى قولغا ئالالمىغانلىقتىن ۋە ئۇنى خەلق ئاممىسىدىن ئايرىۋېتىشكە ئامال تاپالمىغانلىقتىن، 1943 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا سۈرگۈن قاتارىدا ئاقسۇغا ھەيدىۋەتتى.

ل. مۇتەللىپ شۇ يىلى «ئاقسۇ گېزىتى»نىڭ تەھرىرلىك خىزمىتىنى ئۆز ئۈستىگە ئېلىپ، «جەنۇپ شامىلى» ناملىق ئەدەبىي بەتنى تەشكىل قىلىپ، شائىر نىم شېھىت ۋە شائىر بىلال ئەزىزىلەر بىلەن بىرلىشىپ، ئىنقىلابىي ئەدەبىيات - سەنئەتنى گۈللەندۈرۈش يولىدا پائال ھەرىكەت قىلدى.

شائىر ئاقسۇدا خىزمەت قىلغان يىللىرىدا تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ «يىللارغا جاۋاپ»، «كەل باھار»، «شائىر توغرىسىدا مۇۋەششەھ»، «باھار ھەققىدە مۇۋەششەھ»، «تەسىراتىم»، «سازەندەم»، «خىيالچان تىلەك» قاتارلىق يالقۇنلۇق، لىرىك شېئىرلارنى يازدى. ئۇ يەنە بۇ چاغلاردا خەلق داستانلىرىنى ئىجادىي ئۆزلەشتۈرۈپ، ئۇنىڭغا 12 مۇقامنىڭ مۇزىكىسىنى ۋە خەلق ناخشىلىرىنى ماھىرلىق بىلەن سىڭدۈرۈپ، خەلقنىڭ مۇڭ - زار، دەرت - ئەلەملىرى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن «تاھىر - زۆھرە» ئوپېراسىنى يېزىپ چىقتى. شائىرنىڭ بۇ ئەسىردىن شۇ چاغدىكى خەلق ئاممىسى ئىنتايىن مەمنۇن بولغان ئىدى.

ل. مۇتەللىپ ئاقسۇدىكى ۋاقتىدا بىرمۇنچىلىغان ئاجايىپ شېئىرلارنى يازدى. بۇ شېئىرلار ئۇنىڭ بەدىئىي ماھارەتتە

ناھايىتى يوقۇرى سەۋىيىگە ئېرىشكەنلىكىنى، ئىجادىيەتتە كامالەتكە يەتكەنلىكىنى كورسەتتى. بىراق شائىر ناھايىتى ئاز ياشىدى، ئۇ شائىر بىلال ئەزىزى قاتارلىق سەپداشلىرى بىلەن بىرلىكتە خەلقنى قوراللىق قوزغىلاڭغا تەييارلاۋاتقان چېغىدا، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ، 1945-يىل 18-سېنتەبىردە ۋەھشىلەرچە ئولتۇرۇلدى. شائىر ئاخىرقى نەپەسدە ئۆزىنىڭ مۇنداق ئىككى مىسرا شېئىرىنى زىندان تېمىغا يېزىپ قالدۇرۇپ، 23 يېشىدا بىز بىلەن مەڭگۈ ۋىدالاشتى:

بۇ كەڭ دۇنيا مەن ئۈچۈن بولدى دەۋزەخ،
ياش گۈلۈمنى غازاڭ قىلدى قانخور ئەبلەخ.

ل. مۇتەللىپنىڭ شېئىرىي ئىجادىيىتى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى ئاساس قىلغان ئىدى. شۇنداقلا ئۇ يەنە كلاسسىك شېئىرىيىتىمىزنىڭ ئېسىل ئەنئەنىلىرىنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر شېئىرىيىتىگە مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا سىڭدۈرۈپ، ئۆز ئىجادىيىتىنى روشەن زامانىۋىلىققا ئىگە قىلدى.

جانلىق ۋە ئوبرازلىق شېئىرى تىل، يەڭگىل ۋە ئاممىباپ شېئىرى ئۇسلۇپ، يالقۇنلۇق جەڭگىۋار، لىرىك ھېسسىيات ئۇنىڭ شېئىرلىرىغا باشتىن-ئاخىر سىڭدۈرۈلگەن ئىدى.

خەلق ئەدەبىياتى ۋە كلاسسىك ئەدەبىيات ئىجادىيىتىمىزنى راۋاجلاندۇرۇشتىكى غەزىنە، ئۇلار ھەر بىر دەۋرنىڭ قىممەت-

لىك مەھسۇلاتى بولۇپ، يېڭى پىكىر، يېڭى ئىدىيە ۋە يېڭى مەزمۇنلار بىلەن بېيىپ، ئەنئەنىلەر ئاساسىدا راۋاجلىنىپ بارىدۇ. ل. مۇتەللىپ بۇ جەھەتتە ئىزدەنگەن ۋە ئۇلارنى ئۆگەنگەن چېغىدا ئۇلاردىكى ئەنئەنىۋى خىسلەتلەرنى، خىلمۇ-خىللىققا ئىگە بولغان بەدىئى توقۇلمىلارنى، لىرىك تۇيغۇلارنى، شېئىرى بايان ۋە باشقا بەدىئى ئىپادىلەش ۋاسىتىلىرىنى تىرىشىپ ئۆزلەشتۈردى. بۇ ئارقىلىق ئۇ ئۆز ئەسەرلىرىنى ئىلغار ئىدىيە، ئىنقىلاۋىي مەزمۇنلار بىلەن بىزىدى ۋە ئۇلارنى كۆرەشچان روھ، جەڭگىۋار غايىلەر بىلەن بېيىتتى. ل. مۇتەللىپنىڭ شېئىرلىرى ۋە ئۇنىڭ باشقا ئەسەرلىرى ئەنە شۇنداق ئالاھىدىلىك ۋە ئىجادىي خىسلەتلەرگە، چوڭقۇر مەنا ۋە كىشىنى ھاياجانلاندۇرىدىغان جەڭگىۋار لىرىك تۇيغۇلارغا باي بولغىنى ئۈچۈن، ئەينى ۋاقىتتا ئۇنىڭ ئەدەبىياتىمىزدا تۇتقان ئورنى ناھايىتى چوڭ بولغان ئىدى. ئۇ مۇشۇ خىسلەتلىرى ئارقىلىق شۇ دەۋردىكى قەلەم ئىگىلىرىگە ناھايىتى چوڭقۇر تەسىر كورسەتكەن.

شۇنىمۇ ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى، ل. مۇتەللىپنىڭ ئەدەبىي ئىجادىي پائالىيەتلىرى شۇ چاغلاردا يالغۇز ئۇيغۇر جامائەتچىلىگى ئارىسىدىلا قارشى ئېلىنىشقا ئىگە بولۇپ قالماستىن، بەلكى شۇ دەۋردە ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ۋە مەدەنىيىتىگە قىزىقىپ كېلىۋاتقان بىرمۇنچىلىغان خەنزۇ ئاپتورلىرىنىڭمۇ دىققەت-ئېتىۋارىنى ئۆزىگە تارتقان ئىدى. شۇ چاغدىكى بىر خەنزۇ ئەدەبىي

ئوبزورچىسىنىڭ 1946 ـ يىلى 8 ـ ئايدا «شىنجاڭ گېزىتى» دە
ئېلان قىلىنغان «ئۇيغۇر مەدىنىيەت ھەركىتىنىڭ ھازىرقى ئەھ ـ
ۋالى» ناملىق ماقالىسىدا مۇنداق دېيىلگەن ئىدى: ”......باشقى ـ
لارنىڭ ئالدىدا تۇرىدىغان بىر ياش شائىر لۇتپۇللامۇ بار.
بىز ئۇنىڭ شېئىرلىرىنى ئېلان قىلىشىمىز، ئۇنىڭغا ئېچىنىشىمىز
ۋە ئۇنىڭغا باھا بېرىپ ئۇتۇشىمىز لازىم. چۈنكى ئۇ ھازىر
دۇنيادا يوق بىر كىشى.

لۇتپۇللا (لۇتپۇللا مۇتەللىپ) ياش ۋە تەبىي تالانتلىق،
بىر قەتئىي ئېتىقادلىق ھەمدە قاتتىق كەيپىياتلىق بىر ئادەم.
ئۇنىڭ قەلەم ئىسمى (ئەدەبىي تەخەللۇسى) «قايىنام ئۇركىشى»
بولۇپ، ياش ۋاقتىدىلا ئۇنىڭ شائىرلىق نامى چىققان. نۇرغۇن
كىشىلەر ئۇنىڭ مۇنداق تەبىي تالانتىغا ھەيران قالدۇ...... ئۇ
(مۇتەللىپ) شىنجاڭنىڭ ”4 ـ ماي“ ھەركىتىنىڭ ئالدىنقى ئاۋان ـ
گارتى“. بىز بۇ بېرىلگەن باھادىن ل. مۇتەللىپنىڭ ئۆز دەۋ ـ
رىدىكى ئەدەبىياتىمىزدا قانچىلىك مۇھىم ئورۇن تۇتقانلىقىنى
تولۇق چۈشىنەلەيمىز. راست، ل. مۇتەللىپ ناھايىتى ئاز
ياشىدى. لېكىن ئۇ ئۆزىنىڭ قىسقا ھاياتىدا بىزگە ناھايىتى
باي ۋە قىممەتلىك ئەدەبىي مىراس قالدۇردى. ئۇ بەدىي
ئەدەبىياتنىڭ ھەممە تۈرلىرىدە يەنى شېئىرىيەت، پىروزا،
دىراماتورگىيە، شۇنداقلا ئەدەبىيات نەزەرىيىسى ۋە ئەدەبىي
تەنقىتچىلىكتە ناھايىتى زور ئىشلارنى قىلىپ، ھازىرقى زامان
ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە راۋاجلىنىشىدا ئۇچمەس

توھپە ياراتتى. ئۇنىڭ ئىنقىلاۋىي قەھرىمانلىق روھى ۋە كەل ـ
گۈسىگە بولغان چوڭقۇر ئىشەنچ بىلەن سۇغۇرۇلغان جەڭگىۋار
ئەسەرلىرى ئەينى ۋاقىتتا خەلقىمىزنىڭ جاھانگىرلىك ۋە فېودا ـ
لىزىمغا قارشى ئۇلۇغ كۈرىشىگە ناھايىتى زور ئىلھام بەردى.

پارتىيىگە قارشى ”4 كىشىلىك گۇرۇھ“ مىللەتلەر ئىتتىپاقلى ـ
غىنى بۇزۇپ، ۋەتەن بىرلىكىنى پارچىلاشتەك جىنايى مەقسىدىگە
يېتىش ئۈچۈن، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقلىرىنىڭ ئازات ـ
لىقتىن بۇرۇنقى ئىنقىلاۋىي ئەدەبىيات ـ سەنئىتىنى بىر يولىلا
ئىنكار قىلدى. ئۇلار ۋەتەننىڭ ئىستىقبالى، خەلقنىڭ ئازاتلىق
ئىشلىرى يولىدىكى ئۇلۇغ كۈرەشكە ياش ھاياتىنى بېغىشلىغان
شائىر لۇتپۇللا مۇتەللىپكە ھەر خىل جىنايى بەدناملارنى چاپلاپ،
ئۇنى ”مىللىي بولگۇنچى“ ۋە ”ئەكسىلئىنقىلابچى“ قىلىپ قويدى.
ئۇنىڭ ئەدەبىي مىراسلىرىغا ۋارىسلىق قىلغان ۋە ئۇنى قوغدىغان
شائىرلارغا، يازغۇچىلارغا دەھشەتلىك زىيانكەشلىك قىلدى.
لېكىن ”4 كىشىلىك گۇرۇھ“ ل. مۇتەللىپنى قانچە قارىلىغان ـ
سېرى ئەمگەكچى خەلق ئۇنى شۇنچە يېقىن ۋە سۆيۈملۈك ھېس
قىلدى. ئۇنى ھەرقاچان سەممىي ياد ئېتىپ، ئۇنىڭ جەڭگىۋار
ئەسەرلىرىگە تېخىمۇ چوڭقۇر ئىشتىياق باغلىدى. ئۇ ئۆز ئە ـ
سەرلىرى بىلەن بىرلىكتە ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قەلبىدە مەڭگۈ
ياشايدۇ!

ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدىكى ئارۇز ۋەزنى توغرىسىدا

ئابدىرېھىم ئۆتكۈر

ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا شېئىرىيەت ژانىرى ئۆز تارىخىنىڭ ئۇزۇنلۇغى، مەزمۇنىنىڭ بايلىغى ۋە شەكلىنىڭ خىلمۇ-خىللىغى بىلەن ئالاھىدە كۆزگە تاشلىنىپ تۇرىدۇ.

شېئىر ۋەزنى جەھەتتە، بارماق ۋەزنى بىلەن بىر قاتاردا ئارۇز ۋەزنىنىڭمۇ چوڭ سالماققا ئىگە ئىكەنلىگى ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ يەنە بىر خۇسۇسىيىتى ھېسابلىنىدۇ.

بولۇپمۇ 11-ئەسىردە ياشىغان ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئالىمى مەخمۇت قەشقىرىنىڭ «دىۋان لۇغاتىت تۈرك» («تۈركى تىللار قامۇسى») ناملىق مەشھۇر ئەسىرى ئارقىلىق بىزگە يېتىپ كەلگەن ۋە ئىسلامىيەتتىن خېلى ئۇزاق زامانلارغا مەنسۇپ بولغان قەدىمقى شېئىر، قوشاقلاردا بۇ خۇسۇسىيەتنىڭ ئالاھىدە كۆزگە چېلىقىپ تۇرۇشى تېخىمۇ دىققەتكە سازاۋەر مەسىلە. چۈنكى 13-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن ھازىرغا قەدەر ئۆتكەن شەرق ئەدەبىيات تارىخى تەتقىقاتچىلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىگى،

جۈملىدىن، ھازىرقى زامان جۇڭگو تۈركولوگلىرى ئارۇز ۋەزنى ھەققىدە توختالغاندا، "بۇ پەقەت ئەرەپ شېئىرىيىتىگىلا خاس بىر خىل ئۆلچەم، بۇ ۋەزنى ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىياغا ئىسلام دىنى تارقالغاندىن كېيىن، ئەرەپلەر ئارقىلىق كىرگەن" دېگەن پىكىرنى ئالغا سۈرۈپ كەلمەكتە.

بۈگۈنكى ئۇيغۇر جامائەتچىلىگىدىمۇ "ئارۇز ۋەزنى ئەرەپلەرنىڭ؛ ئۇنى تەرغىپ قىلىشنىڭ ھاجىتى يوق. پەقەت بارماق ۋەزنىلا ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي شېئىرى ۋەزنى" دەيدىغان قاراشلار بار. مۇنداق قاراشلارنىڭ مەيدانغا كېلىشىمۇ ئەجەپلىنەرلىك مەسىلە ئەمەس. چۈنكى "ئارۇز" سوزىنىڭ ئەرەپچە بولۇشى، ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدىكى ئارۇز ۋەزنىنىڭ مەنبەسى ھەققىدە ھازىرغا قەدەر ئىلمىي تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلمىغانلىغى، ئارۇز ۋەزنىنى يەكۈنلەپ تۇنجى قېتىم كىتاپ يازغان كىشىنىڭ ئەرەپ ئالىمى خېلىل ئىبنى ئەخمەت بولغانلىغى، يۈسۈپ سەككاكىنىڭ ئېيتقىنىدەك "ئۆتكەن ئالىملارنىڭ ئارۇز ئىلمىدە پەقەت ئەرەپلەرنىڭ شېئىر ۋەزىنلىرىنىلا تەكشۈرۈشكە ئەھمىيەت بەرگەنلىگى" («مۇفتا ھىلئۇلۇم»، 735-بەت) ئەنە شۇنداق پىكىرلەرنىڭ تۇغۇلۇشىغا ئەلۋەتتە سەۋەپ بولماي قالمايتتى. شۇڭا، مەيلى تەتقىقات ۋە مەيلى ئەدەبىي مىراسلارغا ۋارىسلىق قىلىش نۇقتىنەزىرىدىن بولسۇن، ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدىكى ئارۇز ۋەزنى مەسىلىسىنى ئەستايىدىل تەتقىق قىلىپ، توغرا بىر خۇلاسىگە كېلىش ناھايىتى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

ھەقىقەتتە بولسا، ئارۇز ۋەزنىمۇ بارماق ۋەزنىگە ئوخشاشلا، قەدىمدىن تارتىپ ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ مۇئەييەن تارىخىي ئىزچىللىققا ئىگە بىر مىللىي شەكلى ھېساپلىنىدۇ. ئارۇز ۋەزنىنى پەقەت ئەرەپلەرگىلا خاس بىر خىل شېئىرىي ئۆلچەم، ئۇنى بىزگە ئەرەپلەردىن كىرگەن دەپ چەتكە قېقىش تارىخىي چىنلىققا ۋە ئىلىم-پەنگە زىت بولۇپلا قالماي، ئاتا-بوۋىلىرىمىزدىن قالغان قىممەتلىك بايلىقتىن ۋاز كېچىش، ۋەتىنىمىزنىڭ مەدەنىيەت غەزىنىسىنى قىممەتلىك بىر گوھەردىن مەھرۇم قىلىپ، ئۆزىمىزنى ئۆزىمىز گادايلاشتۇرۇش بولىدۇ. شۇڭا، ماركسىزىم كىلاسسىكلىرى ۋە ماۋ جۇشى كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك، ئەدەبىي مىراسلارغا ۋارىسلىق قىلىپ، "قەدىمقىنى بۈگۈنكى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش" بىلەن شەكلى مىللىي، مەزمۇنى سوتسىيالىستىك شېئىرىيىتىمىزنى تېخىمۇ راۋاجلاندۇرۇش ۋە بېيىتىشقا ئاز بولسىمۇ ھەسسە قوشۇش مەقسىدىدە، ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدىكى ئارۇز ۋەزنى مەسىلىسى توغرىلىق بەزى مۇلاھىزىلەرنى ئوتتۇرىغا قويماقچىمەن.

بۇ مەسىلىنى ئوبدانراق يورۇتۇپ بېرىش ئۈچۈن گەپنى قەدىمقى شېئىر، قوشاقلاردىن باشلاشقا توغرا كېلىدۇ.

قەدىمقى شېئىر-قوشاقلار ئۇزۇن تارىخقا ئىگە

قەدىمقى زامان تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا، ئارخېئولوگىك

قېزىلمىلار، قەدىمقى يازما خاتىرىلەر ۋە يادىكارلىقلار قانداق مۇھىم رول ئوينىسا، قەدىمقى فولكلور ۋە تارىخىي داستانلارمۇ شۇنداق مۇھىم رول ئوينايدۇ. مىلادىدىن تەخمىنەن 4 ئەسىر بۇرۇن ئۆتكەن مەشھۇر يۇنان شائىرى ھومېرنىڭ «ئىل، ئادا» ۋە «ئودىسسا» داستانلىرى، ھىندى خەلقىنىڭ 1-ئەسىردىكى «ماخالخاراتا» داستانى، ئوبۇل قاسىم فىردەۋسىنىڭ «شاھنامە»سى، قىرغىز خەلقىنىڭ «ماناس» داستانى، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ «ئوغۇزنامە» ۋە «قۇتادغۇبىلىك» داستانلىرى قاتارلىقلار ئەنە شۇنىڭغا مىسال بولالايدۇ.

ماركسنىڭ «ئىل، ئادا» ۋە «ئودىسسا» داستانلىرى ھەققىدە توختالغىنىدا ئېيتقان بۇ ئىككى ئەسەر بۈگۈنكى كۈندىمۇ "مەلۇم جەھەتلەردە نەمۇنە ۋە كەم ئۇچرايدىغان ئوبرازلىق ئەھمىيەتكە ئىگە" دېگەن سۆزلىرى تارىخىي داستانلارنىڭ قىممىتىنى تېخىمۇ ئېچىپ بېرىدۇ.

«ئوغۇزنامە» بىلەن «كۆلتېكىن ئابىدىسى»نى ھېساپقا ئالمىغاندا، «دىۋان لۇغاتىت تۈرك»تىكى شېئىر-قوشاقلار ھازىرچە تېپىلغان ئەدەبىي مىراسلىرىمىزنىڭ ئەڭ قەدىمقىسى ھېساپلىنىدۇ. چۈنكى ئۇنىڭدا كىتاپ يېزىلغان دەۋر (مىلادى 1074 — 1072) دىن كۆپ ئەسىرلەر بۇرۇنقى دەۋرلەرگە مەنسۇپ ھېكمەتلىك سۆزلەر، شەيئەلەر (قاپىيىلىك پىروزىلار)، ماقال-تەمسىللەر، شېئىر-قوشاقلار، قەھرىمانلىق داستانلىرىدىن پارچىلار ساقلانغان. ھەتتا بەزى قوشاقلار باشلانغۇچ جامائە

دەۋرىگە مەنسۇپ. مەسىلەن:

چاغرى بىرىپ قوشلاتۇ،
تايغان ئىزىپ چىشلاتۇ.
تۈلكە، توڭگۇز تاشلاتۇ،
ئەردەم بىلە ئۆگنەلىم.

(قارچۇغىنى قوشلاپ، ئوۋ قىلىپ، تايغان ئىتلارغا چىشلىتىپ، تۈلكە-توڭگۇزلارنى تاش بىلەن ئۇرۇپ، يىقىتىپ، شۇ ھۈنەرلىرىمىز بىلەن ماختىنايلى.)

ئالىپ ئەرتوڭاغا بېغىشلانغان مەرسىيەلەر بولسا مەشھۇر «شاھنامە»دە بايان قىلىنغان ۋەقەلەر دەۋرىگە توغرا كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئالىپ ئەرتوڭا ئۆلدىمۇ؟
ئىسسىز ئاژۇن قالدىمۇ؟
ئۆزلەك ئۆچىن ئالدىمۇ؟
ئەمدى يۈرەك يىرتىلۇر.

(باتۇر ئەرتوڭا ئۆلدىمۇ؟ يۈزسىز-ۋاپاسىز دۇنيا قالدىمۇ؟ پەلەك ئۇنىڭدىن ئۆچىنى ئالدىمۇ؟ ئەمدى ئۇنىڭدىن ئايرىلىپ قېلىش دەردىدە يۈرەكلەر پارە-پارە بولماقتا.)

بۇ يەردە ئېيتىلغان "ئالىپ ئەرتوڭا" ئىرانلىقلار تەرىپىدىن "ئافراسىياپ" دەپ ئاتالغان كىشى بولۇپ، «شاھنامە»دە ئافراسىياپ "تۇران" مەملىكىتىنىڭ خاقانى دېيىلىدۇ (مەركىزىي ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن موڭغۇلىيىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بۇ كەڭ زېمىننى قەدىمقى ئىرانلىقلار "تۇران" دەپ ئاتايتتى). «شاھنامە»نىڭ ئاساسىي قىسمى ئىران بىلەن ئەنە شۇ "تۇران" ئوتتۇرىسىدا ئۇزۇن يىللار داۋام قىلغان ئۇرۇش تەسۋىرىدىن ئىبارەت. «شاھنامە»دە شۇ زاماندىكى ئىران مىللى مەنپەئەتىنىڭ تەقەززاسى بويىچە، بۇ ئۇرۇش ئىراننىڭ غەلىبىسى ۋە تۇراننىڭ مەغلۇبىيىتى بىلەن ئاياقلاشقان قىلىپ كۆرسىتىلگەن. ئالىپ ئەرتوڭا (ئافراسىياپ) شۇ ئۇرۇشتا ئۆلتۈرۈلىدۇ.

«شاھنامە» ۋە بەزى رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، بۇ ئۇرۇش ئىراننىڭ كىيانىيان سۇلالىسى دەۋرىگە توغرا كېلىدۇ.

كىيانىيان سۇلالىسى بولسا مىلادىدىن تەخمىنەن 4-5 ئەسىر بۇرۇن ئۆتكەن ۋە ئاخىرىدا ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن (مىلادىدىن بۇرۇنقى 356 — 323-يىللار) تەرىپىدىن تۈگىتىلگەن. شۇنداق بولغاندا، ئافراسىياپنىڭ ئۆلۈمى ۋە يۇقىرىدىكى مەرسىيە يېزىلغان ۋاقىت تەخمىنەن مىلادىدىن بۇرۇنقى 2 — 3-ئەسىرلەرگە توغرا كېلىدۇ.

لېكىن، ئىلمىي مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، ئىران بىلەن تۇران ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشلار ئىراننىڭ كىيانىيان سۇلالىسى دەۋرىگە ئەمەس، بەلكى ئىراننىڭ 4-سۇلالىسى بولغان

ساسانىيان (ساسانىلار) دەۋرىگە توغرا كېلىدۇ. "ساسانىلار مىلادى 226 ـ دىن 651 ـ يىلغىچە ھۆكۈم سۈرگەن" («قامۇسۇل ئەلەم»، 4 ـ جىلت، 2481 ـ بەت). خۇددى شۇ ساسانىلار دەۋرىدە ئىران بىلەن تۇران ئوتتۇرىسىدا قاتتىق ئۇرۇشلار بولغانلىقىنى تارىخ مۇنداق قەيت قىلىدۇ:

"تۈركلەرنىڭ ساسانىلارغا قارشى يۈرگۈزگەن ئۇرۇشلىرى ئىرانلىقلار ئۈچۈن بىر مىللىي داستان تەشكىل قىلدى ۋە نەتىجىدە ئىران بىلەن تۇران ئوتتۇرىسىدىكى ئېلىشىشلاردىن بەھس قىلىدىغان «شاھنامە» مەيدانغا كەلدى" (ئەخمەت رەپىق «بۈيۈك تارىخ ئومۇمى" 4 ـ جىلت، 273 ـ بەت»). ساسانىلار دەۋرىدە ئىرانلىقلار روما ۋە ۋىزانتىيە بىلەن، شۇنىڭدەك، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى كوچمەن قەبىلىلەر بىلەن نۇرغۇن قېتىم ئۇرۇشقان. بۇ مەنبەلەرگە قارىغاندا، ئالىپ ئەرتوڭا توغرىسىدىكى مەرسىيەلەرنىڭ يېزىلغان ۋاقتى تەخمىنەن مىلادى 3 ـ 4 ـ ئەسىرلەرگە ياكى ئۇنىڭدىن كېيىنرەككە توغرا كەلسە كېرەك.

بەزىلەر ئالىپ ئەرتوڭا (ئافراسىياپ)نى مەۋھۇم (نائېنىق) شەخس دەيدۇ. مەخمۇت قەشقىرى بولسا، قەشقەرنىڭ قەدىمقى نامى "ئۇردۇكەند"، يەنى خان تۇرىدىغان شەھەر ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ كېلىپ، "بۇ شەھەرنىڭ ھاۋاسى ياخشى بولغىنى ئۈچۈن، ئافراسىياپ ئۇ يەردە تۇراتتى. بۇ شەھەر تۆۋەن چىنگە جايلاشقان" دەيدۇ. (دىۋان لۇغاتىت تۈرك يازما نۇسخا، 173 ـ بەت). بۇنىڭدىن تاشقىرى، "ئافراسىياپ" ياكى "ئالىپ

ئەرتوڭا" دېگەن ئىسىم «دىۋان»دا تەخمىنەن 20 ئورۇندا ئۇچرايدۇ. بەزىلەر تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، يەنى مىلادى 732 ـ يىلى بېشبالىق (ھازىرقى جىمسار)دىكى بىرچەڭدە ئولگەن ئۇيغۇر خاقانى توڭا تېكىننى "ئالىپ ئەرتوڭا" دەپ پەرەز قىلىدۇ. بۇ ھەقتە ھازىرچە بىرنىمە دېيىش تەسرەك.

لېكىن يۇقۇرىدىكى مەنبەلەرگە قارىغاندا، قەدىمقى زاماندا شۇنداق بىر شەخسنىڭ ئوتكەنلىكى ياكى ئۇنىڭ شۇنداق بىر ئەپسانىۋى قەھرىمان سۈپىتىدە خەلق ئارىسىدا ياشاپ كەلگەنلىكى ئېنىق.

دېمەك، «دىۋان»دىكى شېئىر ـ قوشاقلار بىزنىڭ ئەڭ قەدىمقى ئەدەبىي مىراسلىرىمىز ھېسابلىنىدۇ ۋە بۇ مىراسلار ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. «دىۋان»نىڭ ئەڭ مۇھىم ئەھمىيىتىدىن بىرى مۇ ئەنە شۇ ئەدەبىي مىراسلىرىمىزنى ساقلاپ بىزگە يەتكۈزگەنلىكىدىن ئىبارەت.

يۇقۇرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، قەدىمقى شېئىرلار دېگىنىمىزدە، مۇھىمى «دىۋان لۇغەتىت تۈرك»تىكى شېئىر ـ قوشاقلار كوزدە تۇتۇلىدۇ. مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن ئېتىۋارەن، نۇرغۇن ئالىملار «دىۋان»دىكى شېئىرلار توغرىسىدا ئالاھىدە تەتقىقاتلار يۈرگۈزگەن. بۇنىڭ ئۈچۈن تۆۋەندىكى تىزىمنى كوزدىن كەچۈرۈش كۇپايە:

1) مارتىن ھورتمان: «دىۋان لۇغاتىت تۈرك» ئەدەبىي پارچىلار، (1915 ـ يىل).

2) كوفرولۇزادە فۇئات: «دىۋان لۇغەتىت تۈرك» ئاپتورى مەخمۇت قەشقەرى ۋە ئەدەبىياتىمىزنىڭ 20 ئەسىرلىك تارىخى (1915 - يىلى).

3) كارل بىروكېلمان: «قەدىمقى تۈركىستان خەلق ئەدەبىياتى» (1923 — 1924 - يىللار).

4) نەجىپ ئاسىم: «قەدىمقى ماقال ۋە قوشاقلار» (1920 - يىل).

5) جۇزەينى: «قەدىمقى شېئىرىيەت، ئەزەربەيجان ئونىۋېرسىتېتىدا ئوقۇلغان لېكسىيە» (1927 - يىل).

6) ئەخمەت كامال: «قەدىمقى تۈرك فولكلورى» (1929 - يىل).

7) فىترەت: «قەدىمقى تۈرك خەلق ئەدەبىياتى» (1927 - يىل).

8) مالوف: «تۈركى خەلقلەرنىڭ قەدىمقى يازما يادىكارلىقلىرى — قەشقەر خەلق قوشاقلىرى» (1951 - يىل).

9) ئەلى ئۇلىۋى: «دىۋان لۇغاتىت تۈرك»تىكى خەلق قوشاقلىرى ۋە ماقال تەمسىللەر».

بىروكېلمان بىلەن شاكىر ئۇلكىتاشىرنىڭ ئىسپاتلىشىچە، «دىۋان»دىكى شېئىرلار خەلق قوشاقلىرىدىنلا ئىبارەت بولماي، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ناملىرى كورسىتىلمىگەن بىرمۇنچە شائىرلارنىڭمۇ ئىجادىيەتلىرى بار. «دىۋان»دا «قوشۇغ» (قوشاق) دېگەن سوزنىڭ ئەرەپچىگە "قەسىدە" دەپ تەرجىمە قىلىنغانلىقى

(يازما نۇسخا، 189 - بەت) ۋە بۇ "قەسىدە"لەرنىڭ "تۇركان قاتۇن"①لارغا بېغىشلانغانلىقى ساراي ئەدەبىياتى ۋە ساراي شائىرلىرىنىڭ مەيدانغا كەلگەنلىكىدىن دالالەت بېرىدۇ. تۆۋەندىكى شېئىر بۇنىڭ دەلىلىدۇر:

تۇركان قاتۇن قوتۇڭا تەگۈر مەندىن قوشۇغ،
ئايغىل سىزنىڭ تاپۇغچى ئوتنۇر يەگى تاپۇغ.
(تۇركان خوتۇن ئالدىغا مەندىن قوشاق ئېلىپ بار،
ئېيتقىل سىزنىڭ خىزمەتچىڭىز يېڭى خىزمەتكە تەييار).

قەدىمقى شېئىر - قوشاقلاردىن بىرنەچچە ئۆرنەك:

"دىۋان"دا بەزىبىر تەكرارلىنىشنى ھېساپقا ئالمىغاندا، تەخمىنەن 300 پارچىغا يېقىن شېئىر بار. بۇ شېئىرلار مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىن ناھايىتى خىلمۇ - خىل بولۇپ، قەدىمقى زامان ئەمگەكچىلىرىنىڭ رېيال تۇرمۇشىنى ئەتراپلىق ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. ھەتتا بەزىلىرى ئۆز زامانىسىدىكى قەھرىمانلىق داستانلىرىدىن پارچىلار بولۇپ ھېساپلىنىدۇ.

① تۇركان قاتۇن — قەدىمقى تۈركى تىلدا ئادەتتىكى ئاياللار "ئۇراغۇت" دەپ، خاقاننىڭ ئاياللىرى ياكى مەلىكىلىرى "قاتۇن" دەپ ئاتىلاتتى. "تۇركان قاتۇن" دېگىنى خان مەلىكىسى دېگەن مەنىدە ئىدى.

ئەمما «دىۋان» ئاپتورى مەخسۇس شېئىر-قوشاقلارنى تونۇش-تۇرۇش مەقسىتىدە ئەمەس، پەقەت سۆزلۈكلەرگە مىسال ئۈچۈنلا توغرا كەلگەن يېرىدە قىستۇرۇپ ئۆتكەنلىكتىن، بۇ شېئىرلار تارقاق ھالدا بېرىلگەن. رادلوف، ۋامبېرى، بىروككېلمان ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ئالىملار نۇرغۇن تەتقىقاتلاردىن كېيىن، بۇ شېئىرلارنى مەزمۇنىغا قاراپ تۆۋەندىكى تۈرلەرگە ئايرىپ چىققان:

1) مەرسىيەلەر؛ 2) قەھرىمانلىق داستانلىرىدىن پارچىلار؛ 3) مۇھەببەت نامىلەر؛ 4) ساقىنامىلەر؛ 5) ھېكمەت-پەلسەپە، پەندى-نەسىھەت؛ 6) ئىشلەپچىقىرىش ياكى ئوۋچىلىق؛ 7) دۆلەت باشقۇرۇش ياكى ئىجتىمائىي ھايات. 8) تەبىئەت تەسۋىرى ۋە باشقىلار.

تۆۋەندە بەزىلىرىدىن ئۆرنەك كەلتۈرىمىز:

1) مەرسىيەلەرگە مىسال:

ئافراسىياپنىڭ ئۆلۈمىگە بېغىشلانغان يەنە بىر مەرسىيە:

ئۆلۈشۈپ ئەرەن بۆرىلىيۇ،
يىرتىپ ياقا ئۇرلىيۇ،
سىقىرىپ ئۈنى يۇرلىيۇ،
سىغتاپ كۆزى ئورتۇلۇر.

(ئەل بۆرىدەك ھۆلىدى، يىرتىپ ياقا يىغلىدى، ئۈنى سىقىراپ

داتلىدى، كۆزى ياشتىن ئورتىنىپ).

2- قەھرىمانلىق داستانلىرىدىن پارچە:

ئەرەن، ئالپى ئوقۇشتىلار،
قىڭىز كۆزىن باقىشتىلار،
قامۇغ تولمۇن توقۇشتىلار،
قىلىچ قىنىغا كوچۈن سىغدى.

(باتۇر ئەرلەر قىچىرىشتى، قىڭغىر قاراپ ھورپىيىشتى، ھەممە تىغنى ئىشلىتىشتى، قىلىچ قىنىغا ئاران سىغدى).

3) مۇھەببەت نامىلەرگە مىسال:

بولنار مېنى ئولاس كۆس،
قارامېڭىز قىزىل يۈز،
ئاندىن تامار توگەل تۈز،
بولناپ يانا ئول قاچار.

(ئوۋلار مېنى خۇماركۆز، قاراخاللىق قىزىل يۈز، تامار ئاندىن توگەل تۈز، ئوۋلاپ يانا ئۇ قاچار).

4) پەندى-نەسىھەتلەرگە مىسال:

ئالغىل ئۈگۈت مەندىن ئوغۇل ئەردەم تىلە،

بۇيدا ئۇلۇغ بىلگا بولۇپ بىلگىلىك بىلە.
(ئالغىل ئۇگۈت مەندىن ئوغۇل ئەردەم يارات،
ئەلدە ئۇلۇغ ئالىم بولۇپ ئىلىملىك تارات).
ئۇلۇغلۇقۇغ بولسا سەن ئەزگۈ قىلىن،
بولغىل كىشىلىك بەگلەر قاتىن ياخشى ئۇلان.

(مەرتىۋەڭ ئۇسكەنسېرى ياخشى قىلىقلىق بول،
بەگ ئالدىدا كىشىلەرگە ياخشىلىق قىل).

كۆركلۈك تۈنۈغ ئۈزۈۋكە،
تاتلىغ ئاشىغ ئازىنقا.
تۈتقىل تونۇق ئاغىرلىق،
يازسۇن چاۋىڭ يازۇنقا.

(كۆركەم تونۇڭ ئۈزەڭگە، تاتلىق ئېشىڭ ئۆزگىگە.
ئېزىز بىلگىن مېھمانىنى، يايسۇن داڭقىڭ ئەللەرگە)
5) تەبەت تەسۋىرىگە مىسال:

باي بارۇبان ئەرگۈزى،
ئاقتى ئاقىن مۈندۈزى.
تۈغبى يارۇق يۈلتۈزى،
تىڭلا سوزۇم كۆلكىسىز.

(كۆركەم قىلىپ ئەگۈزى، ئاقتى سەلدەك تارمۇزى، تۇغدى يورۇق يۇلتۇزى، تىڭشا سوزۇم كۆلكىسىز.)
بۇ ئۆرنەكلەردىن شۇنى كۆرگىلى بولىدۇكى، «دىۋان» دىكى شېئىرلار تارىخنىڭ ناھايىتى ئۇزاقلىقى، مەزمۇنىنىڭ بايلىقى ۋە چوڭقۇرلۇقى، بەدىئىلىكىنىڭ يۇكسەكلىكى، خىلىلىرىنىڭ كۆپلۈكى، تىلىنىڭ راۋانلىقى، ساپلىقى، شەكىل ئۇسلۇبىنىڭ ئۆزىگە خاسلىقى بىلەن ئالاھىدە خاراكتېرلىكتۇر.
تىل ماتېرىياللىرى بىرلا قەبىلە ياكى مىللەتكە خاس بولماي، تۈركى قەبىلىلەرنىڭ كۆپچىلىكىگە ئورتاقلىقىمۇ بۇ شېئىرلارنىڭ بىرخۇسۇسىيىتى ھېساپلىنىدۇ. لېكىن تىل ئۇلچىمى جەھەتتىن «دىۋان لۇغەتىت تۈرك» تىلى ئۇيغۇر قارلۇق تىللىرىنى ئاساس قىلغانلىقتىن، بۇ شېئىرلارنىڭ تىلىمۇ شۇ ئۇلچەمدىن مۇستەسنا ئەمەس، ئەلۋەتتە.
”مەخمۇت قەشقىرى ئۇيغۇر-قارلۇق تىللىرى ماتېرىياللىرى بىلەن قىپچاق ئوغۇز تىللىرى ماتېرىياللىرىنى سېلىشتۇرۇپ، ئۇيغۇر-قارلۇق تىلىنى بۇ ئەدىبىي تىلىنىڭ ئاساسى قىلغان“ (باسقاقوف: ”تۈركى تىللار تەتقىقاتىغا مۇقەددىمە“، 61-بەت)
بۇ شېئىرلارنىڭ ئالاھىدە تەكىتلەپ ئۆتۈشكە تېگىشلىك يەنە بىرمۇھىم خۇسۇسىيىتى شۇكى، ئۇلاردا ھەم بارماق (ھىجا)، ھەم ئارۇز ۋەزنى تەڭلا ساقلانغان. بۇ ئەھۋال ”ئارۇز ۋەزنى بىزگە ئەرەپلەردىن كىرگەن يات نەرسە“ دېگەن قاراشلارغا زىت ھالدا، ئارۇز ۋەزنىنىڭ قەدىمقى زاماندىن تارتىپلا ئۆزىمىزنىڭ

مىللى مىراسىمىز ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

بۇ پىكىرنى تېخىمۇ يورۇتۇپ بېرىش ئۈچۈن تۆۋەندىكى مەسىلىلەر ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ:

ئارۇز ۋەزنى مەسىلىسى

بۇ مەسىلىلەرگە ئۆتۈشتىن ئاۋال ھازىرقى ئەملىي ئەھۋال تەقەززاسى بىلەن شېئىرىيەت ۋە شېئىر ۋەزنىلىرى توغرىسىدا ئازراق توختىلىپ ئۆتۈش لازىم.

1. شېئىر دېگەن نىمە؟

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى ”شېئىر“ سۆزى ئەرەپچە بولۇپ، ”ھىس-تۇيغۇلارنىڭ ئىپادىلىنىشى“ دېگەن مەنىنى ئاڭلىتىدۇ. شۇنىڭدىن ئېلىنغان ”شائىر“ سۆزى ھىس-تۇيغۇلارنى ئىپادىلىگۈچى ياكى ھىس-تۇيغۇغا باي يەنى ھىسساس ئادەم دېگەن مەنىنى ئاڭلىتىدۇ، خەنزۇ تىلىدىكى ”شىگې“ (诗歌)، يۇنان تىلىدىكى ”پوئېسىس“، رۇس تىلىدىكى ”پوئېزىيە“ سۆزلىرىمۇ ھىس-تۇيغۇنى ئوبرازلىق تىل بىلەن ياكى ئوبراز ۋە رىتىم بىلەن ئىپادىلەش سەنئىتى دېگەن ئۇقۇمنى ئاڭلىتىدۇ. بۇ گەپلەردىن ھىس-تۇيغۇ بىلەن خىيال (تەسەۋۋۇر) بايلىقى، ئوبرازلىق تىل ۋە ئاھاڭدارلىق—مانا بۇلار شېئىرنىڭ ئاساسىي

خۇسۇسىيىتى ئىكەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن كەڭ مەنىدە ئېيتقاندا، شېئىر ھىس-تۇيغۇنى بەدىئى ئوبراز بىلەن ئىپادىلەش سەنئىتى ياكى ئوبرازلىق تىل ئىجادىيىتى دېمەكتۇر. شۇ جەھەتتىن قارىغاندا، رىتىم، ۋەزىن، قاپىيە—شېئىرنىڭ تۈپ ئاملى ئەمەس، بەلكى قوشۇمچە ئاملى ھىساپلىنىدۇ. شۇڭا گوگولنىڭ «ئۆلۈك جانلار» رومانى بىلەن لېرمونتوپنىڭ «زامانىمىزنىڭ قەھرىمانى» دېگەن رومانى ۋە ئومەر مۇھەممىدىنىڭ «باتۇر يىللار» ھېكايىسى قاتارلىق ئەسەرلەر پوئېما دەپ ئاتالغان. لېكىن تار مەنىدە ئېيتقاندا، شېئىر نەسىر (پروزا)نىڭ ئەكسىچە، بىرەر ئوبرازلىق پىكىرنى رىتىم، ۋەزىن ۋە قاپىيە بىلەن ئىپادىلەش سەنئىتى دېمەكتۇر. رىتىم، ۋەزىن ۋە قاپىيە يەنىلا ئىككىنچى ئورۇندىكى ئامىل بولۇپ، ئاساسىي ئامىل ئوبرازلىق پىكىر يەنى تەسەۋۋۇر (خىيال) ۋە ئۇنى ئۆزىگە خاس تىل ۋاستىسى بىلەن ئىپادىلەشتىن ئىبارەت. شۇنىڭ ئۈچۈن مەلۇم ۋەزىندە كەلگەن قاپىيىلىك سۆزلەر تىزمىسى شېئىر بولالمىغىنىدەك، تەنتەنىلىك ئىبارە ۋە قۇرۇق شوئارلار يىغىندىسىمۇ شېئىر بولالمايدۇ. شائىر ۋەقەلىكنى، يەنى چىن بارلىقنى بايان قىلىپ بەرگۈچى ياكى كۆرسىتىپ بەرگۈچى ئەمەس، بەلكى ۋەقەلىكتىن (تۇرمۇشتىن) ئالغان تەسىراتىنى (ھىس-تۇيغۇسىنى) ئوبرازلىق تەسەۋۋۇر بىلەن كىشىلەر قەلبىگە سىڭدۈرگۈچى ماھارەت ئىگىسىدۇر. شائىر بۇ مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن ھەجاز (مېتافورا ياكى ئوخشىتىش، قىلىقلاندۇرۇش)، ئىستىئارە، كىنايە

قاتارلىق ئېپىتېتلار (شائىرانە تەسەۋۋۇرلار) دىن پايدىلىنىدۇ. ئۇيغۇر كلاسسىكلىرىدىن زەلىلىنىڭ مۇنۇ مىسرالىرى بۇ پىكىرنى ناھايىتى روشەن ئىپادىلەپ بېرىدۇ:

ئەي زەلىلى، بو نە سوزدۇر دەپ مېنى ئەيىپ ئەتمىگىل،
جىلۋە بەرمەيدۇ ھەقىقەتنىڭ ھەجازى بولمىسا.

شۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، پىكىر ياكى مەنانى شېئىرنىڭ جېنى، ئوبرازلىق تەسەۋۋۇر ياكى پوئېتىك ۋەزىن ۋە قاپىيەلەرنى شېئىرنىڭ ھوسنى-جامالى دېيىش مۇمكىن، تىل — شېئىرنىڭ قېنى ۋە تېنى. شېئىرنىڭ پىروزىدىن پەرقى شۇكى، پىروزا تىپ ۋە ئوبرازلار ئارقىلىق ۋەقەلىكنى كورسىتىپ بېرىدۇ، شېئىر بولسا، ئوزىگە خاس ئۇسلۇبى بىلەن ۋەقەلىككە نىسبەتەن ئىنسان قەلبىدە نازۇك ھىس-تۇيغۇلارنى قوزغىتىدۇ. شۇنىڭ ئۇچۇن، رەسسام بويىغى بىلەن، سازەندە بارمىغى بىلەن، شائىر خىيال بايلىغى بىلەن سەتكاردۇر. دىمەك، شېئىر — بەدىي ئەدەبىياتنىڭ چوڭ بىر ژانىرى، ئۇ تۇرمۇشنى يۇكسەك دەرىجىدە تىپىكلەشتۇرۇپ، ئوبرازلىق تەسەۋۋۇر بىلەن ئەكس ئەتتۇرىدىغان سەنئەت. خىيال بايلىغى، پوئېتىك تىل ۋە رىتىم (ئاھاڭدارلىق) بولسا ئۇنىڭ توپ خۇسۇسىيىتى. مۇشۇنداق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە ھەقىقى شېئىرلارغا بىرنەچچە مىسال:

گۇل چېغىم بولدۇم ئەسىر، تامدى ئىگەرگە كوز يېشىم،
كىگىز ئوي ئىچرە ئون ئىككى يىلنى ئوتكۇزدى بېشىم.
باللىرىم قالدى پىغاندا، مەن بۇ يەردە كوزدە ياش،
تەلمۇرۇپ تۇرغان كەبى ئاسماندا ئاي بىرلە قۇياش.
سەي ۋېنجى①

غۇربەتتە غېرىپ شادىمان بولماس ئىمىش،
ئەل ئاڭا شەپقۇ-مېھرىۋان بولماس ئىمىش،
ئالتۇن قەپەس گەرقىزىل گۇل بۇتسە.
بۇلبۇلغا تىكەندەك ئاشىيان بولماس ئىمىش.
— ناۋايى

گۇلنى ئالتۇن جام ئارا قويسا قەدەھتە جىلۋىگەر،
تەبى خاھىش ئەيلىگەي ئۇنىگەن يېرىنىڭ تۇپرىغىن.
— ناۋايى

① سەي ۋېنجى — خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى مەشھۇر شائىرە. ئۇ مىلادى 190-يىللاردىكى توپىلاڭدا جەنۇبىي ھونلارغا ئەسىر چۈشكەن ۋە ھون تەڭرىقۇتىنىڭ سول قول ۋەزىرى بىلەن 12 يىل تۇرمۇش كەچۈرۈپ ئىككى باللىق بولغان. كېيىن ساۋساۋنىڭ ياردىمى بىلەن يۇرتىغا قايتقان.

مەككىگە بارماڭ يارىم، مۇندىمۇ بىر مەككە
بار،
ئاي يۈزۈڭنى كۆندە كورسەم مەككىگە بار.
غانچە بار.
— خەلق قوشىغى

سۆيگۈ، ئۈمىت، مەغرۇر شوھرەت ئارزۇسى
بولمىدى ئاۋۇنچاق بىزگە كوپ زامان.
ئوتتى ياشلىغىمىزنىڭ ئويۇن - كۈلكىسى،
گوياكى چۈش، گويا تاڭدىكى تۇمان.
— پوشكىن

خىيالىم خۇددى تەلپۈنۈپ تۇرغان بىر سەبى بالا،
ئېمىش ئۇچۇن قەدىردان ئانىدىكى قوش ئەمچەكلەرنى.
جانان ناز ئۇيقۇدا يېتىپ نىچۇك تولغانماس،
ئاشىغى كۈتۈپ تۇرسا ئېچىپ يورۇق رۇجەكلەرنى...
— ل. مۇتەللىپ

2. ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدىكى ۋەزىنلەر

ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدە ئاساسەن ئىككى خىل ۋەزىن مەۋجۇت، ئۇنىڭ بىرى بارماق (ھىجا) ۋەزنى، يەنە بىرى ئارۇز ۋەزنىدىن

ئىبارەت.

(1) بارماق ۋەزنى ھەققىدە

بارماق ۋەزنى ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ قەدىمىي مىللى شەكلى بولۇپ، بەشلىكتىن ئون ئۇچلۇككىچە، ھەتتا ئون بەشلىككىچە تېپىلىدۇ. بارماق ۋەزنىنىڭ تۈپ خۇسۇسىيىتى مىسرالارنىڭ تۇراقلارغا بولۇنۇشىدىن ئىبارەت. شۇڭا بارماق ۋەزنىنى تۇراق ۋەزىن دەپ ئاتاشقىمۇ بولىدۇ. «دىۋان لۇغەتىت تۈرك»تە قەدىمىي شېئىرلارنىڭ بەشلىكتىن 12لىككىچە بولغان بەزى شەكىللىرى ساقلانغان.

بەشلىك:

ماڭا كەلدى تات،
ئايدىم ئەمدى يات،
قۇشقا بولۇپ ئەت،
سىنى يىسۇن ئۇس بورى.

(ماڭا ياتقەبىلە كىشىسى ھۇجۇم قىلىپ كەلدى، مەن ئۇنى ئولتۇردۇم ۋە ئەمدى قۇش - بورىلەرگە يەم بول دىدىم.)

ئالتىلىك:

كۆچەندى بىلاگىم،
ياغۇدى تىلاگىم،

تەلىندى بىلىگىم،
تىڭىــرۈپ ئاڭار چىرتىلۇر.

(كۆچەندى بىلىگىم، يوردى تىلىگىم، كېڭەيدى بىــلــىمىم، ئاڭا جەبرى قىلسامۇ.)
يەتتىلىك:

ئوغراغىم كەندۇ يىراق،
پۇلنادى مەنى قاراق.

(مەنزىلىم ئىدى يىراق، ئەسىر قىلدى بىر قاراپ.)
سەككىزلىك:

ئاتىل سۇۋى ئاقا تۇرۇر،
قىياتۇبى قاقا تۇرۇر
بالىق تەلىم باقا تۇرۇر،
كولىنىڭ تاقى قۇشادۇر.

(ئىدىل سۇيى ئېقىپ تۇرار، قىيالارغا سوقۇپ تۇرار، بېلىق، پاقا تولۇپ تۇرار، كولچەك تولۇپ تېشىپ تۇرار.)
ئون بىرلىك:

نەڭىن تۇرار بەلكىيۇ ئۈزى يىماس،
سەرەنلىكتىن يىغلىيۇ ئالتۇن يىغار.

(مەھكەم تۇتار مالىنى ئۆزى يىمەس، بېخىللىقتىن يىغلىبان ئالتۇن يىغار.)
ئون ئىككىلىك:

باردى ئەرەن قونۇق كورۇپ قۇتقا ساقار،
قالدى ياۋۇز ئويۇق كورۇپ ئەۋنى يىقار.

(مېهمان كەلسە، قۇت دەپ بىلەر ئەرلەركەتتى، قاراكورسە، ئۆيىنى چۇۋار پەسلەر قالدى.)
بارماق ۋەزنى كېيىنكى دەۋرلەردىكى ئۇيغۇر خەلق قوشاقـ لىرىدىمۇ كەڭ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

ئارپا، بۇغداي سامانىنى سەلكىن ئايرىيدۇ،
ئاتاـئانا قېرىنداشتىن ئۆلۈم ئايرىيدۇ.

*　　*　　*

هاراق دىگەن ئاچچىق نىمە شىڭ شىڭ قاينايدۇ،
چىڭ گاڭ غوجام كايىپ قالسا، نومغا① پالايدۇ.

① نوم ــ قۇمۇل ۋاڭىنىڭ ئادەم پالايدىغان يېرى.

پالسىمۇ پالسىكەن، ئېتىپ سالمىسا،
چوچۇرىدەك بەش بالامنى يېتىم قىلمىسا.

دىمەك، بارماق ۋەزنى بوغۇملارنىڭ مۇئەييەن تەرتىپتە گۇرۇپپىلىنىشىدىن، يەنى تۇراقلاردىن تەركىپ تاپقان بولۇپ، ئۇنىڭدىكى رىتىم ۋە ئاھاڭدارلىق ئەنە شۇ تۇراقلار ئارقىلىق ئەكس ئېتىدۇ.

بارماق ۋەزنىنىڭ تەركىۋىگە كىرىدىغان يەنە بىر خىل شېئىر شەكلى "چاچما شېئىر" بولۇپ، بۇنىڭدا تۇراق ۋە ۋەزىن ئەمەس، مىسرالاردىكى رىتىم ياكى مۇزىكا ئاھاڭدارلىقى (شېئىرنىڭ شەكلى جەھەتتىن) مۇھىم ئامىل ھېساپلىنىدۇ. ئومەر مۇھەممەدىنىڭ «ئومەر ئولدى» دىگەن مەشھۇر شېئىرى ئەنە شۇنداق شېئىرلارنىڭ ئەڭ ياخشى ئۈلگىسىدۇر.

(2) ئارۇز ۋەزنى ھەققىدە

"ئارۇز" — ئەن (بىرنەرسىنىڭ ئېنى ياكى كەڭلىكى) دىگەن مەنىدىكى ئەرەپچە سۆز بولۇپ، ئىستىمال مەنىسى "ئۆلچەم" ياكى "قېلىپ" دىمەكتۇر. ئارۇز ۋەزنىنىڭ بارماق ۋەزنىدىن پەرقى شۇكى، بۇنىڭدىكى رىتىم نوقۇل تۇراقلار ئارقىلىقلا ئەمەس، بەلكى سۆزلەردىكى ئۇرغۇلارنىڭ بىرخىلدا تەكرارلىنىشى ئارقىلىق ئەكس ئېتىدۇ. يەنى، مىسرالار بەزىدە ئۇرغۇلىرى ئوخشاش بولغان رۇكنلاردىن، بەزىدە شۇ قېلىپتىكى تۇراقلاردىن تەركىپ تاپىدۇ، ئەگەر ئۇرغۇلىرى بىرخىل كەل-

مىسە، ئوخشاش ئۆلچەمدە بولغان سۆزلەر ۋەزىننى بۇزىدۇ. مەسىلەن، "زامان" بىلەن "دەۋران" ئوخشاشلا ئىككى بوغۇملۇق سۆز بولسىمۇ، "زامان" سۆزىنىڭ ئۇرغۇسى ئىككىنچى بوغۇمدا، "دەۋران" سۆزىنىڭ ئۇرغۇسى بىرىنچى بوغۇمدا بولغانلىقتىن، ئارۇز ۋەزنىدە ئۇرغۇ جەھەتتىن ئوخشاش بولغان تۇراقلار شۇ پېتى بىر رۇكن بولسىمۇ، ئۇرغۇلىرى ئوخشاش بولمىغان تۇراقلار پارچىلىنىدۇ.

مەسىلەن:

ئاھ ئۇرارمەن، ئاھ ئۇرارمەن، ئاھلىرىم تۇتقاي سېنى،
كوز يېشىم دەريا بولۇپ، بېلىقلىرىم يۇتقاي سېنى.

رەمەل بەھرىنىڭ "فائىلاتۇن، فائىلاتۇن، فائىلاتۇن، فائىلۇن" ۋەزنىدىكى بۇ شېئىردا "ئاھ ئۇزارمەن" دىگەن تۇراق دەل "فائىلاتۇن"غا توغرا كەلگەچكە، تۇراق ھالىتىدە قېلىۋېرىدۇ، ئەمما "ئاھلىرىم تۇتقاي سېنى" دىگەندىكى "ئاھلىرىم" سۆزى "فائىلاتۇن"غا توشمىغانلىقتىن، "ئاھلىرىم تۇت"، ئاندىن "قاي سېنى" (فائىلۇن) دەپ ئايرىشنى تەلەپ قىلىدۇ. يۇقۇرىدىكى شېئىرنىڭ ئىككىنچى مىسراسىنىمۇ شۇنداق تەھلىل قىلىش مۇمكىن. يەنى، كوز يېشىم دەريا بولۇپ، بېلىقلىرىم يۇتقاي سېنى.

نۇرغۇن ئالىملار ئارۇز ۋەزنىنى مەخسۇس بىر ئىلىم (پەن)

دەرىجىسىگە كۆتىرىپ، مەخسۇس كىتابلارنى يازغان، مەسىلەن، مەشھۇر ئەرەپ ئالىمى خەلىل ئىبنى ئەخمەت («كىتابۇل ئارۇز»)نى، خارەزىملىق مەشھۇر ئالىم يۈسۈپ سەككاكى («مۇختاھىل ئۇلۇم» — ئىلىملەر ئاچقۇچى)نى، ئەلىشىر ناۋايى («مىزانۇل ئەۋزان» — ۋەزىنلەر مىزانى)نىنى يازغان، زوھىرىدىن بابۇر ۋە باشقىلارمۇ شۇنداق كىتابلارنى يازغان. جۈملىدىن بىرمۇنچە ئالىملار، مەسىلەن، كوۋالىسكى، كۆپرۈلۈزادە فۇئات تۈركى خەلقلەر شېئىرىيىتىدىكى ۋەزىن مەسىلىسى ھەققىدىمۇ ئەسەرلەر يازغان. بىزنىڭ نوۋەتتىكى مەقسىدىمىز ئارۇز ۋەزنىنى تەتقىق قىلىش ئەمەس، بەلكى ئارۇز ۋەزنىگە قانداق قاراش توغرىسىدا بەزى مۇلاھىزىلەرنى كۆپچىلىكنىڭ مۇھاكىمىسىگە قويۇشتىن ئىبارەت.

ئارۇز ۋەزنىگە قانداق قاراش كېرەك؟

يۇقۇرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، ئارۇز ۋەزنىنى ئەرەپ ئالىملىرىنىڭ ئىجادىيىتى ۋە ئەرەپ شېئىرىيىتىگە خاس بىرخىل ئۆلچەم، ئارۇز ۋەزنى ئۇيغۇر ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركى خەلقلەرگە ئەرەپلەردىن تارقالغان، دېگەن قاراش ھازىرغىچە داۋام قىلىپ كەلمەكتە. "ئارۇز" سۆزىنىڭ ئەرەپچە بولۇشى ۋە ئەرەپ ئالىمى خەلىل ئىبنى ئەخمەتنىڭ ئارۇز ۋەزنىنى ئىلىم دەرىجىسىگە كۆتىرىپ، تۇنجى قېتىم كىتاپ يازغانلىغى بۇ خىل قاراشقا ئاساس

بولغان. دەرۋەقە، ئارۇز ۋەزنى ھەققىدە تۇنجى قېتىم كىتاپ يازغان كىشى خەلىل ئىبنى ئەخمەتتۇر. ئۇ مىلادى 786-يىلىغىچە ياشىغان مەشھۇر ئەرەپ ئالىمى بولۇپ، ئەرەپ تىلى ۋە شېئىرىيىتى ھەققىدە نۇرغۇن ئەسەرلەر يازغان. ئارۇز ۋەزنىنى 15 بەھرىگە ئايرىپ، ئىلمىي سىستېمىغا سالغان. كېيىن باشقا ئالىملار يەنە 4نى قوشۇپ، ئارۇز بەھرىنى 19غا يەتكۈزگەن.

لېكىن، بىزنىڭ قارىشىمىزچە، ئارۇز ۋەزنى ئەرەپلەرنىڭلا ئەمەس، بەلكى ئەرەبىستاندىن مەركىزىي ئاسىياغىچە بولغان كەڭ زېمىندا ياشىغۇچى نۇرغۇنلىغان خەلقلەرنىڭ ھەممىسىگە ئورتاق بىرخىل شېئىر ئۆلچىمىدۇر (19 بەھرىنىڭ ھەممىسى بولمىغاندىمۇ، بىرقىسمى شۇنداق). بۇ پىكىرنى تۆۋەندىكى پاكىتلار بىلەن ئىسپاتلاش مۇمكىن.

1) ئارۇز ۋەزنى تۈركى خەلقلەر شېئىرىيىتىنىڭ قەدىمدىن بېرى داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان بىر مىللىي شەكلى، «دىۋان لۇغەتىت تۈرك»تە ساقلانغان بىرمۇنچە شېئىرلار بۇنىڭغا دەلىل بولالايدۇ. مەسىلەن:

كەلسە قالى قاتىغلىغ ئۆتەرتىيۇ سەرىنگىل،
ئودلۇك ئىشىن بىلىپ تۇر ئانچە ئاڭار تەرىنگىل.
(كەلسە قانداق مۇشكۇللۇك ئۆتەر دىبان سەۋىر قىل،
پەلەك ئىشىن بىلىپ تۇر ئاڭا لايىق تەدبىر قىل.)
ئوغلۇم ساڭا قۇزۇرمەن، ئەردەم ئۇگۈت خۇمارۇ،

بىلگا ئەرك بولۇپسەن، باققىل ئانىڭ تابارۇ.
(تەرجىمىسى باشتا بېرىلگەن)

ئارۇزنىڭ رەجەز بەھرى ۋەزنىدىكى بۇ شېئىرلارنىڭ يېزىلغان ۋاقتى ئېنىق بولمىسىمۇ، تىلىنىڭ قەدىمىلىكى ئۇلارنىڭ ناھايىتى ئۇزاق زامانلارغا مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ شېئىرلارنى رەجەز بەھرىنىڭ "مۇستەپئىلۇن پەئۇلۇن" ۋەزنىگە سالساق، كېيىنكى دەۋرلەردە شۇ ۋەزىندە يېزىلغان شېئىرلار بىلەن تامامەن ئوخشاش ۋەزىندە ئىكەنلىكىنى كۆرەلەيمىز. پۇرقەتنىڭ رەجەز ۋەزنىدىكى «سەيدىن قۇيا بىر سەييادى»دىگەن مۇسەددەسى بىلەن يۇقۇرىدىكى شېئىرلار ۋەزىن جەھەتتە تامامەن بىر. مەسىلەن:

سەركەشتە بۇۋادىدە بىر باشگە رەھىم ئەتكىل،
يوق تاقتى بەندەگىدە بەرداشگە رەھىم ئەتكىل.
يىغلاپ ساڭا تەلمۈرەر كوز ياشگە رەھىم ئەتكىل،
رەھىم ئەتمىسەڭ ئۆزگە، يولداشگە رەھىم ئەتكىل.
ھىجران ئوقىدىن جىسمى كوپ يارە ئىكەن مەندەك،
كويگەن جىگىرى-باغرى سەد پارە ئىكەن مەندەك.

ئارۇزنىڭ ھەزەج بەھرى ۋەزنىدىكى شېئىرلارمۇ «دىۋان»دا كوپ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن.

ئەرەن ئالپى ئوقۇشتىلار،
قىڭىر كوزىن باقىشتىلار،
تامۇغ تولمۇن توتىشتىلار
قىلىچ قىنىغا كۆچۈن سىغدى.
(تەرجىمىسى باشتا بېرىلگەن).

مۇنداق شېئىرلار ھەزەج (مەفائىلۇن) ۋەزنىدىكى ھازىرقى زامان شېئىر-قوشاقلىرىغا تامامەن ئوخشاشتۇر.
مەسىلەن:

گۇلۇم غۇنچە، گۇلۇم غۇنچە، نىمە قايرىلىسەن مۇنچە،
قېشىمدا تۇرمىدىڭ بىردەم مېنىڭ كوڭلۇم ئېچىلغۇنچە.
(خەلق قوشىغى).

جاھان رەنالىرى ئىچرە بىلىمدەك ھىچ گۇزەل يار يوق،
بىلىمدىن ئۆزگە تۇتقان يار بولۇر ئۇ گايىدا بار-يوق.
— نىم شېھىت.

2) قەدىمقى شېئىرلارنىڭ بەزىلىرىدە ئارۇز ۋەزىنلىرىنىڭ ئارىلاش ھالدا كېلىشى مۇنداق ۋەزىننىڭ تەرتىپكە سېلىنىپ، سېستىمىلىنىشتىن بۇرۇنلا بىزدە بار بولغانلىقىنى تېخىمۇ روشەن كورسىتىپ بېرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇگدۇن نەلەك يالۋارمادىڭ قاچ قانا بەردىڭ تاۋار،
توملۇغ بولۇپ قاتىنىدىڭ ئەمدى قانىڭ يەر سۇۋار.
(باشتا نىچۈن يالۋۇرمىدىڭ، قانچە قات بەردىڭ تاۋار،
ھاللىق بولۇپ قېتىۋالدىڭ، ئەمدى قېنىڭ يەر سۇۋار.)

بۇ شېئىرنىڭ تىلى ۋە ئەكس ئەتتۈرگەن ۋەقەلىكى ئۇنىڭ قانچىلىك قەدىمى ئىكەنلىكىنى كۆرسەتسە، ۋەزنى جەھەتتە رەمەل بىلەن ھەزەج ۋەزنىنىڭ ئارىلاشمىسى بولغانلىقى ئارۇز ۋەزنى ئېلېمېنتلىرىنىڭ قەدىمدىن تارتىپلا بىزدە بولغانلىقىنى تېخىمۇ ئېنىق ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. بۇ شېئىرنىڭ بىرىنچى مىسراسى ھەزەج (مەفائىلۇن) بىلەن باشلىنىپ، رەمەل (فائىلاتۇن)نىڭ چۈشۈرمىسى بولغان فائىلۇن بىلەن ئاياقلاشقان. ئىككىنچى مىسراسى ”مەفائىلۇن فائىلۇن، فائىلاتۇن فائىلۇن“دىن تەركىپ تاپقان. بۇنىڭ ئارۇز ۋەزنىنىڭ تېخى مەخسۇس بەھرىلەر بويىچە تەركىپكە سېلىنمىغان دەۋردىكى يەنى خېلىل ئىبنى ئەخمەتتىن بۇرۇنقى دەۋردىكى شېئىر ئىكەنلىكى ئۆزلۈكىدىن مەلۇم.

3) خىلىل ئىبنى ئەخمەتنىڭ دەۋرى ئەرەپلەر بىلەن تۈركى قەبىلىلەر ئارىسىدىكى سىياسى، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنى مۇناسىۋەتلەر ناھايىتى قويۇقلاشقان، جۈملىدىن تۈركى قەبىلىلەر ھەربى جەھەتتىكى ئۈستۈنلۈكى ئارقىسىدا، ئەرەپ-ئىسلام خەلىپىلىكلىرىنى ئۆز قولىدا ئوينىتىپ تۇرغان دەۋر ئىدى.

مىلادى 660-يىلىدىن 750-يىلىغىچە داۋام قىلغان ئۇمەۋىيە سۇلالىسىنى ئاغدۇرۇپ ئابباسىلار سۇلالىسىنى تىكلەشتە خۇراسانلىق ئاۋامسلىم بىلەن بەرمەكىلەر ھەل قىلغۇچ رول ئوينىغانلىقتىن، ئابباسىلار دەۋرىدە ھاكىمىيەت ئاساسىي جەھەتتىن ئوتتۇرا ئاسىيالىقلارنىڭ قولىغا ئۆتۈپ قالغان (مەسىلەن، بەرمەكىلەردىن خالىد، يەھيا، فازىل ۋە لەپەربەرمەكىلەر تۆت ئەۋلاتقىچە خەلىپىلىكنىڭ ۋەزىرى ۋە باش ۋەزىرلىرى بولغان) ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئاۋامسلىم ۋە بەرمەكىلەر ئۇمەۋىيە سۇلالىسىنى ئاغدۇرۇشقا ئوتتۇرا ئاسىيا تەرەپتىن 5-6 يۈزمىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن بارغان ۋە بۇ كىشىلەر ئەرەپ يۇرتلىرىدا ماكانلاشقان ئىدى، بۇ مىلادى 750—860-يىللارغا توغرا كېلىدۇ. خېلىل ئىبنى ئەخمەت دەل ئەنە شۇ دەۋردە ياشىدى ۋە ئارۇز ۋەزنى ھەققىدە كىتاپ يازدى. بولۇپمۇ، ئابباسىلار سۇلالىسىنىڭ 5-خەلىپىسى ھارۇن رەشىد دەۋر سۈرگەن زامانلار ئەرەپ مەدەنىيىتىنىڭ ئالتۇن دەۋرى بولۇپ، بۇ دەۋرلەردە ئەرەپلەر بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيالىقلار ئوتتۇرىسىدىكى مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش ناھايىتى راۋاج تاپقان. شۇڭا، خېلىل ئىبنى ئەخمەتنىڭ دەل ئەنە شۇ دەۋردە «ئىلمىي ئارۇز» دېگەن ئەسىرىنى يېزىپ چىقىشى ۋە بۇ كىتاپتا يەكۈنلەنگەن ئارۇز ۋەزىنلىرى ئارىسىدا تۈركى خەلقلەر شېئىرىيىتىدىكى بەزى ۋەزىنلەرنىڭمۇ بولۇشى ھەرگىز تاسادىپى نەرسە ئەمەس. يەنە شۇنىمۇ ئېيتىپ ئۆتۈش لازىمكى، ئىسلام دىنىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا كىرىشى قۇتەيبە

بىننى مۇسۇلمىنىڭ مىلادى 708 - يىلدىكى يۈرۈشى بىلەن باشلاندى. قۇتەيبە 711 - يىلى خارەزىم، بۇخارا ۋە سەمەرقەندنى ئىشغال قىلدى. ئوتتۇرا ئاسىيادا تۇنجى ئىسلام جامەسى مىلادى 712 - يىلى بىنا قىلىندى. ھالبۇكى، «دىۋان لۇغەتىت تۈرك» تە ساقلانغان قەدىمقى شېئىرلارنىڭ قانداقلا بولسۇن بۇ دەۋردىن بەك كۆپ بۇرۇنقى دەۋرلەرگە مەنسۇپلۇغى يۇقۇرىدا ئېيتىپ ئۆتۈلگەن ئىدى.

4) ئارۇز ۋەزنى توگە مېڭىشىنىڭ رىتىمىگە ئاساسلانغان دەيدىغان قاراشلار بار. شۇنداق بولغاندا، ھەممىگە مەلۇمكى، توگە ئەرەپلەر ئۈچۈن قانداق ”قەدىناس“ ھەمرا بولغان بولسا، قەدىمقى كوچمەن تۈركى قەبىلىلەر ئۈچۈنمۇ شۇنداق، بەلكى تېخىمۇ يېقىنراق ھەمرا ئىدى. توگىنىڭ قەدىمدىن بويان ھون ۋە تۈركى قەبىلىلەرنىڭ ئىقتىسادىي ھاياتىدا قانچىلىك مۇھىم ئورۇن تۇتۇپ كەلگەنلىكىنى خەن سۇلالىسى دەۋرىگە ئائىت تارىخىي ماتېرىياللار بىلەن ئىدىقۇت خارابىسىدىن تېپىلغان تارىشا پۈتۈكلەردىنمۇ كۆرگىلى بولىدۇ. ئارۇزنىڭ توگە مېڭىشى بىلەن ئالاقىدارلىغى ھەققىدىكى مۇلاھىزىلەرمۇ بىزدە ئارۇزنىڭ قەدىمدىن بېرى بار بولۇپ كەلگەن بىرخىل شېئىر ئۆلچىمى ئىكەنلىكىگە جانلىق دەلىل بولالايدۇ.

5) قەدىمقى ۋە كېيىنكى دەۋرلەردىكى ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىگىنىڭ ئىزچىل ھالدا ئارۇزنىڭ بىرنەچچە خىل بەھرىدە بولۇپ كەلگەنلىگى، ھازىرمۇ بىرەر

يېڭى قوشاق مەيدانغا كەلسە، يەنىلا شۇ بەھرىلەردە توقۇلىدىغانلىقى، دېمەك بۇ خىل تارىخىي ئىزچىللىقمۇ، بەزى ئارۇز بەھرىلىرىنىڭ مىللىي ئەدەبىي مىراسىمىز ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. مەسىلەن، رەجەز بەھرى قەدىمقى شېئىرلاردا كۆپ ئۇچرىغىنىدەك (مىساللىرى يۇقۇرىدا كۆرسىتىپ ئۆتۈلدى)، كېيىنكى دەۋرلەردىكى خەلق قوشاقلىرىدىمۇ كۆپ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

ئېرىقتىكى لاي سۇنى، كولگە باشلىماق يارىم،
ئەقلى - ھوشىڭىز بولسا، بىزنى تاشلىماق يارىم.

* * *

ئىشىك ئالدى چىنادۇر، ئەگسەم شاخى سۇنادۇر،
يارئۇستىگە يار تۇتماق، قىز - يىگىتكە گۇنادۇر.

* * *

ئۇستەڭ بويىدا ئۈزۈم، يىغلايدۇ قارا كۆزۈم،
ئۆز يۇرتتا مۇساپىرمەن، ئۆتمەيدۇ مېنىڭ سۆزۈم.

* * *

نوزۇگۇم ناخشىلىرىدىن:

تاغدىن چۈشكەن لاي سۇنى ئىچەر ئەر بارمۇ؟

نوزۇك باشقا كۈن چۈشتى، ئېلىپ قاچار ئەر بارمۇ؟
قايناپ تۇرغان قازانغا چومۇچ سېلىپ باققان يوق،
ئالتاي يېتىپ قومۇشتا تەكيە قويۇپ ياتقان يوق.
ئالتاي ياتتىم قومۇشتا، قومۇش ئارىلاپ كۈن چۈشتى،
مەن نوزۇكنىڭ بېشىغا تاغدەك ئېغىر مۈڭ چۈشتى.

رەمەل بەھرىدىكى خەلق قوشاقلىرى تېخىمۇ نۇرغۇن. مەسلەن:

يارسىز مىڭ يىل ياشىسام ئۆتكەن كۈنۈم بىر كۈنچە يوق،
ئىشق ئوتىنىڭ ئالدىدا دوزاق ئوتى ئۇچقۇنچە يوق.

* * *

ئاي بىلەن كۈن دوست ئىكەن، چولپانغا ھەمرا يوق ئىكەن،
ئاخۇنۇمدىن سورىسام، ئاشىققا نىكا يوق ئىكەن.

* * *

بۇ مېنىڭ مەيلىمچە بولسا، چىقمىسام يار قاشىدىن،
قانىتىم بولسا ئۇچۇپ پەرگانە① بولسام باشىدىن.

① پەرگانە — پەرۋانە (قومۇل شىۋىسى).

يارى بارلار ئولتۇرار ئىرمالىشىپ، چىرمالىشىپ،
يارى يوقلار ئولتۇرار كانتۇ② مۇشۇكتەك مارىشىپ.

رەمەل بەھرى مەيلى خەلق قوشاقلىرىدا، مەيلى شائىرلار-نىڭ غەزەللىرىدە شۇ قەدەر كوپ ئۇچرايدۇكى، ئۇيغۇر شائىرى ئاتايىنىڭ 260 غەزىلىدىن 127 سى ئەنە شۇ ۋەزىندە يېزىلغان. رەمەل بەھرى ھەققىدە ئەلىشىر ناۋايىنىڭ "بۇ ۋەزىن شۇ زاماندا خەلق قوشاقلىرى كۈيلىنىدىغان ۋەزىن بولۇپ، كېيىن ئارۇزغا كىرگۈزۈلگەن" («مىزانۇل ئەۋزان»)دىگەن سوزى مۇھىم ئەھ-مىيەتكە ئىگە.

ھەزەج بەھرىدىكى خەلق قوشاقلىرىدىن مىساللار:

بارارغا يوللىرىڭ بولسۇن، يانارغا ھەمرىيىڭ بولسۇن،
سېنىڭدەك نازىنىن يارغا مېنىڭدەك قۇللىرىڭ بولسۇن.
ئەجەپمۇ كەلمىدىڭ يارىم، يولۇڭغا بارغۇدەك بولدۇم،
قولۇمغا قوش پىچاق ئېلىپ، يۈرەكنى يارغۇدەك بولدۇم.

يەنە شۇنىمۇ ئېيتىپ ئوتۇش لازىمكى، ئارۇز ۋەزنى ئەرەپ شېئىرىيىتىگە خاس شەكىل بولغانلىقتىن، بۇ ۋەزىندە يازغاندا، ئەرەپچە سوزلەرنى كوپلەپ قوللىنىشقا توغرا كېلىپ قالىدۇ،

② كانتۇ — ئوغرى.

دەيدىغان بىرخىل قاراشمۇ بار. بىزنىڭچە، ئەرەپ ۋە پارس سوزلىرىنى كوپ قوللىنىش-قوللانماسلىق ئارۇز ۋەزنىگە ئەمەس، شۇ شائىرنىڭ ماھارىتى ۋە ئىقتىدارىغا باغلىق. يۇقۇردا قەدىمقى ۋە كېيىنكى دەۋرلەر شېىرىيىتىدىن كەلتۇرۇلگەن مىساللار بۇنىڭغا دەلىل بولىسا كېرەك. بۇ مەسىلىنى تېخىمۇ روشەنلەشتۇرۇش ئۇچۇن 19-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ياشىغان ئۇيغۇر شائىر ئەخمەتشا قارا قاشىنىڭ ئات توغرىسىدىكى مۇخەممەسىنى مىسال قىلىش كۇپايە. ئۇزۇن ۋە ئوتكۇر بۇ ھەجۋى شېىر 100 نەچچە يىل بۇرۇن يېزىلغان بولسىمۇ، ئۇنىڭدا ئەرەپ ۋە پارس سوزلىرى ئىنتايىن ئاز.

ئەمما ئەرەپ تىلىنىڭ ئىنىسرافىلىك (پۇكۇلۇچانلىق) خۇسۇسىيىتىگە ماس بولسىمۇ، تۇركى تىللارغا ماس كەلمەيدىغان بەزى بەھرىلەردە (مەسىلەن، مۇفائىلاتۇن ۋە مۇتەفائىلۇن دىگەنگە ئوخشاش بەھرىلەردە) يېزىشقا كۇچىنىشىنىڭ ھاجىتى بولمىسا كېرەك.

شېىرىيەتتە بەدىىلىك توغرىسىدا

ئىمىن تۇرسۇن

بەدىي ئەدەبىيات — ”نەزىم“، ”نەسىر“ دەپ ئىككى چوڭ تۇركۇمگە بولۇنىدۇ. ”نەزىم“ — رەتلىك، تەشكىللىك دىگەن تۇپ مەنىسىدىن تۇرلەنگەن بولۇپ، ”قاپىيىگە سېلىنغان سوز“ دىمەكتۇر؛ ”نەسىر“ — تۇز، قۇر دىگەن تۇپ مەنىسىدىن تۇرلەنگەن بولۇپ، ”تۇزلا ئېيتىلغان سوز“ دىمەكتۇر.

شېىرىيەت — بەدىي ئەدەبىياتىنىڭ چوڭ بىر تۇرى ۋە ئەڭ بۇرۇن پەيدا بولغان قىسمى.

ئىنسانىيەتتە تىل پەيدا بولۇش جەريانىدا، ئەمگەكنىڭ ھەر خىل ئۇزگىچىلىكلىرىگە ماسلاشقان ”رىتىملىق زۇۋان“ پەيدا بولغان، شۇ ئارقىلىق ”كۇي“ تەرەققى قىلغان. ”كۇي“ — رىتىملىق سوزلەرنىڭ ئاھاڭى. دەسلەپتە ”رىتىملىق سوزلەر“ بىلەن ”كۇي“ بىر نەرسە ئىدى. قەدىمقى دەۋرلەردە كۇيسىز قوشاق بولمايتتى، يەنى ”ناخشا“ بىلەن ”شېىر“ بىر نەرسە ھىساپلىناتتى. جەمىيەت تەرەققى قىلىپ تۇرلۇك ئىش تەقسىماتلىرى پەيدا بولغىنىدەك، ”رىتىملىق سوز“ بىلەن ”كۇي“ بىر بىرىدىن

ئايرىلدى. مەلۇم كۈي بىلەن ئېيتىلىدىغىنى — ناخشا، كۈيلەنمەي رىتىم بىلەن سۆزلىنىدىغىنى شېئىر بولۇپ شەكىللەندى.

دېمەك، شېئىر ئەمگەك جەريانىدا پەيدا بولغان. ھازىر تىلىمىزدا ئىشلىتىلىۋاتقان "شېئىر" دېگەن ئاتالغۇ ئەسلى ئەرەپچە سۆز بولۇپ، "سەزمەك، تۇيماق، ھېس قىلماق، كۈيلىمەك" دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ.

شېئىر ئىجتىمائى تۇرمۇشنى مەركەزلىك ئەكس ئەتتۈرىدۇ. "شېئىر" لۇغەت مەنىسى جەھەتتىن "ھېس تۇيغۇ" بولغىنى ئۈچۈن، ئىستىمال مەنىسى جەھەتتىنمۇ ئۇنىڭدا پىكىر-تۇيغۇ ئۇرغۇپ تۇرىدۇ ۋە تەسەۋۋۇر تولۇپ تاشقان بولىدۇ.

شېئىرنىڭ بىرىنچى شەرتى — تۇرمۇش تۇيغۇلىرىدىن پەيدا بولغان تەپەككۇر ۋە تەسەۋۋۇر. تەپەككۇر — پىكىر يۈرگۈزۈش، يەنى ئىجاتكارنىڭ رېيال تۇرمۇشنى چۈشىنىش ۋە ئەكس ئەتتۈرۈشتىكى ئوي-پىكرى. تەپەككۇر ئىجاتكارنىڭ دۇنيا قارىشىغا بېقىنىدۇ، چۈنكى ئۇ تۇرمۇشنى چوڭقۇر كۆزىتىش، تەھلىل-تەتقىق قىلىش نەتىجىسىدە شەكىللىنىدۇ. ئېنىق ئىدىيىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، كۈچلۈك ھېسسى پائالىيەتلەردىن پەيدا بولغان تەپەككۇر شېئىرنىڭ ئاساسىي ئىدىيىسىنى ئىپادىلەپ بېرەلەيدىغان ھېسسى ماتېرىيال. تەسەۋۋۇر — بىر نەرسە ياكى ھادىسىنىڭ سۈرىتىنى ئويلاپ، ئۇنى زېھىندە گەۋدىلەندۈرۈش ياكى خىيالىغا كەلتۈرۈش دېمەكتۇر، يەنى شېئىرغا ھامىلە بولۇش جەريانىدىكى بىر قاتار سۈرەتلىك مۇلاھىزىلەر-

دۇر. تەسەۋۋۇر تولۇق ھېسسى، كونكرېت تەسۋىر ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

شېئىرنىڭ ئىككىنچى شەرتى — بەدىئى ماھارەت. شېئىرىيەتتىكى بەدىئى ماھارەت ئاساسەن ئىدىيىنى ئىپادىلەيدىغان ۋە تۇرمۇشنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان تىل ۋاسىتىسىدۇر. شۇنداقلا ئۇ تەلتۆكۈس بەدىئى شەكىل يارىتىش يولى بىلەن مەلۇم مەزمۇننى ئىپادىلەپ بېرىشنىڭ زۆرۈر شەرتى. ئۇ شېئىر يازغۇچىنىڭ تۇرمۇشنى كۆزىتىش، ئاممىنىڭ تىلىنى ئۆگىنىش، زېرىكمەي مەشىق قىلىش ھەم ئىزدىنىش ۋە بۇرۇنقى سەنئەتكارلارنىڭ تەجرىبىلىرىنى ئۆگىنىشتىن ھاسىل قىلغان تەجرىبىسى. بەدىئى ماھارەتنىڭ مېغىزى تىل. لۇشۈن: "ئاۋام تىلى — خام ماتېرىيال، ئىشلەنگىنى ئەدەبىيات" دەيدۇ. ئەدەبىيات — تىل سەنئىتى، شېئىر تېخىمۇ شۇنداق. تىلنى (شېئىر تىلىنى) ئىككى ياقتىن: بىرى، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن، يەنە بىرى، كىلاسسىك ئەدەبىياتتىن ئۆگىنىش مۇمكىن. بەدىئى ئەدەبىياتنىڭ تۈرلىرى ئىچىدە، شېئىر ئەڭ ئىخچاملىقىنى يەنى ھەجىم ۋە سۆز ئىبارىلىرىنىڭ چاققان بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ. شېئىردا بەدىئى ماھارەت تىل بىلەن ئىپادىلىنىدىغىنى ئۈچۈن، سۆز-ئىبارىلەرنى ئىنچىكىلىك بىلەن تاللاش ۋە ھەر بىر سۆزنى مىسرالارغا ئۈنچە-مەرۋايىت تىزغاندەك ئورۇنلاشتۇرۇش، مىسرالارنى مەتىنى (چوڭقۇر مەنىلىك ئىبارە)گە ئايلاندۇرۇشقا تىرىشىش زۆرۈر. خەلقنىڭ ئېغىز تىلى شېئىرغا قويۇلسا، شېئىر ئىجادىيىتى ئاممىۋ-

لىشىدۇ. مىللى شەكىلگە، ھاياتىي نەپەسكە ۋە تەسىرلەندۈرگۈچ
كۈچكە ئىگە بولىدۇ. بىرەر پارچە شېئىردا، بىرقانچە مەتىنلەر
يارىتىلسا، ئۇلار شېئىرنىڭ بەدىي كۈچىنى ئاشۇرىدۇ. مىسرا —
نۇقتا، بەنت (كۇپلېت)نى دائىرە دەپ تەمسىل قىلساق، ياخشى
نۇقتا بولسا، دائىرىگە تۇس-جۇلا بەرگىلى بولىدۇ. شۇڭا،
كىلاسسىك شائىرلار سوز تاللاشتا مىسرانى ئاساس قىلغان،
مىسرا تاللاشتا مەنىگە ئالاھىدە ئېتىۋار بەرگەن. شېئىرنىڭ
قىممىتى مەتىنلەردە، لېكىن ئۇنىڭدىنمۇ قىممەتلىك يېرى
تەپەككۇرى ياخشى بولغان پۈتۈن ئىبرەتلىك بەنتتە. دېمەك،
بەدىي ماھارەت (ئاساسەن تىل) — شېئىرنىڭ قېنى.

شېئىرنىڭ ئۈچىنچى شەرتى — بەدىي شەكىل. توغرا ئىدىيە
شېئىرنىڭ جېنى، تىل شېئىرنىڭ قېنى بولسا، جان بىلەن قاننى
گەۋدىلەندۈرىدىغان ئىسكىلىت — شەكىل. بولۇپمۇ نەزمىلىك
(ئەندىزىلىك) شېئىرلاردا بەدىي شەكىل ئۇنىڭ مۇھىم ئالاھى-
دىلىكلىرىدىن بىرى. مەلۇم ئىدىيىنى (پىكىر-تۇيغۇنى) ئىخچام
ۋە پىششىق تىل بىلەن ئىپادىلەش ئۈچۈن شۇنىڭغا لايىق
شەكىل تاللاشقا توغرا كېلىدۇ. ھەرقانداق شېئىردا مەلۇم ئۆلچەم،
سوز-ئىبارىلەرنىڭ تەركىۋىدىكى تاۋۇشلارنىڭ بەلگىلىك قانۇ-
نىيەتلىرى بولىدۇ: ۋەزىن، مىسرا (بولۇپمۇ چېكى) ۋە قاپىيە
جەھەتلىرىدىن رىئايە قىلىنىدىغان قەتئىي بەلگىلىمىلەر بولىدۇ.
مەزمۇن ھەرقانچە ياخشى بولسىمۇ، لېكىن شۇ مەزمۇنغا لايىق
شەكىل تاللانمىسا (ئۇچىسىغا قاراپ كىيىم پىچىلمىسا)، شېئىر

لابدۇر بولۇپ كورۇنىدۇ. شۇڭا يولداش ماۋ زېدۇڭ ئىنقىلاۋىي
سىياسى مەزمۇن بىلەن مۇمكىن قەدەر مۇكەممەل بەدىي شەكىلنى
بىرلەشتۇرۇشنى تەكىتلىگەن.

1. ۋەزىن

"ۋەزىن"نىڭ لۇغەت مەنىسى "تارازا، ئۆلچەم، ئېغىرلىق"
دىگەن بولىدۇ. پىكىر-تۇيغۇنى قانداق ئۆلچەمگە سېلىپ ئىپا-
دىلەش — بۇ، ئاۋال ئويلىنىدىغان مەسىلە.

خەلقارا ئاتالغۇلاردا "ۋەزىن"نى "رېتىم" دەيدۇ. "رېتىم"
گىرېكچە "رىتخموس" تىن كېلىپ چىققان، بۇ "ماسلىششىش،
لايىقلىششىش" دىگەن سوز. ئومۇمەن شېئىر ئىجادىيىتىدە سوز-
ئىبارىلەر ۋەزىن قانۇنىيىتىگە قاراپ تاللىنىدۇ. ھەرقايىسى مىل-
لەتنىڭ تىل قۇرۇلمىسى ئوخشاش بولمىغانلىقتىن، ۋەزىن قانۇ-
نىيەتلىرىمۇ پەرقلىنىدۇ.

بىر مىسرانىڭ قانچە سوزدىن تەركىپ تېپىشىدىن قەتئىي
نەزەر، ئۇ مەلۇم ساندىكى بوغۇملار بىلەن چەكلىنىدۇ ۋە سوز-
لەردە "ئۇرغۇ" بولىدۇ. ھازىر ئادەتتە، شېئىرىيەت ۋەزىن ئېتىۋارى
بىلەن "بارماق ۋەزنى"، "ئارۇز ۋەزنى" دىگەن ئاتالغۇدا ئىككى
قاناتقا ئايرىلىدىغان بولۇپ قالدى. تېگى-تەكتىنى سۇرۇشتۇر-
گەندە، مەيلى "بارماق ۋەزنى" ياكى "ئارۇز ۋەزنى"دە يېزىلغان
بولسۇن، شېئىرنىڭ مىسرالىرىدا بوغۇم سانى چەكلىك بولىدۇ.

زامانىۋى (يېڭى ئۇسلۇپتىكى) شېئىرلاردا مىسرانىڭ بوغۇملىرى بارماق بىلەن سانالغانلىغى ئۈچۈن، مىسرانىڭ ئۆلچىمى ”بارماق ۋەزنى“ دەپ ئاتالغان بولسا كېرەك. ھالبۇكى ”ئارۇز ۋەزنى“دىكى شېئىرلاردىمۇ بوغۇملارنى (”تەپئىل“ نى ياخشى ئۆزلەشتۈرەلمەگەن كىشىلەر) ”بارماق“ بىلەن سانايدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، ”ئارۇز“ ۋەزنىمۇ خەلق ئېغىز شېئىرىيىتى مەلۇم ئەندىزىگە سېلىنىپ، مۇقىم قائىدىلەشتۈرۈلگەن ۋەزىن؛ قەدىمقى ۋە ھازىرقى خەلق قوشاقلىرى، بېيىتلىرىدا مۇقىملاشقان ۋەزىن قائىدىسى بار، بۇ جەھەتتىن ”ئارۇز“ ۋەزنىنى خەلق ئېغىز شېئىرىيىتىدىن كېلىپ چىققان ئەندىزىلىك شېئىر ۋەزنى دېيىشمۇ بولىدۇ. ئەگەر ”بارماق“ ۋەزنى بىلەن ”ئارۇز“ ۋەزنىنىڭ مۇتلەق پەرقى بار دېيىلسە، بوغۇملارغا چۈشىدىغان ئۇرغۇغا ئېتىۋار بېرىش، بوغۇملار تەركىۋىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنى ۋەزىن ئېتىۋارى بىلەن ئۇزارتىپ (سوزۇپ) ياكى قىسقارتىپ (ئۈزۈپ) ئېيتىش جەھەتتىن پەرقى بار، يەنە بىر پەرقى شۇكى، ھەر بىر مىسرا، بولەكلەر ۋە تۇراقلارغا بولۇنۇش جەھەتتىن ”ئارۇز“ ۋەزنىدىكى شېئىرلاردا چەكلىمە قەتئىي، تۇرغۇنراق، زامانىۋى ئۇسلۇپتىكى شېئىرلاردا ئەركىنرەك بولىدۇ.

تۇراق ناخشىدا تاكت — شېئىرنىڭ مىسراسى ئارىلىغىدىكى قانۇنىيەتلىك توختاش (پائۇزا) — مۇ شېئىردا ئاھاڭدارلىق تۇيغۇسىنى پەيدا قىلىدىغان بىر ئامىل. زامانىۋى ئۇسلۇپتىكى شېئىرلاردا (”بارماق“ ۋەزنىدە) تۇراقنىڭ پىرىنسىپى سوز-ئىبا-

رىلەرنىڭ مەنا پۈتۈنلۈگىنى ئۆلچەم قىلىش: ”ئارۇز“ ۋەزنىدىكى شېئىرلاردا، ۋەزىن ئېتىۋارى بىلەن سوزلەر پارچىلىنىپ، تۇراقتا بوغۇملار ئۆلچەم قىلىنىدۇ. زامانىۋى ئۇسلۇپتىكى شېئىرلاردا، كۆپىنچە بىر سوز ياكى سوز بىرىكمىسى بىر چەك قىلىنىپ، ئۇ ئادەتتىكى گەپلىشىشنىڭ تەبىي تاكىتلىرى بويىچە تۇراقتا ئايرىلىدۇ. ئەندىزىلىك (”ئارۇز“ ۋەزنىدىكى) شېئىرلاردا، ئۇ تاللانغان بەھرىنىڭ ئۆلچىمى بويىچە تۇراقتا ئايرىلمىسا، ۋەزىنگە چۈشمەيدۇ.

ئارۇز ۋەزنى

”ئارۇز“ سوزىنىڭ تومۇرى ”ئەرۇز“ بولۇپ، ”ئەن، كەڭلىك“ دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ؛ كوچمە مەنىسى بويىچە، ”ئارۇز“ شېئىرنىڭ مىزانى (ئۆلچىمى) دېگەنلىك بولىدۇ. بۇ ئەندىزىلىك شېئىرلاردا، بولۇپمۇ كىلاسسىك شېئىرىيەتتە رېتىم تۈزۈلۈش قائىدىلىرىنىڭ بىرى. ئارۇزنىڭ تۈرلىرى تولا، ھەر بىر تۈرى ”بەھىر“ دېيىلىدۇ، ”بەھىر“ ئەرەپچە ”دەريا-غول“ دېگەن مەنىدە؛ ئارۇزنى دېڭىزغا تەمسىل قىلساق، ئۇنىڭ تۈرلىرىنى ”بەھر“ (دەريا-غول) دەپ تەرىپلەشكە بولىدۇ. ئارۇز ۋەزنىنىڭ بەھرلىرى ئاساسەن 19 خىل (لېكىن كىلاسسىك شېئىرلاردا ھەر بىر بەھردىن ئۆزىگە خاس يېڭى تۈرلەر يارىتىلغانلىغى ئۈچۈن بۇ سان بىلەنمۇ چەكلەنمەيدۇ). بۇ بەھرلەر ئىككى

چوڭ تۈركۈمگە بۆلۈنىدۇ: بىر تۈركۈمى "بەھرى تەۋىل" يەنى "ئۇزۇن بەھرىلەر"، يەنە بىر تۈركۈمى — "بەھرى قەسىر" يەنى "قىسقا بەھرىلەر".

ئارۇز ۋەزنىنىڭ تۇراقلار بويىچە بوغۇملىرىنى ئۆلچەشتە قوللىنىلىدىغان ئەندىزىسى بار، بۇ "تەپئىل" دېيىلىدۇ. تەپئىل دېگەنلىك "پەدە" يەنى شېئىردا ئاھاڭ پەدىسى دېمەكتۇر. مۇشۇ تەپئىل سۆزىدىن ئاساسەن 4 شەكىل تۈزۈلگەن: پەئۇلۇن، مەپائىلۇن، مۇپائەلەتۇن، پائىلاتۇن. بۇ شەكىلدىن بەزىلىرىنى تەكرارلاش، بەزىلىرىنى ئارىلاش ئىشلىتىش، بەزىلىرىنىڭ قۇرۇلمىسىنى ئۆزگەرتىش يولى بىلەن يەنە بىرقانچە تەپئىل تۈرلىنىپ چىقىدۇ؛ بۇ تېخىمۇ تەرەققى قىلدۇرۇلۇپ: "مەپتۇلات، مۇپتەئەلۇن، مۇستەپئەلۇن، پائىلات، مەپائىل، پەئەلات، پەئۇل، مەپئۇل، پەئى، پائى" دېگەندەك تۇراق ئۆلچەملىرى ئىشلەپچىقىلغان.

"بەھرى تەۋىل" يەنى "ئۇزۇن بەھرىلەر": تەۋىل بەھرى، رەمەل بەھرى، مەدىد بەھرى، بەسىت بەھرى، ۋافىر بەھرى، ھەزەج بەھرى، رەجەز بەھرى، كامىل بەھرى، سەرى بەھرى، مۇنسەرىھ بەھرى، مۇقتەزەپ بەھرى، مۇجتەس بەھرى.

"بەھرى قەسىر" يەنى "قىسقا بەھرىلەر": مۇزارى بەھرى، جەددىت بەھرى، قەرىپ بەھرى، خەفىپ بەھرى، مۇشاكىل بەھرى، مۇتە قارىپ بەھرى، مۇتەدارىك بەھرى.

ئۇزۇن بەھرىلەردە شېئىرلارنىڭ مىسرالىرى كۆپىنچە 13—16 بوغۇملۇق، قىسقا بەھرىلەردە بولسا 7—12 بوغۇملۇق كېلىدۇ.

تەۋىل بەھرىلىرىنى نۇقتا قىلغان ھالدا، ئىككى تۈركۈم بەھرىلەردىن بىرقانچە مىساللارنى كەلتۈرىمىز:

بەھرى مۇنسەرىھ

"مۇنسەرىھ"نىڭ مەنىسى "ئەركىن، تېز" دېگەنلىك بولىدۇ. بۇ بەھرىنىڭ بىر خىلى "بەھرى مۇنسەرىھ مۇسەممەن مەتۋى مەكفۇف (ئۇزۇپ-يوگەپ تېز ئېيتىلىدىغان سەككىزلىك ئەركىن بەھرى)" دېيىلىدۇ، يەنى مىسرادىكى سۆزلەر تۇراقتا بولۇنگەندە بوغۇملار ئۇزۇپ ئېلىنىپ، بەزى بوغۇملىرى يوگىلىپ تېز ئېيتىلىدۇ. شۇڭا بۇ ئەركىن بەھرى دېيىلگەن. مىسرا 13 بوغۇمدىن تەركىپ تېپىپ، بىرىنچى بولۇگى 2 تۇراق 8 بوغۇم بولغىنى ئۈچۈن "مۇسەممەن" دېيىلگەن؛ ئىككىنچى بولۇگى 2 تۇراق 5 بوغۇم (يەنى 3-تۇراق 2 بوغۇم، 4-تۇراق 3 بوغۇم) بولۇپ كېلىدۇ. بۇنىڭ تەپئىلى:

مۇپتە ئەلۇن مۇپتە ئەلۇن مەپئۇل پائىلۇن

سۇغا سالسام سۇ كوتەرمەس مىسقال تومۇرنى،
ئالتۇن بېرىپ ئېلىپ بولماس قالغان كوڭۇلنى.
(خەلق بېيىتى)

بەھرى تدۋىل

"تەۋىل"نىڭ لۇغەت مەنىسى "ئۇزۇن" دېگەنلىك بولىدۇ. بۇ بەھرىنىڭ نامى "بەھرى تەۋىل سالىم" ("مۇكەممەل ئۇزۇن

بەھرى"). بۇ بەھردە يېزىلغان شېئىرنىڭ مىسراسى ئىككى بولەككە (ھەر بىر بولۇگى ئىككى تۇراقتا) بولۇنىدۇ، ھەر بىر بولۇگى 7 بوغۇمدىن (1-تۇراق 3 بوغۇم، 2-تۇراق 4 بوغۇم) بولۇپ، مىسرا 14 بوغۇمدىن تەركىپ تاپىدۇ. ئادەتتە بىرىنچى بولۇگى (2-تۇراق) ئۇزۇنراق توختىلىپ ئېيتىلىدۇ. بۇنىڭ تەپئىلى:

پەئۇلۇن مەفائىلۇن پەئۇلۇن مەفائىلۇن

يۇزۇڭنى كورسە قىلۇر گۇل ئوزىنى مىڭ پارە،
خوتەن يازىسىدا ئاھۇ كوزۇڭدە ئاۋارە.
(سەككاكى)

بەھرى مەدىد

"مەدىد"نىڭ لۇغەت مەنىسى "سوزماق، سوزۇلماق" دىگەنلىك بولىدۇ. بۇ بىر خىل بەھرى بولۇپ، نامى "بەھرى مەدىد سالىم" ("مۇكەممەل سوزۇلغان بەھرى") دىيىلىدۇ. بۇ بەھردىمۇ ھەر مىسرا 7 بوغۇملۇقتىن 2 بولەككە بولۇنگەن 14 بوغۇمدىن تەر-كىپ تاپىدۇ. بۇنىڭ بەھرى تەۋىلىدىن پەرقى شۇكى، بۇنىڭ 1-ۋە 3-تۇراقلىرى 4 بوغۇمدىن، 2-ۋە 4-تۇراقلىرى 3 بو-غۇمدىن تۇزۇلىدۇ؛ ئاندىن ھەر بىر تۇراق سوزۇلۇپ جاراڭلىق-راق ئوقۇلىدۇ. بەھرى تەۋىلدە بولسا، تۇراقلار قىسقىراق، لېكىن بولەك سوزۇلۇپ ئوقۇلىدۇ. بۇنىڭ تەپئىلى:

پائىلاتۇن پائىلۇن، پائىلاتۇن پائىلۇن

ھەرىنچە يامانلىقكى قىلور ياخشى كورۇنۇر، نازۇك كىشىدىن
ھەرنە كېلور ياخشى كورۇنۇر.
(لۇتفى①)

بەھرى رەمەل

"رەمەل"نىڭ لۇغەت مەنىسى "ئاۋۇن، كوپ، قۇمدەك تولا" دىگەنلىك بولىدۇ. بۇ ئادەتتە تولا ئىشلىنىدىغان يەڭگىل بەھرى. شۇڭا بۇنىڭ خىللىرىمۇ كوپ. شۇلاردىن ئىككى خىلىنى تونۇشتۇرىمىز. بىر خىلى "رەمەل مۇسەممەن سۇدۇر" ("باشلان-مىسى سەككىزلىك رەمەل") يەنى مىسرانىڭ بىرىنچى بولۇگى 4 بوغۇملۇقتىن 2 تۇراق، ئىككىنچى بولۇگى 7 بوغۇملۇق (3-تۇراق 4 بوغۇم، 4-تۇراق 3 بوغۇم) بولۇپ كېلىدىغان 15 بوغۇملۇق ۋەزىن. بۇنىڭ تەپئىلى:

پائىلاتۇن پائىلاتۇن پائىلاتۇن پائىلۇن

ياكى:

پائىلاتۇن پەئەلاتۇن پەئەلاتۇن پەئەلان.

مىسال:

---

① لۇتفى — 15-ئەسىردە ئوتكەن ئۇيغۇر شائىرى.

جەڭگە ئاتلاندى قىزىل سەپ يېڭى پەرمان ئالدىدا،
شۇم نىيەت ياۋ چاغلىماستىن مۇشتنى ئاتقان ئالدىدا،
ئاقىۋەت رەسۋاسى چىقتى گورزى-بازغان ئالدىدا.
(تېيىپجان ئېلىيوپ)

رەمەلنىڭ ئىككىنچى بىر خىلى "رەمەل مۇسەممەن سالىم" ("مۇكەممەل سەككىزلىك رەمەل") يەنى مىسراسى 8 بوغۇملۇق ئىككى بولەكتىن (ھەر بولۇگى 4 بوغۇملۇق 2 تۇراقتىن) تەركىپ تاپقان 16 بوغۇملۇق بەھرى، بۇنىڭ ھەر بىر تۇراقلىرى تولۇق سوزۇلۇپ جاراڭلىق ئوقۇلىدۇ. تەپئىلى:

مەفائىلۇن مەفائىلۇن مەفائىلۇن،

ياكى:

پائىلاتۇن پائىلاتۇن پائىلاتۇن پائىلاتۇن.

مىسال:

زىمىستان كورمىگەن بۇلبۇل باھارنىڭ قەدرىنى بىلمەس،
جاپانى چەكمىگەن ئاشىق ۋاپانىڭ قەدرىنى بىلمەس.
(خەلق بېيىتى)

كۆرەش دۇنياسىدا ھەر چوڭ كۆرەشكە بىز ھامان تەييار،
جاپالىق بولسىمۇ يىللار چوقۇم ئىقبالىمىز پارلاق.
(تېيىپجان ئېلىيوپ)

بەھرى مۇقتەزەپ

"مۇقتەزەپ"نىڭ لۇغەت مەنىسى "دەرھال توقۇش، ئېغىزغا ئەپلىشىپ بېرىش، راۋان" دىگەنلىك بولىدۇ. بۇ ۋەزىننىڭ كەڭرەك ئىشلىنىدىغان بىر خىلى. "بەھرى مۇقتەزەپ مۇسەممەن مەتۋى" ("سەككىزگە قاتلىشىدىغان راۋان بەھرى") يەنى تىلغا ئەپلىشىپ بېرىدىغان ۋە ئىككىنچى بولۇگى سەككىزلىك بولۇپ كېلىدىغان بەھرى. ئۇنىڭدا مىسرانىڭ بىرىنچى بولۇگى 7 بوغۇم (ھەر ئىككى تۇراق 4 بوغۇمدىن) بولۇپ، 15 بوغۇمدىن تەركىپ تاپىدۇ. ("رەمەل مۇسەممەن سودۇر"نىڭ ئەكسىچە) بۇنىڭ تەپئىلى:

پائىلات مۇپتەئىلۇن مۇپتەئىلۇن مۇپتەئىلۇن،

مىسال:

تاغمۇ تاغلاردىن ئېگىز ئايغىر بۇلاقنىڭ تاغلىرى،
ئۈستىنىدە قار ياتادۇر ئاستىنىدا باغلىرى.
(خەلق بېيىتى)

بىر ئۇلۇغ قىزىل قوشۇن جەڭگاھقا كىردى ئات سېلىپ،
ئورلىدى مەنزىل تامان ھېچ توختىماي دولقۇن يېرىپ.
(ئابلىز ھوشۇر)

بەھرى رەجەز

"رەجەز"نىڭ لۇغەت مەنىسى "شېئىر ئېيتىش، كۈيلەش" دېگەنلىك بولىدۇ. بۇ قىسقا-قىسقا، ئۇلاپ، تېز ئوقۇلىدىغان ئۇزۇن بەھر. بۇ ئاساسەن ئىككى خىل بولىدۇ: بىر خىلى "رەجەز مۇسەممەن سالىم" ("مۇكەممەل سەككىزلىك كۈيلەش")، بۇنىڭ تەپئىلى 4 مۇستەپئەلۇن؛ يەنە بىر خىلى "رەجەز مۇسەممەن مەتۋى" ("قاتلىنىدىغان ياكى ئاچ ئوقۇلىدىغان سەككىزلىك كۈيلەش")، بۇنىڭ تەپئىلى 4 مۇپتەئەلۇن ياكى 2 قات مۇپتەئەلۇن مەفائىلۇن. ھەر ئىككى خىل شەكىلنىڭ ئورتاق خۇسۇسىيىتى شۇكى، سوزلەر تەركىۋىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار قىسقا بولۇپ، ئوقۇلغاندا تۇراقلاردا كوپ توختالماي ئوقۇلىدۇ؛ ھەر مىسرا 4 بوغۇملۇقتىن 4 تۇراقلىق بولىدۇ. مىسال:

بىر كۈن مېنى ئوتقا سېلىپ مەجنۇن شىئار ئولتۇرگۇسى،
ئۇسرۇك چىقىپ جەۋلان قىلىپ دىۋانىۋار ئولتۇرگۇسى.
(ناۋايى)

ئەمدى "بەھرى قەسىر" يەنى قىسقا بەھرلەر بىلەن تونۇ-

شۇپ چىقايلى:

بەھرى مۇتەقارىب

"مۇتەقارىب"نىڭ لۇغەت مەنىسى "ئەپلىك، ئاسان" دېگەنلىك بولىدۇ. بۇ بەھرنىڭمۇ بىرقانچە خىللىرى بار.

بىر خىلى، "بەھرى مۇتەقارىب ئەسرەم ۋەقسۇر" ("قىسقا-كەمتۈك، ئەپچىل بەھر"). بۇ بەھر ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ ۋەزنىگە ئوخشاش، ھەر مىسراسى 7 بوغۇمدىن (بىرىنچى بولۇكى 4 بوغۇم، ئىككىنچى بولۇكى 3 بوغۇمدىن) تۈزۈلىدۇ. بۇنىڭ تەپئىلى:

پائى پەئەلۇن پائى پەئۇل

مىسال:

گۈل تېرىدۇق گۈلزارغا،
بىيجىڭ گۈلى — مىيخۇادىن.
پارتىيىمىز چىقاردى،
بىزنى راسا پۇخادىن.
(خەلق قوشاقلىرى)

ئىككىنچى خىلى، "بەھرى مۇتەقارىب مۇسەددەس سالىم" ("مۇكەممەل ئالتىلىك ئەپچىل بەھر")، يەنى مىسرانىڭ

بىرىنچى بولۇگى 6 بوغۇم، ئىككىنچى بولۇگى 3 بوغۇم بولۇپ كېلىدىغان (3 تۇراقلىق 9 بوغۇملۇق) ۋەزىن. بۇنىڭدا بىرىنچى بولەك (2-تۇراق) توختاپ تىنىپ ئوقۇلىدۇ. بۇنىڭ تەپئىلى:

مۇپتە ئەلۇن پەئۇل پە ئۇلۇن.

مىسال:

جاكالانغاچ پەنگە ئازاتلىق،
كوڭۇل يايراپ، دىللار سۆيۈندى.
بىز سېغىنغان نۇرلۇق ئىستىقبال،
كوزلىرىمگە كۈلۈپ كورۇندى.
(نۇرمۇھەممەت ئىمىن)

بەھرى سەرى

"سەرى"نىڭ لۇغەت مەنىسى "تېز، چاپسان" دېگەنلىك بولىدۇ. بۇ بەھرىنىڭمۇ خىللىرى كوپ. بىر خىلى "بەھرى سەرىئ مەقتۇئ" ("تېز ئۈزۈك بەھرى") يەنى مىسرادىكى سوز-لەر ۋەزنى ئېتىۋارى بىلەن ئۈزۈپ كېسىپ، تېز ئوقۇلىدۇ. بۇ خىل بەھرىدە مىسرا 11 بوغۇمدىن تەركىپ تاپىدۇ. 3 تۇراقتا بولۇنۇپ، 1—2-تۇراقلار 4 بوغۇمدىن، 3-تۇراق 3 بوغۇم بولىدۇ. بۇنىڭ تەپئىلى:

مۇستەپئەلۇن مۇپتەئەلۇن فائىلان.

مىسال:

نەچچە كۈندۈز كورمەدىم يارىم سېنى،
سەنمۇ ھەم ياد ئەتمەدىڭ ھەرگىز مېنى.
(گۇمنام)

بەھرى قەرىب

"قەرىپ"نىڭ مەنىسى "يېقىن، تۇققان" دېگەنلىك بولىدۇ. بۇ بەھرىنىڭ بىر خىلى "بەھرى قەرىب مۇسەددەس مەكفۇف" ("قولغا يېقىن ئالتىلىك بەھرى") "بەھرى مۇتەقارىب"قا يېقىن كېلىدىغان ۋە دەرھال قولغا چىقىدىغان بەھرى. بۇنىڭدا مىسرا 8 بوغۇمدىن تەركىپ تاپىدۇ. تەپئىلى:

مەفائىل پائىلان مەپئۇل

مىسال:

ئەجەپ ئوبدان زامان بولغاچ،
جىمى ئەل-يۇرت خوشال ئەمدى.

مۇقامدىن يېڭى كۈي باشلاپ،
ئېلىپ سازىڭنى چال ئەمدى.

(ئابلىز نازىرى)

بەھرى خەفىف

”خەفىف“نىڭ لۇغەت مەنىسى ”شىلدىرلايدىغان ياكى ئۇرال-غان“ دىگەنلىك بولىدۇ. بۇ چاچما بەھرىدۇر. بۇنىڭدا مىسرا 10 بوغۇمدىن تەركىپ تاپىدۇ، سوزلەرنىڭ بوغۇملىرى چېچىلىپ ئوقۇلىدۇ. بۇنىڭ تەپئىلى:

پائەلان مەپائەلەن مەپئۇلەن

مىسال:

قان بولدى كوڭۇل پىراقى بىرلە،
كويىدى جانىم ئىشتىياقى بىرلە.
ئىشقىدا قارا باشىم ئاقاردى،
بىر باقمادى كوز قاراقى بىرلە.

(ئاتايى①)

---

① ئاتايى — 15 ـ ئەسىردە ئوتكەن ئۇيغۇر شائىرى.

بەھرى مۇزارىئ

”مۇزارىئ“نىڭ لۇغەت مەنىسى ”ئوخشاپ كېتىدىغان، بوي سۇنىدىغان“ دىگەنلىك بولىدۇ. بۇ بەھرىنىڭمۇ بىرقانچە خىلى بار، ئۇلاردىن بىرى بەھرى مۇزارىئ مۇسەممەن مەكفۇن مەقسۇر“ (”سەككىزلىككە ئوخشاپ كېتىدىغان قولغا ئەپلىك قىسقا بەھرى“). بۇنىڭدا مىسرا 12 بوغۇمدىن تۈزۈلىدۇ. تەپئىلى:

”مەپائىل پائىلات مەپائىل پائىلات“

بولۇپ كەلسە، ھەممە تۇراقلار 3 بوغۇمدىن تۈزۈلىدۇ: ئەگەر بۇ بەھرىنىڭ مۇسەببەغ (تولۇق، توق) تۈرى بويىچە تەپئىلى ”مەپئۇل پائىلاتۇن مەپئۇل پائىلاتۇن“ بولۇپ كەلسە، 2-ۋە 4-تۇراقلار 4 بوغۇمدىن تۈزۈلىدۇ. ھەر ئىككىلا شەكىلدە مىسرانىڭ ھەر بىر بولۇگى 6 بوغۇمدىن كېلىدۇ. لېكىن بۇ ئىسمى-جىسمىغا مۇۋاپىق باشقا بەھرىلەرگە ئوخشاپ كېتىدىغان بەھرى بولغىنى ئۈچۈن، ئادەتتە، ”بەھرى رەمەل مۇسەددەس سالىم“ (”رەمەلنىڭ مۇكەممەل ئالتىلىك بەھرى“)نىڭ تەپئىلى (پائىلاتۇن پائىلاتۇن پائىلاتۇن) بىلەن يازىسمۇ بولىدۇ، بۇ شەكىلدە مىسرا 4 بوغۇملۇق 3 تۇراق بولۇپ تۈزۈلىدۇ. مىسال:

تاڭ قۇياشى كۈلۈپ پارلاق نۇرلىرىنى
چاچقىنىدا ئۇي ئىچىدە رۇجەكلەردىن.

ئۇچار قۇشلار ۋىچىرلىشىپ قانات قېقىپ،
شۇڭغىغاندا كۆك ھاۋاغا ئۇچەكلەردىن.

(نەيىم يۇسۇپ)

ئومۇمەن ئەندىزىلىك شېئىرلاردا، مىسرالارنىڭ بوغۇملىرى مەلۇم سان بىلەن چەكلىنىدۇ. ئادەتتە بىر مىسرا (شېئىرنىڭ ۋەزنىگە قاراپ) 7 بوغۇمدىن 16 بوغۇمغىچە بولىدۇ. خەلق ئاممىسى يارىتىدىغان خەلق قوشاقلىرىنىڭ بەزى شەكىللىرى ئالماش يولى بىلەن بىرىنچى مىسراسى 8، ئىككىنچى مىسراسى 7 بوغۇمدىن تۈزۈلۈپ 4 مىسرا بىلەن شەكىللەنگەن.

شەكىل جەھەتتىن تەكشى-رەتلىك، مۇناسىپ ۋەزىن بىلەن يېزىلغان شېئىرنى ئوقۇغاندا ئاھاڭلارنىڭ تاكتى تەڭپۇڭ بولۇپ چىقىدۇ (بولۇپمۇ غەزەللەر ۋە خەلق بېيىتلىرىدا).

تۇراق شېئىر ئارىلىقىدىكى قانۇنىيەتلىك توختاش (پائۇزا) دېمەكتۇر. بۇمۇ شېئىردا ئاھاڭدارلىق ۋە ساداداشلىق تۇيغۇسىنى ھاسىل قىلىدىغان بىر ئامىل. بارماق ۋەزنىدە (زامانىۋى ئۇسلۇپتىكى شېئىردا) كۆپىنچە، سۆز-ئىبارىلەرنىڭ مەنىسىنى ئۆلچەم قىلىش تۇراقنىڭ پرىنسىپى. نەزمىلىك شېئىرلاردا بولسا ۋەزىن ئېتىۋارى بىلەن سۆز بوغۇملارغا پارچىلىنىپ، تۇراقتا بوغۇملار ئۆلچەم قىلىنىدۇ. بارماق ۋەزنىدىكى شېئىرلاردا كىشىلەر، كۆپىنچە، بىر سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسىنى بىر چېگرا قىلىپ، ئادەتتىكى گەپلىشىشنىڭ تەبىي پاكىتلىرى بويىچە تۇراققا

ئايرىيدۇ. نەزمىلىك شېئىرلاردا بولسا، قوللىنىلغان بەھرىنىڭ ئۆلچىمى بويىچە تۇراققا ئايرىلمىسا، ۋەزنىگە چۈشمەيدۇ. مەسىلەن:

مەندە (قىزىل) يۈرەك بار،
مەڭگۈ (تالماس) بىلەك بار،
بەخت (سىمىزگە) ئۆمۈرلۈك،
پارتىد(يىدەك) يۆلەك بار.

2. قاپىيە

شېئىر ئىجادىيىتىدە بەدىي شەكىلنىڭ ئىككىنچى بىر شەرتى — قاپىيە. بۇ خەلقئارا ئاتالغۇدا "رىفىم" دېيىلىدۇ. بۇ سۆز گىرېكچە "رىتىمخوس" ("ئاھاڭداشلىق") دېگەن سۆزدىن كېلىپ چىققان. مىسرانىڭ ئاخىرقى سۆزى ئىككىنچى بىر مىسرانىڭ ئاخىرقى سۆزى بىلەن ئاھاڭداش بولۇپ كەلسە، شۇ قاپىيە بولىدۇ.

قاپىيە شېئىرىي ئەسەرنىڭ گەۋدىلىك خۇسۇسىيەتلىرىدىن بىرى. قاپىيىنىڭ 3 رولى بار: 1) سۆزلەردە مۇناسىپ ئاھاڭداشلىق پەيدا قىلىپ، تىلنى تەسىرلىنەرلىك، جاراڭلىق ۋە مۇزىكىلىق گۈزەللىككە ئىگە قىلىدۇ؛ شېئىرىي ئەسەرنىڭ رىتىملىق ھېسسىياتىنى كۈچەيتىدۇ؛ ئاڭلىنىش جەھەتتىن گۈزەللىك تۇيغۇسى پەيدا قىلىدۇ. 2) كۈيلەشكە، دېكلاماتسىيە قىلىشقا، يادلاشقا ئاسانلىق تۇغدۇرىدۇ. 3) شېئىرىي تىلنى، شېئىردىكى

ئاڭ ـ تۇيغۇنى تەسرلەندۇرەرلىك ئىپادىلەپ بېرىش پاساھىتىگە ئىگە قىلىدۇ. شۇ سەۋەپتىن شېئىر ئوقۇغۇچىلاردا ئىچكى ئورتاق سادا پەيدا قىلىدۇ.

ھازىرغىچە ئىجات قىلىنغان شېئىرلاردىكى قاپىيىلەر كوپىنچە، بوغۇملار تەركىۋىدىكى سوزۇق ۋە ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى بويىچە توق قاپىيە، ئاچ قاپىيە دەپ ئىككى تۇركۇمگە بولۇنىدۇ. مىسرانىڭ ئاھاڭدارلىغىنى ئاشۇرۇش ۋە پىكىرنى كۈچەيتىش ئۇچۇن، بۇ ئىككى تۇركۇم ئاساسىدا يەنە قوش قاپىيە ياكى رادىف، ئىچكى قاپىيە دەپ تۇرلىنىدۇ: تاللانغان ۋەزىن تەلىۋىگە ۋە تەپەككۇرنىڭ بەدىي ئېھتىياجىغا بېقىپ، ئىزچىل قاپىيە، ئالماش قاپىيە دەپ ئايرىلىدۇ. ھەرقانداق قاپىيىلەر ئاساسىي ئىدىيىنى گەۋدىلەندۇرگۇچ تەپەككۇر ۋە تەسەۋۋۇرنىڭ ئۇزۇن ياكى قىسقا، مۇرەككەپ ياكى ئىخچام بولۇشىغا قاراپ كەڭ قاپىيە ۋە تار قاپىيە دەپ پەرقلىنىدۇ.

توق قاپىيە

توق قاپىيە — تويۇنغان قاپىيە، يەنى سېمىز قاپىيىدۇر. تىلدا تەلەپپۇز قىلىش ئورنى ۋە ئۇسۇلى ئوخشاش بولغان تاۋۇشلار-دىن تۈزۈلگەن قاپىيە توق قاپىيە بولىدۇ، يەنى بىر بوغۇملۇق قاپىيە (سوز) باشتىن-ئاخىر بىر خىل سوزۇق تاۋۇشتىن

تەركىپ تاپقان ۋە ئاخىرىدا بىر خىل ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن كەلگەن بولسا، بۇ توق قاپىيە دېيىلىدۇ. مەسىلەن: گاز، ساز، دەز، بەز، ئىز، بىز، ئوز، بوز، ئۇز، تۇز، بوز، كوز، كۇز، تۇز (ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا بىر بوغۇملۇق سوزلەردە "ئې" سوزۇق تاۋۇشى كەلمەيدۇ).

بىر بوغۇملۇق سوزلەردىكى سوزۇق تاۋۇشلار (ئۇ، ئو، ئۇ، ئو، ئې، ئە، ئا) تىل ئورنى جەھەتتىن ئارقا سوزۇق، ئالدى سوزۇق، ئارا سوزۇق دەپ بولۇنگەنلىگى ئۇچۇن، ئارقا سوزۇق تاۋۇشلاردىن تۈزۈلگەن سوزلەر بىلەن ئالدى ياكى ئارا سوزۇق تاۋۇشلاردىن تۈزۈلگەن سوزلەر توق قاپىيە بولالمايدۇ. سوزۇق تاۋۇشلار لەۋ ھالىتى بويىچە يەنە پەرقلىنىدىغانلىغى ئۇچۇن، لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلاردىمۇ ئارقا سوزۇق "ئو، ئۇ" تاۋۇشلىرىدىن تۈزۈلگەن بوغۇم بىلەن ئالدى سوزۇق "ئو(ɵ)، ئۇ(ü)" تاۋۇشلىرىدىن تۈزۈلگەن بوغۇم بىر بىرىگە توق قاپىيە بولالمايدۇ. بۇنىڭدىن باشقا ئۇزۇك تاۋۇشلارمۇ ئۇزلىرىنىڭ جۇپلۇك تاۋۇشلىرى بىلەنلا ئاساسەن توق قاپىيىداش بوغۇم بولالايدۇ. مەسىلەن:

ب — پ، د — ت، س — ز، چ — ش، ن — ڭ، ق — غ، ك — گ، ج — ژ.

ئىككى بوغۇملۇق قاپىيىلەردە، بىرىنچى بوغۇملىرى بىر خىل سوزۇق تاۋۇشلار ياكى ئۇزلىرىگە تۇركۇمداش (جۇپلۇك) تاۋۇشلار ئارقىلىق تۈزۈلۇپ ۋە ئاخىرى بىر خىل ئۇزۇك

تاۋۇش بىلەن ئاياقلىشىپ، ئاخىرقى بوغۇملىرى پۇتۇنلەي بىر خىل كەلگەن بولسا، ئۇ مۇكەممەل توق قاپىيە دىيىلىدۇ. مەسىلەن: ئادا ـ سادا، ئالغان ـ قالغان، كەچتى ـ ئىچتى، ئاتقان ـ ساتقان، ئاتتى ـ ياتتى، چاقماق ـ توقماق، ئۇلۇغ ـ تولۇق.

كوپ بوغۇملۇق قاپىيىلەردە ئاخىرقى بوغۇم بىر خىل جۇپلۇك تاۋۇشلاردىن تۇزۇلگەن بولسىلا (بىرىنچى، ئىككىنچى بوغۇملىرى قانداق تاۋۇشلار بىلەن تۇزۇلگەنلىكىدىن قەتئىي نەزەر)، توق قاپىيە ھىساپلىنىدۇ. مەسىلەن: باھار، ئىپتىخار، زۇلپىقار، نىگار، يادىكار، ئىنكار.

بەزىدە ئاخىرقى بوغۇمىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ بىر خىل كەلگەنلىكى ئاساس قىلىنىپ، توق قاپىيە ھىساپلىنىدۇ. مەسىلەن: ھاۋا، سادا، ئادا، جۇدا، ئاشنا، ئانا.

لېكىن، ئىنچىكىلەپ تەھلىل قىلغاندا، بۇلار تويۇنغان قاپىيە بولالمايدۇ. پەقەت ئۇچىنچى ئورۇندىكى توق قاپىيە ھىساپلىنىدۇ. بەزىدە ئاخىرقى بوغۇمى تەركىۋىدە ”ئان“ ياكى ”ئەن“ كەلگەندىگە قاراپمۇ توق قاپىيە ھىساپلىنىدۇ. مەسىلەن: گۇلۇستان، خەندان، چەندان، ۋەتەن، چىمەن.

بۇنداق قاپىيىلەرنىڭ ئاخىرىغا ئورۇن ـ چاغ كېلىش قوشۇمچىسى ”دە، دا“ قوشۇلۇپ كەلسە، مۇكەممەل توق قاپىيىگە ئايلىنىدۇ.

بولۇپمۇ ئەندىزىلىك (ئارۇز ۋەزنىدىكى) شېئىرلارنىڭ بىرىنچى مىسراسىدا ھەل قىلغۇچ بوغۇمى ئوچۇق بوغۇم ياكى

يېپىق بوغۇم بىلەن كەلگەن قاپىيە تاللانغان بولسا، قاپىيە كېلىدىغان باشقا مىسرالاردىمۇ شۇنداق ئوچۇق بوغۇم ياكى يېپىق بوغۇملۇق قاپىيىلەرنى قوللىنىشقا ئەھمىيەت بېرىش كېرەك.

قاپىيە بولۇپ كەلگەن كوپ بوغۇملۇق سوزلەرنىڭ دەسلەپكى بوغۇملىرىدا مەيلى تىل ئارقا ياكى تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلىرى كەلسۇن، ئىشقىلىپ ئاخىرقى بوغۇمى ئىزچىل ھالدا بىر خىل تاۋۇشلاردىن تۇزۇلگەن بولسا، ئۇنىمۇ توق قاپىيە ھىساپلاشقا بولىدۇ.

ئاچ قاپىيە

ئاچ قاپىيە ئورۇق قاپىيە دەپمۇ ئاتىلىدۇ. تەركىۋىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار ئوخشاش بولمىسا، ياكى جۇپلۇك تاۋۇش بولمىسا، ئۇ ئاچ قاپىيە دىيىلىدۇ. مەسىلەن: كەلدى ـ كەتتى، سەزدى ـ تولدى، ئاتاپ ـ ساناپ، بۇگۇن ـ ئۇچۇن، ئېرىق ـ ئېچىق، پەلۋان ـ قەھرىمان.

چۇنكى بۇنداق سوزلەردە، سوزۇق تاۋۇشلار ئوخشاش بولسىمۇ، لېكىن قاپىيىنىڭ ئاچ ـ توقلۇغىنى بەلگىلەيدىغان ئاخىرقى بوغۇمىدىكى ئۇزۇك تاۋۇشلار ئوخشاش ئەمەس ياكى ھېچبولمىغاندا جۇپلۇك تاۋۇش ئەمەس.

مەنا ئىپتىۋارى بىلەن ئايرىم مىسرالاردا ئاچ قاپىيىنى قوللى-

نىشقىمۇ بولىدۇ.

توق قاپىيە بىلەن ئاچ قاپىيە توم قاپىيە ۋە ئىنچىكە قاپىيە دەپمۇ ئاتىلىدۇ. تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا، ئېغىز ۋە بۇرۇن بوشلۇقلىرىنىڭ سادا چىقىرىش ھالىتى ئوخشاش بولمىغانلىقتىن، تاۋۇشلارنىڭ ياڭراقلىق دەرىجىسى كۈچلۈك ياكى ئاجىز بولىدۇ.

"توم-ئىنچىكە" دېمەكلىك، قاپىيەلەرنىڭ سادالىق دەرىجىسى-نى كۆرسىتىدۇ. تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا ئېغىز يوغانراق ئېچىلىپ، شۇنىڭ بىلەن بىللە بۇرۇن بوشلۇغىدىمۇ سادا پەيدا قىلغان قاپىيەلەرنىڭ ياڭراقلىق دەرىجىسى كۈچلۈكرەك بولىدۇ. مەسىلەن:

ئان، ئاڭ، دا، را، غا، ئەن، دە دېگەندەك دىماق ياكى تىل ئارقا ياكى ئۇچى تىترەك ئۈزۈك تاۋۇشلىرى بىلەن تۈزۈلگەن قاپىيەلەردە، بوغۇمنىڭ مەركىزىي تاۋۇشى "ئا" ياكى "ئە" بولۇپ ئېغىز يوغان ياكى كەڭ ئېچىلىپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ، ئاندىن دىماق تاۋۇشى "ن، ڭ" تىل ئارقا ۋە بوغۇز تاۋۇشى "د، غ" ھەم تىل ئۇچى كەينى يوگىلىپ تىترەپ چىقىدىغان "ر" تاۋۇشى تەلەپ-پۇز قىلىنغاندا، بۇ تاۋۇشلار ئېغىزغا تولۇپ چىقىدۇ ياكى دىماقتا ۋە تاڭلايدا تەڭلا سادا پەيدا قىلىدۇ. بۇنداق تاۋۇشلار بىلەن تۈزۈلگەن قاپىيە جاراڭلىق يەنى توم قاپىيە دېيىلىدۇ. ئەكسىچە، تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا، ئېغىز كىچىكرەك ئېچىلىپ، بۇرۇن ياكى ئېغىز بوشلۇغىدا سادا پەيدا قىلمايدىغان

قاپىيەلەرنىڭ ياڭراقلىق دەرىجىسى ئاجىزراق بولىدۇ. مەسىلەن: "ئى" ياكى "ئىپ"، "ئۇ" ياكى "ئۈ" بىلەن تىل ئۇچى ياكى يېنى ئۈزۈك تاۋۇشلىرى "ل، ك، پ، گ، ر، ق، غ..."لار قوشۇلۇپ كەلگەن قاپىيەلەرنىڭ ياڭراقلىق دەرىجىسى ئاجىزراق بولىدۇ. شۇڭا بۇنداق قاپىيە ئىنچىكە قاپىيە دېيىلىدۇ.

قوش قاپىيە ياكى رادىف

مىسرانىڭ ئاخىرقى ئىككى سۆزى كېيىنكى قاپىيە چۈشكەن مىسرالارنىڭ شۇنىڭغا مۇناسىپ ئاخىرقى ئىككى سۆزى بىلەن قاپىيىداش كەلسە، قوش قاپىيە بولىدۇ. بۇنىڭدا ئاخىرقى سۆز قاپىيىداش بولغان مىسرالاردا باشتىن-ئاخىرغىچە تەكرارلىنىپ كېلىشىمۇ مۇمكىن. بۇنداق ئىزچىل تەكرارلىنىپ كەلگەن سۆز رادىف دەپمۇ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

جەڭگە ئاتلاندى قىزىل سەپ
يېڭى پەرمان ئالدىدا،
شۇم نىيەت ياۋ چاغلىماستىن
مۇشتىنى ئاتقان ئالدىدا،
ئاقىۋەت رەسۋاسى چىقتى
گۆرزى-بازغان ئالدىدا.
(تېيىپجان ئېلىيۇپ)

ئىزچىل قاپىيە ۋە ئالماش قاپىيە

بىر پارچە شېئىردا، قاپىيە قىلىنغان سۆزلەر باشتىن-ئاخىرغىچە بىر خىل ياكى جۈپلۈك تاۋۇشلاردىن تۈزۈلگەن بولسا، ئىزچىل قاپىيە دېيىلىدۇ، ئىزچىل قاپىيە كۆپىنچە قىسقىراق شېئىرلاردا قوللىنىلىدۇ. چۈنكى، ئۇزۇن شېئىرلاردا، شېئىرنى باشتىن-ئاخىرغىچە بىر خىل تۈزۈلۈشتىكى قاپىيىدە چىقىرىش تەس، ئەگەر ئۇزۇن شېئىرلاردا ئىزچىل قاپىيە قوللىنىلىپ قالسا، قاپىيە قوغلىشىش بولۇپ قالىدۇ-دە، تەپەككۇر ۋە تەسەۋۋۇر بوغۇلۇپ قېلىش، ھەتتا دىمەكچى بولغان مەنىنى ئېنىق ئاڭلىتالماي قېلىشتەك كەمچىلىكلەر يۈز بېرىدۇ. شۇڭا ئۇزۇن شېئىرلاردا ئالماش قاپىيە ئىشلىتىلگىنى تۈزۈك. ئالماش قاپىيە ھەر خىل قاپىيە يەنى تەپەككۇر ۋە تەسەۋۋۇرنىڭ ئەركىن بايان قىلىنىشى ئۈچۈن شېئىرنىڭ ۋەزنىگە مۇناسىپ ھالدا بېيىت ياكى بەنتلەردە يۆتكىلىپ بارىدىغان قاپىيە. مىسال:

ئەجەپمۇ يايرىدى كۆڭلۈم
ۋەتەن نۇرغا چۆمۈلگەندە،
خوشال سايراپ تۈمەن بۇلبۇل
قىزىلگۈل-لەيلى كۈلگەندە.
بولۇپ بۇلبۇلغا جۆر-تەڭداش

ئازات ناخشامنى ياڭراتتىم،
قارا قۇزغۇن چۈشۈپ تورغا
ئۇلۇغ يانغىندا كۆيگەندە.
(مەمتىلى زۇنۇن)

ئالماش قاپىيە ئۈچۈن مىسال:

تارقىلىپ جۇدۇن-چاپقۇن
زەپ ئىللىق باھار كەلدى.
بەھۇزۇر نەپەس ئالدۇق
ۋەتەننىڭ ھاۋاسىدىن.
كۇئېنلۇن لىباس كەيدى
قىپ-قىزىل چېچەكلەردىن،
ياراتتۇق گۈزەل داستان
زەپەرلەر ناۋاسىدىن
(ئابدۇرۇسۇل ئۆمەر)

ئىچكى قاپىيە

ئادەتتە ۋەزنى ۋە مىسرالىرى ئۇزۇنراق شېئىرلاردا مىسرا بۆلۈنۈپ ئوقۇلىدىغان جايدىكى سۆزلەرنىڭ ئاھاڭداش بولۇپ كېلىشى ئىچكى قاپىيە دەپ ئاتىلىدۇ. بەزى كلاسسىك شائىرلار ۋەزنى قىسقىراق ۋە مىسرالىرى ئىخچامراق شېئىرلاردىمۇ ئىچكى

قاپىيە قوللانغان، بۇنىڭدا شائىر سوزگە باي، تەسەۋۇردا يېتىلگەن بولۇشى كېرەك. بولمىسا، مەنا بىلەن كارى بولماسلىق سوزلەرنىڭ ئاھاڭداشلىقىغا ياكى ئىچكى قاپىيىلىك قىلىشقا بېرىلىپ كېتىش، مىسرالار قاپىيىداش سوزلەرنىڭ تىزمىسى بولۇپ قېلىشتەك كەمچىلىكلەر يۈز بېرىدۇ. مەسىلەن:

دىلرەبالىغ، مېھرىبانلىغ
خۇش زەبانلىقلارمىدۇر،
دىلنەۋازلىغ، قەدىردانلىغ
بەد گۇمانلىقلارمىدۇر.

(گۇمنام)

كەڭ قاپىيە ۋە تار قاپىيە

بوغۇملارنى تۈزۈشكە كوپرەك قاتنىشىدىغان تاۋۇشلارغا ۋە ئادەتتە كوپرەك ئىشلىنىدىغان بوغۇملارغا قاراپ قاپىيە كەڭ قاپىيە ۋە تار قاپىيە دەپ بولۇنىدۇ. تىل ئادىتىدە بوغۇم تۈزۈشكە كوپرەك قاتنىشىدىغان تاۋۇشلاردىن تەركىپ تاپقان قاپىيە كەڭ قاپىيە بولىدۇ. ئۇنىڭ ئەكسىچە بولغىنى تار قاپىيە بولىدۇ. يەنى كەڭ قاپىيە—كەڭ كولەمدە ئىشلىنىدىغان قاپىيە؛ تار قاپىيە—ئىشلىتىلىش دائىرىسى تارراق بولغان قاپىيە.

ئۇيغۇر تىلىدا بوغۇم تۈزۈشكە ئەڭ كوپ قاتنىشىدىغان

سوزۇق تاۋۇشلار: ئا، ئە، ئۇ، ئى؛ ئۈزۈك تاۋۇشلاردىن د، خ، ل، م، ن، پ، ر، س، ت، ي، ز، غ، ق؛ ئازراق ئىشلىتىلىدىغان سوزۇق تاۋۇشلار: ئو، ئو، ئې، ئۈ؛ ئۈزۈك تاۋۇشلار: ب، گ، ج، ك، چ، ۋ، ش، ھ، ژ، مۇمكىن بولسا، بۇ ھەقتە ئايرىم بىر جەدۋەل تۈزۈۋالسا، كوپ ئوڭايلىق تۇغۇلىدۇ.

قاپىيىلەر كەڭ ۋە تار بولىدىغانلىقى ئۈچۈن، قەلەم تەۋرىتىشتىن ئاۋال، يېزىلىدىغان شېئىرنىڭ ھەجمىگە، ۋەزىن شەكلىگە ۋە ئادەتتە كوپ ئىشلىنىدىغان سوز-ئىبارىلەرگە قاراپ، مۇمكىن قەدەر كەڭ قاپىيىلەرنى تاللىۋېلىش كېرەك. چۈنكى، شۇنداق قىلغاندا قاپىيە كەلتۈرۈشتە قىينالمايى، كەڭ-كۇشادە يازغىلى بولىدۇ. ئەگەر تار قاپىيە تاللىنىپ قالسا، قاپىيە چەكلىمىسى بىلەن پۇت-قول چۇشۇلۇپ قالىدۇ-دە، مەنانى چوڭقۇر ئىپادىلىگىلى بولمايدۇ. يېزىش ئەمىلىيىتىدە. شېئىرنىڭ قاپىيىسىنى بەلگىلەيدىغىنى كوپىنچە ھالقىلىق سوز-ئىبارىلەردۇر؛ قاپىيىنىڭ كەڭ ياكى تار بولۇشى پەقەت قاپىيە تاللاش ۋاقتىدا ئويلىنىدىغان ئامىللارنىڭ بىرى.

قاپىيە تاللاشتا مۇنداق ئىككى جەھەتنى نەزەردە تۇتۇش كېرەك: بىرىنچىدىن، ئىپادىلەنمەكچى بولغان مەزمۇن ۋە ھىسسىيات كوتىرەڭگۇ، مەردانە سوزلەرنى تەلەپ قىلامدۇ ياكى ئەگىتمە، نازۇك ۋە تەمكىن سوزلەر بىلەن تەسۋىرلەشنى تەلەپ قىلامدۇ؟ ئىككىنچىدىن، يېزىشقا تاللانغان شەكىل ئۇزۇنمۇ-قىسقىمۇ؟ باشتىن-ئاياقىچە بىر خىل قاپىيە ئىزچىللاشامدۇ

ياكى بېيىت-بەنتلەردە قاپىيە ئالمىشامدۇ؟ ئەنە شۇنىڭغا قاراپ كەڭ ياكى تار قاپىيىنى ياكى بولمىسا توق ياكى ئاچ قاپىيىنى قوللانسا بولىدۇ (كوپىنچە شائىرلاردا "قاپىيە لۇغىتى" بولىدۇ).

مىسرا، بېيىت، بەنت

مىسرا ئەسلى ئەرەبچىدە (شېئىرنىڭ) يېرىم قۇرى ياكى يېرىم جۈملىسى دېگەنلىك بولاتتى. لېكىن ھازىرقى ئىستىمال مەنىسىدە شېئىرنىڭ بىر جۈملىسى ئادەتتە بىر مىسرا ھېساپلىنىدۇ. مىسرا خەلقارا ئاتالغۇدا "stih" دېيىلىدۇ. بۇ گىرېكچە sticchos (رەت، تەرتىپ، ئىنتىزام) دېگەن سۆزدىن كېلىپ چىققان، يەنى مىسرا سۆزلەرنىڭ مۇنتىزىم بىر قاتارى دېگەنلىك بولىدۇ. گىرامماتىكىلىق قائىدە ۋە پىكىرنىڭ تەقەززاسى بىلەن گايىدا پۈتۈن بىر ئۇقۇمنى ئاڭلىتىدىغان پۈتۈن بىر جۈملە (كوپىنچە، زامانىۋى ئۇسلۇپتىكى شېئىرلاردا) ئىككى مىسرا قىلىپمۇ تۈزۈلىدۇ، مىسرادا جۈملىنىڭ گىرامماتىكىلىق قائىدىسىگە تولۇق رىئايە قىلىنىشى كېرەك. خۇددى ئادەتتىكى گەپلەردە ئىگە، خەۋەر ۋە تولدۇرغۇچىلار بولغىنىدەك، مىسرادىمۇ شۇ ئامىللار بولۇشى كېرەك، يەنى بىر مىسرا پۈتۈن بىر ئۇقۇمنى بىلدۈرىدىغان جۈملىدىن ئىبارەت بولسا، گىرامماتىكىلىق قائىدە بويىچە تۈزۈلگەن جۈملىدىكىدەك، جۈملىدىمۇ خەۋەرنى

بىلدۈرىدىغان بىر پىكىل بولۇشى لازىم، ئەگەر بىر مىسرادا ئىككى پىكىل كېلىپ قالسا، ئۇ مۇرەككەپ جۈملە شەكلىنى ئالىدۇ-دە، مىسرانىڭ بىر قىسمى قوشما جۈملىنىڭ بېقىندى جۈملىسى بولۇپ، يەنە بىر قىسمىدا كەلگەن پىكىل زامانلىق خەۋەرنى بىلدۈرىدۇ. يەنى مۇنداق ھاللاردا بىر پىكىلدا ئىپ، ئۇپ دېگەندەك ھالەت رەۋىشداشلىرى كەلگەن بولسا، ئىككىنچى پىكىل تى-دى، ئەس-ماس، سە-غا، كەن-گەن، قان-غان شەكلىدە ئېنىق زاماننى بىلدۈرىدىغان خەۋەر بولۇپ كېلىشى كېرەك. ئاندىن باشقا، مىسرالاردا پەقەت بوغۇم تولدۇرۇش ئۈچۈنلا ئالماش سۆزلەرنى كوپ ئىشلىتىش پاساھەتكە تەسىر يەتكۈزىدۇ.

بېيىت ئەرەبچىدە بىر جۈملە دېگەنلىك بولىدۇ. لېكىن ئىستىمال مەنىسىدە، ئايرىم-ئايرىم مىسرالاردىن تەركىپ تېپىپ، بىر بىرىگە چىڭ باغلانغان ھالدا پۈتۈن بىر تەپەككۇرنى ئايدىڭلاشتۇرۇپ بېرىدىغان ئىككى مىسرا بىر بېيىت بولىدۇ، كوپىنچە، ئەندىزىلىك شېئىرلاردا بېيىت ئاساس قىلىنىدۇ. شۇڭا كلاسسىك شائىرلارنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ سانى بېيىت بىلەن ھېساپلىنىدۇ.

بەند (بەنت) ئەسلىدە ماددا، بوغۇم، بايراقچە دېگەن مەنىدىكى سۆز. بۇنى خەلقارا ئاتالغۇدا "strofa" دەيدۇ. بۇ گىرېكچە stiophe (چوگىلەش، ئايلانما) يەنى پىكىرنىڭ بىر ئايلانمىسى، شېئىرنىڭ بىر بولۇگى دېگەنلىك بولىدۇ. ھازىر ئادەت تىلىدا كۇپلېت دەپ ئاتايدۇ، كۇپلېت فرانسۇزچە couple (تۇتام،

باغلام) سوزىدىن كېلىپ چىققان.

ئىككى ياكى بىرقانچە شېئىرىي قۇرلار بىرىكىپ، سىستېمىلىق قاپىيە ۋە ئومۇمى ئىنتۇناتسىيە بىلەن مەلۇم تەرتىپتە تەشكىل قىلىنسا، شۇ بەنت ياكى كۇپلېت بولىدۇ. دېمەك، بەنت ياكى كۇپلېت مەلۇم شەكىلدىكى ئۆزىگە خاس ئوبرازلىق ئىبارىلەر، ئىنتۇناتسىيىلىك سىنتاكسىسلىق شېئىرىي جۈملىلەرنىڭ بىرىكمىسى. پۈتۈن بىر پارچە شېئىردا ئاساسىي ئىدىيە گەۋدىلەنگەن بولسا، بەنت ياكى كۇپلېتلاردا شۇ ئاساسىي ئىدىيىگە ياندىشىدىغان ئۇقۇملار ياكى ئاساسىي ئىدىيىنىڭ مۇشۇ گەۋدىسىنىڭ ئەزالىرى ئىپادىلىنىدۇ. شۇڭا بۇنى ئاساسىي ئىدىيىنىڭ بەدىئى ئۇگىلىرى دىسەكمۇ بولىدۇ. كۇپلېتلاردا مىسرا سانى 2، 3، 4، 5، 6، 7، 8 بولىدۇ. شېئىر قايسى شەكىلدە يېزىلغان بولسا، شۇ شەكىلنىڭ تەلىۋى بويىچە، مىسرالارنىڭ سانى بەلگىلىنىدۇ. لېكىن كۇپلېت بىر بىرىگە مەنىۋى ئالاقىسى بولمىغان مىسرالارنىڭ تىزمىسى ئەمەس، كۇپلېت تەركىۋىدىكى مىسرالار بىر بىرىنى مەنا ۋە تەسۋىر جەھەتتىن تولۇقلىشى ياكى بىر بىرىنى تەقەززا قىلىشى لازىم.

ئاخىرىدا يەنە بەزى مەسىلىھەتلەرنى بەرمەكچىمىز.

شېئىر ئىجاتكارلىرى بارا-بارا ئۆزىگە خاس ئۇسلۇپ يارىتىشى كېرەك، خاس ئۇسلۇپ ئاپتور تىلى (ئاپتورنىڭ ئۆزىگە خاس تىلى)، بەدىئى ۋاستىلەردىن ئۆزگىچە پايدىلىنىش جەھەتلىرىدە ئىپادىلىنىدۇ. بىرەر شائىرنىڭ يازغان ئەسىرى ئۆز نامىنى

يازمىغان تەقدىردىمۇ شۇ كىشىنىڭ ئىكەنلىگى كىتاپخانغا ئايان بولالىسا، ئەنە شۇنى ئۆزىگە خاس ئۇسلۇپ دىسە بولىدۇ. شائىر سوز ئۇستىسى، تىل ھۈنەرۋەنى بولغىنى ئۇچۈن، ئىجادىيەتتە ئۆزىگە قورال بولغان تىلنىڭ گىراماتىكىسى، شېئىرىي ئىجادىيەتنىڭ تېخنىكىسى ھەققىدىكى ئىستېتىكا، پىكىرنى توغرا ئىپادىلەشنى ئۆگىتىدىغان لوگىكا، شۇنداقلا شۇ تىل ئىگىسى بولغان خەلقنىڭ تىل تارىخى، ئورپ-ئادەتلىرى، ئەدەبىيات تارىخىنى ئۆگىنىشى كېرەك. خەلق تىلىدىن تەسۋىرىي ئىبارىلەر، ساتىرا، ھەجۋى، يۇمۇر، ئوخشىتىش، مۇبالىغە شەكىللىرىنى ئۆزلەشتۈرۈش كېرەك. شۇنداق قىلغاندا شائىرنىڭ بەدىئى ئىپادىلەش ئىقتىدارى ئاشىدۇ.

شېئىر ئاھاڭدارلىغى يۇقۇرى بەدىئى ئەسەر بولغىنى ئۇچۈن، ئىنتۇناتسىيىنى ئىپادىلەش يوللىرىنى ئۆگىنىش كېرەك. بۇنىڭدا فونېتىكا قائىدىلىرىنى، سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تەڭكەش بولۇپ چىقىش قانۇنىيەتلىرىنى، ئۇرغۇ قائىدىلىرىنى ئۆزلەشتۈرۈش تەلەپ قىلىنىدۇ. شېئىردا تەتۈر جۈملە تۈزگەندە مەنىسىگە بەك دىققەت قىلىش، سوز-پىكىرلەرنىڭ تەكرار بولۇپ قېلىشىدىن ساقلىنىش، قوپال بەدىۋى سوزلەرنى ئىشلىتىشتىن ئۆزىنى تارتىش تەكىتلىنىدۇ.

خەلق قوشاقلىرىنىڭ ياخشى ئەنئەنىلىرىگە ۋارىسلىق قىلايلى

قۇمۇلنىڭ كونا قوشاقلىرى توغرىسىدا بەزىبىر تەسىراتلىرىم

تېيىپجان ئېلىيوپ

لىن بياۋ ۋە "4 كىشىلىك گۇرۇھ" ئېلىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ كونا ئېغىز ئەدەبىيات بايلىقىغىمۇ جىق ۋەيرانچىلىق سالدى، جۈملىدىن كونا خەلق قوشاقلىرىنىڭ ھەممىسىنىلا سېرىق نەرسىگە، زەھەرلىك چۆپكە چىقىرىۋەتتى، ئۇنى تەتقىق قىلىشقا يول قويمىدى. تېخىمۇ ئېچىنىشلىقى شۇكى، كىمكى بۇ بايلىقلارنى ئاسراش، قەدىرلەش ۋە ئۇنىڭغا تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىش توغرىسىدا ئېغىز ئاچسا ياكى بىرەر كونا ناخشىنى ئېيتىپ قويسا، "كونىنى تىرىلدۈرگۈچى"، "بۇرۇنقى گەپتىن پايدىلىنىپ ھازىرقىغا دارىتىپ ھۇجۇم قىلغۇچى" دېگەن ئاجايىپ-غارايىپ بەدناملارنى چاپلاپ، خالىغانچە كالتەكلىدى. بۇمۇ ئۇلارنىڭ پارتىيىنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋېلىش، ھوقۇق تارتىۋې-

لىش سۈيىقەستىنى ئىشقا ئاشۇرۇش يولىدىكى جىنايى قىلمىشلىرىنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى.

لىن بياۋ ۋە "4 كىشىلىك گۇرۇھ" بىتچىت قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ بۇ جەھەتتىكى زەھەرلىرى تېخى تازىلىنىپ بولمىدى. ھېلىغىچە كونا خەلق قوشاقلىرىنىڭ ياخشى ئەنئەنىسى ئۈستىدە ۋە ئۇنىڭدىن ئۆگىنىش ھەققىدە گەپ ئېچىلسا، ئۇنىڭدىن ئەنسىرەپ ئۆزىنى قاچۇرىدىغان ئادەملەر ئاز ئەمەس.

لىن بياۋ، "4 كىشىلىك گۇرۇھ" ۋە ئۇلارنىڭ قول چوماقلىرى ئېيتقاندەك، كونا خەلق قوشاقلىرىنىڭ ھەممىسىلا سېرىق نەرسىلەرمۇ؟ ھەممىسىلا زەھەرلىك چۆپمۇ؟ ھەرگىز ئۇنداق ئەمەس. سەپسەتىلەر گەرچە ئاجايىپ ئىنقىلاۋىي ئىبارىلەرگە ئورالغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ماركسىزم بىلەن قىلچە ئالاقىسى يوق. ئۇ تىپىك مېتافىزىكىلىق سەپسەتە. بۇ خىل سەپسەتىنى كونا خەلق قوشاقلىرىنىڭ مول ماتېرىيالى كەسكىن رەت قىلىدۇ.

پۇرولېتارىيات ئەدەبىي مىراسلارغا تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىدۇ، ئۇنىڭغا تارىخىي ماتېرىيالىزملىق نۇقتىدىن قارايدۇ، ئۇنىڭ ئىچىدە قانداق نەرسە بولۇشىدىن قەتئىي نەزەر، ئالدى بىلەن ئۇنى ئوبيېكتىپ ھالدا، ئەستايىدىل تەھلىل تەتقىق قىلىپ، ئۇنىڭ شاكىلىنى چىقىرىۋېتىپ مېغىزىنى قوبۇل قىلىدۇ. يولداش ماۋ زېدۇڭ، بۇرۇن ئۆتكەن بارلىق پۇرولېتا-

رىيات داھىلىرىغا ئوخشاش، مەدەنىي مىراسلارغا، جۈملىدىن خەلق قوشاقلىرىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن، ئۇنى تەتقىق قىلغان، ئۆزىنىڭ شانلىق ئەسەرلىرىدە خەلق قوشاقلىرىنىڭ ئىپادىلەش ئۇسۇللىرىدىنمۇ ئۈنۈملۈك پايدىلانغان. ئۇ ئۆزىنىڭ شېئىرىي ئەسەرلىرىدە خەلق قوشاقلىرىغا ۋارىسلىق قىلىشنىڭ شانلىق ئۈلگىسىنى ياراتقان، شۇنىڭدەك خەلق قوشاقلىرىنى تەتقىق قىلىشنى، ئۆگىنىشنى ئىزچىل تەكىتلەپ كەلگەن، بولۇپمۇ يولداش چېن يىغا شېئىرىيەت توغرىسىدا يازغان خېتىدە خەلق قوشاقلىرىغا ناھايىتى يۈكسەك باھا بېرىپ، ئۇنىڭدىن ئوزۇق ئىلىشنى نۇقتىلىق تەكىتلىگەن. يولداش ماۋ زېدۇڭنىڭ بۇ خېتى لىن بياۋ ۋە "4 كىشىلىك گۇرۇھ"نىڭ قوشاقچىلىق گۈلزارىمىزغا سالغان بۇزغۇنچىلىقىدىن ئۈزۈل-كېسىل ھېساپ ئېلىپ، زەھەر ۋە تەسىرلىرىنى تەل-تۆكۈس تازىلاپ، كونا خەلق قوشاقلىرىغا تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىپ، يېڭى شېئىرىيىتىمىزنى گۈللەندۈرۈش ئۈچۈن كۈچلۈك ئىدىيىۋى قورال.

ھەرقايسى مىللەت خەلقلىرىنىڭ ئەدەبىيات تارىخى شۇنى ئوچۇق كۆرسىتىپ بېرىدۇكى، مەدەنىي مىراسلار ئىچىدە ئۇزۇن تارىخىي جەريان داۋامىدا ئىجات قىلىنىپ، ئېغىزدىن-ئېغىزغا، ئەۋلاتتىن-ئەۋلاتقا كۆچۈپ، بارغانسېرى بېيىپ بارغان ئېغىز ئەدەبىياتى، جۈملىدىن خەلق قوشاقلىرى بىردەكلا ساغلام بايلىق. ئۇنىڭ ئەڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇ مەزمۇن ھەم بەدىي شەكىل جەھەتتىن ئاددىي ئەمگەكچى خەلقنىڭ

تۇرمۇشىغا بەكرەك يېقىن. ئۇنىڭدا كۆپرەك ئەمگەكچى خەلقنىڭ تۇرمۇش شارائىتى گەۋدىلەنگەن. ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئىدىيە-ھېسسىياتى قويۇق، شۇنداقلا، ئۇ ئۆتمۈشتە كىتاۋىي بىلىم ئېلىشنىڭ سىرتىدا قالغان ئاددىي ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئارىسىدا كەڭ تارالغان، بۇ ئۇنىڭ ئالدى بىلەن ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئۆز ئىجادىيىتى، ئۆز مەنىۋى بايلىقى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. قۇمۇل خەلق قوشاقلىرى بۇنىڭ ياخشى دەلىلى.

بىز مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا قۇمۇلدا ئىجات قىلىنغان «شىڭشىڭشيا قوشاقلىرى»نى ئەسلەپ ئۆتەيلى. ئۇنىڭدا ئىپادىلەنگەن مەنزىرە، ھالەت، كۈيلەنگەن ئىدىيىلەردىن ئېزىلگەن ئەمگەكچى خەلقنىڭ تۇرمۇش ئوبرازىنى ئېنىق كۆرىمىز. بۇ قوشاقلار قۇمۇل ۋاڭى شامەخسۇتنىڭ شەپقەتسىز ئالۋاڭ-سەيىسىگە تۇتۇلغان، زۇلۇم دەستىدىن يۈرەك-باغرى ئۆرتەنگەن يوقسۇللارنىڭ دەرت-ئەلەملىك شىكايىتى. ئۇنىڭدا زالىم شامەخسۇتقا، شۇنداقلا چىرىك فېوداللىق تۈزۈمگە قارشى غەزەپ-نەپرەت ئوتى يالقۇنجاپ تۇرىدۇ. بۇ تارىخنىڭ توغرا ئىنكاسى، ئۆز قىياپىتى. ئۇ ئۆزلىرىنىڭ ياۋۇز ھۆكۈمرانلىقىنى ئەلنىڭ بەخت-سائادىتى دەپ ئاقلاپ كەلگەن فېودال ۋاڭلارنىڭ ۋە ئۇلارنىڭ غالچىلىرىنىڭ جۆيلۈشلىرىگە، ساختا تارىخچىلىققا قارىتا ناھايىتى كۈچلۈك رەددىيە. بىز ئۆتمۈشتە ئالۋاڭ-سېلىق تۆلىيەلمىگەنلىكى، زۇلۇمغا قارشىلىق كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن ۋاڭلارنىڭ شەپقەتسىز ئەمرى بىلەن نوم-

باغداش قاتارلىق جايلارغا پالىنىپ، گۈناكار سۈپىتىدە ۋاڭلار ئۈچۈن ئىشلەپ ۋەيران بولغان دەرتمەنلەرنىڭ مۇنۇ ناخشىلىرىنى ئاڭلاپ باقايلى:

نوم دىمەڭلار، نوم دىمەڭلار،
نوم دىگەن زىندان ئىكەن.
يوللىرى قارغۇ تىكەن،
خەلقلىرى ئالۋاڭدىكەن.

زوركىنىڭ باشىغا چىقسام،
كورۇندى قۇمۇل باغلىرى.
ئاھ ئۇرۇپ قان يىغلىسام،
سېرىلدى سەرۋەك تاغلىرى.

بۇ قوشاقلاردا ئوتمۇشتىكى ئەمگەكچى ئەجداتلىرىمىزنىڭ زۇلۇم ئاسارىتىدىكى ئېچىنىشلىق تۇرمۇشى ناھايىتى جانلىق ئەكس ئەتكەن. ئۇنىڭ ھەر بىر مىسراسىدىن زۇلۇم دەستىدە ئۆز يۇرتىدىن ئايرىلغان دەرتمەنلەرنىڭ سەرسانلىق زارى يېغىپ تۇرىدۇ.

ئېزىلگەن، زۇلۇمغا قارشىلىق كورسەتكەن ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئۆز ئىجادىيىتى بولغان بۇ خىل قوشاقلار ئۇلارنىڭ ئەكسىيەتچى ھوكۇمران سىنىپلارغا قارشى بىر خىل كۆرەش

ۋاستىسى ئىدى. زۇلۇمغا قارشى بۇ شىكايەتنامىلەر زۇلمەتلىك تۇزۇمگە قارشى غەزەپ ئوتىنى ياقىدۇ، يالقۇنجىتىدۇ، كۆرەشكە ئۈندەيدۇ. ئۇنى بۈگۈنكى ئەۋلاتلار ئاڭلىسا، ئۆز ئاتا-بوۋىلىرىنىڭ ئېچىنىشلىق سەرگۈزەشتىلىرىدىن خەۋەردار بولىدۇ، بۈگۈنكى بەختىيار ھاياتىنىڭ قەدرىگە تېخىمۇ يېتىدۇ، دەھشەتلىك كونا ئىجتىمائىي تۈزۈمنى تىرىلدۈرمەكچى بولغانلارغا قارشى كۆرەش ئىرادىسىنى كۈچەيتىدۇ. بۇنداق قوشاقلارنى ئەسلەشنى، ئېيتىشنى قانداقمۇ كونىنى تىرىلدۈرۈشكە ئورۇنۇش دىگىلى بولسۇن!

دەرۋەقە، كونا قوشاقلار ئىچىدە ئەكسىيەتچى ھوكۇمران سىنىپلارنىڭ مەنپەئەتىنى ھىمايە قىلىدىغان، ئەمگەكچى خەلقنى خۇنۇكلەشتۈرىدىغان، ئۇلارنى مەڭگۇ قۇللۇققا ئۈندەيدىغان ئەكسىيەتچى قوشاقلارمۇ بار. بۇ، ئەكسىيەتچى سىنىپلارنىڭ ئەسىرلەر بويى ھوكۇمران ئورۇنىدا تۇرۇپ كەلگەنلىكى ۋە ئۇلارنىڭ ھوكۇمران ئىدىيىسىنىڭ جەمئىيەتكە تەسىر كورسەتكەنلىكى سەۋەبىدىن تۇغۇلغان بىر خىل خۇنۇك ئەھۋال. لېكىن شۇنداق بولسىمۇ، ئەمگەكچى خەلقنى ھاقارەتلەپ، ئەزگۈچىلەرنى مەدھىيىلەيدىغان قوشاقلارنىڭ ئەمگەكچى خەلق ئارىسىدا كەڭ خېرىدارى بولغان ئەمەس. بۇنداق نەرسىلەرگە بىز ھەرگىزمۇ ۋارىسلىق قىلمايمىز.

كونا خەلق قوشاقلىرى ئىچىدە غېرىپ-مۇساپىرلىق مۇڭلىرى خېلى سالماقنى ئىگەللەيدۇ. بىز بۇ ئارقىلىق ئوتمۇشتە

يوقسۇزچىلىق دەردىدە، تۇرلۇك زۇلۇم دەستىدە خانىۋەيران
بولغان ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئەلەملىك شىكايىتىنى ئاڭلايمىز.
مەسىلەن:

ئەجەپمۇ تاڭ ئاتمايدۇ
مەن بىلەن قىرىشقاندەك.
غېرىپمەن-مۇساپىرمەن
لاچىن سوققان توشقانمەن.

غېرىپتۇرمەن-غېرىپتۇرمەن
زار غېرىپتۇرمەن.
غېرىپلىقتا زەپىرەڭدەك
سارغىيىپ تۇرىمەن.

ئاتام مېنى، ئانام مېنى
نىمە دەپ تاپتىكىن.
شۇبۇ كۇنگە قالارىمنى
بىلمەيمىدىكىن.

بۇ خىل قوشاقلاردا بىز ئوتمۇشتىكى خانىۋەيران بولغان غېرىپ-مۇساپىرلارنىڭ ئېچىنىشلىق ئوبرازىنى كورىمىز. كونكىرىت شەخسنىڭ ئاھ-زارىدىن شۇ جەمىيەتنىڭ ساداسىنى

ئاڭلايمىز. بۇنى ئەسلەشنىڭ بۇگۇنكى كۇندە دولەتنىڭ ئەركىن ھوقۇقلۇق پۇقراسىغا، ئوز يۇرتىنىڭ خوجايىنىغا ئايلانغان ئەۋلاتلار ئۇچۇن، ئۇلارنىڭ ئوز دەۋرىنىڭ قەدرىگە تېخىمۇ يېتىشى ئۇچۇن چوڭقۇر تەربىيىۋى ئەھمىيىتى بار.

ئىجتىمائى ئەخلاق توغرىسىدىكى قوشاقلارنىڭ كوپچىلىگىدە ئەمگەكچى خەلققە خاس بولغان ئالىجاناپ ئەخلاق-پەزىلەت تەرغىپ قىلىنىدۇ، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچىلار سىنىپىنىڭ چىرىك ئەخلاقى پىپەن قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

تەكەببۇر ئەيلىمە ھەرگىز
مەگەرچە ئاسمان بولساڭ.
ئوزەڭنى بارچىدىن كەم تۇت،
سۇلايمان پادىشا بولساڭ.

بۇ قوشاقلاردا كەمتەر بولۇش، ئوزىنى بىلىشكە ئوخشاش ئالىجاناپ پەزىلەت تەرغىپ قىلىنغان، شۇنىڭدەك ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلارغا خاس بولغان تەكەببۇرلۇق، يوغانچىلىق ئىللەتلىرى ئۇستىلىق بىلەن قامچىلانغان.

كونا ئۇيغۇر قوشاقلىرى ئىچىدە ئىشقى-مۇھەببەت تېمىسىدىكى قوشاقلار ناھايىتى زور سالماقنى ئىگەللەيدۇ. لىن بياۋ ۋە "4 كىشىلىك گۇرۇھ"نىڭ ئەڭ قاتتىق ئەيىپلىشىگە، ھاقارىتىگە ئۇچرىغانلىرىمۇ مۇشۇ تېمىدىكى قوشاقلار بولدى. ئۇلار ئوزىچە،

مۇھەببەت قوشاقلىرىدىن يىرگىنىدىغانلىقىنى جاكالاپ، ئەدەبىيات-سەنئەتچىلەرگە بۇ تېمىدىن ئۇزۇل-كېسىل قول ئۈزۈش توغرىلىق مۇستەبىتلىك پەرمانىنى چۈشۈردى.

مۇھەببەت، ئائىلە تېمىسى بەدىي ئەدەبىياتتا ھەرگىزمۇ زورلاپ تېڭىلغان نەرسە ئەمەس. (يوق نەرسىنى، چاكىنا نەرسىنى بەدىي ئەدەبىياتقا زورلاپ تېڭىش لىن بياۋ ۋە "4 كىشىلىك گۇرۇھ" قا ئوخشاش بىر نىمىلەرنىڭ ئىشى.) مۇھەببەت، ئائىلە رىياللىقتا، ئىجتىمائىي تۇرمۇشتا مەۋجۇت نەرسە. ئۇ ئىنسانلار ھاياتىنىڭ ئالاھىدە خۇسۇسىيىتى ھەم مۇھىم بىر ساھەسى، بەدىي ئەدەبىيات ھەرگىز چەتنەپ كېتەلمەيدىغان، بەلكى ئەكس ئەتتۈرۈش زۆرۈر بولغان تۇرمۇش، شۇڭلاشقىمۇ ئۇ بارلىق مىللەت ئەدەبىياتىنىڭ مۇھىم بىر تېمىسى بولۇپ كەلگەن. قىز-يىگىت مۇھەببىتىنى، ئائىلە مۇھەببىتىنى يېزىش پۇرولېتارىيات ئەدەبىياتىنىڭ ئىشى ئەمەس دېيىش ئۇنى پۇرولېتارىيات تۇرمۇشىغا مەنسۇپ ئەمەس دېگەنلىك. بۇ پۇرولېتارىياتنى ھاقارەتلەشتىن، پۇرولېتارىياتىنىڭ ئوبرازىنى رىياللىقتا يات، ئىنسانىي ھىسسىياتى يوق، ياسالما، چاكىنا پىگۇرىغا ئايلاندۇرۇش سەپسەتىسىدىن باشقا نەرسە ئەمەس. شۇ نەرسە ناھايىتى ئېنىقكى، ئىنسانلار تۇرمۇشىنىڭ مەلۇم تەرەققىيات جەريانىنىڭ مەھسۇلى بولغان مۇھەببەت ۋە ئائىلە ھەممە سىنىپ كىشىلىرىنىڭ تۇرمۇشىغا ئورتاق ھادىسە. لېكىن مۇھەببەت ھەم ئائىلىگە نىسبەتەن ھەر بىر تارىخىي دەۋرنىڭ، ھەر بىر سىنىپنىڭ

كوزقارىشى-مۇناسىۋىتى ئوخشاش ئەمەس. ھەر بىر سىنىپنىڭ ئۆزىگە خاس ئىجتىمائىي ئورنى ئۇنىڭ ئۆزىگە خاس ئىدىيە ۋە ئەخلاقىنى شەكىللەندۈرگەن. ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلارنىڭ ئىمتىيازى، چىرىك ئىدىيە ۋە ئەخلاقى ئۇلارنىڭ مۇھەببەت ۋە ئائىلىگە بولغان مۇناسىۋىتىدە چوقۇم ئەكس ئېتىدۇ. كونا خەلق قوشاقلىرى ئارىسىدا ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلارنىڭ ئائىلە ۋە مۇھەببەتكە بولغان مۇناسىۋىتىنى، توقلۇقتىن تۇغۇلغان خوشلۇقنى، كەيىپ-سapanı تەرغىپ قىلىدىغان قوشاقلارمۇ خېلى بار. لېكىن بۇ چىرىك نەرسىلەر ھەرگىز ئەمگەكچى خەلقنىڭ مۇھەببەت ۋە ئائىلىگە بولغان ساغلام كوزقاراشلىرىغا ۋەكىللىك قىلالمايدۇ، شۇنداقلا بۇ مۇھەببەت تېمىسىدىكى خەلق قوشاقلىرىنىڭ ئاساسىي ئېقىمى ئەمەس. ئاساسىي ئېقىم ئەمگەكچى خەلقنىڭ مۇھەببەت، ئائىلە ھەققىدىكى ئىلغار قاراشلىرىنى ئىپادىلەيدىغان، ئەمگەكچىلەرگە خاس ئالىيجاناپ ئەخلاقنى تەرغىپ قىلىدىغان قوشاقلار. بىز مۇنۇ قوشاقنى ئوقۇپ كورەيلى:

گۇللا بولسا گۇل بولامدۇ
قاتى-قاتى بولمىسا.
يار دېگەنگە يار بولامدۇ
ئېتىقاتى بولمىسا.

بۇ يەردە "ئىتتىپاق" سوزى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن مۇھەببەت ئوبيېكتىلىرىنىڭ ئوزئارا ساداقىتى، ۋاپادارلىغى مۇھەببەتنىڭ ئەڭ مۇھىم شەرتى قىلىنغان. بۇنىڭدا توقلۇقتىن تۇغۇلغان خۇشلۇقنىڭ، پەسكەش ئارزۇ-ھەۋەسنىڭ پۇرىغىمۇ يوق. ياكى توۋەندىكى قوشاقنى ئالايلى:

قارا قاشىم بار مىنىڭ،
كويدۇرمە قاش لازىم ئەمەس.
بىر ئاداشىم بار مىنىڭ،
ئىككى ئاداش لازىم ئەمەس.

بۇ قوشاقتا ياسالما گۈزەللىككە قىزىقىشنىڭ، "يار-ئۈستىگە يار تۇتۇش" تەك ئۇزمە كوڭۇللۇكنىڭ ھەقىقى مۇھەببەتكە يات نەرسە ئىكەنلىگى بايان قىلىنغان.

ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئۆز تەبىئىتىگە يات بولغان سەمىمىيەتسىزلىك، ۋاپاسىزلىق كونا خەلق قوشاقلىرىدا نەپرەت بىلەن ئەيىپلەنگەن. "بىۋاپانى سۆيمەيمەن" دىگەن تىما ئاستىدىكى قۇمۇل خەلق قوشاقلىرىدا ۋاپاسىزلىقنىڭ رەزىل ئوبرازى تەسۋىرلەنگەن ھەم ئۇنىڭغا كۈچلۈك نەپرەت ياغدۇرۇلغان. مەسىلەن:

بىۋاپا بۇگۈن بارادۇر،
تاڭلا ئۇنۇتقاي يارىنى.

دىپىڭىز قوي تىرىسى،
مەيدىڭىزگە ياقىسىز.
دىتىڭىزنىڭ يوقلۇغىدىن،
ھەممە خەققە باقىسىز.

بۇ قوشاقلاردا ۋاپاسىزلىققا نەپرەت، ئەمگەكچى خەلققە خاس بولغان سەمىمىيەتلىككە، ئالىجاناپ ئەخلاققا مەدھىيە ئوقۇلغان.

كونا جەمىيەتتىكى نىكا تۈزۈمى ھەقىقى مۇھەببەتنىڭ كاپالىتى بولغان ئەمەس، بەلكى ئۇنى خارلاشنىڭ، بولۇپمۇ ئاياللار ھوقۇقىنى دەپسەندە قىلىشنىڭ قانۇنى دەستۇرى ئىدى. بىراق، ئەمگەكچى خەلق ئۆزىنىڭ ساغلام مۇھەببىتىنى ئاشۇ قانۇندىن ئۈستۈن ھىساپلاپ كەلگەن. مەسىلەن:

ئاي بىلەن كۈن دوست ئىكەن،
چولپانغا ھەمرا يوق ئىكەن.
ئاخۇنۇمدىن سورىسام،
ئاشىققا نىكا يوق ئىكەن.

بۇ يەردە شۇنى ئىزاھلاپ ئۆتۈش كېرەككى، ئاشىققا نىكا ئوقۇمىسىمۇ بولىدۇ دەپ پەتىۋا بەرگەن ئاخۇنۇم ھەرگىزمۇ كونا نىكا قانۇنىنىڭ ئوبرازى ئەمەس، بەلكى شۇ چاغدىكى

مەۋجۇت ئادالەتسىز قانۇننىڭ ئەكسى بولغان، ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئارزۇسىدىكى يەنى مۇھەببەت ئەركىنلىگىنى ئېتىراپ قىلىدىغان غايىۋى ئادىل قانۇننىڭ ئوبرازى. بۇ، ئەمىلىيەتتە، ئادالەتسىز كونا نىكا قانۇنىنى رەت قىلىدىغان ئىسيانكار پىكىر.

كونا مۇھەببەت قوشاقلىرى ئىچىدە جۇدالىق دەردى، جۇدالىقتىكى سېغىنىش دەردىنى ئىپادىلەيدىغان قوشاقلارمۇ خېلى كۆپ. جۇدالىقمۇ مۇھەببەتنى سىنايدىغان بىر خىل سىناق. نۇرغۇن قوشاقلاردىكى جۇدالىق ئازاۋىدىن زارلىنىش ۋە سېغىنىش ھېسسىياتلىرى ئۇزئارا تەقدىرداش بولغان مۇھەببەت ئوبېكتلىرىنىڭ بىر بىرىگە بولغان ئەقىدىسىنى يەنى ئەمگەكچى خەلققە خاس بولغان ئۇزئارا كويۇمچانلىقىنى ئىپادىلەش بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، مۇھەببەت ئەركىنلىگىگە ھەر جەھەتتىن توسالغۇ تۇغدۇرۇپ ھىجرانلىق پەيدا قىلغان ئادالەتسىز كونا ئىجتىمائى تۈزۈم ئۈستىدىن، دىنىي خۇراپات ئۈستىدىن قىلىنغان شىكايەتتۇر. مەسلەن:

ئالمىنى ئايرىدىلا،
شاپتۇلنى قايرىدىلا.
ئەپلىشىپ قالغان كوڭۇلنى،
زۇلۇم بىلەن ئايرىدىلا.

ياردىن ئايرىلغىلى،

كىمنىڭ خىيالى بار ئىدى.
ئايرىۋەتتى شۇ خۇدايىم،
نە گۇنايىم بار ئىدى.

شۇنىڭدەك، مۇھەببەت بابىدىكى پۇشايمان، ئاغرىنىش كۇنلىرىدىمۇ خېلى مۇھىم ئىبرەت-ساۋاقلار، ئالىجاناپ ئىدىيە ئىزھار قىلىنغان كونا مۇھەببەت قوشاقلىرى توغرىسىدا گەپ قىلغاندا، زادى ئەستىن چىقىرىشقا بولمايدىغان شۇنداق مۇھىم بىر نۇقتا باركى، ئۇ مۇھەببەت، نىكا ئەركىنلىگىنى قىلچە ئېتىراپ قىلمايدىغان، بولۇپمۇ ئاياللارنى ئادەم قاتارىدا كورمەيدىغان مۇستەبىتلىك ھوكۇم سۇرگەن كونا جەمىيەتتە بارلىققا كەلگەن. مۇشۇنداق جەمىيەتتە "يارىم سەن مېنىڭ جانىم"، "مەن يارىمنى سېغىنغاندا قاناتىم بولسا"، "ئادىل پادىشا بولسا، سۇيگەن يارىمنى ئالسا"، "ھەممىدىن كويۇك يامان"، "ئەمدى مەن قانداق قىلاي بىۋاپا يار دەردىدە" دەپ ناخشا ئېيتىشنىڭ ئۇزى مۇھەببەت ئەركىنلىگى ۋە ساغلاملىقى ئۇچۇن كۇرەش قىلىشقا تەرغىپ قىلغانلىق بولىدۇ. بۇنداق تەرغىبات مۇستەبىت ھاكىمىيەتنىڭ، دىنىي خۇراپاتنىڭ قاتتىق تەقىبىگە ئۇچراپ كەلگەن. ئۇ جەمىيەتتە قوزغىلاڭچى خەلق "ئوغرى" دەپ ئاتالغىنىدەك، مۇھەببەت ئەركىنلىگى ئۇچۇن كۇرەش قىلغۇچىلار "بۇزۇق"، "پاسىق" دەپ ئەيىپلەنگەن، "يارىم" دەپ ناخشا ئېيتىشنىڭ ئۇزىمۇ ئەدەپسىزلىك ھېساپلانغان. دىمەك، بىز بۇ

خىل ناخشىلارغا تارىخىي نۇقتىدىن قارىغىنىمىزدا، مۇھەببەت
قوشاقلىرىنىڭ تولىسى بىر خىل ئىسيانكارلىق ناخشىسى ئىكەن-
لىگىنى كورۇۋالالايمىز.
لېكىن مۇھەببەت بابىدا ئاددى ئىنسانى چۈشەنچىگىمۇ ئىگە
بولمىغان، ئەخلاق جەھەتتە چىرىكلىكنىڭ تىپىك ۋەكىلى بولغان
لىن بياۋ ۋە ”4 كىشىلىك گۇرۇھ“نىڭ ئالدىدا مۇھەببەت قوشاق-
لىرىنى ئېيتىش شۇنچىلىك چوڭ گۇنا بولىدىكى، بۇ ”گۇنا“
ئۈچۈن تارتقان ئەلەملىرىمىزنى ئەسلەشمۇ شۇنچە ئېغىر كېلىدۇ.
بۇ خىل قوشاقلارنى ئېيتىپ قويغان خېلى كوپ خەلق سازەن-
دىلىرى سازايى قىلىندى، بەزىلىرى ئۆزىنىڭ راۋاپ-دۇتتارى-
دىن ئايرىلماق تۇگۇل، پۇقرالىق ھوقۇقىدىنمۇ ئايرىلىپ قالدى.
كونا خەلق قوشاقلىرىنىڭ تېماتىك مەزمۇنى ناھايىتى كەڭ،
خىلمۇ-خىل تېمىدا توقۇلغان قوشاقلارنىڭ تولىسىدا ئەمگەكچى
خەلقنىڭ ئۆزىگە خاس ساغلام ئىدىيە ھىسسىياتى بار، شۇنىڭ-
دەك ئۇنىڭدا شۇ مىللەت خەلقىنىڭ ئۆتمۈشتىكى سىياسى، ئىقتى-
سادىي، ئىجتىمائى ئەھۋالى، ئېتنوگرافىيىسى، پسىخولوگىيە-
سىگە، ئۆرپ-ئادىتىگە ئائىت نۇرغۇن قىممەتلىك تارىخىي
ماتېرىياللار بار. شۇڭا ئۇنى قەدىرلىشىمىز كېرەك. بۇنداق
مۇئامىلە قۇمۇل خەلقىنىڭ كونا قوشاقلىرىغىمۇ مەنسۇپ.

* * *

قۇمۇلنىڭ كونا خەلق قوشاقلىرى بىزگە ئۇيغۇر خەلق قوشاق-

لىرىنىڭ بەدىى خۇسۇسىيىتىگە دائىر ناھايىتى ياخشى ئۈلگە-
لەرنى كورسىتىپ بېرىدۇ. بۇ بەدىى خۇسۇسىيەت دىگىنىمىز
ئالدى بىلەن شېئىرىيەتتە ئوبراز يارىتىش مەسىلىسى، يەنى
ئوبرازلىق تەپەككۇر مەسىلىسى ھەم شېئىرىيەت شەكلى قۇرۇلۇش
مەسىلىسىدۇر.
لىن بياۋ ۋە ”4 كىشىلىك گۇرۇھ“ بەدىى ئەدەبىياتنىڭ
ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيىتىنى ئىنكار قىلدى، بۇ، ئەمەلىيەتتە،
بەدىى ئەدەبىياتنى ئىنكار قىلغانلىق. شۇنىڭ كاساپىتىدىن
قوشاقچىلىغىمىزدىمۇ بىر مەزگىل چاكىنىلىق ئەۋج ئالدى. شۇنى
ئوچۇق كوڭۇللۇك بىلەن ئېيتىشقا توغرا كېلىدۇكى، ئارىلىقتا
بىر مەزگىل گېزىت-ژۇرناللىرىمىزدا خەلق قوشاقلىرى نامىدا
ئېلان قىلىنغان نەرسىلەرنىڭ تولىسى قوشاققا ئوخشىماي قالدى،
بۇ-سۇبيېكتىپچىلىق ئىجادىيەت تەتقىقاتى ئىدىيىسى، گۇرۇھ
باگۇسى كەلتۈرۈپ چىقارغان يامان ئاقىۋەت. بۇ خىل ئەھۋالنى
تۈگىتىش ئۈچۈنمۇ، لىن بياۋ ۋە ”4 كىشىلىك گۇرۇھ“نىڭ بۇ
جەھەتتىكى جىنايىتىدىن ئۇزۇل-كېسىل ھىساپ ئېلىشىمىز
كېرەك. بۇنىڭسىز خەلق قوشاقلىرىنىڭ ياخشى ئەنئەنىسىگە ۋارىس-
لىق قىلىشنى ھەقىقى رەۋىشتە ئىشقا ئاشۇرغىلى بولمايدۇ.
خەلق قوشاقلىرىنىڭ بەدىى خۇسۇسىيىتى دىگىنىمىزنىڭ
ئۆزى كەڭ تېما، چوڭقۇر ئىلمىي مەسىلە. مەن بۇ ھەقتە تەپ-
سىلى پىكىر بايان قىلىش ئىقتىدارىغا ئىگە ئەمەسمەن. شۇنداق
بولسىمۇ، بۇ ماقالىدا ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدىكى ئوبرازلىق

تەپەككۇر مەسىلىسى توغرىسىدا بەزىبىر تەسىراتلىرىمىنى دەپ باقماقچىمەن.

ئوبرازلىق تەپەككۇر مەسىلىسى ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ بەدىئى خۇسۇسىيىتىگىمۇ ئائىت تۇپ مەسىلە. ئوبرازلىق تەپەككۇر ئالاھىدە خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغان بىر خىل تەپەككۇر شەكلى بولۇپ، ئۇمۇ مەنتىقى تەپەككۇرگە ئوخشاش ئوبېكتىپ شەيئى ۋە ھادىسىلەرنىڭ ئادەم مىڭىسىدىكى ئىنكاسى. بىراق ئۇ مەنتىقى تەپەككۇردەك شەيئىلەرنى ۋە ئۇلارنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئابستراكت ئۇقۇملار ئارقىلىق ئەمەس، بەلكى ئادەمنىڭ كوز ئالدىدا گەۋدىلىنىدىغان كونكرېت تەسۋىرلەر ئارقىلىق ئىنكاس قىلىدۇ. ئوبرازلىق تەپەككۇرنىڭ ئوزىگە خاس ئىپادىلەش ۋاستىلىرى بار، مەسىلەن، تەمسىل، ئوخشىتىش، جانلاندۇرۇش، كىنايە ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش تەسۋىرىي ۋاستىلەر.

بىز ئالدى بىلەن ئوبرازلىق تەپەككۇرنىڭ مۇھىم بىر ۋاستىسى بولغان تەمسىل توغرىلىق بىر ئاز توختىلىپ ئوتەيلى:

تەمسىل دىگىنىمىز ئىپادىلىمەكچى بولغان ئوبېكتىنى ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك بولغان ئىككىنچى بىر ھالەتنىڭ تەسۋىرى ئارقىلىق بايان قىلىشتۇر. ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدا ئاساسىي پىكىر، كوپىنچە، ئاخىرقى 3-، 4-مىسرالاردا بايان قىلىنىدۇ. ئالدىنقى مىسرالىرىدا بولسا ئاساسىي پىكىرلەرنى ئوبرازلىق بايان قىلىش ئۇچۇن ياكى تېخىمۇ جانلاندۇرۇش ئۇچۇن خىزمەت قىلىدىغان ئوزئارا مۇناسىۋەتلىك ئىككىنچى بىر ھالەت تەسۋىر-

لىنىدۇ. مەسىلەن:

زىمىستان كورمىگەن بۇلبۇل،
باھارنىڭ قەدرىنى بىلمەس.
جاپانى تارتمىغان ئاشىق،
ۋاپانىڭ قەدرىنى بىلمەس.

بۇ قوشاقتىكى ئاساسىي ئىدىيە ”ياماننى كورمەي ياخشىنى چۇشەنگىلى بولمايدۇ“، ”جاپانى تارتماي، راھەتنىڭ قەدرىگە يەتكىلى بولمايدۇ“ دىگەن قانۇنىيەتكە ئىگە بولغان پىكىر. بۇ پىكىرنى تېخىمۇ جانلاندۇرۇش ئۇچۇن تەبىەت دۇنياسىدىكى ئىككىنچى بىر مۇقەررەرلىك ھالەت تەمسىل قىلىنىغان، شۇنىڭ بىلەن بۇ پىكىر ناھايىتى جانلىق ۋە ئوبرازلىق ئىپادىلەنگەن.

ئالما دەپ سۇندۇم قولۇمنى
پىشمىغان ئانارغا.
نىمە دەپ بەردىم كوڭۇلنى
قەدىر بىلمەس يارغا.

پۇشايمان بايان قىلىنغان بۇ قوشاقتا ئۇقۇشماي ياكى سىناشماي، ناباپ بىراۋغا مۇھەببەت ئىزھار قىلىشتەك ھاماقەتچىلىككە ئالما دەپ يىگىلى بولمايدىغان توڭ ئانارغا قول ئۇزارتىشتەك

بىمەنە، ھاماقەتچىلىك ئۇرۇنۇش تەمسىل قىلىنغان. مۇشۇ بەدىئى تەسۋىرىي ۋاستە ئارقىلىق پۇشايمان ھىسسىياتى ئوبرازلاشقان. تووۋەندىكى قوشاقنى ئالايلى:

گۇلەمشۇا گۇلىنى كورۇك،
بەرگى سايان قايرىلىدۇ.
بىۋاپا يارنى كورۇك،
ئولمەي تىرىك ئايرىلىدۇ.

بۇ قوشاقتا گۇلەمشۇا گۇلىنىڭ بەرگى تەرەپتە قايرىلىشىدىن ئىبارەت بىر خىل خۇسۇسىيەتى بىۋاپانىڭ ۋاپاسىزلىق قىلىپ ئايرىلىشىدىن ئىبارەت خۇسۇسىيىتىگە تەمسىل قىلىنغان، نەتىجىدە بىۋاپانىڭ ئوزىگە خاس ئوبرازى گەۋدىلەنگەن.

شۇنىمۇ ئېيتىپ ئوتۇش كېرەككى، بەزىلەر قوشاقلاردا ئاساسىي پىكىر كېيىنكى 3-، 4-مىسرالاردا بايان قىلىنىدۇ، دەپلا دەسلەپكى مىسرالارنىڭ كېيىنكى مىسرالار بىلەن (ياكى ئاساسىي پىكىر بىلەن) بولغان مۇناسىۋىتىگە سەل قارايدۇ.

دەرۋەقە، خەلق قوشاقلىرى دەپ ئاتالغان بەزىبىر قوشاقلاردا ئاساسىي پىكىر بىلەن مۇناسىۋىتى يوق ھەتتا ئۇنىڭغا زىت گەپلەر قىستۇرۇلغان نەرسىلەرمۇ بار، لېكىن بۇ خىل نەرسىلەر خەلق قوشاقلىرىنىڭ ياخشى ئەنئەنىسىگە ۋەكىللىك قىلالمايدۇ.

ئوبرازلىق تەپەككۇر جانلاندۇرۇش ۋاستىسى ئارقىلىق ئىپا-

دىلەنگەن قوشاقلارمۇ ناھايىتى كوپ. بىز مۇنۇ قوشاقنى ئوقۇپ كورەيلى:

زوركىنىڭ باشىغا چىقسام
كورۇندى قۇمۇل باغلىرى،
ئاھ ئۇرۇپ قان يىغلىسام
سىرىلدى سەرۋەك تاغلىرى.

بىز بۇ قوشاقنى ئاڭلىغىنىمىزدا ئوتمۇشتە زۇلۇم دەستىدىن ئوز يۇرتىدىن ئايرىلغان (پالانغان)، ئايرىلىش پىراقىغا چىدىماي زوركى تېغىنىڭ ئۇستىگە چىقىپ يىراقتىن يۇرتىنى كورۇپ، سېغىنىش ئوتىدا يۇرەك-باغرى خۇن بولغان، كوزلىرىدىن قانلىق ياش توكۇۋاتقان بىر دەرتمەن كوز ئالدىمىزغا كېلىدۇ. بۇ قوشاقتىكى "سىرىلدى" سوزىنىڭ جانلاندۇرۇش رولى ناھايىتى چوڭ. "سىرىلدى سەرۋەك تاغلىرى" دېگەندە بىزگە تاغ بىر تۇرۇپ ئاشۇ دەرتمەننىڭ ئاھ-زارىغا چىدىماي، ئىچى سىرىلىپ كېتىۋاتقان مۇڭداش-ھىسداش ئادەم قىياپىتىدە كورۇنىدۇ. بىر تۇرۇپ ئاشۇ تاغ ئېرىپ، دەرتمەنىنىڭ قانلىق ياشلىرىغا قوشۇلۇپ، ئېقىپ كېتىۋاتقاندەك كورۇنىدۇ. بۇ ئوبرازلىق پىكىرنىڭ دەرتنى چۇشىنىدىغان ئادەمگە نەقەدەر چوڭقۇر تەسىر قىلىدىغانلىقىنى توغرىسىدا سوزلەپ ئولتۇرۇشنىڭ ھاجىتى يوق.

بىز يىراق يەرگە كېتىۋاتقان، قايتىپ كېلىش مۇشكۇل

بولغان، قەدىردانىدىن ئايرىلىشقا قىيمىغان ئادەمنىڭ ھېسسىياتى ئىپادىلەنگەن مۇنۇ قوشاقنى ئاڭلاپ باقايلى:

كەتسىلە كەلمەيدىلا،
ياغلىقلىرى قالسۇن ماڭا.
يىغلىسام ياشىمنى ئېرتاي،
ھەمرا بولۇپ تۇرسۇن ماڭا.

بۇ مىسرالار "ماڭا يادىكار قالدۇرغىن" دېگەن پىكىرنىڭ ئوبرازلىق ئىپادىسى. بۇ يەردە قەدىردان مەھبۇبلار مۇناسىۋىتىدىكى بىر ئادەت بولغان ياغلىق قالدۇرۇش ۋاستە قىلىنىپ، ناھايىتى چوڭقۇر لىرىك ھېسسىيات ئىپادىلەنگەن. بۇ شېرىيەتتە سىمۋوللۇق نەرسە-ھالەتلەردىن پايدىلىنىشنىڭمۇ ياخشى ئۈلگىسى.

ئەمدى ئوبرازنى گەۋدىلەندۈرۈشنىڭ يەنە بىر مۇھىم ۋاستىسى بولغان ئوخشىتىشنىڭ بەزى مىساللىرىنى كۆرۈپ باقايلى. مەسىلەن:

قاچانغىچە يۈرىمىز
كاككۇك بىلەن زەينەپتەك.

رىۋايەتلەردە ئېيتىلىشىچە، كاككۇك بىلەن زەينەپ ئاشىق-

مەشۇق قۇشلار ئىمىش. ئۇلار سايرىغاندا بىر بىرسىنىڭ ئىسمىنى چاقىرىشىدىكەن، لېكىن ئۇلار ۋىسال تاپالماي، مەڭگۈ جۇدالىقتا ئۆتىدىكەن. جۇدالىقنىڭ سىمۋولىغا ئايلانغان كاككۇك بىلەن زەينەپنىڭ مۇناسىۋىتى يۇقۇرىدىكى قوشاقتا جۇدالىقنىڭ ئوبرازلىق ئىپادىسى بولغان.

توۋەندىكى مىسرالارمۇ ئوخشىتىشتىن پايدىلىنىشنىڭ چىرايلىق ئۈلگىلىرى:

يەل-بوراندەك يەلپىنىپ،
كەتسەم يارىمنىڭ قېشىغا.
......
يۈرۈگۈم غەلۋىرگە ئوخشاش
قويسىلا تۇرماس تىرىك.

ئوبرازنى گەۋدىلەندۈرۈشنىڭ بەدىي ۋاستىلىرىدىن بىرسى بولغان كىنايىدىن پايدىلىنىشنىڭ مىساللىرىمۇ ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدا ناھايىتى كوپ. بىز مۇنۇ مىسرالارنى ئوقۇپ باقايلى:

قارا قاشىم بار مېنىڭ،
كويدۇرمە قاش لازىم ئەمەس.

بۇ يەردىكى ”كۆيدۈرمە قاش“ سۆزى پەدەز خورلۇقىنىڭ كىنايىلىك تەسۋىرى بولۇپ، بۇ ئارقىلىق ياسالما گۈزەللىككە مەپتۇن بولماسلىق كېرەك دېگەن پىكىر ئۆزىنىڭ بىر خىل ئوبرازلىق ئىپادىسىنى تاپقان.

ئوبرازلىق تەپەككۇرنى ئەتراپلىق ۋە چوڭقۇر چۈشىنىشتىن ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىمۇ ناھايىتى مول ماتېرىيال بېرەلەيدۇ. بىز لىن بىياۋ ۋە ”4 كىشىلىك گۇرۇھ“ پەيدا قىلغان ئىدېئالىزىم ۋە مېتافىزىكىلىق رامكىلارنى پاچاقلاپ تاشلاپ، دادىل ئىلمىي پوزىتسىيە بىلەن بۇ مول ماتېرىياللارنى تەتقىق قىلىشىمىز، ئۇنىڭدىن ئوزۇق ئېلىشىمىز لازىم. بۇ شېئىرىيىتىمىزنى يېڭى سەۋىيىگە كۆتۈرۈشنىڭ مۇھىم بىر ئېھتىياجى.

ئۇلۇغ تۈركشۇناس مەھمۇت قەشقىرى

ھاجى ياقۇپ يۈسۈپى

مەھمۇت قەشقىرى 11 ـ ئەسىردە ياشىغان ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇلۇغ ئالىمى. ئۇ ئۆزىنىڭ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ناملىق ئەسىرى بىلەن دۇنياغا تونۇلغان مەشھۇر تۈركشۇناس.

شەرقىي ياۋروپادىن تاكى يىراق شەرققىچە، ياۋروپا ـ ئاسىيانىڭ شىمالى، غەربى، جەنۇبى، شەرقى ۋە مەركىزى ئاسىيا قىسىملىرىنىڭ ئەڭ مۇنبەت ۋە گۈزەل جايلىرىغا ئورۇنلاشقان تۈركى مىللەتلەر بۇنىڭدىن 9 ئەسىر بۇرۇن ياشىغان بۇ ئۇلۇغ ئالىمى بىلەن پەخىرلىنىدۇ. تۈركى تىل بىلەن سۆزلىشىدىغان ھەرقانداق بىر مىللەت ئۆزىنىڭ ئەدەبىيات ۋە ئەدەبىيات تارىخىنىڭ ئوتتۇرا زامان قىسمى ئۈستىدە توختالغاندا بۇ ئۇلۇغ ئالىمنىڭ مەشھۇر ئەسىرى ــ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تىن سۆز ئاچماي ئۆتەلمەيدۇ. ئۇ بۇنىڭدىن 9 ئەسىر بۇرۇنقى تۈركى خەلقلەرنىڭ تىلىنى، ئەدەبىياتىنى، فولكلورىنى، ئېتنوگرافىيىسىنى دۇنياغا تونۇشتۇردى.

مەھمۇت قەشقىرى دۇنيادا ھېچكىم تۈركشۇناسلىق ئىلمى

بىلەن شۇغۇللانمىغان 11-ئەسىردە تۈركىي خەلقلەرنىڭ مەدەنىيىتىنى، تىل-ئەدەبىياتىنى، تارىخى ۋە ئېتنوگرافىيىسىنى تەتقىق قىلىپ، تۈركشۇناسلىقنىڭ تۇنجى قېتىم ئاساسىنى قۇرغان ۋە بۇ ھەقتە قىممەتلىك نادىر ئىلمىي ئەسەر قالدۇرۇپ كەتكەن ئۇلۇغ ئالىمدۇر.

تۈركشۇناسلىق بىز تۈركىي خەلقلەردە بۇنىڭدىن 9 ئەسىر ئىلگىرى ئاساسى قۇرۇلغان بىر ئىلىم ساھەسى. بۇ ئىلىمنىڭ ئاساسى بىزدە قۇرۇلغان بولسىمۇ، بىز ئۇنى راۋاجلاندۇرالمىدۇق. ئەپسۇسكى، ھەر خىل ئىجتىمائى، سىياسى سەۋەپلەر ۋە مۇرەككەپ ئۆزگىرىشلەر تۈپەيلىدىن زامانىمىزغا قەدەر داۋاملاشتۇرۇپ كېلەلمىدۇق، ھەتتا مەخمۇت قەشقىرىنىڭ بۇ قىممەتلىك ئەسىرىنى ساقلاپ قېلىش، نەشر قىلىش، تەتقىق قىلىش......ھوقۇقلىرىدىن مەھرۇم قالدۇق.

ئۆتمۈشتە بولۇپمۇ "4 كىشىلىك گۇرۇھ"نىڭ زىيانكەشلىكى ھۆكۈم سۈرگەن دەۋرلەردە تۈركشۇناسلىق ھەققىدە سۆز ئېچىشمۇ بولمايتتى، بۇ ساھەدە ئۆگەنگەن ۋە تەتقىق ئېلىپ بارغان نۇرغۇن تەتقىقاتچى يولداشلىرىمىز تۈرلۈك بەدناملار بىلەن زىيانكەشلىككە ئۇچرىدى.

جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ توغرا رەھبەرلىكىدە، ئېلىمىزدىكى ھەرمىللەت خەلقى پەنگە يۈرۈش قىلىش كۈرىشىنى باشلىۋەتتى، شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۇلۇغ ئالىمى مەخمۇت قەشقىرىنى قايتىدىن تىلغا

ئېلىپ، مەرھۇمنىڭ ئەسىرىنى ئۇيغۇر تىلىدا نەشر قىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدۇق، بۇ پارتىيىمىز مىللى سىياسىتىنىڭ بۈيۈك غەلبىسىدۇر.

مەخمۇت قەشقىرىنىڭ ھاياتى ۋە شەخسىيىتى

مەخمۇت قەشقىرىنىڭ ھاياتى توغرىسىدا ئۆزىدىن باشقا ھېچقانداق بىر ئاپتورنىڭ يازغان مەلۇماتلىرىنى ھازىرغىچە كۆرمىدۇق. دەسلەپ قىلىپ مارتىن ھارتمان① «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ بىرىنچى تومى نەشر قىلىنىش مۇناسىۋىتى بىلەن يازغان ماقالىسىدا «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»تە مەخمۇت قەشقىرىنىڭ مۇئەللىمى دەپ كۆرسىتىلگەن قەشقەرلىق خەلق ئوغلى ھۈسەيىن ناملىق بىر ئالىم توغرىلىق تاجۇل ئىسلام سەمئانىنىڭ② «كىتابۇل ئەنساب③»ىدا مەلۇمات بارلىقىنى بىلدۈردۇ. سەمئانى قەشقەردە يېتىشكەن ئالىملار توغرىلىق سۆزلىگىنىدە،

① مارتىن ھارتمان — (1851 — 1928) گېرمانىيە شەرقشۇناسلىرىدىن. بېرلىن شەرق تىللىرى ئىنستىتۇتىنىڭ پروفېسسورى.

② سەمئانى — مىلادى 1113-يىلى خۇراساننىڭ مەرۋ شەھرىدە تۇغۇلغان. سەمئانى ھەدىسچى ۋە تارىخچى ئىدى. بۇ ساھەدە قىلغان زور خىزمەتلىرى ئۈچۈن «تاجۇلئىسلام» (ئىسلام تاجىسى) دېگەن ئۇنۋانغا ئېرىشكەن.

③ كىتابۇل ئەنساپ — نەسەبنامە.

ھۆسەيىننى تىلغا ئېلىپ، ئۇ پازىل، زاھىت بىر شەيخ بولسىمۇ، سۆزلىگەن رىۋايەتلىرى، ھەدىسلىرىگە دىگەندەك ئىشىنىپ كېتىشكە بولمايتتى دەيدۇ.

سەمئانىنىڭ كىتاۋى ياكى باشقا تارىخىي مەنبەلەرگە قارىغاندا، ئۇ دەۋردە «قاراخانىلىقلار» دۆلىتىنىڭ شەرقىي قىسىملىرىدىمۇ ئىسلام تەلىماتلىرىنىڭ يۈكسەك بىر دەرىجىدە تەرەققى قىلغانلىغى مەلۇمدۇر. ئۇ دەۋرلەردە مۇسۇلمانلار ئارىسىدا يالغۇز دىن تەلىماتلىرىغا ئەھمىيەت بېرىلىپ، باشقا ئىلىملەر، مەسىلەن: قامۇسچىلىق، تارىخ، ئېتنوگرافىيە، جۇغراپىيە......قاتارلىق بىلىملەر بىلەن شۇغۇللانغانلارغا كۆڭۈل بۆلۈنمىگەنلىگى، بۇ ھالەتنىڭ بىر چۈشكۈنلۈك ئالامىتى ئىكەنلىگى؛ رىۋايەت، ھەدىسلەرنى يالغان، خاتا سۆزلىگۈچىلەر ئىسىملىرىنىڭ بىبلوگرافىك ئەسەرلەرگە كىرگۈزۈلگەنلىگى ئېنىقتۇر. شۇڭلاشقا، مەخمۇت قەشقىرى، يۈسۈپ خاس ھاجىپلارغا ئوخشاش ئالىملىرىمىزنىڭ دىن ھۆكۈمران ئورۇنىدا تۇرغان بىر تارىخىي دەۋردە تىلغا ئېلىنمىغانلىغى ئەجەپلىنەرلىك ئىش ئەمەس. دىمەك مەخمۇت قەشقىرىنىڭ ھاياتى توغرىلىق ھازىرچە «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»تىكى مەلۇماتلار بىلەنلا چەكلىنىپ قېلىشقا مەجبۇرمىز.

مەخمۇت قەشقىرى «دىۋان»دا ئۆزىنى كىتاپخانلارغا تۆۋەندىكىدەك تونۇشتۇرىدۇ:

”......مۇھەممەت ئوغلى ھۈسەيىن، ھۈسەيىن ئوغلى مەخمۇت دەيدۇكى......“

”بۇ كىتاپنى ھىجرى 466-يىلى (لەھەڭ يىلى) يازدىم“، ”كىتاپنى 464-يىلى جامادىيەل ئەۋۋەل باشلىرىدا يېزىشقا كىرىشىپ، تۆت قېتىم يېزىپ تۈزەتكەندىن كېيىن، 466-يىلى جامادىيەل ئاخىرىنىڭ 12-كۈنى تۈگەتتىم“، ”مەن ئۇلارنىڭ ئەڭ ئۆز تىللىغى، ئەڭ ئوچۇق ئاڭلىتىدىغىنى، ئەڭ، ئەڭ نەسەپلىكى، ئەڭ ياخشى نەيزىۋازى، پىكرىنى ئوبدان يۈرىتەلەيدىغىنى بولغىنىم ھالدا، ئۇلارنىڭ شەھەرلىرىنى، چۆللىرىنى ئۇ باشتىن-بۇ باشقا كەزدىم، تۈرك-تۈركمەن، ئوغۇز، چىگىل، ياغما، قىپچاقلارنىڭ تىللىرىنى، قاپىيىلىرىنى ئۆگىنىپ پايدىلاندىم. شۇنداقكى، مەنمۇ ئۇ قەبىلىلەرنىڭ تىلىنى ئۆگىنىپ، ياخشى سىستىملاپ چىقتىم:“

”ئابۇل (ئوپال): بىزنىڭ ئەلدە — قەشقەردە بىر يېزىنىڭ ئىسمى.“

”بۇنى ياغما ئىلىدە ئاڭلىدىم.“

بۇ شەھەر ”بارسغان“① مەخمۇتنىڭ دادىسىنىڭ شەھىرىدۇر.

”بۇ كىتاۋىمنى مۇقەددەس پەيغەمبەر ئورنىدا ئولتۇرغان، ھاشىم ئۇرۇغىدىن ئابباسلاردىن ئىمام بولغان ئۇلۇغىمىز، خوجىمىز ئەبۇلقاسىم ئابدۇللا ھوزۇرلىرىغا سوغا قىلدىمكى، ئىمانى بولغانلارنىڭ بېگى ۋە تەڭرىنىڭ خەلىپىسى مۇھەممەت —

① بارسغان — ئىسسىق كۆلنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا جايلاشقان بىر شەھەر. خارابىسى ھازىرمۇ بار. دىۋاندا بارسغاننى ئافراسياپنىڭ ئوغلى قۇرغان دېيىلىدۇ.

ئۇل مۇقتەدى بىئەمروللاخاننىڭ ئوغلىدۇر."

مەلۇمكى، مەخمۇت قەشقەرىنىڭ قاچان تۇغۇلغانلىقى، قانداق ياشىغانلىقى، پائالىيەتلىرى سوزلەنمىگەن، ۋاپات تارىخىمۇ نامەلۇم. مەخمۇت قەشقەرىنىڭ ئۆز كىتاۋىنى 1072 — 1074 - يىللىرىدا يېزىپ تۈگەتكەنلىكى تەكشۈرۈش، تەتقىقات ئىشلىرىنى ئېلىپ بېرىپ، بىرىنچى قول ماتېرىيال توپلىغان، يېتىلگەن بىر ئالىم ئىكەنلىكى، 11 - ئەسىردە ياشىغانلىقى ۋە بۇ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ۋاپات بولغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ.

مەخمۇت قەشقەرىنىڭ ئۆز دادىسى ھۆسەيىننىڭ بارسغانلىق ئىكەنلىكىنى سوزلەپ كېلىپ، قەشقەرنى "بىزنىڭ يۇرت" دەپ سوزلىگىنىگە قارىغاندا، ئۇنىڭ دادىسى بارسغاندىن قەشقەرگە كوچكەن، ئۆزى شۇ يەردە تۇغۇلۇپ ئۆسكەن.

مەخمۇت قەشقەرىنىڭ نەسەبىگە كەلسەك، «دىۋان»دىكى قەيدلەرگە قارىغاندا، ئۇنىڭ يۇقۇرى تەبىقىلەرگە مەنسۇپ بولغانلىقىنى، ھەتتا قاراخانىلىقلار ئائىلىسىگىمۇ يات ئەمەسلىكىنى كورگىلى بولىدۇ. بۇ ھەقتە مەخمۇت قەشقەرى دادىسىنىڭ ياكى ئەجدادىنىڭ "تۈركى خەلقلەر ئۆلكىلىرىنى سامان ئوغۇللىرىدىن قۇتقۇزغان ئەمىر بەھرقىن" ئىكەنلىكىنى سوزلەيدۇ.

مەخمۇت قەشقەرىنىڭ جەڭ قوراللىرىدىن ياخشى پايدىلىنالايدىغانلىقىنى سوزلەشلىرى، قارا خانلىقلارغا مەنسۇپ بەزى مەشھۇر شەخسلەردىن رىۋايەتلەر نەقىل قىلىشى، ئۆز ئەسىرىدە جەڭ شېئىرلىرى، ھەربى ئاتالغۇلارغا ۋە قارا خانلىقلارغا، دولەت

تەشكىلاتىغا، ساراي ئادەتلىرىگە دائىر بەرگەن مەلۇماتلىرىمۇ بۇنىڭغا دەلىل بولالايدۇ.

مەخمۇت قەشقەرى ئۆز ئەسىرىنى باغداتتا يازغان دېگەن تەخمىنگە قارىغاندا، مەرھۇم قەشقەردىن ئىراقتا كوچكەن بولىدۇ. ئەمما نېمە سەۋەپتىن، قاچان باغداتقا كوچكەنلىكى توغرىلىق ئۆزىدىن ياكى باشقىلاردىن قالغان ھېچقانداق مەلۇمات يوق. ئۇ ئۆزىنىڭ يالغۇزلا تۈركى خەلقلەر ياشىغان كەڭ بىپايان دالا قىرلاردا ساياھەت قىلىپ، جاپالىق تەكشۈرۈش، تەتقىقات ئىشلىرىنى ئېلىپ بارغانلىقىنى، نۇرغۇن تۈركى شىۋىلەرنىڭ شەكلى، ئەنئەنىلىرىنى ئۆز يېرىدە ئۆگەنگەنلىكىنى، تارىم، ئىلى، چۇ ۋە سىر دەريا ۋادىلىرىدىكى تۈركى خەلقلەر شەھەرلىرىنى كورگەنلىكىنى، تۈركى خەلقلەر ۋە قەبىلىلەر خەلقىنىڭ شىۋە - تەلەپپۇز پەرقلىرىنى، لۇغات ئايرىملىقلىرىنى ئۆگەنگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ.

قانداق بولمىسۇن، مەخمۇت قەشقەرى باغداتقا كېلىپ، ئۆز ئەسىرىنى يېزىشقا كىرىشكەندە، پۈتۈن توپلىغان ماتېرىياللىرىنى قايتىدىن كورۇپ، پىششىقلاپ، مۇقىملاپ چىققان، شۇ چاغدا ئۇنىڭ يېشىمۇ خېلى بىر يەرگە بېرىپ قالغان ئىدى.

ئەرەپ تىلىنى مۇكەممەل بىلىدىغان مەخمۇت قەشقەرى كىلاسسىك ئىسلام تەلىماتلىرىنى ئۆز ئېلىدىكى ۋاقتىدا مۇسۇلمان تۈركى ئالىملىرىدىن ئوقۇغان بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى قاراخانىلىقلار دەۋرىدە قەشقەر ۋە بارسغان رايونلىرى مەدىنىيەت جەھەتتە

تەرەققى قىلغان جايلار ئىدى. بۇ نۇقتىنى مارتىن هارتمانمۇ ئېتىراپ قىلماقتا.

مەخمۇت قەشقىرىنىڭ نىمە ئۈچۈن باغداتقا كۆچكەنلىگىنىڭ سەۋەپلىرىنى شۇ دەۋر تارىخىنىڭ ئومۇمى شەرتلىرىدىن ئىزدەش زورۇر. يەنى ئىراندا سەلجۇقلارنىڭ①، ماۋرائۇنەهردە② قاراخانىلقلارنىڭ هاكىمىيەتلىرى قۇرۇلغاندىن كېيىن، مەيلى خۇراسان، مەيلى ئىراقتا بولمىسۇن، نۇرغۇنلىغان قەشقەرلىق ئۇيغۇرنىڭ ئىسلامنىڭ مەدىنى، سىياسى ۋە ئەسكىرىي هاياتىغا كۈچلۈك قاتنىششى تەبىي ئىدى. شۇڭا، بەزى تۈرك تارىخچىلىرى ۋە تۈركشۇناسلار بۇ ماۋزۇ ئۈستىدە تۆۋەندىكى ئىككى خىل پىكىردىدۇر:

1. سەلجۇق ئىمپراتورى مەلىك شاهنىڭ رەپىقىسى "تەركەن خاتۇن"③ قارا خانىلقلار سۇلالىسىدىن بولغاچقا، نۇرغۇن قەشقەر-

① سەلجۇقلار — 11 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئوتتۇرا شەرقتە ئىمپىراتۇرلۇق قۇرغان بىر تۈركى قەۋم بولۇپ، سەلجۇقلار خاندانلىغىنىڭ ئىران، ئىراق، كىرمان، سۇرىيە ۋە ئاناتولىدا قۇرغان دولىتى 300 يىلدىن ئارتۇق هوكۇم سۈرگەن.

② ماۋرائۇنەهر — جەيھۇن دەرياسىنىڭ ئۇ قېتىدىكى جايلار.

③ تەركەن (تۈركان) — ئىران سەلجۇق هوكۇمدارلىرىنىڭ ئەڭ ئۇلۇغلىرىدىن هىساپلانغان مەلىك شاهنىڭ رەپىقىسى بولۇپ، تۈركى خەلقلەر مەلىكىلىرىنىڭ مەشهۇرىدۇر. دادىسى قارا خانىلقلارنىڭ خاقانلىرىدىن ئىدى. ئۇ مەلىك شاه بىلەن تۇرمۇش قۇرۇپ، سەلجۇقلار سارىيىنىڭ نوپۇزلۇق هاكىمەسى بولغان ۋە سەلجۇقلار ئىمپىراتۇرلىغىدا كۆپ سىياسى ماجرالارغا سەۋەپ بولغان.

لىقلەرنىڭ ئۇنىڭ بىلەن بىللە ئىراققا كەلگەنلىگى مەلۇم. قارا خانىلقلار دەۋرىدە يۇقۇرى تەبىقىغە مەنسۇپ بولغان مەخمۇت قەشقىرىنىڭمۇ مۇشۇنداق بىر سەۋەپ بىلەن باغداتقا كېلىپ قېلىشى ئەجەپلىنەرلىك ئەمەس.

2. قارا خانىلقلارنىڭ هوكۇمران تەبىقىلىرى ئارىسىدا بولغان تەخت تالىشىش ماجىرالىرى ئىچىدە، ئۇ سىياسى جەهەتتىن قىسىلىپ، هاياتى خەۋپ ئاستىدا قالغانلىقتىن باغدات تەرەپكە كەتكەن بولۇشى مۇمكىن. بۇ قاراشلار داۋاملىق هالدا ئىزدىنىش، تەتقىقات ئىشلىرىنى ئېلىپ بېرىشىمىزنى تەلەپ قىلىدۇ.

مەخمۇت قەشقىرى باغداتقا قېچىشتىن ئىلگىرى، ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئىسلام دىنى هوكۇمران ئورۇندا تۇرغان بۇخارا، سەمەرقەنت، نىشا پۇرلارغا ئوخشاش چوڭ مەدەنىيەت مەركەزلىرىگە بارغان ئىدى. ئەمما قەشقەردە يەنىلا ئىلمىي، مەدىنى پائالىيەتلەر مەۋجۇت ئىدى.

مەخمۇت قەشقىرى «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نى يېزىۋاتقان مەزگىلدە قەشقەردە «قۇتادغۇ بىلىك»گە ئوخشاش تىل ۋە پىكىر نۇقتىسنەزىرىدىن يىراق ئەسەرلەر يېزىلماقتا ئىدى. قارا خانىلقلار ۋۇجۇتقا كەلتۈرگەن نۇرغۇن ئىلمىي ۋە مەدىنى مۇئەسسەسلەر جۈملىدىن ساجىيە مەدرىسىسى ئەنە شۇ ئىلمىي، مەدىنى هاياتىنىڭ شاهىدى ئىدى.

مەخمۇت قەشقىرى تۈركى تىلىنى نۇرغۇن شىۋىلىرى بىلەن بىلىشتىن تاشقىرى شۇ دەۋردىكى ئەڭ مۇهىم تىللاردىن هىساپ-

لانغان ئەرەپچە بىلەن پارىسچىنى مۇكەممەل بىلەتتى. مەخمۇت قەشقىرى فىلولوگىيە ساھەسىدە كەڭ مەلۇمات ئىگىسى بولۇپ، ئۆز دەۋرىدىكى ئەرەپ فىلولوگىيىسىنىمۇ ياخشى بىلگەچكە، ئەرەپ فىلولوگىيىسىنى «دىۋان»دا تۈركى تىلغا تەدبىق قىلغان ئىدى.

دىمەك مەخمۇت قەشقىرىنى تۈركشۇناسلىق ساھەسىدە ئېنسىكلوپېدىيىلىك بىلىملەر بىلەن قوراللانغان بىر ئۇيغۇر ئالىمى دېيىش كېرەك. چۈنكى مەخمۇت قەشقىرى تۈركى شىۋىلەرنىڭ بىرقانچىسىنى ياخشى بىلىپلا قالماستىن، بەلكى تۈركى تىلدا سۆزلىگۈچى خەلقلەرنىڭ تارىخى، جۇغراپىيىسىنى، مىفولوگىيىسى①، فولكلور ۋە ئېتنوگرافىيىسى، خەلق ئەدەبىياتىنى ناھايىتى ياخشى بىلىدىغانلىقىنى «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ ھەر بىر بېتىدىن ئوچۇق كۆرگىلى بولىدۇ.

مەخمۇت قەشقىرى توغرىسىدا مەشھۇر رۇس ئالىملىرىدىن بولغان پروفېسسور سامايلوۋىچ ئۆزىنىڭ بىر ئەسىرىدە: "مەخمۇت قەشقىرى 11-ئەسىرنىڭ رادلوفىدۇر" دەپ يازىدۇ. تۈركشۇناسلارنىڭ بەزىلىرى بۇ باھانى توغرا دەپ تەستىقلايدۇ.

پروفېسسور سامايلوۋىچ ئىككى ئالىمنىڭ ئارىلىقىدا 9 ئەسىرلىك ئىجتىمائى تەرەققىيات ئايرىپ تۇرغان تارىخىي دەۋرنى نەزەردە تۇتمىغان. مەخمۇت قەشقىرى فېئوداليزم ئوتتۇرا ئەسىرىدە

① مىفولوگىيە — ئەپسانە ئۇيدۇرمىلار يىغىندىسى.

ئىسلام دىنى تەلىماتلىرى كەڭ تارقالغان بىر دەۋردە ياشىغان بىر ئالىم. ئۇ ئىسلام فىقھە① تەلىماتى ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان، پەننى ئىلىملەر تەرەققى ئەتمىگەن، دىنىي چەكلىمىلەر كۈچلۈك تەسىر كۆرسىتىدىغان مۇھىتتا ياشىغىنىغا قارىماي، بۇنىڭدىن 9 ئەسىر ئىلگىرى تۈركولوگىيىنىڭ ئاساسىنى بىرىنچى بولۇپ مەيدانغا قويغان زاتتۇر. ئەسىرىمىزگە قەدەر ئۆتكەن ھېچقانداق بىر تىلچىمىزنى قەشقىرىگە ئوخشىتىپ بولمايدۇ، ھەتتا ئەلىشىر ناۋائىمۇ تۈركى تىلنى مەخمۇت قەشقىرىدەك ئىنچىكىلەپ تەتقىق قىلىپ ئۆرنەك كۆرسەتمىگەن.

بىز 9 ئەسىر بۇرۇن ئۆتكەن مەخمۇت قەشقىرى بىلەن ئۇنىڭدىن 9 ئەسىر كېيىن ئۆتكەن رادلوفنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ مەزمۇنىنى تۈركشۇناسلىق ئۆلچىمى بىلەن بىر سېلىشتۇرۇپ كۆرەيلى:

مەخمۇت قەشقىرى پۈتۈن تۈركى شىۋىلەرنىڭ سۆز بايلىقىنى توپلىدى، تۈركى ئېتنوگرافىيە ۋە ئېتنولوگىيىسىگە دائىر مول ماتېرىياللارنى توپلاپ تاللىدى. ئۆزى تارىخچى بولمىسىمۇ، تۈركى تىلدا سۆزلىگۈچى خەلقلەرنىڭ تارىخى بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئۇلارنىڭ ئەنئەنىلىرى ۋە رىۋايەتلىرىدىن خاتىرىلەر يازدى. بۇ جەرياندا بولۇپمۇ سېلىشتۇرمىلىق گىراماتىكا مەسىلىلىرىنى بايان قىلدى. تۈركى شىۋىلەرنى سېلىشتۇرۇشتا ئىنتايىن

① فىقھە — ئىسلام قانۇنلىرى ھەققىدىكى تەلىمات.

ئىنچكە تەتقىقات ئېلىپ باردى.

مەخمۇت قەشقىرى "خاقانىيە شىۋىسى — ئوغۇز، قىپچاق، ئارغۇ، چىگىل، كەنجەك ۋە ئۇيغۇرشىۋىلىرىنى" ناھايىتى ياخشى بىلەتتى. شۇنىڭدەك بۇ شىۋىلەرنىڭ فونېتىكىسى، مورفولوگىيىسىنىمۇ بەك ئوبدان بىلەتتى. تۈركى شىۋىلەرنىڭ ئانا خەتلىرى ھەققىدە ئاساسلىق مەلۇمات ئىگىسى ئىدى.

رادلوفقا كەلسەك، بۇ زات تۈركى شىۋىلەرنى (ئوزبېكچە ۋە تۈركمەنچە بۇنىڭدىن مۇستەسنا) تەتقىق قىلدى. تۈركى خەلقلەرنىڭ چوڭ بىر سوزلۈگىنى تۈزدى ۋە سېلىشتۇرمىلىق بىر گىرامماتىكا ئۈچۈنمۇ تىرىشتى. بۇنىڭدىن باشقا ئېتنوگرافىيىگە دائىر مەلۇماتلار توپلىدى، تارىخچى بولمىسىمۇ تۈركى خەلقلەر تارىخىغا دائىر بەزى مونوگرافلەر① ۋە تىل ماۋزۇسى ئۈستىدە ئەسەرلەر يازدى. بىز مەخمۇت قەشقىرىنى ئۇلۇغ تۇنجى ئۇيغۇر تىلچىسى، ئەينى زاماندا تۈركولوگىيىنىڭ ئىلگىر ـ ئاخىرى بولۇپ تۇنجى قۇرغۇچىسى دەپ ھىساپلايمىز، شۇنىڭدەك ئۇنىڭ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ئەسىرىنى قەدىمقى تۈركى تىللار يادىكارلىقلىرىنىڭ ئەڭ مۇھىملىرىدىن بىرى دەپ تونۇيمىز.

ئەگەر مەخمۇت قەشقىرى يىرىك تۈركشۇناس ياشىغان دەۋردە ياۋروپادا ئۆتكەن ئالىم بولسا، شۈبھىسىزكى،

① مونوگراف — بىرەر مەسىلە ۋە تېمىلارنى تەكشۈرۈشكە بېغىشلانغان ئەسەر.

ئۇ تۈركشۇناسلىق ساھەسىدە دەۋرىمىزگە تېخىمۇ ئاجايىپ قىممەتلىك ئىلمىي توھپىلەرنى قوشقان بولاتتى. رادلوفمۇ ھەقىقەتەن تۈركشۇناسلىققا زور ھەسسە قوشقان ئالىم، لېكىن ئۇ تۇنجى تۈركشۇناس ئەمەس.

بىز ئوز چۈشەنچىمىز بىلەن ئوز قارىشىمىز بويىچە "رادلوف ئەسىرىمىزنىڭ مەخمۇدىدۇر" ياكى "تۈركشۇناسلىقتا رادلوف قەشقىرىنىڭ ئىز باسارىدۇر، ئىشىنى داۋاملاشتۇرغۇچىدۇر" دىسەك، بۇ ئالىمنىڭ ئىلىم دۇنياسىدىكى ئابرويىغا ھېچقانداق نۇقسان يەتمىسە كېرەك.

مەخمۇت قەشقىرىنىڭ ئەسەرلىرى

قولىمىزدا قەشقىرىنىڭ يالغۇز بىرلا ئەسىرى بولۇپ، ئۇ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»تۇر. بۇنىڭدىن باشقا يەنە بىر كىتاۋى بارلىغىنى «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»تە ئوزى خەۋەر بېرىپ: "سىنتاكسىسقا مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەر ئۈچۈن ئايرىم بىر كىتاپ يېزىپ، ئىسمىنى «كىتابۇ جەۋھىرىن نەھۋى فى لۇغاتىت تۈرك»① قويدۇم" دەيدۇ. (1 ـ توم، ئىستانبۇل باسمىسى، 25 ـ بەت) دىمەك، ئۇ بىرىنچىسى «سوزلۈك»، ئىككىنچىسى تۈركى

① «كىتابۇ جەۋھىرىن نەھۋى فى لۇغاتىت تۈرك» — تۈركى تىل سىنتاكسىسىنىڭ جەۋھىرى.

تىلىنىڭ «سىنتاكسىسى» بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» بىلەن «كىتابۇ جەۋھەرىن نەھۋى فى لۇغاتىت تۈرك» نى يازغان. ئىككىنچى كىتاۋى قولىمىزدا ئەمەس، كۆرگەن كىشىمۇ يوق، ئېھتىمال يوقالغان بولۇشى مۇمكىن. بەلكى كەلگۈسى كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئۇمۇ تېپىلىپ قېلىشى مۇمكىن.

دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك

«دىۋان» ئەسلىدە «تۈركى-ئەرەبى سۆزلۈك» بولۇپ، ئۇنىڭغا ئۆرنەك ئۈچۈن 300 گە يېقىن «ماقال-تەمسىللەر»، 240 پارچىچە شېئىر پارچىلىرى (بېيىت، رۇبائىيلار) كىرگۈزۈلگەن، ئۇنىڭدا تۈركى تىللارنىڭ تۈزۈلۈشى، گىراماتىكىسى ئايرىم چۈشەندۈرۈلگەن، تۈركى خەلقلەرنىڭ ياشاشلىرى، ئەنئەنىلىرى، تارىخى، جۇغراپىيىسى ھەققىدە ئىنسىكلوپېدىك مەلۇماتلار بېرىلگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن مەخمۇت قەشقىرىنىڭ بۇ قىممەتلىك ئەسىرى، بىرىنچىدىن، تۈركى تىلىنىڭ سۆزلۈكى؛ ئىككىنچىدىن، گىراماتىكا كىتاۋى؛ ئۈچىنچىدىن، باي ئەدەبىيات ئانتولوگىيىسى[1]؛ تۆتىنچىدىن، ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئىنسىكلوپېدىيە ھىسابلىنىدۇ. «دىۋان» توغرىلىق سىررى ئاتالاي (تۈركىيىلىك): "ھازىرغا قەدەر تۈركى تىلدا ۋە قەدىمقى تۈركى خەلقلەردە بۇنىڭدەك يارامىلىق، بۇنىڭدىنمۇ ئۈستۈن تۇرىدىغان بىر ئەسەر

[1] ئانتولوگىيە — ئەدەبىي، شېئىرىي ئەسەرلەرنىڭ تاللانما توپلىمى.

كۆرۈلمىگەن، بۇ ئەسەر يېگانىدۇر، يېگانە بولۇپ قالىدۇ" دەيدۇ.

مەخمۇت قەشقىرى ئۆز كىتاۋىدا كىتاپنى نىمە ئۈچۈن يازغانلىغىنى مۇنداق ئىزاھلايدۇ: "دەردىنى ئاڭلىتىش، تۈركى خەلقلەرنىڭ كۆڭلىنى ئېلىش ئۈچۈن ئۇلارنىڭ تىلى بىلەن سۆزلەشمەكتىن باشقا يول يوق......"

كۆرۈلىدۇكى، مەخمۇت قەشقىرى بۇ كىتاپنى ئەرەپلەرگە، ئومۇمى تۈركى تىلنى بىلمەيدىغانلارغا ئۇنى ئۆگىتىش مەقسىدىدە يازغان. ئۇنىڭ يەنە: "ماڭا مەڭگۈ بىرشان-شەرەپ، پۈتمەس-تۈگىمەس بىر ئۇزۇق دەپ شۇ كىتاۋىمنى — تەڭرىگە سىغىنىپ — دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك (تۈرك تىللىرى سۆزلۈگى) نامىنى بېرىپ يازدىم"، "تۈركى تىل بىلەن ئەرەپ تىلىنىڭ ئاتبېشى باراۋەر (پاراللىل) يۈرگەنلىكى بىلىنسۇن دەپ......" دىگەنلىرىگە قارىغاندا، ئۇنىڭدا ئۆزىگە شەرەپ ساقلاش، تۈركى تىلنىڭ ئەرەپچىگە ئوخشاش باي بىر تىل ئىكەنلىگىنى ئىسپاتلاشتىن ئىبارەت ئىككى نىشانىنىڭ بارلىغىنى بىلگىلى بولىدۇ.

مەخمۇت قەشقىرى كىتاپنى قانداق يازغانلىغىنى، يېزىشتا قانداق ئۇسۇل قوللانغانلىغىنى ۋە نىملەرگە دىققەت قىلغانلىغىنى كىرىش سۆزىدە مۇنداق ئىزاھلايدۇ: "بۇ كىتاپنى ھىكمەت، قاپىيە، تەمسىل-ماقاللار، شېئىر، رەجەز[1]، نەسىركەبى نەرسىلەر

[1] رەجەز — ئارۇز ۋەزنىنىڭ بەھرىلىرىدىن بىرى بولۇپ، بۇ بەھرىدە قەسىدە شېئىر يېزىلىدۇ.

بىلەن بىزەپ، بوغۇم هەرپ تەرتىۋى بىلەن تۈزدۈم. تەتقىقات-
چىلار ئۇنى جايىدىن تاپسۇن، ئىزدىگەنلەر ئۆز رېتىدىن ئىزدى-
سۇن دەپ سۆزلەرنى ئۆزجايىغا قويدۇم، قىيىنلىرىنى ئاسانلاش-
تۇرۇپ، قاتتىقلىرىنى يۇمشاتتىم، يىللارچە قىيىنچىلىقلارغا بەر-
داشلىق بەردىم. بۇ سۆزلۈك كىتاۋىنى باشتىن-ئاخىرغا قەدەر
سەككىز بولۇمگە ئايرىدىم.“

”سۆزلەرنى ’ئىسىملار‘ ۋە ’پېئىللار‘ قىلىپ ئىككىگە ئايرىدىم،
ئىسىملارنى پېئىللارنىڭ ئالدىغا يازدىم...... ئالدىغا قايسىلىرىنى
قويۇش زورۇر بولسا ئۇنى ئالدىغا، ئىككىنچى ئورۇندا كېلىدىغان-
لىرىنى ئارقىغا يازدىم......“

”تۈزۈلگەن نەرسىلەرنىڭ يول كۆرسەتكۈچ قىممىتى بولسۇن
دەپ، بىر تۈركۈم ئۈلگەملەر قويدۇم. ئالغا بېسىشنى خالىغانلارغا
توغرا يول كۆرسەتسۇن، كەڭ بىر يول بولسۇن، يۇقۇرى
ئۆلچىگۈچىلەرگە بىر پەلەمپەي بولسۇن دەپ مۇشۇ شەكىلدە
ئىشلىدىم، تۈركى قەبىلىلەرنىڭ جانلىق تىلىدىن سۆز ياسىلى-
دىغان تومۇرلارنى ئالدىم. چۈنكى ئۇزۇن بىر سۆزنى قىسقار-
تىشتا كېرەكلىكتۇر.“

”كىتاپتا تۈركى خەلقلەرنىڭ قاراشلىرىنى، بىلىملىرىنى
كۆرسىتىش ئۈچۈن، سۆزلىگەن شېئىر ئۆرنەكلىرىنى توپلىدىم.
قايغۇلۇق، خوشاللىق كۈنلىرىدە يۇكسەك چۈشەنچىلەر بىلەن
سۆزلەنگەن ماقال-تەمسىلەرنىمۇ ئالدىم. ئۇلارنى دەسلەپ
سۆزلىگەنلەر كېيىنكىلەرگە، بۇلار تېخىمۇ كېيىنكىلەرگە

بىلدۈرۈشكەن ئىدى. بۇلار بىلەن بىرلىكتە كىتاپقا نۇرغۇن
مۇھىم سۆزلەرنى توپلىدىم.“

”يېزىلغان تاغلار، چۆللەر، جىلغىلار، دەريالار، كۆللەر
مۇسۇلمان تۈركى ئەللىرىدە بولغانلىرىدۇر. چۈنكى تىللاردا
سۆزلەنگەنلىرى مۇشۇلار، بۇلار تونۇشلۇق بولغانلىقلىرى ئۈچۈن
يازدىم. تونۇلمىغانلىرىنىڭ كوپچىلىگىنى قالدۇردۇم. مۇسۇلمان
بولمىغان تۈركى ئەللىرىدىن بىر قىسمىنىمۇ يازدىم، ئۇ تەرىپىنى
يازمىدىم. چۈنكى ئۇلارنى يېزىش هاجەتسىز ئىدى“، ”تۈركى
تىلغا كېيىن كىرگەن سۆزلەرنى يازمىدىم، ئەر ۋە خوتۇن ئاتلىرى
يېزىلمىدى، بۇلاردىن توغرا قوللىنىش ئۈچۈن كوپ قوللىنىل-
غان ھەممە كىشى تەرىپىدىن تونۇلغان ئاتلارنى يازدىم.“

روشەنكى، «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»—ئوتتۇرا ئەسىردىن
بىزگە قالغان مىسلى كۆرۈلمىگەن بىر غەزنە. دىۋان يېزىلغان
1072—1074-يىللاردا تۈركى خەلقلەرنىڭ كوپچىلىگىنىڭ
ئىسلامىيەتنى قوبۇل قىلغانلىغىنى بىلىمىز. ئەمما مىللى تىل،
ئەدەبىيات، چۈشەنچە مەھسۇللىرى شۇ كەمگىچە پۈتۈن ئەينى
بىلەن تۇۋەندە دۇر.①

مەخمۇت قەشقىرى ئۇزاق ۋاقىت ئەمگەك سەرپ قىلىپ،
ماتىرىياللارنى ئۆز يېرىدىن ئىلىپ، تەتقىق قىلىپ بۇ قىممەتلىك

---

① تۇۋەن — تېخى مۇسۇلمان بولمىغان تۈركى قەۋملەرنى يەنى
جانبالىق (كۇچار بىلەن بۇگۇر ئارىلىغىدىكى بىرقەدىمىي شەھەر)نىڭ
شىمالىدىكى بارلىق بۇددىست تۈركى قەۋملەرنى كۆرسىتىدۇ.

بىلىملەرنى يېزىپ قالدۇردى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئىسلامىيەتنىڭ دەسلەپكى دەۋرلىرىدە ۋە ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى تۈركى خەلقلىرى ئەدەبىياتى، تارىخى ۋە مەدەنىيىتى ئۈچۈن دەسلەپكى ۋە ئەڭ مۇھىم مەنبە «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تۇر.

«دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ ھازىر تۈركىيەدە ساقلىنىۋاتقان يېگانە يازما نۇسخىسى مەھمۇت قەشقىرىنىڭ ئۆز قول يازمىسى — ئارگىنال نۇسخىسى ئەمەس. بۇ نۇسخا ئىراندىن دەمەشق (سۈرىيە)كە كۆچۈپ بېرىپ يەرلىكلىشىپ قالغان مۇھەممەت بىننى ئەبى بەكر ئىبنى ئەبىلغەتھە تەرىپىدىن 1266-يىل 1-ئاۋغۇستتا (كۆچۈرۈلۈپ بولغان) مەھمۇت قەشقىرىنىڭ ئۆز قول يازمىسى نۇسخىسىدىن كۆچۈرۈلگەن نۇسخا بولۇپ، ئەسلى نۇسخا يوقالغان. مۇھەممەت تۈركچىنى بىلمىگەنلىكى، ئەرەپچىنى ياخشى يازالمىغانلىقى ئۈچۈن، ئەسلى نۇسخىنى كۆچۈرۈشتە بىر مۇنچە يەرلىرىنى خاتا كۆچۈرۈپ قويغان.

تارىخچى ئانتەپىلىك ئەينى "....قەشقەرلىق مەھمۇتنىڭ لۇغىتىدە كۆردۈم" دەپ، «دىۋان»دىن مەلۇمات ئىزدىگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. قەشقەردىن مىسىرغا كۆچكەن ئالىم ئىبنى مۇھەممەت، ئەبۇ ھەييانغا ئوخشاش ئالىملارنىڭمۇ «دىۋان»نى كۆرۈپ ئوقۇغانلىقى مەلۇمدۇر. كاتىپ چەلەبىمۇ «كەشفۇز زۇنۇن»① ئاتلىق بىبلىئوگرافىيە كىتاۋىنىڭ 808-بېتىدە بۇ قىممەتلىك

① «كەشفۇز زۇنۇن» — «گۇمانلارنى ئېچىش».

ئەسەردىن سۆز ئاچىدۇ. دىمەك مەھمۇت قەشقىرىنىڭ كىتاۋىنى شەرق ئالىملىرى بۇرۇندىن بىلىشەتتى، پەقەت كېيىنچە ئۇنتۇلغان.

«دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» بۇنىڭدىن 60 يىل ئىلگىرى ئىستانبۇلدا تېپىلىپ، دەسلەپ 1915—1917-يىللىرى 3 توم ھالىدا نەشر قىلىندى. كىتاپنىڭ 1-تومى چىقا-چىقمايلا دۇنيادا زور ھاياجان قوزغىدى، تۈركىيەدە ۋە غەرپتە بۇ قىممەتلىك غەزىنە تەتقىق قىلىنىپ، بۇ ھەقتە كۆپ ماقالىلار يېزىلدى. بۇ دۇنياغا تونۇلغان بىر ئەسەر بولدى. تەتقىقاتچىلار قەدىمقى تۈرك مەدەنىيىتىگە مۇناسىۋەتلىك بولغان يېڭى بىلىملەرنى تېپىپ چىقىشتى.

مەسىلەن: پىروفېسسور بروكېل مان① «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ بىر ئىندېكسىنى نەشر قىلدى، تۈركىيەدە ئەلى ئۇلۇۋى ئېلۋە «دىۋان» دىكى شېئىرلارنى، ئابدۇل ئەھەت نۇرى، نەجىب ئاسىم، فەرىد-بىرتەككە ئوخشاش ئاپتورلار «ماقال-تەمسىللەر»نى توپلاپ، كىتاپ ھالىتىدە نەشر قىلىشتى.

تۈركىيەدە كىلىسلىق رىفات بىلگە قاتارلىقلار «دىۋان»نى تەرجىمە قىلىشىپ باققان بولسىمۇ، تەرجىمىلىرى نەشر قىلىش سەۋىيىسىگە يېتەلمىدى. كېيىن تەرجىمە قىلىش ئىشى سامىخ رىفات بىلەن مۇھەممەت ئاكىفقا تاپشۇرۇلغان بولسىمۇ، بۇلار

① بروكېل مان كارل — 1868-يىلى تۇغۇلغان، بىرىسلاۋ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ سامى تىللىرىنىڭ پىروفېسسورى.

تەرجىمىنى تاماملىيالمىدى. ئەڭ ئاخىردا تەرجىمە ئىشىنى ئىلجى بەسىم ئاتالاي ئورۇنلىدى. 1957 ـ يىلى دەھرى دىلچىن تەرپە- دىن ئەرەپ ھەرپى بىلەن تۈزۈلگەن بىر ئىندېكىس تۈرك تىل قۇرۇمى تەرپىدىن نەشىر قىلىندى.

«دىۋان» توغرىلىق فۇئات كوپرولو، زەكى ۋەلىدى توغان، ھ.ن. ئورخۇن، ئا.جەفەر ئوغلى، كىلىسلىق رىفات، نەجىپ ئاسىم، ئەلى ئولۋى ئېلوۋە؛ غەرپتە بروكېل مان، مارتىن ھارتمانغا ئوخشاش نېمىس ۋە ۋېنگىر ئالىملىرى، كېيىنچىرەك بەزى رۇس ۋە فرانسۇز ئالىملىرى ئالاھىدە تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، كوپ ماقالىلار يېزىشتى. ئەسەرنىڭ ئوز ئىچىگە ئالغان تىل، تارىخ، جۇغراپىيە، مىفولوگىيە، فولكلور ـ خەلق ئەدەبىياتى قاتارلىق ماۋزۇلىرى ئۇستىدە تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، كىتاپلار نەشىر قىلدى.

10 ـ ئەسىردىن باشلاپ تۈركى خەلقلەرنى پاراكەندە قىلغان "ئەرەپ قويۇنى" قارشىسىدا، «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ناھايىتى مۇستەھكەم بىر گىگانت ئىستىھكام سۈپىتىدە خىزمەت قىلدى. تۈركى خەلقلەرنىڭ ئالىملىرى ئولتۈرۈلدى، تۈركى كىتاپ ئوقۇدى دەپمۇ كوپ كىشىلەر زىيانكەشلىككە ئۇچرىدى، تۈركى كىتاپلار كويدۈرۈلدى، مەبۇدلىرى ۋەيران قىلىندى. ئەمما تۈركى خەلقلەرنىڭ تىللىرى، ئەدەبىياتلىرى، تارىخ ۋە مەدەنىيەتلىرى، مەخمۇت قەشقىرىنىڭ بۇ قىممەتلىك ئەسىرى بۇگۇنگە قەدەر ئۇلىشىپ كەلدى.

موللا بىلال بىننى موللا يۇسۇپ ۋە ئۇنىڭ ئىجادىيىتى توغرىسىدا

شەرىپىدىن ئومەر

موللا بىلال بىننى موللا يۇسۇپ 19 ـ ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ يىرىك ۋەكىللىرىدىن بىرى.

تارىخىي نۇقتىنەزەردىن قارىغاندا، شائىرنىڭ ئىجادىيىتىنى ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى بىلەن يېقىنقى زامان ئەدەبىياتىنى بىر بىرسىگە باغلاپ تۇرىدىغان ھالقا دەپ ئېيتىش مۇمكىن.

ئۇ 1824 ـ يىلى غۇلجا شەھىرىدە موزدۇز ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن بولۇپ، ئاتىسى موللا يۇسۇپنىڭ تەربىيىسىدە باشلانغۇچ مەكتەپنى پۈتتۈرۈپ غۇلجا «بەيتىللا» مەدرىسىگە كىرىپ ئوقۇپ، ئوز مىللى تىل ـ ئەدەبىياتىنىلا ئەمەس، بەلكى شەرق خەلق- لىرىنىڭ تىل ـ ئەدەبىيات تارىخىنىمۇ زور كۈچ بىلەن قېتىقىنىپ ئۇگىنىدۇ. بۇ ھال شائىرنىڭ ئەدەبىي پائالىيىتىنىڭ ھەر تەرەپلىمە ئوسۇشىگە چوڭقۇر تەسىر كورسىتىدۇ.

موللا بىلال "نازىم" دىگەن تەخەللۇس بىلەن 1851 ـ يىلى «غەزەلىيات» (غەزەللەر توپلىمى)، 1875 ـ يىلى «غازات دەر

مۇلكى چىن» (جۇڭگودىكى جەڭ)، 1881 ـ يىلى «چاڭمۇزا يۇسۇپخان» داستانىنى، 1882 ـ يىلى «نوزۇگۇم» قىسسىسىنى يېزىپ چىقتى.

ئەينى زاماندىكى زۇلۇم دۇنياسىنىڭ قانلىق چاڭگىلى مىليونلىغان ئەمگەكچىلەر قاتارىدا شائىر ئابلىسىنىڭمۇ ھايات نەپسىنى بوققان ئىدى. شائىر بۇ ھالىنى «غازات دەر مۇلكى چىن» دىگەن ئەسىرىدە مۇنداق تەسۋىرلەيدۇ:

ئۇزۇم ئادەملەر پەقىرى ئىدىم،
پەقىرنى دىمەكتۇر ھەقىرى ئىدىم.
بۇ ئەلدە يۇردۇم يامانلار بىلەن،
خارابەت ئىچىدە جاۋانلار بىلەن.
نە ئەگىلىمدە تون بار، نە ئىلكىمدە زەر،
خۇدا خەۋپىتىن ھىچ تاپمايىن خەۋەر.
بۇ قىسمى ئۆتۈپ ئۆمرىمىز نەچچە يىل،
خالايىق ئارا ئانچە خار ۋە زەلىل.

تالانتلىق شائىر نازىمى دەۋرنىڭ سىياسى ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتىن رەھىمسىز ئېزىشى ئارقىسىدا 70 يېشىدا قارغۇ بولۇپ قالىدۇ. شائىر "تەيپىڭ تيەنگو" قوزغىلىڭىنىڭ بىۋاستە تەسىرىدە، 1863 — 1864 ـ يىللىرى مەنچىڭ ئىستىبداتىغا قارشى كوتىرىلگەن مەشھۇر ئىلى قوزغىلىڭىغا قاتناشقان ئىدى. خەلق

قوزغىلىڭى چىرىك مەنچىڭ ئىستىبداتى ئۈستىدىن غەلىبە قىلغان بولسىمۇ، لېكىن چاررۇسىيە گىنىرالى كالپوكوۋسكىنىڭ ئىلىغا بېسىپ كىرىشى بىلەن مەغلۇپ بولدى. چاررۇسىيە جاھانگىرلىگى شىنجاڭ ھەر مىللەت خەلقىنىڭ مەنچىڭ ئىستىبداتىدىنمۇ يامانراق ياۋۇز دۈشمىنى ئىدى.

شائىر چاررۇسىيە گىنىرالىنىڭ ۋەھشى قىياپىتىنى ئۇنىڭ ئۆز تىلى بىلەن تووەندىكىدەك ئېچىپ تاشلايدۇ:

ئەۋەتسۇن ماڭا تازا بىكنى تۇتۇپ،
قوساق تويغۇزارمەن قېنىنى يۇتۇپ،

ئەپسۇسكى، ئەزەلدىن شىنجاڭغا تەۋە بولغان ياركەنت، بورغۇجىدىن قورغاسقىچە، كەتمەن تەرەپ ئۇزۇن تامدىن غالچاتقىچە بولغان يەرلەرنى 1888 ـ يىلى مەنچىڭ ھوكۇمىتىنىڭ چاررۇسىيە جاھانگىرلىگى بىلەن تۈزگەن تەڭ ھوقۇقسىز شەرتنامىسى بويىچە چاررۇسىيە جاھانگىرلىگى ئېلىۋالدى. مانا شۇ چاغدا ئىلى قوزغىلاڭچىلىرىدىن بىر قىسىم ئادەملەر بىر تەرەپتىن مەنچىڭ ئىستىبداتىنىڭ ئوچ ئېلىشىدىن قورققان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن چاررۇسىيە جاھانگىر ھوكۇمرانلىرىنىڭ مەجبۇرلىشى ئارقىسىدا، بۇرۇنقى ئۆز يۇرتلىرىنىڭ بىر قىسمى بولغان يەتتە سۇغا كوچۇپ كەتتى. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئىسيانكار ئوت يۇرەك شائىر موللا بىلالمۇ بار ئىدي. ئۇ 1899 ـ يىلي يەركەنتتە

ۋاپات بولدى.

خەلقنىڭ يۇقۇرقى پاجىئەلىك، مۇڭلۇق ھالىتى شائىرنىڭ "كوچ-كوچ قوشاق" لىرىدا بىزگە مەڭگۇ يادىكار بولۇپ قالدى.

كەتمەكنى ئىرادە ئەيلەپ،
كىمە ياسىدۇق قاشتا.
ئاق خان بىلەن قارا خان،
ئىتتىپاق ئىكەن باشتا.

ئالمۇتىغا كوچ دەيدۇ،
بارار يېرىمىز قۇملۇق.
راست گېپىنى قىلمايدۇ،
كوزى كوك، بېشى يۇڭلۇق.

قالدى مىڭ جاپا بىلەن،
قوۋغان باغۇ-بوستانلار.
يۇرت-مەلىدىن ئايرىلدۇق،
يۇرەكتە قالدى ئارمانلار.

★

غەزەلىيات: بۇ 2016 مىسرادىن ئىبارەت تۇرلۇك مەزمۇنلار-

دىكى لىرىك شېئىرلار توپلىمى بولۇپ، 1851-يىلى توپلام بولۇپ چىققان. شائىر غەزەلىياتنى گەرچە 27 يېشىدا يازغان بولسىمۇ، شېئىرىيىتىنىڭ مەزمۇنلۇقلۇغى، ئوزىگە خاس باي مىللى پۇراقىا، ھەقىقى شېئىرىيەتكە خاس پوئېتىك گۇزەللىككە ئىگە ئىكەنلىگى، ھەجمى جەھەتتىن چوڭلۇغى بىلەن ئوزىنىڭ تالانتلىق شائىر ئىكەنلىگىنى كورسىتىدۇ.

«غەزەلىيات» مەركىزىي ئىدىيە جەھەتتىن ئالغاندا، چوڭقۇر ۋەتەنپەرۋەرلىك ۋە چىن ئىنسانى مۇھەببەت توغرىسىدىكى قاراشلىرىنى ئەكس ئەتتۇرىدۇ. شائىر ئوز دەۋرىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى مۇھەببەت لىرىكىسىنى يېڭى مەزمۇن، يېڭى تېما بىلەن بېيىتقان شائىرلارنىڭ قاتارىغا كىرىدۇ. ئۇ ئوزىنىڭ مۇھەببەت لىرىكىلىرىدا شەرق ئەدەبىياتىدىكى، بولۇپمۇ ئوتتۇرا ئەسىردە پەيدا بولۇپ، كېيىن ئەۋج ئالغان ئىسلام دىنىدىكى تەرىقەتچىلىككە قارشى چىقىدۇ، تەرىقەتچىلىكنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا كلاسسىك ئەدەبىياتىدىكى ۋەكىللىرى ئەخمەت يەسەۋى، سوپى ئاللايار قاتارلىقلار مۇھەببەتنىڭ ئىنسانلار ئارا بولۇشىنى ئىنكار قىلىپ، ئۇنى مەۋھۇملاشتۇرۇپ، مۇھەببەت پەقەت ئاللاغا خاس دەپ قارايدۇ ۋە ئوز شېئىرلىرىدا "ئاللا"غا بولغان ئاتالمىش مۇھەببىتىنى غايىۋىلەشتۇرىدۇ. شائىر ئۇلارنىڭ بۇ ئىدىيالىستىك ئەكسىيەتچى كوز قاراشلىرىنى بۇزۇپ تاشلاپ، ئىنسانلار ئوتتۇرىسىدىكى رىيال مۇھەببەتنى كونكىرىتلاشتۇرۇپ، چىن ئىنسانى مۇھەببەتنى، ئۇنىڭ پاك،

گۈزەللىكىنى ۋە ئۇنىڭ شۇ ئاساسىدا تۇغۇلغان كۈچىنى ئۇلۇغلايدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ غەزەللىرىدىكى لىرىك قەھرىمانىنى فېودالىزم تۈزۈمىنىڭ روھىي تىرىگى بولغان ئىسلام دىنىنىڭ ئاياللارنى پەس كۆرىدىغان سەپسەتىلىرىگە قارشى قويىدۇ:

لەبى لالە زولالىڭ بىزگە دۇر كىم تەبەھىيون،
ئۇلۇك تەنلەرنى زەندە ئەتكىلى روھى راۋانىمسەن.
بۇ نازىم ئېيتىدۇر، يۈز ئىلتىجا ئەيلەپ نىگارىغا،
ماڭا پەندى-نەسىھەت ئەتكىلى بىر نۇكتا دانىمسەن.

بۇ يەردە شائىر بىرىنچىدىن، لىرىك قەھرىمان "نىگارى" نىڭ گۈزەل، پاك ئىشقىدىن قۇدرەتلىك روھىي ئوزۇق ئالسا، ئىككىنچىدىن، ئۇنى ئۆزىگە مەسلىھەت بەرگۈچى ئەڭ سادىق يولداش دەپ قارايدۇ.

شائىرنىڭ لىرىك غەزەللىرىدە فېودالىزمنىڭ ئەكسىيەتچى ئىدىئولوگلىرى موللا، شەيخ، زاھىتلارنى بىۋاستە ساتىرىك قامچا ئاستىغا ئالىدىغان ۋە ئىسلام دىنىنىڭ قانۇن قىسمى بولغان شەرىئەتكە بىۋاستە جەڭ ئېلان قىلىدىغان مىسرالار كۆپ ئۇچرايدۇ:

شەرئىدە زوھىد① سوزى ھەقتۇر، ھەققەتتە مېنىڭ،
ئىشقى ئىلى خوشلۇغىدىن ئېرسە، زوھىد ئىلى ناردىر خالاس.
ئىختىيار سەندە بىلال گەرخوشلار ئېرسەڭ ئىشقىنى،

① زوھىد — زاھىد، سوپى.

زاھىدتىن بولغىن خالاس، يوقسا دىلدا زاردىن خالاس.

شائىرنىڭ غەزەللىرىدە بىر تەرەپتىن، چىرىك فېودالىزم ئۈستىدىن خەلقنىڭ سىياسى، ئىقتىسادىي، مەنىۋى ئېزىلىشلىرى ئېچىنىشلىق، مۇڭلۇق شىكايەت قىلىنسا، يەنە بىر تەرەپتىن، بۇ چىرىك قورغاننى پاچاقلاپ تاشلايدىغان خەلقنىڭ ئىنقىلاۋىي كۈچى ئىسيانكار لىرىك قەھرىمان سۈپىتىدە نۇرلىنىپ تۇرىدۇ.

«نوزۇگۇم» قىسسىسى: شائىر بۇ ئەسەرنى 1882-يىلى يازغان. شائىرنىڭ ئىجادىيەت تېمىسى تەرىپىدىن ئېلىپ قارىغاندا، ئۇ «غەزەلىيات»تا يارىتىلغان ئاياللار ئوبرازىنىڭ بىۋاستە داۋامى، ئىدىيە جەھەتتىن يۈكسەك دەرىجىگە كۆتىرىلىشى. «غەزەلىيات» تىكى لىرىك يار ئوبرازى جىسمانى، مەنىۋى جەھەتتىن گۈزەل بولۇش بىلەن بىللە ئۆز مۇھەببىتىگە چىن دىلىدىن مەڭگۈ سادىق، ئۇ ۋەتەنىنى، ئەمگەكىنى قىزغىن سۆيىدۇ، ئۇ فېودالىزمنىڭ مۇتەئەسسىپ ۋەھشى ئىسكەنجىسىدە سىياسى، ئىقتىسادىي، مەنىۋى جەھەتتىن چەكسىز ئېغىر پاجىەلىك تەقدىرگە دۇچ كەلگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇنىڭ ئۈستىدىن قانلىق شىكايەت قىلىدۇ. بەزىدە روھىي ئىسيانكارلىق قىياپىتى بىلەنمۇ ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. لېكىن ئەمەلىي ھەركەتكە ئۆتمەيدۇ. شۇنىڭدەك ئۇ لىرىك قەھرىمان پەللىسىدىن ئېپىك قەھرىمان پەللىسىگىمۇ كۆتىرىلمەيدۇ.

ئەمدى «نوزۇگۇم» قىسسىسىگە كەلسەك، بۇنىڭدىكى قەھرىمان ئالدى بىلەن ئېپىك قەھرىمان. ئۇ «غەزەلىيات» تىكى لىرىك

قەھرىمانلارغا ئوخشاش فېودالىزمنىڭ روھىي ئىسكەنجىسى ئۈستىدىن قانلىق شىكايەت قىلىش بىلەنلا چەكلىنىپ قالماستىن، بەلكى فېودالىزم تۈزۈمىنى قولغا قورال ئېلىپ پاچاقلاپ تاشلاشقا ئاتلانغان قەيسەر جەڭچى. ئۇ 1826-يىلى جەنۇبىي شىنجاڭدا مەنچىڭ ئىستىبداتىغا قارشى كوتىرىلگەن قوراللىق قوزغىلاڭغا قاتنىشىپ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەھرىمانلىق پەزىلى-تىگە مۇناسىپ ئىش قىلىپ، ئىس-تۈتەك قاپلىغان ئازاتلىق جەڭ ئاكوپلىرىنىڭ بىرىدە ياش توكمەي، باش ئەگمەي كۈرەش قىلىپ، ئاخىرى ئەسىرگە چۈشۈپ قېلىپ، 10 مىڭلىغان گۇناسىز ئەر-ئايال، نارسىدە باللار بىلەن ئىلىغا سۈرگۈن قىلىنىدۇ. ئۇ يۈلتۈزغا كەلگەندە قېچىپ، يەنە موڭغۇل، سولان ئىستىبدات-چىلىرىنىڭ قولىغا چۈشۈپ، بىر سولان ئەمەلدارىغا مەجبۇرى نىكا قىلىنغاندا، پاك ئىنسانى ئازاتلىق، ئەركىنلىك يولىدا مىللى غۇرۇرى ۋە ئىپپەت-نومۇسىنى ساقلاپ، ئەمەلدارنى بوغۇزلىۋېتىپ قاچىدۇ. ئۇنىڭ بۇ ھەركىتى پۈتۈن ئىلىنى زىلزىلىگە كەلتۈرۈپ، ئىلى ئەمەلدارلىرىنى ئالاقزادە قىلىۋېتىدۇ. بۇ ھال قىسسىدە نوزۇگۇم ئېغىزىدىن مۇنداق بېرىلىدۇ:

ئالتاي ياتتىم خاماندا،
نان يۇشۇردۇم ساماندا.
ئاجىز نوزۇگۇم جاڭگالدا،
ئانام يۈرەر قاياندا.

يايى چىقتى تۇتقىلى،
ئەجدار بولۇپ يۇتقىلى.
ئون بەش يايى كېلىپتۇ،
نوزۇگۇمنى تۇتقىلى.

نوزۇگۇمنىڭ ئازاتلىق، ئەركىنلىك بىلەن سۇغۇرۇلغان ئىرا-دىسىنى مەنچىڭ ئىستىبداتچىلىرىنىڭ ھەرقانداق جازاسىمۇ، تۈرمىسىمۇ سۇندۇرالمايدۇ. ئۇ ئازاتلىق، ئەركىنلىك ئۈچۈن قۇربان بولۇشنى ئەڭ ئالى شەرەپ دەپ بىلىدۇ. شائىر ئۇز دۈشمەنلىرى بىلەن تامچە قېنى قالغىچە تىز پۈكمەي جەڭ قىلغان بۇ ئازاتلىق جەڭچىسىگە تولۇپ تاشقان ئۈمىتۋارلىق بىلەن مەدھىيە ئوقۇپ قىسسىسىنى تاماملايدۇ:

ئانداق بولسا خاتۇن سالىم پاك①،
مانجۇلار زۇلمى ئاڭادۇر باك②.
بۇنىڭدەك بولسا خاتۇنلار پائالى③،
تاپار جەننەت بوزەنلەردىن كامالى④.

---

① سالىم پاك — تازا، پاك.
② باك — كېرەكسىز، قورقىتالمايدۇ.
③ پائالى — پائالىيەت.
④ كامالى — كامالەتكە يەتكەي.

نوزۇگۇم روھىغا ھەق رەھمەت ئېيتسۇن،
شېھىت ئالى ئېھكامى①ئوززە پۈتسۇن.

شائىر بۇ ئەسىردە ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدا بىرىنچى بولۇپ، ئازاتلىق جەڭچىسىنىڭ جەڭگىۋار ۋەتەنپەرۋەرلىك خىسلەتلىرىنى ئوزىگە مۇجەسسەملەشتۈرگەن 19-ئەسىردىكى ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ تىپىك، گۈزەل ئوبرازىنى ياراتتى دېيىشكە بولىدۇ.

غازات دەر مۈلكى چىن: بۇ شائىرنىڭ ئەڭ يىرىك ئەسىرى بولۇپ، 1875-يىلى يېزىلغان. بۇ ئەسەردىن شائىر ئىجادىيىتىدىكى ئىككى چوڭ بۇرۇلۇشنى كورۇشىمىز مۇمكىن: بىرىنچى، ئۇ ئەمدى پەقەت كىچىك لىرىك شېئىرلار بىلەنلا ئەمەس، بەلكى ئىجتىمائى سىنىپىي ھېسسىياتنى تەپسىلىرەك، مۇكەممەلرەك ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان سيۇژېتلىق (ۋەقەلىك) ئەسەر يېزىش دەرىجىسىگە كوتىرىلگەن؛ ئىككىنچى، ئۇنىڭ دۇنياقارىشىدا چوڭ بۇرۇلۇش بولغان. ئۇ «غەزەلىيات»تا كوپرەك ئىشقى-مۇھەببەت تېمىسى ئەتراپىدا ئايلىنىپ، ئوتتۇرا ئەسىر سىنىپىي كۈرىشىدە ئىپادىلەنگەن خەلقچىللىقنىڭ بىۋاستە سىنىپىي مەنبەسىگە يېتىپ بارالمىغان ئىدى.

ئوتتۇرا ئەسىردىكى سىنىپىي كۈرەش ئەمگەكچى دېھقانلار-

① ئېھكامى — مۇقامى.

نىڭ فېودالىزمنىڭ ئىستىبدات ئاسارىتىگە قارشى ئىنقىلاۋىي كۈرەشلىرى بولۇپ، بۇ ئىنقىلاۋىي كۈرەش ئوتتۇرا ئەسىرلەر تەرەققىياتىنىڭ ئاساسىي ھەركەتلەندۈرگۈچ كۈچى ئىدى. يولداش ماۋ زېدۇڭ مۇنداق دېگەن ئىدى: ”جۇڭگو فېودالىق جەمئىيىتىدە پەقەت دېھقانلارنىڭ بۇ خىل سىنىپىي كۈرىشى، دېھقانلار قوزغىلىڭى ۋە دېھقانلار ئۇرۇشلىرىلا تارىخىي تەرەققىياتنىڭ ھەقىقى ھەركەتلەندۈرگۈچىسى ئىدى“. مۇنداق دېھقانلار ھەرىكىتى ئىدىيە جەھەتتىن خەلقچىللىقنى بايراق قىلغان ئىدى.

خەلقچىللىق ئوتتۇرا ئەسىردە كەڭ ئەمگەكچى خەلقنىڭ، ئالدى بىلەن نامرات دېھقانلارنىڭ فېودال، ئاقسوڭەك، زېمىندار، سۇتخور ۋە مۇتەئەسسىپ كۈچلەرگە ھەم فېودالىزمنىڭ تۈۋرۈكى بولغان ئىسلام دىنىغىمۇ قارشى ئىسيان تۇغى ئىدى، تارىختا ئوتكەن نۇرغۇن دېھقانلار قوزغىلاڭلىرى مۇشۇ ئىسيان تۇغىنى مەشئەل قىلغان ھالدا تارىخقا يېزىلىپ كەلدى.

شائىر ئوز ئەسىرىگە تارىخنىڭ ھەركەتلەندۈرگۈچ كۈچى بولغان ئەنە شۇ دېھقانلار قوزغىلىڭىنى تېما قىلىپ، ئۇنى ئەكس ئەتتۈرۈشكە كىرىشتى. بۇ ئۇنىڭ ئىجادىيىتىنىڭ ئالاھىدە چوڭقۇرلاشقانلىقىنىڭ ئىپادىسى ئىدى. شۇنداق قىلىپ، شائىر «غازات دەر مۈلكى چىن» داستانى بىلەن ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىغا چوڭ ئىجتىمائى سىياسى تېمىنى ئېلىپ كىردى.

چىرىك مەنچىڭ ئىستىبداتى دەۋرىدە، يۇقۇرىدا ئېيتىپ ئوتكىنىمىزدەك، پۈتۈن جۇڭگو ئىنتايىن ئېغىر زۇلمەت ئاستىدا

ئىدى. تارىخنىڭ ياراتقۇچىسى بولغان خەلق زۇلۇم ئالدىدا سۇكۇتتە تۇرۇۋەرمىدى.

1851-يىلى قوزغالغان تەيپىڭ تيەنگو قوزغىلىڭى پۈتۈن ئېلىمىز تۇپرىقىغا ھورلۇك، ئازاتلىق ئىسيانىنىڭ يالقۇنىنى چاچتى، ئۇنىڭ تەسىرىدە 1861 — 1862-يىللىرى گەنسۇ خۇيزۇ ئەمگەكچى دىخانلىرى قوزغىلاڭ كوتىرىپ، مەنچىڭ ئەمەلدارلىرىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىدى. بۇ قوزغىلاڭنىڭ يالقۇنى چاقماق تېزلىگىدە تيانشاننىڭ جەنۇپ، شىمالىغا يېتىپ كەلدى-دە، 1862-يىلى كۇچاردا، 1864-يىللىرى قەشقەر، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپاندا ۋە 1864-يىلدىن 1867-يىللىرىغىچە ئىلىدا خەلق قوزغىلاڭلىرى بولۇپ ئوتتى. موللا بىلال نازىمنىڭ «غازات دەر مۇلكى چىن» داستانى ئىلىدا بولۇپ ئوتكەن مەنچىڭ ئىستىبداتىغا قارشى دىخانلار قوزغىلىڭىنى ئەكس ئەتتۇرىدۇ.

قوزغىلاڭ ئىشتىراكچىلىرىدىن بىرى بولغان شائىر بىلال بۇ ھەقتە بىر چوڭ ئەسەر يېزىشنى كوڭلىگە پۇكۇپ، قوزغىلاڭ ۋاقىتلىرىدىلا ماتىريال توپلىدى. بۇ ھەقتە ئۇ:

يۇرۇپ بۇ بىلال بۇ جەھەد① ئىچرە كوپ،
پىتىپ دەپتىرى ئىچىدە ئالدى كورۇپ، — دەيدۇ.

شائىر بۇ ئەسەرنى يېزىشقا ئۇزۇندىن تەييارلىق قىلغانلىقى ئۇچۇن، ئەسەرگە كىرگۇزۇلمەكچى بولغان ۋەقەلەر دائىرىسىنى

① جەھەد — جەڭ.

ئۇنىڭ تارىخىي باغلىنىشى، ۋەقەلىكنىڭ كېلىپ چىقىش ئىجتىمائى سەۋەپلىرى، سىنىپىي تەبىقىلەرنىڭ قوزغىلاڭدا تۇتقان سىنىپىي مەۋقەسى ۋە ئۇلارنىڭ رولىنى ئىنچىكىلەپ تەپسىلى ئۇگىنىپ، ئۇنى ئۇز ئەسىرىدە بەدىي رىياللىققا ئايلاندۇرۇپ، تىپىك شارائىتتىكى تىپىك قەھرىمانلارنى ياراتالىغان.

ئەسەرنىڭ ئىدىيىۋى، بەدىي ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ بىرسى شۇكى، ئەسەردە ئۇز جەمىيىتىنىڭ ھەركەتلەندۇرگۇچ كۇچى بولغان خەلق باشتىن-ئاخىر جەمىيەتنىڭ ماددى ۋە مەنىۋى بايلىغىنى ياراتقۇچى، ئىنقىلاپنىڭ ئاساسىي كۇچى، ئىنقىلاپنىڭ رەھبەرلىرىنى ياراتقۇچى، ئۇلارغا ئەقىل-ئىدرەك بەرگۇچى مەنبە قىلىپ تەسۋىرلىنىدۇ. مەسىلەن، ئىنقىلاپنىڭ باش رەھبىرى ئابدۇرۇسۇل بەگنى كونا ھاكىم مەزامزات چىڭ خانلىغى ئەمەلدارى بىلەن تىل بىرىكتۇرۇپ، سۇيىقەست بىلەن ئولتۇرگەندىن كېيىن، قوزغىلاڭ جەريانىدا خەلق ئىچىدىن ئەلا پالۋان ئوسۇپ چىقىپ سۇلتان بولۇپ، خەلققە تايىنىپ مەنچىڭ ئىستىبداتىنى يېڭىپ، چارروسىيە باسقۇنچىلىرى بىلەن ئاخىرىغىچە جەڭ قىلىدۇ. بۇ جەڭدە سادىر پالۋان بايانداي سېپىلى ئاستىغا لەخمە كولاپ دورا بىلەن پارتلىتىش ئارقىلىق مەنچىڭ ئىستىبداتىنىڭ مۇستەھكەم قورغانلىرىنى ئالىدۇ. ئەسەردە باش قەھرىمان خەلقنىڭ، قوزغىلاڭنىڭ رەھبىرى ھەم ئۇنىڭ بىر ئاددى ئەزاسى، خەلق ئۇلارنىڭ پۇتمەس-تۇگىمەس كۇچ-قۇۋۋىتى، ئەقىل-ئىدرىكىنىڭ مەنبەسى قىلىپ

تەسۋىرلىنىدۇ. بۇ رىيال ھايات لوگىكىسىغىمۇ ئۇيغۇن كېلىدىغان مۇتلەق ھەقىقەتتۇر. بۇ ئەسەرنىڭ ئىدىيىۋى ۋە بەدىي قىممىتىمۇ دەل مەشەدە!

ئەپسۇسكى مىڭلاپ قوزغىلاڭچىنىڭ قېنى ۋە جېنى بەدىلىگە كەلگەن كۇرەش مېۋىسى چارروسىيە جاھانگىرلىگىنىڭ ياۋۇز گېنىرالى كالپوكوۋسكىنىڭ 1871-يىلى 5-ئايدا ئىلىغا بېسىپ كىرىشى بىلەن ۋەيران بولدى. خەلق بىلەن تەقدىرداش شائىر:

تامامى دەرتمەن ئېيتقاي مۇنى،
كوزدىن ئاققۇزغان جىگەر قاننى،
بىراۋنىڭ بولۇپتۇ ئاتاسى شەھىد،
بولۇپ بەزىلەرنىڭ بالاسى شەھىد،
بىراۋ ئايرىلىپتۇ قېرىنداشتىن،
كىجاندىن ئەزىزدەك كوكۇلداشتىن①،
ئىشتىسە دىلى تىز يارا بولار،
نە يارا بولار بەلكى پارا بولار.

دەپ خەلق دەردىگە چىن يۈرىگىدىن ئېتىلىپ چىققان ئېچىنىشلىق ھىسسىيات بىلەن مۇڭداش بولىدۇ.

لېكىن ئۆتكەن ئەسىرنىڭ مۇدھىش قوينىدا خەلقچىلىقنى

① كوكۇلداش — قېرىنداش، ئۇرۇقداش مەنىسىدە.

ئۇزىگە مەشئەل قىلىپ، ئوز تەقدىرى ئۇچۇن جەڭ قىلغان دېخانلار قوزغىلاڭچىلىرى تارىخنى ئىلگىرى سۇرۇپ، تۇنىنى قوغلاپ، تاڭنى يېقىنلاشتۇرغىنى ئۇچۇن، تارىخ بېتىدە مەڭگۇ يادلىنىپ تۇرىدىغانلىغىنى چوڭقۇر ھىس قىلغان شائىر داستاننى توۋەندىكى مىسرالار بىلەن تاماملايدۇ:

ھەر كىشى ئىش قىلسا ئەمەس مەنىسىز،
مەنىسىنى بىلگۇسىدۇر بەتامىز،②
ھەر سوزۇم كىم؟ ئوتسە پېتىپمەن تامام،
ئەھلى خىرەتلەرگە②دىدىم مەن سالام.

چاڭموزا يۇسۇپخان: شائىر بۇ داستاننى 1881-يىلى يازغان، بۇ چاغ شائىرنىڭ ئىجادىي پائالىيىتىنىڭ قۇرامىغا يەتكەن ۋاقتىغا توغرا كېلىدۇ.

«چاڭموزا يۇسۇپخان»نى 19-ئەسىر ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدىكى ئەڭ ئۇتۇقلۇق چىققان ساتىرىك ئوبراز دېيىشكە بولىدۇ. بۇنىڭ ئەسلى مۇناپىق غوجىلار توغرىسىدا خەلق ئارىسىدا تارقىلىپ يۇرگەن ھەجۋى لەتىپە ئىدى. شائىر ئەنە شۇ ۋەقەلىكتىن پايدىلىنىپ، ئۇزاقتىن بېرى كوڭلىدە پۇكۇپ

① بىكامىسىز — تەمىسىز.
② خىرەت — ئەقىللىق.

كەلگەن مۇدداسىنى ئەمەلگە ئاشۇردى. چۈنكى، ئۇ ئىلى قوز-
غىلىڭىدا دىنى نىقاپ بىلەن ئوتتۇرىغا چىققان شاۋكەت ئاخۇن،
ياگور ئاخۇن ۋە چەتتىن كىرگەن ئەخمەت خوجا، ماخمۇت
پوچىلارنىڭ مۇناپىقلىق بىلەن تولغان "ھىكمەتلىرى"نى ئۆز
كوزى بىلەن كورگەن بولسا، تارىختىن بېرى خەلق قوزغىلىڭىغا
خوجا ئەۋلادى نىقاۋى بىلەن ئارىلىشىپ "توپىلاڭدىن توغاچ
ئوغرىلىغان" ئاپپاق غوجا، بوزرۇك غوجا، جاھانگىر غوجىلارنىمۇ
بىلەتتى. بۇلارنىڭ ھەممىسى جاھانگىرلارنىڭ دىنىي نىقاپىقا
ئورالغان مالايلىرى ئىدى. چاڭموزا يۇسۇپخان ئەنە شۇ غوجى-
لارنىڭ ئەكسىيەتچى ماھىيىتىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملەشتۈرگەن
تىپىك ساتىرنىڭ ئوبراز.

شائىر ئۇنىڭ داغدۇغىلىق "سىرلىق" سىرتقى كورۇنۇشى
بىلەن ئىچكى ماھىيىتى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى ئۇستىلىق
بىلەن ئېچىپ تاشلاپ، غوجىلارنىڭ ئەسلى ئەكسىيەتچى ماھىيى-
تىنى پاش قىلىدۇ. بۇ ئەسەرنى 19 ـ ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتى-
دىكى تەنقىدىي رېيالىزىمنىڭ ئەڭ ياخشى نەمۇنىلىرىدىن بىرى
دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ.

* * *

موللا بىلال نازىمى شېرىيىتىدىكى ئەڭ چوڭ بىر خۇسۇسى-
يەت ئۇنىڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن بىۋاستە ئوزۇق ئېلىپ،
خەلق بىلەن تەقدىرداش بولغان ھالدا خەلق قەلبىگە قايتا

سىڭىپ كەتكەنلىگى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. ئۇنىڭ خېلى نۇرغۇن
شېرلىرى خەلق ئارىسىغا تارقىلىپ، خەلق ئەدەبىياتىغا ئايلى-
نىپ، تا ھازىرغىچە خەلق ئارىسىدا ناخشا قىلىپ ئېيتىلىپ
كەلمەكتە. مەسىلەن:

بازارغا يوللىرىڭ بولسۇن،
قىزىل گۇل ھەمرىيىڭ بولسۇن،
سېنىڭدەك نازىنىن يارغا،
مېنىڭدەك قۇللىرىڭ بولسۇن.
....
گۇلمىدى، غۇنچەمىدى باشىڭدىكى،
كېچىلەپ تونالمىدىم كىملەر ئىدى قاشىڭدىكى.
....

شائىرنىڭ بەزى شېرلىرى ھەتتا خەلق تەمسىللىرىگە ئايلىنىپ
كەتكەن:

ئىرغاي بىلەن ئېلىپ بولماس سايىنىڭ تېشىنى،
دەرت كەلگەندە سىغىرىپ بولماس كوزنىڭ يېشىنى.

شائىر ئىجادىيىتىدىكى بۇ ھال تېخىمۇ ئىنچىكىلەپ قارىغاندا،
ئۇنىڭ مەيدانى دۇنياقارىشى بىلەن باغلىنىدۇ. ئۇ ئېزىلگۈچى

سىنىپتىن ـ كەمبەغەل موزدۇز ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭ سىنىپىي ئورنى ئۇنى مۇقەررەر ھالدا ئەمگەكچى خەلق بىلەن تەقدىرداش قىلىپ، ئۇنىڭ كۆزقارىشىنى شەكىللەندۈردى. ئۆتمۈش فېئوداليزىم جەمئىيىتىدىكى خەلقنىڭ پاجىئەلىك سەرگۈزەشتىلىرى دەل شائىرنىڭ ئۆمۈر بويى بېسىپ ئۆتكەن ئېچىنىشلىق سەرگۈزەشتىلىرى بولۇپ كەلدى. شائىر ئىدىيولوگىيە جەھەتتە ئەنە شۇ خەلق ئىنقىلاۋى ھەركىتىدە پەيدا بولغان دېموكراتىك ئاڭ بىلەن سۇغۇرۇلۇپ، ئۆزىنىڭ سىياسى ھەم ئېستېتىك قاراشلىرىنى مەيدانغا كەلتۈرۈپ، ئەسەر يارىتىپ خەلق ئىنقىلاۋى تارىخىنى ئىلگىرى سۈرۈشكە ياردەم بەردى. شۇڭا ئۇنىڭ ئىجادى خەلق بىلەن تەقدىرداش بولۇپ، خەلق ئىچىگە سىڭىپ كىرەلىدى.

شائىرنىڭ پۈتۈن ئىجادىيىتىدىن ئېيتقاندا، ئۇسلۇبى يېنىك، تىلى چۈشىنىشلىك. ئۇ ئاددى لېكىن تەمسىل خاراكتېرلىق سۆزلەرنى ئىشلىتىپ، روشەن، جانلىق ئوبرازلارنى ياراتتى. ئۇ شېئىرىيەت جەھەتتە داستان، غەزەل، مەسنەۋى، مۇخەممەس، رۇبائىي شەكلىدە ئەسەرلەر يازدى. ئۇ بارماق ۋەزنىدىن باشقا ئارۇز ۋەزنىنىمۇ پىششىق ئىگىلىگەن شائىر. ئۇ يىرىك ئەسىرى «غازات دەر مۈلكى چىن»نى ئارۇز ۋەزنىنىڭ ”تە قارىب“ شەكلى بىلەن يازغان.

بىلال نازىمنىڭ ئەسەرلىرى ئۇلۇغ جۇڭخۇا مىللىتىنىڭ باي مەدەنىيەت غەزىنىسىگە قوشۇلغان بىر بايلىق ھېسابلىنىدۇ.

شائىرنىڭ ئەسەرلىرى ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنى ئۆگىنىشتىلا ئەمەس، بەلكى ئۇيغۇر تىلى، ئۇيغۇر تارىخىنى ئۆگىنىشتىمۇ ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە.

لېكىن، موللا بىلالنىڭ ئۆزىمۇ، ئۇنىڭ ئەسەرلىرىمۇ فېئوداليزىم ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلىرىنىڭ مەھسۇلى بولغاچقا، بىز ئۇنىڭ ئەسەرلىرىگە ماركسىزىملىق سىنىپىي نۇقتىئىنەزەر بىلەن تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىشىمىز كېرەك. بۇ نۇقتىدا قىلچىمۇ ئىككىلىنىشكە بولمايدۇ. ئەنە شۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، ئۇنىڭ كۆزقارىشىدىكى چوڭ ئاجىزلىقنىڭ بىرسى شۇكى، ئۇ سىنىپىي مۇناسىۋەتلەرگە دىنىي نۇقتىئىنەزەر بىلەن ياندىشىدۇ. بۇ ھال كۆپرەك ئۇنىڭ يىرىك ئەسىرى بولغان «غازات دەر مۈلكى چىن» ئەسىرىدە ئۇچرايدۇ. بۇ ئەسەردە ماھىيەت جەھەتتىن ئالغاندا، مەنچىڭ ئىستىبداتىدا ھۆكۈمران گۇرۇھنى مەركەز قىلغان موڭغۇل ۋە يەرلىك مىللى ھۆكۈمران گۇرۇھلار بىلەن شىنجاڭدىكى ئېزىلگۈچى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئارىسىدىكى جىددى سىنىپىي كۈرەش ئاساسىي ئورۇننى ئىگىلىسىمۇ، بەزەن جايلاردا ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىلغۇچىلار بىلەن ئېتىقات قىلمىغۇچىلاردىن ئىبارەت ئىككى دىنىي مەزھەپ ئارىسىدىكى كۈرەش تۈسىنى ئالىدىغان جايلارمۇ ئۇچرايدۇ. بۇ خاتالىقتا بىلال ياشىغان دەۋر، شارائىت بىلەن ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەر چەكلىمىسىدىن ئايرىپ قارالسا ئەلۋەتتە خاتا بولىدۇ.

شائىر ھاياتىدىكى نۇرغۇن ئۆزگىرىشلەرنى ”خۇدانىڭ قۇد-

رىتى" دەپ قارىغانلىغى، شېئىرىيىتىدىكى بەزەن ئۇچرايدىغان
ئۈمىتسىزلىك ئۇنىڭ دۇنياقارىشىدا ئىسلام دىنى تەسىرىنىڭ
خېلىلا ئېغىر ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. لېكىن بۇ ھال ئۇنىڭ
خەلق مەيدانىدا، خەلق بىلەن تەقدىرداش، ھەمنەپەس بولۇپ
تۇرۇپ، بۈيۈك رىيالىست سۈپىتىدە ياراتقان ئەسەرلىرىنىڭ
قىممىتىنى چۈشۈرەلمەيدۇ.

ئۇ ئۆز زامانىسىنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك، ئىنسانپەرۋەرلىك،
ئازاتلىق-ئەركىنلىك ئىدىيىلىرىنى ئالغا سۈرگۈچى رىيالىست،
دېموكرات شائىردۇر.

ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ تارىخى ۋە ئۇنىڭ بەزى ئالاھىدىلىكلىرى توغرىسىدا

مەخمۇت زەيدى

ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ مۇھىم بىر تەركىۋى قىسمى
بولغان ناخشا-قوشاقلار ناھايىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە. ئىرادىن
ئىلگىرىلا ئۇيغۇر ناخشىلىرى ئىچكى ئۆلكىلەرگە كىرگەن. ئەڭ
ئاۋۋال خۇاڭخېنىڭ شىمالىي ساھىلىگە كىرگەن، ئۇ يەردىكى
خەلقىنىڭ زوقىنى تارتقان. دېمەك، ئۇيغۇر ناخشا-قوشاقلىرى
ناھايىتى قەدىمقى زامانلاردىن بۇيان ئېغىزدىن-ئېغىزغا،
ئەۋلاتتىن-ئەۋلاتقا مىراس بولۇپ كېلىۋاتقان بايلىق ھىساپ-
لىنىدۇ.

ئۇيغۇر خەلقى دۇنيادا قوشاقچىلىقى بىلەن داڭ چىقارغان،
يۇقۇرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، خەن سۇلالىسى دەۋرىدىن تارتىپ،
تاڭ، سۇي ۋە چىڭ سۇلالىلىرى دەۋرىگىچە غەربىي رايون
(شىنجاڭ)غا كۆپ قېتىم ئىلمىي تەكشۈرگۈچىلەر كېلىپ، ئۇيغۇر
مەدىنىيىتى، جۈملىدىن ناخشا-قوشاقلىرى ھەققىدە ئۇچمەس

خاتىرىلەر قالدۇرغان.

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ 11-ئەسىرگە تەۋە مەشھۇر ئىككى ئالىمى — مەخمۇت قەشقىرى ۋە يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئۇلۇغ ئەسەرلىرىدە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئارزۇ-غايىسى، مەدەنىيىتى، پەلسەپىۋى قاراشلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. بولۇپمۇ مەخمۇت قەشقىرىنىڭ كىتاۋىدا كۆپلىگەن ماقال-تەمسىل، قوشاقلار خاتىرىلەنگەن. بۇ خىل ئەدەبىي پارچىلار كۆپ خىل بولۇپ، مەزمۇن ۋە بەدىلىگى جەھەتتىن بىزنىڭ قېتىقىنىپ ئۆگىنىشىمىزگە، تەتقىق قىلىشىمىزغا ئەرزىيدۇ. ئۇ، ئۇيغۇر خەلق ئەدەبىياتىنى ئۆگىنىشتىكى مۇھىم قوللانما ۋە يۈكسەك نەمۇنىدۇر. بۇ ئەسەر بىزگە ئېتنوگرافىيە جەھەتتىنمۇ كۆپلىگەن ماتېرىياللارنى بېرەلەيدۇ. «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تە خاتىرىلەنگەن تۆۋەندىكى قوشاقلارنىڭ تەرجىمىسىگە كۆز يۈگۈرتەيلى:

يىگىتلەرنى ئىشلىتىپ،
ياغاچ، مېۋە ئىرغىتىپ،
قۇلان-كېيىك ئاۋلىتىپ،
بايرام قىپ دىل ئاچايلى.

يىغا ئوتىنى ئۆچۈرگەن،
ياۋ ئوردىسىنى كۆچۈرگەن،
ئىشنى ئۈزۈپ پۈتتۈرگەن،
ئەرنى ئۆلۈم ئېپ كەتتى.

باتۇر ئەرتوڭا ئۆلدىمۇ،
ۋاپاسىز دۇنيا قالدىمۇ،
پەلەك ئۆچىنى ئالدىمۇ،
ئەمدى يۈرەك تىلىنۇر.

كۆركەم تونۇڭ ئۆزەڭگە،
تاتلىق ئېشىڭ ئۆزگىگە،
ئۆتكىن ئەزىز مېھماننى،
يايسۇن داڭقىڭ ئەللەرگە.

يۇقۇرىدىكى قوشاقلارنىڭ 1-سىدە بىزنىڭ ئاتا-بوۋىلىرىمىزنىڭ باشلانغۇچ جامائە دەۋرىدىكى ئوۋچىلىق تۇرمۇشى ئىپادىلەنگەن. بۇ جەھەتتىن بۇ خىل قوشاقلارنى بىر قەدەر قەدىمقى دەۋردە مەيدانغا كەلگەن، دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. 2-كۆپلېت قوشاقتا يىغا-ئۇرۇش ئوتىنى ئۆچۈرگەن، دۈشمەنلەرنى قاچۇرغان باتۇرغا مەرسىيە ئوقۇلغان. ئۇنىڭدىن كېيىنكىلىرىدە ئادەمگەرچىلىك، مېھمان دوستلۇق، مۇھەببەت كۈيلەنگەن. دېمەك، ئۇيغۇر قوشاقلىرىنىڭ تارىخى ناھايىتى ئۇزاق بولۇپ، ئۇنى ھەرگىزمۇ مەخمۇت قەشقىرى ياشىغان دەۋر، يەنى 11-ئەسىر بىلەنلا چەكلەپ قويغىلى بولمايدۇ. ئۇنىڭدىكى قوشاقلار مەخمۇت قەشقىرى ياشىغان دەۋردىن بىر قانچە ئەسىر ئىلگىرىكى تارىختىنمۇ مەلۇماتلار بېرىدۇ، دېيىش مۇمكىن.

ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتىنىڭ ئانىسى بولغان خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى، جۈملىدىن ناخشا-قوشاقلار ئەنە شۇنداق ئۇزۇن تارىخي باسقۇچلارنى باشتىن كەچۈرۈپ، بۈگۈنگە يېتىپ كەلگەن. بىزنىڭ يازما ئەدەبىياتىمىز ئېغىز ئەدەبىياتىدىن ئوزۇقلىنىش، ئىلھاملىنىش ۋە ئۇنى ئۆگىنىش ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن ھەم تەرەققى قىلىپ بۈگۈنكى ھالەتكە يەتكەن. قىسقىسى، يازما ئەدەبىياتنى ئېغىز ئەدەبىياتىدىن ئايرىۋەتكىلى بولمايدۇ. ھەرقانداق بىر مىللەتنىڭ مەدەنىيەت تارىخى ئىككى جەھەتنى، يەنى ئېغىز ئىجادىيىتى ۋە يازما مەدەنىيەتنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا، ھەرقايسى دەۋرلەردە شۇ دەۋر روھىنى ئۆزىگە سىڭدۈرگەن بولىدۇ. «تاھىر-زوھرە»، «غېرىپ-سەنەم» قاتارلىق خەلق داستانلىرى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بۈنىڭدىن بىرقانچە يۈز يىللار ئىلگىرىكى ھاياتىنى سەنئەت شەكلى بىلەن ھەر تەرەپلىمە ئەكس ئەتتۈرۈپ، ئۇلارنىڭ ئىستىتىك كوز قاراشلىرىنى، فېئوداللىق تۈزۈمگە بولغان قارشىلىقىنى، بولۇپمۇ فېئوداللىزم ئاسارىتىگە قارشى ئىنسانى مۇھەببىتىنى، ئىناق ئائىلە مۇناسىۋىتىنى — ئەر-ئاياللارنىڭ باراۋەرلىكىنى تەشەببۇس قىلغان. بۇ داستانلارنىڭ ئاساسي قىسمى نەزمە شەكلى بىلەن يېزىلغان. ناخشىلار ئاساسي ئورۇندا تۇرىدۇ.

تاھىر بىلەن زوھرە، غېرىپ بىلەن سەنەم خەلق ئاممىسىنىڭ چىن دىلىدىن يارىتىپ سۆيگەن قەھرىمانلىرى. ئۇلار باتۇر، ئادالەتپەرۋەر. ئۇنىڭدىن باشقا سادىر پالۋان بىلەن نوزۇگۇم

قاتارلىق قەھرىمانلارمۇ ناخشا-قوشاقنى كۈرەش قورالى قىلىپ جەڭ قىلغان خەلق قەھرىمانلىرىدۇر. بىز بۇلارنىڭ قوشاقلىرىنى ئوقۇغاندا 19-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، ئەمگەكچى خەلقنىڭ مەنچىڭ ھوكۈمرانلىقىغا قارشى ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرى بىلەن ئۇچراشقاندەك بولىمىز.

ۋەتەنپەرۋەرلىك روھى يالقۇنلىنىپ تۇرغان «كوچمەنلەر ناخشىسى»نى ئالىدىغان بولساق، بۇ ناخشا-قوشاقلار شىنجاڭ ھەر مىللەت خەلقىنىڭ چەتئەل تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى غەزەپ-نەپرىتىنى ۋە ئۇلارنىڭ ئۆز ۋەتىنىگە بولغان چەكسىز مۇھەببىتىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

ئىلىدىن چىقىپ كېلىپ،
يانبۇلاقتىن قايرىلدۇق.
تۇغۇلۇپ ئوسكەن يەرلەردىن
ئولمەي تىرىك ئايرىلدۇق.

ئورۇس ھارۋىسى دەيدۇ،
ئالدى چاقى پەس ئىكەن.
كىشىنىڭ يۇرتىغا بېرىپ،
كۈن ئالماقمۇ تەس ئىكەن.

بۇ قوشاقلاردا چارروسىيە تاجاۋۇزچىلىرىنىڭ زۇلمىغا قارشى

(1871 ـــ 1881 ـ يىللاردىكى) ئەھۋاللار ئىپادىلەنگەن بولۇپ، شۇ يىللاردىكى ئېغىر كۈنلەر ئەسلەنگەن.

ئۇيغۇر خەلقى ئەسىرلەردىن بۇيان ئۆزىنىڭ بەخت ـ سائادەتلىك تۇرمۇشىنى يارىتىش يولىدا هارماي ـ تالماي كۈرەش قىلىپ، بۇ يولدا كۆپ قۇربانلار بەردى. قەھرىمانلىقنى، باتۇرلۇقنى مەدھىيىلەيدىغان نۇرغۇن ناخشىلارنى، داستانلارنى ياراتتى. يۇقۇرىدا ئېيتىلغانلاردىن تاشقىرى سېيىت نوچى، مايىمخان، گۈلەمخان، ئالىمخان...لار توغرىسىدىكى ناخشا ـ قوشاقلار (داستانلار) بۇ سۆزىمىزنىڭ ئىسپاتى.

سېيىت نوچى تۇردى يەڭ،
ئىسيانچىلار سېپى كەڭ،
كۈچلەر بىلەن بىرلەشسەڭ،
دۈشمەنلەر كېلەلمەس تەڭ.

جەسۇر ئوغلان ئامان بول،
كۈرەش ساڭا ئاچقاي يول.
ئىسياننىڭغا مەدەتكار،
جېمى يوقسۇل، غېرىپ، قۇل...
(«سېيىت نوچى» داستانىدىن.)

ياكى:

گۈلەمخاننىڭ تۇرغان يېرى ئويمان بولاقتۇر،
گۈلەمخاننى زورلاپ ئالغان شاڭيۇ چولاقتۇر.
راھەت كورۇش زالىملارنىڭ ھەققى دىمەڭلار،
ئەلەم تارتىش كەمبەغەلگە باقى دىمەڭلار.

قاتارلىق ناخشىلارنىڭ ھەربىرسى خەلقىمىزنىڭ ئۇزاق تارىخى سەھىپىسىنى كورسىتىپ، ھەر قېتىم ئاڭلانغاندا ئاشۇ تارىخىمىزنى بىرقېتىم ۋاراقلىغاندەك ھىس قىلدۇرىدۇ. بۇ قوشاقلارغا خەلقىنىڭ غايە ـ ئۈمىدى سىڭدۈرۈلگەن. سوزلىرى ئىخچام ۋە تاللانغان، ئەڭ جاراڭلىق ھەم ھىسسىياتنى ئىپادىلەيدىغان چۈشىنىشلىك تىل بىلەن يېزىلغان. شۇڭلاشقىمۇ كىشىنىڭ ئېسىدە ئاسان قالىدۇ.

بۇ خىل تارىخي قوشاقلارنىڭ كوپچىلىگى مۇھەببەت تېمىسىگە بېغىشلانغان بولۇپ، مۇنداق بولۇشىنىڭمۇ تارىخي سەۋەپلىرى بار. ئوتمۇش كونا جەمىيەتتە تەڭسىزلىك ھوكۇم سۇرەتتى، ئەركىن مۇھەببەتكە، ئىناق ئائىلە قۇرۇش يولىدىكى ئىلغار ئىدىيىلەرگە يول قويۇلمايتتى. فېودالىزىمغا، خۇراپاتلىققا قارشى كۈرەشكۈچىلەر ئەزگۈچى ھوكۇمرانلار تەرىپىدىن قارىلىنىپ، ھاقارەتلىنىپ زىندانلارغا تاشلىناتتى. ئەزگۈچى سىنىپلار ئوزلىرىنىڭ ئەيش ـ ئىشرەتلىك تۇرمۇشىغا كەڭ يول بېرىپ، ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئەركىن ئائىلە قۇرۇش، ئوز سۆيگۈسىنى ئىزهار قىلىشىغا يول قويمايتتى. ئۇلار تۇرلۇك نىقاپلار، دىنىي

قائىدىلەر بىلەن ئەمگەكچىلەرنىڭ ئەركىنى بوغۇپ، چۇشەپ قويۇشقا ئىنتىلەتتى.

بەگلىرىم بەگلىكتە قالدى،
دوغىسى ئالۋاڭ بىلەن.
ئاخۇنۇم پەتىۋا قىلادۇر،
راستى يوق، يالغان بىلەن.

دىگەن قوشاقلار ئەنە شۇ خىل ئەھۋاللار ئۇستىدىن قىلىنغان شىكايەت. تارىخىي قوشاقلار ئىچىدىكى مۇھەببەت تېمىسىغا بېغىشلانغان قوشاقلاردا كۆيلەنگىنى ئەمگەكچىلەرنىڭ گۈزەل ئەخلاقى، ئالى پەزىلىتى؛ پاش قىلىنغىنى فېودال، بۇرژۇئازىيىنىڭ ئەكسىيەتچى، چاكىنا كوز قارىشى ۋە چىرىك تۇرمۇش ئىستىلى. تۇرپان ئويمانلىقىدىن توپلانغان مۇھەببەت قوشاقلىرىدا بۇ هال ئوچۇق كورۇنۇپ تۇرىدۇ:

شاخى گۈل بولغان بىلەن، مۇسىز بولسا بىكار،
ئايدەك يۈزى بولغان بىلەن، مېھرىسىز بولسا بىكار.

ياكى:

سايىسىز بوستاندىن، چول-باياۋان ياخشىراق،
قەدرى بىلمەس ئادەمدىن، بىلسە هايۋان ياخشىراق.

شۇنىمۇ ئېيتىپ ئوتۇش كېرەككى، خەلق قوشاقلىرىدا ئىشقى-مۇھەببەت، ۋەتەن سويگۇسى ئوز ئارا بىرلىشىپ كەتكەن. ئوزىنىڭ سويگەن يارىنى سويۇش بىلەن ئائىلىنى سويۇش، يۇرت-خەلقنى، ۋەتىنىنى سويۇش بىر پۈتۈن نەرسىگە ئايلىنىپ كەتكەن:

سېنى دىدىم، سېنى دىدىم، كەچتىم بۇ جاندىن،
يۈرەك-باغرىم پارە-پارە، كوز-يېشىم قاندىن.

ئىگىز-ئىگىز تاغ باشىدا چىراق كويىدۇ.
چىراق ئەمەس، يارىنىڭ ئوتى، يۈرەك كويىدۇ.

كورۇپ تۇرۇپتىمىزكى، بۇ يەردىكى "يار" سوزى ئوز سويگۈسىنى كورسىتىپلا قالماستىن، ئەل، يۇرت ۋە ۋەتىنىگە بولغان قىزغىن مۇھەببىتىنىمۇ ئوز ئىچىگە ئالغان. دىمەك، تارىخىي قوشاقلاردىكى "يار" سوزىنى كۆچلۈك سىمۋوللۇق خاراكتېرىغا ئىگە دىيىشكە بولىدۇ.

خەلق ئېغىز ئىجادىيىتىدە مۇھىم ئورۇننى ئىگەللىگەن ناخشا-قوشاقلار ناھايىتى ئۇزۇندىن بېرى تاۋلىنىپ پىشۇرۇلغان ئىسىل مەدەنىيەت بايلىغى. بۇ، مەڭگۇ دات باسمايدىغان قىممەتلىك ئەينەك بولۇپ، ئۇنىڭدا شۇ دەۋر، شۇ ماكاندىكى خەلق هاياتى ئەكس ئېتىپ تۇرىدۇ.

كونا قوشاقلار ئىچىدە ناخشا قىلىنىپ ئېيتىلىپ، ئېغىزدىن- ئېغىزغا كۆچۈپ ئىنتايىن كەڭ تارقالغانلىرىمۇ بار. ناخشىنىڭ كۈچى ھىجراندا دېگەندەك، بۇنداق قوشاقلار ھىجران چۆلىدە كېتىۋېتىپ، يۈرەكتىن ئېتىلىپ چىققان لىرىكا، ئۇنىڭ ھەر بىر سۆزى خۇددى تاۋلانغان پولاتتەك چىڭ ۋە پىششىق. ئۇنىڭ تەركىۋىدىكى بىرەر-يېرىم سۆزنىمۇ چىقىرىۋەتكىلى بولمايدۇ. ئۇ شۇنچىلىك قېلىپلىشىپ كەتكەن. ئوقۇپ كۆرەيلى:

كەيدىم كېپىنەك تونىنى،
گۈلخاندا ياتارمەن دەپ.
ئالدىم يا بىلەن ئوقىنى،
دۈشمەننى ئاتارمەن دەپ.

بۇ قوشاقتىكى "يا" دېگەن بىرلا سۆزنى ئالماشتۇرۇپ، ئورنىغا "مىلتىق" دېگەن سۆزنى قوللانساق، بۇ ھالدا تارىخنى بۇرمىلىغان بولار ئىدۇق، چۈنكى، بۇ قوشاقنى بىزنىڭ بوۋىلىرىمىز تېخى مىلتىق ئىشلىتىش ئومۇملاشمىغان شارائىتتا، يەنى ئوقيا دەۋرىدە ئىجات قىلغان بولۇشىمۇ مۇمكىن. "كېپىنەك تون" ۋە "گۈلخان" دېگەن سۆزلەرمۇ، بۇ ناخشىدا بەلگىلىك تارىخىي دائىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

بۇنىڭغا سېلىشتۇرما قىلىپ، ھازىرقى زامان قوشاقلىرىدىن ماۋۇ بىر كۇپلېت قوشاقنى ئوقۇپ كۆرەيلى:

ئۆدەك كۆرسەڭ ئېتۋال،
بۇلبۇل كۆرسەڭ سېتىۋال.
سېغىنغاندا كۆرەرسەن،
سۈرىتىنى تارتىۋال.

بۇ قوشاقتا بۇلبۇل، ئۆدەك، سۈرەت قاتارلىق سۆزلەر ئېتىۋال، سېتىۋال، تارتىۋال دېگەندەك قوشما پېئىللار بىلەن قوشۇلۇپ كېلىپ، زامانىمىزدا كىشىلەرنىڭ ئوق-يا بىلەن ئەمەس، بەلكى مىلتىق ئېسىپ ئوۋغا چىققانلىقىنى، سۈرەت تارتىش ئاپاراتىنىمۇ ئىشلىتەلەيدىغانلىقىنى، قىسقىسى، خەلقنىڭ ئىلىم-ھۈنەر بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلىقىنى يېغىنچاق ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن. تىل تارىخى جەھەتتىن ئېلىپ قارىغاندىمۇ، بۇ قوشاقنىڭ قەدىمقى قوشاق بولماستىن، يېقىنقى دەۋر قوشىقى ئىكەنلىكى ئېنىق. مەلۇمكى، كونا ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا قوشما پېئىللار بۇ قەدەر بىرىكىپ ئىپادىلەنگەن ئەمەس. ناخشا- قوشاقلارنى ئۆگىنىش، تەھلىل قىلىشنىڭ ئەھمىيىتى ناھايىتى چوڭ. تىل، تارىخ، ئېتنوگرافىيە ئومۇمەن شۇ مىللەت خەلقىنىڭ مەدەنىيىتىنىڭ قانچىلىك دەرىجىدە تەرەققىي قىلىپ يەتكەنلىكىنى بىلىشتە چوڭ ئەھمىيەتكە ئىگە. تەجرىبىلىك چارلىغۇچى باغ ئىچىگە كىرىش بىلەنلا ئۇ يەردىكى بىر تال نوتىنىڭ نابۇت قىلىنغانلىقىغا قاراپ، بۇ يەرگە قانداق بىرونىڭ ئايىغى تەككەن- لىكىنى بىلىۋالغىنىدەك، تەجرىبىلىك تىلشۇناسمۇ بىرەر كۇپلېت

قوشاقتىن، ئۇنىڭ سوز تۈزۈلۈشى ۋە تىل ئالاھىدىلىكى قاتارلىقلاردىن ئۇنىڭ قايسى دەۋرگە خاس ئىكەنلىكىنى ھوكۈم قىلالايدۇ. ھەتتا بىر پۈتۈن تارىخنىمۇ كوز ئالدىغا كەلتۈرەلىشى مۇمكىن.

ماركس ياش چاغلىرىدىلا كوپ ۋاقتىنى سەرپ قىلىپ، گىرىك ئەسەرلىرىنى تەتقىق قىلغان. ئۇ 1858-يىلى «سىياسى ئىقتىسات تەنقىدىگە دائىر» دىگەن ئەسىرىنىڭ كىرىش سوزىدە يۇنان ئىپىك شېئىرىيىتىدىن مىساللار كەلتۈرۈپ، خەلق ئەدىبىياتى بىلەن سەنئىتىنىڭ پەيدا بولۇشىدىكى ماتىرىيالىستىك نۇقتىنەزەرگە ئاساس سېلىپ بەرگەن. ماركس مۇنداق دىگەن ئىدى: ”جەمىيەتنىڭ سىياسى ئەھۋالىدىن قارىغاندا، قوشاقلار ئەمگەكچى خەلقنىڭ كۈرەش جەريانىدىكى جەڭگىۋارلىغىنى كورسىتىدىغان بىر ئىنقىلاۋىي سىگنال“. ئېنگېلسمۇ: ”قوشاقلار پۈرولېتارىيات سىنىپىنىڭ ئىنقىلاۋىي ئېڭىنى ۋە سەزگۈرلۈگىنى ئويغىتىپ، ئۇلارنىڭ چىرىك تۈزۈملەرگە قارىتا جىددى زەربە بېرىپ، كۈرەش روھىنى ئوستۈرىدىغان ئاساسىي قورالدۇر“ دەپ كورسەتكەن.

ئومۇمەن ماركس بىلەن ئېنگېلس خەلق ناخشا-قوشاقلىرىغا ئىنتايىن ئەھمىيەت بەرگەن، ناخشىلارنىڭ ئاممىنى ئويغىتىش، كۈرەشكە ئاتلاندۇرۇشتىكى ئەھمىيىتىنىڭ ئىنتايىن چوڭ ئىكەنلىگىنى كورسەتكەن.

يولداش ماۋزېدۇڭ ماركس، ئېنگېلسنىڭ تەلىماتىغا ئەمەل

قىلىپ، ئەدەبىيات-سەنئەتنىڭ ئانىسى بولغان خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى ئۆگىنىش، يىغىش ۋە تەتقىق قىلىشنىڭ زورۇرلۇگىنى سېستىمىلىق، ئېنىق قىلىپ كورسىتىپ بەردى.

يولداش ماۋزېدۇڭ 1965-يىلى يولداش چېن يىغا يازغان شېئىرىيەت توغرىسىدىكى خېتىدە ”خەلق قوشاقلىرىنىڭ ھەرھالدا بىرمۇنچە ياخشىلىغى بار. كەلگۈسىدە بارا-بارا خەلق قوشاقلىرىدىن ئوزۇق ۋە ئۈلگە ئېلىپ، كەڭ كىتاپخانلارنى جەلپ قىلىدىغان بىر يۈرۈش يېڭىچە شېئىرلارنىڭ مەيدانغا كېلىشى ئېھتىمالغا ئىنتايىن يېقىن“ دەپ كورسەتتى. ھەقىقەتەن، خەلق ئېغىز ئىجادىيىتىدە بىزنىڭ ئۆگىنىشىمىزگە تېگىشلىك نەرسىلەر ناھايىتى تولا، بولۇپمۇ بەدىي ئىپادىلەش ۋاستىلىرى، ئوبراز يارىتىش، تىل ئالاھىدىلىگى، شەكىل ھەم ئۇسلۇپ، ئىخچاملىق ۋە ئېنىقلىق قاتارلىق نۇرغۇن جەھەتلەردە، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ھامان يازما ئەدەبىياتىمىزنىڭ ئېقىنى بولۇشقا مۇناسىپ. بىز ئوتمۈش ئۇزاق تارىختىكى باي خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىمىزنى يىغىپ، ئۆگىنىپ، تەتقىق قىلىپ، ئۇنىڭ شاكىلىنى چىقىرىپ تاشلاپ، مېغىزىنى قوبۇل قىلىشىمىز، يەنى كونىسىدىن يېڭىسىنى يارىتىشىمىز، نوۋەتتە ئىلىم-سەنئەت ساھەسىدە ھەممە ئېقىملار بەس-بەستە سايراش، ھەممە گۈللەر تەكشى ئېچىلىش بويىچە يېڭى سەۋىيە يارىتىش ئۈچۈن كۈرەش قىلىشىمىز لازىم.

«قۇتادغۇ بىلىگ» داستانى توغرىسىدا مۇلاھىزە

ئابلەت ئۆمەر

ئۇيغۇر خەلقى باي مەزمۇنلۇق خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىنلا پايدىلىنىپ قالماستىن، بەلكى بۇنىڭدىن خېلى كۆپ ئەسىرلەر ئىلگىرى پۈتۈن دۇنياغا داڭقى كەتكەن يازما ئەدەبىياتىنىمۇ ياراتقان. كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزنىڭ پارلاق نامايەندىسى، قىممەت باھالىق ئەدەبىي مىراسىمىز ھېسابلىنىدىغان «قۇتادغۇ بىلىگ» ناملىق داستان بۇنىڭ تىپىك مىساللىرىنىڭ بىرى. بۇ ئەسەرنىڭ ئاپتورى 11-ئەسىردە ئۆتكەن ئاتاقلىق ئالىم ۋە تالانتلىق ئەدىب يۈسۈپ خاس ھاجىپ. بۇ ئەسەر ھىجرىيىنىڭ 462—463-يىللىرى، مىلادىنىڭ 1069—1070-يىللىرى قاراخانىلارنىڭ ئىككىنچى پايتەختى ھەم مەدەنىيەت مەركىزى قەشقەردە يېزىلغان. بۇ ئەسەر 13 مىڭ مىسرا شېئىر، 85 باپتىن تەركىپ تاپقان بولۇپ، باشتىن-ئاخىر ئارۇز ۋەزنىنىڭ مەسنەۋى (ھەر ئىككى مىسراسى بىر خىل قاپىيىلىك بېيىت) شەكلى بىلەن يېزىلغان، بۇنىڭدا نەسىر ھەم نەزم بىلەن يېزىلغان ئىككى

مۇقەددىمىدىن تاشقىرى، ياشلىق باھارىغا ئېچىنىش ھەم قېرىلىقتىن زارلىنىش ھەققىدىكى مۇقەددىمىمۇ بار.

قۇتادغۇ بىلىگ دېگەن سۆز بەخت كەلتۈرگۈچى بىلىم دېگەن مەنىدە. ئاپتور ئۆزى كىتابىنىڭ نامى توغرىسىدا مۇنداق دەپ يازىدۇ:

ئەسلىسى:
كىتاب ئاتى ئۇردۇم قۇتادغۇ بىلىگ،
قۇتاتسۇ ئوقىغلىقا تۇتسۇ ئەلىگ.
تەرجىمىسى:
كىتاب ئاتى قويدۇم قۇتادغۇ بىلىگ.
قۇتاتسۇن ئوقۇغۇچىغا، تۇتسۇن ئىلىك.

بۇ ئەسەرنىڭ نامى ھەرقايسى مەملىكەتلەردىكى ھەرخىل كىشىلەر تەرىپىدىن خىلمۇ-خىل ئاتىلىپ كەلدى. بەزىلەر «ئەنىيولمۇلۇك» (مەملىكەتنىڭ كۆزى) دېسە، بەزىلەر «زىننەتتۇل ئەمرى» (ئىشلارنىڭ زىننىتى) دەپ ئاتىدى. يەنە بەزىلەر «ئادابۇل مۇلۇك» (پادىشالارنىڭ نىزامى) دېسە، بەزىلەر «پەندىنامە مۇلۇك» (پادىشالارغا نەسىھەتنامە) دەپ ئاتىدى.

داستاننىڭ تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشى توغرىسىدا شۇنى كۆرسىتىش كېرەككى، ئېلىمىزدە تاڭ سۇلالىسى يىمىرىلگەندىن كېيىن، بىرمەزگىل فېئوداللىق ئايرىۋېلىش ھالىتى ھۆكۈم

سۇردى. ئېلىمىزنىڭ غەربىي رايونىدىمۇ بىرنەچچە ھاكىمىيەت بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشتەك ۋەزىيەت شەكىللەندى. شۇ جۇملىدىن 10-ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا قارلۇق، ياغما، توققۇز ئوغۇزلارغا ئوخشاش قەبىلىلەردىن تەركىپ تاپقان قاراخانلار ھاكىمىيىتى بارلىققا كەلدى. قاراخانلار زېمىنى ھازىرقى بالقاش كۆلىنىڭ شەرقى ۋە جەنۇبىدىكى رايونلارنى، ئىسسىق كۆل ۋە يەتتە سۇ رايونلىرىنى، ماۋەرەننەھىر رايونىنى ۋە تيانشاننىڭ شىمالى ھەم جەنۇبىدىكى رايونلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، بۇ ھاكىمىيەتنىڭ مەركىزى چۇ دەرياسى بويىدىكى بالاساغۇن (پىلۇ سانغۇن) ۋە قەشقەر ئىدى.

مىلادىنىڭ 840-يىللىرى ئۇرخۇن ۋە يېنسەي دەريالىرىنىڭ بويلىرىدا ياشاپ كەلگەن ئۇيغۇر قەبىلىلىرى تەبىئى ئاپەت ھەم ئۇرۇشلار تۈپەيلىدىن، تۈركۈم-تۈركۈملەپ غەرپكە كۆچۈپ، تيانشاننىڭ شىمالى ھەم جەنۇبىدا ئەزەلدىن بار بولغان ئۇيغۇر قەبىلىلىرى بىلەن بىرلەشتى. ئۇلار مول تەبىئى بايلىقلارغا ئىگە بولغانلىقى ۋە ياۋروپا بىلەن ئاسىيانى بىر بىرىگە باغلاپ تۇرىدىغان مەشھۇر "يىپەك يولى"نىڭ ئىككى قاسنىقىغا جايلاشقانلىقى سەۋەپلىك، قول ھۈنەرۋەنچىلىك ۋە سودا-سانائەت ئىشلىرى زور دەرىجىدە راۋاجلاندى. ئىقتىسادىي بازىسىنىڭ تەرەققى قىلىشىغا ئەگىشىپ، مەدەنىيەت جەھەتتىمۇ گۈللىنىش ۋەزىيىتى شەكىللەندى. تارىخشۇناسلار 11-ئەسىرنىڭ ئالدى-كەينىدىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ سىياسى، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت جەھەت-

تىكى تەرەققىيات دەۋرىنى "ئالتۇن دەۋر" دەپ ئاتىدى. بۇ دەۋردە ئىسلام دىنى كەڭ تارقىلىشقا باشلىدى، سۇتۇق بۇغراخاننىڭ نەۋرىسى ئارسلانخان ئېلى ئىسلام دىنىنى بىرىنچى بولۇپ قوبۇل قىلدى. ئىسلام دىنىنىڭ شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر ۋە باشقا مىللەتلەر ئارىسىدا تارقىلىشى زور ۋەقە بولۇپ، بۇ ۋەقەنىڭ تەسىرىمۇ ناھايىتى چوڭ بولدى. چۈنكى بۇرۇنقى شامانىزىم، مانىزىم ۋە بۇددىزىملاردىن پەرقلىق بولغان بۇ دىنىنىڭ ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ۋە ئەدەبىياتىغا تەسىر كۆرسىتىشى تەبىئى ئىدى. دەل مۇشۇ مەزگىللەردە بالاساغۇنلۇق مەشھۇر مۇتەپەككۇر ۋە ئالىم ئەبۇناسىر فارابى (870—950-يىللار) ۋە ئۇنىڭ «ئەقسەل ئۇلۇم» (ئىلىملار قامۇسى)، «رىسالەن مۇغەننىيۇن» (نەغمىلەر ھەققىدە رىسالە) قاتارلىق ئەسەرلىرى بىلەن بۈيۈك ئالىم ۋە تىلشۇناس مەھمۇت قەشقىرىنىڭ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ناملىق ئەسىرى دۇنياغا كەلدى.

11-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا قاراخانلارنىڭ خانى سۈيۈرغاللىق تۈزۈمىنى يولغا قويۇپ، ئۆزىگە قاراشلىق زېمىنلارنى پەرزەنتلىرىگە بۆلۈپ بەردى. نەتىجىدە بەگ-غوجىلار ئۆزى بەگ-ئۆزى غوجا بولۇۋېلىپ، خالىغانچە ئىش كۆرىدىغان، ئىچكى ئۇرۇش ئېلىپ بېرىپ، ئۆزئارا تالان-تاراج قىلىشىدىغان، پۇقرالارغا خالىغانچە ئالۋاڭ-سېلىق سېلىپ، ئەيش-ئىشرەت سۈرىدىغان، دۆلەت غەزىنىسىنى بۇزۇپ-چاچىدىغان نامۇۋاپىق ئىشلار كۆپىيىپ، خاننىڭ نوپۇزى كۈندىن-كۈنگە تۆۋەنلەپ كەتتى. سىياسى،

ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىكى ”ئالتۇن دەۋر“ يىمىرىلىش خەۋپىگە دۇچار بولدى، ئۆز دەۋرىنىڭ زور ئىجتىمائىي مەسىلىلىرىنى بىۋاستە سەرگۈزەشتىلىرى ئارقىلىق چوڭقۇر چۈشەنگەن مەشھۇر ئالىم ۋە ئەدىب يۈسۈپ خاس ھاجىپ قاراخانىلار ھاكىمىيىتىدە پەيدا بولغان ئاشۇ يېڭى زىددىيەت ۋە يېڭى مەسىلەلەرنى مۇۋاپىق ھەل قىلىش ۋە ئۇنىڭغا توغرا جاۋاپ بېرىش مەقسىدىدە ئۆزىنىڭ مەشھۇر ئېپىك داستانى «قۇتادغۇ بىلىگ»نى يېزىپ چىقتى.

داستان قەسىدە بىلەن باشلانغان بولۇپ، ئاپتور ئالدى بىلەن خۇداغا ھەمدۇسانە، پەيغەمبەرگە دۇرۇت ئېيتقاندىن كېيىن، گۈزەل باھار مەنزىرىسىنى تەسۋىرلەپ كېلىپ، ئەينى ۋاقىتتىكى قاراخانىلارنىڭ باشلىقى بۇغرا قاراخان ئەبۇ ئەلى ھۈسەنگە مەدھىيە ئوقۇيدۇ، ئاندىن ئاسترونومىيە، ئىلىم-مەرىپەت، ئىنساننىڭ قەدىر-قىممىتى، تىلنىڭ ئۇلۇغلۇقى، ياخشىلىق ۋە يامانلىق، ئەقىل ۋە ئىدىرەك، كىتاب ۋە ئۇنىڭ ئەھمىيىتى قاتارلىق مەسىلىلەر ھەققىدە توختىلىدۇ. داستاننىڭ ئاساسىي قىسمى توت نەپەر ئىجابىي قەھرىماننى دەۋر قىلغان ھالدا تۆۋەندىكى سيۇژىت ئاساسىدا قانات يايدۇرۇلىدۇ:

ئادالەت ۋە ھەققانىيەتنىڭ سىمۋولى بولغان كۈن تۇغدى ناملىق بىر شاھ بولۇپ، ئۇنىڭ ئادىللىق شوھرىتى جاھانغا پۇر كېتىدۇ، بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان ئاي تولدى ناملىق ئالىم شاھ بىلەن ئۇچرىشىدۇ، كۈن تۇغدى پادىشا ئۇنىڭ بىلەن قايتا-قايتا

سوھبەتتە بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئالى پەزىلەتلىرىگە قايىل بولۇپ، ئۇنى ۋەزىرلىككە تەيىنلەيدۇ، كېيىن ئاي تولدى ئېغىر كېسەلگە گىرىپتار بولىدۇ، ئۇ ئولۇش ئالدىدا ئوز ئومرىنىڭ بىھۇدە ئوتۇپ كەتكەنلىكىگە چوڭقۇر ئېچىنىدۇ، ئوغلى ئۆگدۈلمىش (دانىشمەن) گە ۋەسىيەت قىلىدۇ ھەمدە ئوز پەرزەنتىنى شاھقا تونۇشتۇرۇپ، مەكتۇپ يېزىپ بەرگەندىن كېيىن ئالەمدىن ئوتىدۇ.

ئۆگدۈلمىش شاھنىڭ ئىجازىتى بىلەن ئاتىسىنىڭ خىزمىتىگە ۋارىسلىق قىلىشقا باشلايدۇ ۋە شاھنىڭ زور ئىشەنچىسىگە مۇيەسسەر بولىدۇ. بىر كۈنى دانىشمەن ۋەزىر ئۆگدۈلمىش بىلەن كۈن تۇغدى شاھ سوھبەتلەشكەندىن كېيىن، ئۆگدۈلمىش ئۆزىدىنمۇ ئەقىللىقراق ۋە بىلىملىك بولغان ئوتكۇرمىش (سەزگۈر) ناملىق بىر كىشىنىڭ بارلىقىنى كۈن تۇغدىغا خەۋەر قىلىدۇ، ۋاھالەنكى، سەۋرى-تاقەت ھەم قانائەتنىڭ سىمۋولى بولغان ئوتكۇرمىش تاغ ۋە ئورمانلار ئارىسىدا تەنھا ئىستىقامەت قىلىپ، تېنىچ ھەم خاتىرجەم ھايات كەچۈرۈشنى خالايدىغان كىشى بولغاچقا، شاھنىڭ ئۈچ قېتىم تەكلىپنامە يازغانلىقىغا قارىماي، قانائەتنى ھەممىدىن ئەۋزەل بىلىپ ئوردىغا كېلىپ خىزمەت قىلىشتىن باش تارتىدۇ ۋە ئوزرە بايان قىلىپ، شاھقا مەكتۇپ يازىدۇ، كۈن تۇغدى ئوتكۇرمىشنىڭ ئوردا خىزمىتىگە كېلىشىنى تەلەپ قىلىپ، ئوگدۈلمىشنى قايتا-قايتا ئەۋەتىدۇ، ئىككى ئوتتۇرىدا كەسكىن مۇنازىرە بولىدۇ، بۇ مۇنازىرىلەر كەڭ

ئىجتىمائى مەسىلىلەر ئۈستىدە بولىدۇ، شاھ ئۇنىڭغا ئۈچ نۆۋەت
مەكتۇپ يازغاندىن كېيىن، نائىلاج ئوردىغا كەلسىمۇ، ئەمما
قايتا ـ قايتا ھوزۇرخاھلىق ئېيتىپ، يەنىلا يەككە ـ يىگانە ئىستى ـ
قامەت قىلىپ، تېچ ئولۇش ئۈچۈن قايتىپ كېتىدۇ، ئەمما ئۇ
ھەر قېتىمقى سوھبىتىدە ئەلنى ياخشى كۆنگە ئېرىشتۈرۈش،
خەلققە بەخت ـ سائادەت كەلتۈرۈش لازىملىقىنى تەۋسىيە قىلىدۇ.

مۇشۇ ۋەقەلەر داۋامىدا ئوگدۇلمىش قېرىيدۇ، ئۆتكەن
كۈنلەرگە ھەسرەت چېكىپ، ئوتكۇرمىشكە ئوخشاش تەنها ئىستى ـ
قامەت قىلماقچى بولىدۇ. ئوتكۇرمىش ئۇنىڭ بۇ پىكرىنى رەت
قىلىپ، ئۇنىڭ ئوردىدا خەلق ئۈچۈن داۋاملىق خىزمەت قىلىشى ـ
نىڭ پايدىلىق ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ، ئوگدۇلمىش بۇ
پىكىرگە قۇلاق سېلىپ، قايتا ئىشقا كىرىشىدۇ. بىراق، شۇ
ئارىدا ئوتكۇرمىش كېسەل بولۇپ قالىدۇ، ئۇ ئوگدۇلمىشنى
يوقلاپ كەلگىنىدە، ئۇنىڭغا ئۆزىنىڭ بىر چۈش كۆرگەنلىكىنى،
چۈشىدە ئەللىك ۋاخىنلىق ئېگىز شوتىدا تۇرغان پالۋان سۇنغان
بىر قاچا سۇنى گۈپپىدە ئىچىۋەتكەندىن كېيىن، ئاسمانغا چىقىپ
كەتكەنلىكىنى سۆزلەپ بېرىدۇ. ئوگدۇلمىش ئۇنىڭ بۇ چۈشىنى
ئورۇپ، بۇ ئۇزۇن ئومۇر كورىدىغانلىقلىرىنىڭ بەلگىسى دەپ
تەبىر بېرىدۇ. ئەمما ئوتكۇرمىش ئۇنىڭغا ئىشەنمەي، بۇ ئۇ
دۇنياغا سەپەر قىلىدىغانلىقىمنىڭ بەلگىسى دەيدۇ. دەرۋەقە
ئۇزاق ئوتمەي، ئوتكۇرمىش كېسەلدىن ساقىيالماي ئالەمدىن
ئوتىدۇ. داستاننىڭ ئاخىرىدا شائىر ئوز ھاياتىنى بىكاردىن ـ

بىكار زايا قىلغانلىقىغا ئوكۇنىدۇ، زامانداشلىرىغا ھەم ئۆزىگە
ۋەز ـ نەسىھەتلەر قىلىپ، داستاننى ئاخىرلاشتۇرىدۇ.

داستاندا ئەكس ئەتتۈرۈلگەن كەڭ ۋە چوڭقۇر ئىجتىمائى
مەزمۇنلار ھەم مەنتىق پىكىرلەر بەزىدە توغرىدىن ـ توغرا ھەم
بىۋاستە ھالدا بايان قىلىنسىمۇ، ئەمما كوپ ھاللاردا ئەدىبى ـ
ياتنىڭ ئۆزىگە خاس توپ ئالاھىدىلىگى بولغان ئوبرازلىق
تەپەككۇر ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا كىلاسسىك
ئېپىك داستانلاردىكىگە ئوخشاش، پېرسوناژلارنىڭ كونكرېت
ئوبرازلىرى يارىتىلغان بولۇپ، ئەسەردىكى پېرسوناژلارنىڭ
خاراكتېرى مۇكەممەل شېئىرىي سيوژېت ئارقىلىق قانات يايدۇ ـ
رۇلىدۇ.

ئاپتور ئادالەت بىلەن ھەققانىيەت، بەخت ـ سائادەت بىلەن
ئامەت، ئەقىل ـ ئىدرەك بىلەن پەم ـ پاراسەت، سەۋىر ـ تاقەت
بىلەن قانائەتنى ئۆزىنىڭ ئىجتىمائى غايىسى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا
قويۇپ، «قۇتادغۇ بىلىگ» داستانىنىڭ تېمىسىنى مۇشۇ توت نۇقتىغا
مەركەزلەشتۈرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە، جانلاندۇرۇش ئۇسۇلىنى
قوللىنىپ، مۇشۇ توت تۇرلۇك خىسلەتكە ئىگە بولغان توت
شەخسنىڭ تىپىك ئوبرازىنى يارىتىپ، ئۇلارنىڭ ھەرقايسىسىغا
سىمۋوللۇق ئەھمىيەتكە ئىگە ناملارنى قويىدۇ: بىرىنچى، ئادالەت
بىلەن ھەققانىيەت، بۇ خىسلەتكە ئىگە بولغان شەخسنىڭ ئىسمى
"كۈن تۇغدى" بولۇپ، ئاپتور ئۇنى پادىشا ئورنىدا تەسۋىر ـ
لەيدۇ. ئىككىنچى، بەخت ـ سائادەت، بۇ خىسلەتكە ئىگە بولغان

شەخسنىڭ ئىسمى "ئاي تولدى" بولۇپ، ئاپتور ئۇنى ۋەزىر ئورنىدا تەسۋىرلەيدۇ. ئۈچىنچى، ئەقىل-پاراسەت، بۇ خىسلەتكە ئىگە بولغان شەخسنىڭ ئىسمى "ئۆگدۈلمىش" بولۇپ، ئاپتور ئۇنى ۋەزىرنىڭ پەرزەندى ئورنىدا تەسۋىرلەيدۇ. تۆتىنچى، سەۋر-تاقەت، بۇ خىسلەتكە ئىگە بولغان شەخسنىڭ ئىسمى "ئوتكۇرمىش" بولۇپ، ئاپتور ئۇنى ۋەزىرنىڭ يېقىن كىشىسى ئورنىدا تەسۋىرلەيدۇ.

روشەنكى، داستاندا ئاپتورنىڭ تۈپ ئىدىيىسى، سىياسى-نەزىرىيىۋى ماقالىلاردىكىدەك، ئۇدۇلمۇ-ئۇدۇل ياكى يالىڭاچ هالدا ئەمەس، بەلكى يۇقۇرىدىكى تۆت خىسلەتكە ئىگە بولغان تۆت شەخسنىڭ، يەنى ئەسەردىكى تۆت ئاساسىي پېرسوناژنىڭ كەچمىش-كەچۈرمىشلىرى، ئىجتىمائى ئۆزگىرىشلەر توغرىسىدىكى مۇهاكىمىلىرى ۋە سوئال-جاۋاپلىرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

يۇسۇپ خاس هاجىپ داستاندا كىشىلەردىن قەهرىمان هەم ۋىژدانلىق بولۇشنى، هەققانىيەتتە چىڭ تۇرۇشنى، تىلەك-ئارزۇلىرىغا يېتىش ئۈچۈن بىلىم ۋە هۈنەر ئۆگىنىشنى، بىرەر كېلىشمەسلىككە ئۇچرىغاندا سەۋر-تاقەتلىك بولۇشنى، يېتىم-يېسىر هەم مۇساپىرلارغا خەيرىخاهلىق قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئاپتور بۇلارنى ئىنسان ئۈچۈن ئەڭ زورۇر ئاساسىي خىسلەت دەپ هىساپلايدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە تىنچ ۋە خاتىرجەملىك ئاساسىغا قۇرۇلغان بەخت-سائادەتلىك هەم قۇدرەتلىك جەمىيەت قۇرۇش غايىسىنى ئىپادىلەپ، كىشىلەرگە قانداق قىلىپ بەخت-

سائادەتكە ئېرىشىشنىڭ يوللىرىنى ئۆگىتىدۇ. مانا بۇ-داستاننىڭ ئاساسىي ئىدىيىسى.

«قۇتادغۇ بىلىگ» مەزمۇن جەهەتتىن سىياسى، ئىجتىمائى، پەلسەپىۋى هەم ۋەز-نەسىهەتلىك ئەسەر. ئۇنىڭدا سىياسى، پەلسەپە، ئەخلاق، تارىخ، جۇغراپىيە هەتتا ماتىماتىكا ۋە مېدىتسىناغا دائىر مەسىلىلەرمۇ بايان قىلىنغان، ئۇنىڭدا هوكۇمەت ئەمەلدارلىرىنىڭ مەجبۇرىيەتلىرى، جەمىيەت ئەزالىرىنىڭ ئۆز ئارا مۇناسىۋەتلىرى، ئىقتىسات هەم مالىيەنى گۈللەندۈرۈش، پۇل-مۇئامىلە ئىشلىرىنى ئىسلاه قىلىش، ئادالەتلىك قانۇن پىرىنسىپلىرىنى ئورنىتىش، بەگ-غوجىلار ئارىسىدىكى ئۇرۇش-لارنى توختىتىش، خەلقنىڭ شىللىسىدىكى ئېغىر باج-سېلىقلارنى يەڭگىللىتىش، قاتناش-ترانسپورت تەرتىۋىنى ياخشىلاش قاتارلىق زور ئىجتىمائى مەسىلىلەر، قىسقىسى دولەتنى ياخشى ئىدارە قىلىشنىڭ ئۇسۇل-چارىلىرى كونكرېت بايان قىلىنىدۇ، يۇسۇپ خاس هاجىپ ئۆزىنىڭ بۇ جەهەتتىكى كوز قاراشلىرىنى پېرسوناژلارنىڭ سوئال-جاۋاپلىرى ئارقىلىق ئېنىق ئوتتۇرىغا قويۇپ، قاراخانىلارنىڭ ئەڭ ئالى هوكۇمرانى بۇغراخاننى ۋە باشقا ئەمەلدارلارنى ئۆزلىرىنىڭ دولەت هەم خەلق ئالدىدىكى مەجبۇرىيىتىنى ئادىللىق ۋە هەققانىيەتلىك بىلەن بىجانىدىل ئىجرا قىلىشقا دەۋەت قىلىدۇ. داستاننىڭ بۇ خىل دىداكتىك (ۋەز-نەسىهەتلىك) خاراكتىرى ئۇنىڭ ئۆزىنى "تابغاچخان" (جۇڭگوغا تەۋە خان) دەپ ئاتاپ كەلگەن بۇغراخانغا تەقدىم

قىلىنغانلىقىدىنمۇ بىلىنىپ تۇرىدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئەلنى جاپا-مۇشەققەت ھەم خانىۋەيرانچىلىقتىن قۇتقۇزۇشنىڭ بىردىن-بىر چارىسى — پادىشادىن تارتىپ تاكى پۇقرالارغىچە بولغان ھەرقايسى قاتلام كىشىلىرىنىڭ ئىدىيىسى، ئەخلاق ۋە ئادەتلىرىنى بەلگىلىك تەرتىپ-قائىدىگە سېلىش، جەمئىيەتنى ئىچكى جەھەتتىن ياخشى باشقۇرۇشتىن ئىبارەت دەپ قارىدى. ئۇ مۇشۇ مەقسەت ئۈچۈن غەزنىنى زىيانغا ئۇچرىتىدىغان ئەيش-ئىشرەتلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش، ھەركىمنىڭ ھال-ئوقىتىگە قاراپ مۇۋاپىق سېلىق سېلىش كېرەكلىكىنى دەۋەت قىلدى. ئاپتورنىڭ قارىشىچە، ئەلنىڭ بېشىغا كەلگەن مۇشەققەت ھەم كۈلپەتكە ئىجتىمائىي تۈزۈم ئەمەس، بەلكى ئايرىم بەگ-غوجىلار ۋە ئۇلارنىڭ ئاتارمەن-چاپارمەنلىرى سەۋەبكار ئىدى. شۇڭا، ئۇ ئەمەلدارلار ئادىل ۋە ھەققانىي بولۇشى، پۇقرالارنىڭ بېشىدىكى جەۋرى-جاپالارنى يەڭگىللىتىشى كېرەك، ئۇنداق قىلىنمىسا، زۇلۇم-ئوقۇبەتلەر كۆپىيىپ كېتىپ، پۇقرالار ئارىسىدا غۇلغۇلا كۆپىيىپ كېتىشى ۋە يۇرت خانىۋەيران بولۇشى مۇمكىن دەپ ھېسابلايتتى. شۇڭا ئۇ ئۆز داستانىدا جەمئىيەت تۈزۈمىنى تەرتىپكە سېلىش، بۇنىڭ ئۈچۈن ئۈنۈملۈك چارە-تەدبىرلەرنى قوللىنىش، دۆلەتنى ئىقتىسادىي جەھەتتىن كۈچەيتىش، ھاكىمىيەت ئورۇنلىرىغا مەخسۇس تەربىيىلەنگەن ئەمەلدارلارنى قويۇشنى تەرغىپ قىلدى.

بىزگە مەلۇم، يۈسۈپ خاس ھاجىپ ياشىغان ئوتتۇرا ئەسىر فېئوداللىق ئاسارىتى كۈچەيگەن، بۆلەكچىلىك ئۇرۇشلار خەلققە ھېسابسىز جەۋرى-جاپالارنى سالغان دەۋر ئىدى. مۇنداق ئۇرۇشلار تۈپەيلىدىن نۇرغۇنلىغان قىممەت باھالىق ماددىي ۋە مەنىۋى بايلىقلار ۋەيران بولاتتى. يۈسۈپ خاس ھاجىپ داستاندا مۇنداق باسقۇنچىلىق ئۇرۇشلارغا قارشى تۇرۇش ئۈچۈن ئالدى بىلەن ئىقتىسادىي جەھەتتە قۇدرەتلىك بولۇش، قانۇنلۇق ئىش قىلىش ھەم قوغدىنىش جەھەتتە مۇستەھكەم بولۇش كېرەك، پەقەت ئىقتىسادىي جەھەتتىكى مۇستەھكەملىك بولغاندىلا خەلق ئۆزىنىڭ بىخەتەر، تېنچ ھاياتىنى داۋاملاشتۇرالايدۇ ھەمدە ماددىي-مەنىۋى جەھەتلەردىكى گۈللىنىشنى كاپالەتلەندۈرەلەيدۇ دەپ ھېسابلىدى. ئاپتورنىڭ بۇ نۇقتىئىنەزەرلىرى ئۆزىنىڭ جەمئىيەتنى پۇختا كۆزەتكەنلىكى ۋە خەلق ئاممىسىنىڭ قەلبىنى چوڭقۇر چۈشەنگەنلىكىنىڭ نەتىجىسى بولۇپ، ئەينى زاماندىكى تەرەققىپەرۋەر ۋە ئىلغار ئىدىيىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ.

شۇنى ئالاھىدە تەكىتلەش زۆرۈركى، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ بۇ داستاندا ئىلىم-پەن ھەم مەدەنىيەتنى يۈكسەلدۈرۈش مەسىلىسى، ئىلىم-پەننىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتىدىكى مۇھىم رولى ئالاھىدە تەكىتلىنىدۇ. يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئىلىم-پەننى ئىگەللەش بىردىن-بىر توغرا يول، ئىنسانلار پەقەت ئىلىم-پەنگە تايانغاندىلا، بەخت-سائادەتكە ئېرىشەلەيدۇ دەپ ھېسابلايدۇ. شۇڭا، ئۇ داستاندا بۇ ھەقتە مۇنداق دەپ يازىدۇ:

ئەسلىسى:

ئوقۇش قادرونى ئوقۇشلۇغ بىلۇر،
بىلىگ ساتسا، بىلگە بىلىگلىك ئالۇر!

تەرجىمىسى:

ئوقۇش قەدرىنى ھەم ئوقۇشلۇق بىلۇر،
بىلىم ساتسا بىلىمنى بىلىملىك ئالۇر!

ئەسلىسى:

بىلىگلىك بىلور ئول بىلىگنىڭ ئاتىن،
بىلىگسىز نەبىلگە بىلىگ ھورمەتىن!

تەرجىمىسى:

بىلىملىك بىلۇر ئول بىلىمنىڭ ئېتىنى،
بىلىمسىز نە بىلۇر بىلىمنىڭ ھورمىتىنى!

ئەسلىسى:

نەگۇ بىلگە تەلۋە بىلىگ قادىرۇر،
بىلىگ قايدا بولسا بىلىگلىگ سالۇر!

تەرجىمىسى:

نەدىن بىلگەي تەلۋە بىلىم قەدرىنى،
بىلىم نەدە بولسا بىلىملىك قاپۇر!

ئەسلىسى:

بىلىگ قادرنىۇ ھەم بىلىگلىگ بىلۇر،
گوھەر قادرنىۇ ھەم گوھەر ئوت بىلۇر!

تەرجىمىسى:

بىلىم قەدرىنى ھەم بىلىملىك بىلۇر،
گوھەر قەدرىنى ھەم گوھەرچى بىلۇر!

بىزگە مەلۇم، دىنىي خۇراپاتلىق ئەۋج ئېلىپ، تەڭرىچىلىك كوز قارىشى ئۈستۈنلۈكنى ئىگەللەپ تۇرۇۋاتقان شارائىتتا، ئىلىم-پەننىڭ ئەھمىيىتىنى شۇنچىلىك دەرىجىدە تەكىتلىگەنلىكىنىڭ ئۆزى ئىلغارلىق بولۇپ، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئىلىم-پەننى راۋاجلاندۇرۇش توغرىسىدىكى ئىدىيىسى يالغۇز ئەينى ۋاقىتتىلا ئەمەس، ھازىرمۇ رىيال ئەھمىيەتكە ئىگە دېيىشكە بولىدۇ. دەرۋەقە، بۇ داستان دەل ئىسلام دىنىنىڭ كەڭ تارقىلىۋاتقان پەيتىدە يېزىلغانلىقى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئاپتورنىڭ ئۆزىمۇ خۇددى كىتابىنىڭ مۇقەددىمىسىدە ئىزھار قىلغىنىدەك ”خەير خىزلىغەر“ (دىنغا ئېتىقات قىلغۇچى) بولغانلىقى تۈپەيلىدىن ئەسەردە روشەن دىنىي كوزقاراشلار مەۋجۇت. تەڭرىگە ئىلتىجا قىلىش، باقى ئالەمدىن پانالىق تىلەش قاتارلىق مەزمۇنلار ئەسەردە خېلى كوپ ئورۇندا تىلغا ئېلىنىدۇ. لېكىن ئۇلار داستانىنىڭ ئىدىيىۋى ئەھمىيىتىنى ھەم بەدىي قىممىتىنى

ئاجىزلاشتۇرالمايدۇ، داستاننىڭ تارىخىي ئەھمىيىتىنى تېخىمۇ يوققا چىقىرالمايدۇ. داستان ئېتىۋارى ۋە ئاپتور دۇنياقارىشىنىڭ چەكلىمىسى سەۋەپلىك تىچ ھەم بەخت-سائادەتلىك غايىۋى جەمىيەت قۇرۇش ئۇمىدىنى ئايرىم ھوكۇمرانلارغا باغلايدىغان خاتالىقتىن ۋە كىشىنى بىخۇتلاشتۇرىدىغان ئەپيۇن-دىنىنىڭ تەسىرىدىن خالى بولالمىسىمۇ، ئەمما ئەسەرنىڭ ئومۇمى ئىدىيىسىدە خەلق ئاممىسىنىڭ كۇچ-قۇۋۋىتى ۋە ئەقىل-پاراسىتىگە ئىشىنىش، ئىلىم-پەننىڭ جەمىيەت تەرەققىياتىدىكى تۇرتكىلىك رولىنى مەدھىيىلەش يەنىلا ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ.

«قۇتادغۇ بىلىگ»نىڭ بەدىي ئالاھىدىلىگى جەھەتتە توۋەندىكى نۇقتىلارنى كورسىتىش كۇپايە:

بىرىنچى، داستان قاراخانىلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ رىيال تۇرمۇش ۋە يۇكسەك غايىسىنىڭ ئىنكاسى بولۇپ، شائىر يۇسۇپ خاس ھاجىپ گۇزەل ئوبراز، چىرايلىق ئوخشىتىش، جانلىق مەنزىرە تەسۋىرى قاتارلىقلاردىن بەھۇزۇر پايدىلانغان. ئۇيغۇر خەلقى خۇددى باشقا قېرىنداش مىللەتلەرگە ئوخشاشلا تەبەت دۇنياسىنى ۋە يۇرت-ماكانلىرىنى قىزغىن سۇيىدۇ. جۇملىدىن گۇزەل مەنزىرىلەرگە قىزغىن ھەۋەس قىلىدۇ. ئۇلار باھار مەنزىرىسىنى كورگەندە، جانلىرى سۇيۇنۇپ، تەنلىرى يايراپ كېتىدۇ. شائىر كىشىلەرنىڭ تەبەت مەنزىرىسىگە بولغان سۇيۇنۇشىنى توۋەندىكى مىسرالاردا كىشىنى قايىل قىلارلىق دەرىجىدە نامايەن قىلىدۇ:

ئەسلىسى:

قاز ئوردەك قۇغۇقىل قالىقىخ تۇدى،
قاقىلايۇ قاينار يۇقارۇ قوزى.

قايۇسى قوپاركۇر، قايۇسى قونار،
قايۇسى چاپارگور، قايۇسى ئىچەر.

كوكۇش تۇرنا كوكتە ئۇنۇن، ياڭتۇلار،
تىزىلمىش تىپىر تەك ئۇچار يەل كورەر.

ئۇلار قۇش ئۇنىن تۇزدى ئۇندەر ئىشىن،
سىلىق قىز ئوقىرتىك كوكۇل بىرمىشىن.

ئۇنىن ئوتتى كەكلىك كۇلەر قاتغۇرا،
قىزىل ئاغزى قان تەك، قاشى قاپ-قارا.

تەرجىمىسى:

قوق-قوقلىشىپ غاز-ئودەك، قىق-قىقىلىشار تۇتىلار،
قوق-قوقلىشىپ ھەر ياندا ئىگىز ھەم پەس ئۇچىشار.

قاي بىرلىرى ئۇچسا گۇر، قاي بىرلىرى قونىشار،
قاي بىرلىرى ئۇزسە سۇ، قاي بىرلىرى چىپىشار.

كوكۇش تۇرنا ئاسماندا پەرۋاز قىلار، تىك ئۇچار،
كارۋان كەبى تىزىلىپ قاناتىدىن يەل چاچار.

ئۇندەر ئۇلار جۇپتىنى خوشال سايراپ يىنىغا،
چىللىغاندەك گۇزەل قىز يىگىتىنى باغرىغا.

كۇلەر كەكلىك توختىماي ھەۋەس بىلەن قاتغۇرا،
قاندەك قىزىل تۇمشۇغى، قىشى ئۇنىڭ قاپ-قارا.

بۇنىڭدىن باشقا، ئاپتور ئوز پىكرىنى جانلىق ھەم ئوبرازلىق ئىپادىلەش ئۇچۇن، خەلق ماقال-تەمسىللىرىنى دەل جايىدا ئىشلەتكەن، بۇ ئاپتورنىڭ خەلق ئىغىز ئەدەبىياتىنى پىششىق بىلىدىغانلىغىنى كورسىتىدۇ.

ئىككىنچى، داستانىنىڭ تىلى قەدىمىي ئۇيغۇر تىلىنىڭ چىرايلىق ئۇلگىسى بولۇپ، ئاپتور شۇ زامانىدىكى خەلقىنىڭ مەدىنىيەت تەلىۋىنى تولۇق قانائەتلەندۇرەلەيدىغان ئورتاق ئەدەبىي تىلىنى قوللانىغان. داستانىنىڭ تىلى نۇرغۇن يىللار داۋامىدا ئەدەبىي تىل ۋە يىزىق جەھەتتە باشقا تۇركى خەلقلەرنىڭ تىل-يىزىقلىرى تەرەققىياتىغا چوڭ تەسىر كورسەتكەن، 14-ئەسىردىكى ئاتاقلىق ئۇيغۇر شائىرى ئەخمەت يۇگنەكىنىڭ «ھەبەتۇل ھاقايىق» (ھەقىقەت سوغىسى) ناملىق داستانىمۇ «قۇتادغۇ بىلىگ»نىڭ تەسىرى بىلەن يىزىلغان.

ئومۇمەن، بۇ ئەسەر ئىنتايىن كەڭ ئىجتىمائى مەزمۇنلارنى

ئوز ئىچىگە ئالغانلىغى ئۇچۇن، گەرچە بىر بەدىي ئەسەر بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ مەدىنىيەت تارىخىدىكى ئورنى ۋە رولى ئەدەبىيات دائىرىسىدىن ھالقىپ ئوتۇپ، قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى، مەدىنىيىتى ھەم تىلى قاتارلىقلارنى ئۇگىنىش، تەتقىق قىلىشتىكى قىممەت باھالىق تارىخىي ھوججەت ۋە قامۇس بولۇپ قالدى.

«قۇتادغۇ بىلىگ» داستانى توغرىسىدا ئۇزاقتىن بۇيان خىلمۇ-خىل كوز قاراشلار مەۋجۇت بولۇپ كەلدى، تۇركشۇناس مالوپ ئوزىنىڭ 1951-يىلى موسكۋا، لىنىنگرادلاردا نەشر قىلىنغان «تۇرك يىزىغى يادىكارلىقلىرى» دىگەن ئەسىرىدە: "يۇسۇپنىڭ بۇ داستانى دەسلەپ ئەرەپ يىزىغىدا يىزىلىپ، قەشقەردىكى بۇغراخانغا تەقدىم قىلىنغاندا، قەدىمقى ئۇيغۇر يىزىغىغا كوچۇرۇلگەن بولۇشى مۇمكىن" دىگەن پەرەزنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئەمما پاكىتلار داستانىنىڭ قەدىمقى ئۇيغۇر تىلى ۋە ئۇيغۇر يىزىغى بىلەن يىزىلغانلىغىنى ئىسپاتلايدۇ. بۇ نۇقتىنى تووەندىكى ئۇچ جەھەتتە ئىسپاتلاش مۇمكىن:

بىرىنچى، خەلقارادىكى تەتقىقاتچىلارنىڭ تەتقىقاتىغا قارىغاندا، داستان بىر قەدەر ساپ بولغان كونا ئۇيغۇر تىلى بىلەن يىزىلغان. داستانىنىڭ ئەھمىيىتى يالغۇز ئۇنىڭ بەدىي قىممىتىدىلا ئەمەس، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇنىڭ 11-ئەسىردىكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىسىل ئۇلگىسى ئىكەنلىگىدە، 1898-يىلى ئىستامبۇلدا نەشر قىلىنغان مەشھۇر «تۇرك تارىخى» ناملىق

كىتابنىڭ ئاپتورى ئاتاقلىق تۈرك ئالىمى نەجىپ ئاسىم: "تۈرك ئالىمىنىڭ يەنە بىر ئۈچىدا، يەنى قەشقەردە يېزىلغان بۇ ئەسەردە ئەرەبچە، پارسچە بولۇپ ئاران 92 سۆز بار. قالغىنى پۈتۈنلەي ئۇيغۇرچىدۇر" دەپ كۆرسىتىدۇ.

ئىككىنچى، داستان دەرۋەقە ئەرەب، پارس ئەدەبىياتىنىڭ، بولۇپمۇ فىردەۋسى شېئىرلىرىنىڭ ۋە «شاھنامە»نىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭدىكى سۆز-ئىبارىلەر، جۈملىدىن ئاسمان جىسىملىرىنىڭ ناملىرى، ھەتتا بەزى ئابستراكت ئاتالغۇلارمۇ ساپ ئۇيغۇر تىلى ئىبارىلىرىدىن ئىبارەت.

ئۈچىنچى، «قۇتادغۇ بىلىگ»نىڭ ئاپتورى يۈسۈپ خاس ھاجىپ بىلەن زاماندىش بولغان «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ ئاپتورى مەھمۇت قەشقىرى ئۆز ئەسىرىدە ئەينى زاماندا يالغۇز ئۇيغۇرلارلا ئەمەس، بەلكى باشقا نۇرغۇن تۈرك قەبىلىلىرىمۇ ئۇيغۇر يېزىقىنى قوللانغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

تۆتىنچى، 20-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا كۇچاردىن تېپىلغان نۇرغۇن يەر ئاستى يادىكارلىقلىرىنىڭ قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغانلىقى بۇ نۇقتىنى تېخىمۇ ئىسپاتلايدۇ.

ئەمما كىشىنى قاتتىق ئەپسۇسلاندۇرىدىغىنى شۇكى، يولداش زەن يىڭلۇڭ خەنزۇچە «شىنجاڭ ياشلىرى» ژورنىلىنىڭ 1979-يىللىق 7-سانىدا ماقالا ئېلان قىلىپ: "«قۇتادغۇ بىلىگ» ئەرەب يازغۇچىسى ئوبۇلقاسىم فىردەۋسىنىڭ ئەسىرى — «شاھنامە»نىڭ تەرجىمىسى، ئۇنى بەزىلەر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسىنى

قۇرغۇچى ئەسەر قىلىۋالدى" ۋاھاكازا دېگەن دەۋانى كۆتۈرۈپ چىقتى. مەدەنىيەت تاجاۋۇزچىلىرى ئېلىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ مەدەنىي مىراسلىرىغا بۇلاڭچىلىق بىلەن چاڭگال سېلىۋاتقان، لىن بياۋ ۋە "4 كىشىلىك گۇرۇھ"نىڭ ھەر مىللەت ئەدەبىي مىراسلىرىنى خانىۋەيران قىلغان جىنايەتلىرى غەزەپ بىلەن ئەيىپلىنىۋاتقان بۈگۈنكى شارائىتتا، مۇنداق ئىنتايىن بىمەنە ھەم زىيانلىق سەپسەتىنى كۆتۈرۈپ چىققانلىق يالغۇز بىلىمسىزلىك بولۇپلا قالماي، بەلكى تارىخنى بۇرمىلىغانلىق ۋە ھەقىقەتكە كۆز يۇمغانلىق. قەدىمقى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ۋە ئەدەبىياتىنىڭ پولاتتەك پاكىتى بولغان بۇ ئەسەرنىڭ يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئىجادىي ئەسىرى ئىكەنلىكى، ئۇنىڭ قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغانلىقى ۋە خەلقارادىكى ئالىملارنىڭ بۇ ھەقتىكى دەلىل-ئىسپاتلىرى ئىنكارچىلارنىڭ ئاساسسىز كۆزقاراشلىرىنى كۈچلۈك رەت قىلىدۇ.

يولداش ماۋ زېدۇڭ «يەنئەن ئەدەبىيات-سەنئەت سۆھبەت يىغىنىدا سۆزلەنگەن نۇتۇق» دېگەن ئەسىرىدە: "بىز بارلىق ئىسىل ئەدەبىيات-سەنئەت مىراسلىرىغا ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى پايدىلىق نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىنى تەنقىدىي يوسۇندا قوبۇل قىلىپ، ئۇنى ئۆز زامان، ئۆز ماكانىمىزدىكى خەلق تۇرمۇشىدىن ئېلىنغان ئەدەبىيات-سەنئەت خام ئەشيالىرىدىن ئەسەرلەر يارىتىشتا ئەينەك قىلىشىمىز لازىم" دەپ كۆرسەتكەن ئىدى.

«قۇتادغۇ بىلىگ» يالغۇز ئۇيغۇر خەلقىنىڭلا ئەمەس، بەلكى ۋەتىنىمىزدىكى ھەرمىللەت خەلقىنىڭ ئورتاق ئەدەبىي مىراسى. ئەدەبىي مىراسلارغا ۋارىسلىق قىلىش ۋە ئۇنى يېڭىلاش ئەدەبىيات-سەنئەت تەرەققىياتىنىڭ ئوبيېكتىپ قانۇنىيىتى. كىشىلەر پەقەت ئالدىنقىلارنىڭ ئىجادىيىتى ئاساسىدىلا يېڭى ئىجادىيەت پائالىيىتى بىلەن شۇغۇللىنالايدۇ، پۈتكۈل جەمئىيەت تەرەققىياتى شۇنداق بولىدۇ. ئەدەبىيات-سەنئەتمۇ ئۇنىڭدىن مۇستەسنا ئەمەس، ماركسىزملىق تارىخىي ماتېرىيالىزم بىزگە ئەدەبىيات-سەنئەت تەرەققىياتىدىكى ۋارىسلىق قىلىش بىلەن يېڭىلاشنىڭ مۇناسىۋىتىنى، توغرا تونۇشنىڭ نەزەرىيىۋى ئاساسىنى يارىتىپ بەردى. بىز چوقۇم ئىنقىلاۋىي ئۇستازلارنىڭ تەلىمىگە ئەمەل قىلىپ، بارلىق ئېسىل ئەدەبىي مىراسلارغا، جۈملىدىن «قۇتادغۇ بىلىگ» داستانىغا تەنقىدىي يوسۇندا ۋارىسلىق قىلىشىمىز لازىم، شۇنداق قىلغاندىلا، لىن بياۋ ۋە "4 كىشىلىك گۇرۇھ"نىڭ رەزىل جىنايەتلىرىنى ئۈزۈل-كېسىل پىپەن قىلىپ ۋە ئۇنىڭ زەھەرلىرىنى تەل-تۆكۈس تازىلاپ، سوتسىيالىستىك ئەدەبىيات-سەنئىتىمىزنى تېخىمۇ گۈللەندۈرەلەيمىز.

كۈرەشچان يىللارنىڭ زەپەر ناخشىسى

(«كۈرەشچان يىللار» رومانىنىڭ بىرىنچى قىسمى— «تاڭ ئالدىدا»نى ئوقۇغاندىن كېيىن)

ئابلەت ئۆمەر

ئۆزىنىڭ «زەرەپشان بويىدا»، «زەينەپخان شۈجى» قاتارلىق مۇنەۋۋەر ھېكايىلىرى، «قىزىل تاغ باتۇرلىرى» ناملىق رومانى ئارقىلىق كەڭ كىتابخانلارغا تونۇلغان يازغۇچى قېيۇم تۇردىنىڭ «كۈرەشچان يىللار» دېگەن ئۈچ قىسىملىق يېڭى رومانىنىڭ بىرىنچى قىسمى— «تاڭ ئالدىدا» ئامما بىلەن يۈز كۆرۈشتى. بۇ، ئۇيغۇر ھازىرقى زامان پىروزىسىنىڭ كىشىنى خوشال قىلىدىغان يېڭى مۇۋەپپەقىيىتى، جۈملىدىن، ئاپتورنىڭ زور ئىجادىي غەيرەتكە كېلىپ، 4نى زامانىۋىلاشتۇرۇشنى ئىلگىرى سۈرىدىغان تېخىمۇ كۆپ نادىر ئەسەرلەرنى مەيدانغا كەلتۈرۈشكە بەل باغلىغانلىقىنىڭ جانلىق نامايەندىسى. يازغۇچىنىڭ ۋەزىپىسى تۇرمۇشتىكى تۈپ ماھىيەتلىك تەرەپلەرنى بەدىئىي ئوبرازلار ئارقىلىق

جانلىق ۋە تەسىرلىك ئەكس ئەتتۈرۈپ، ئاممىنىڭ ئۆزلىرىنىڭ
تارىخىي بۇرچىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىشىغا ياردەم بېرىشتىن
ئىبارەت. بۇ ۋەزىپىنىڭ ئەھدىسىدىن چىقىش ئۈچۈن، يازغۇچى
ئۆز دەۋرىنىڭ ئىدىيىۋى يۈكسەكلىكىدە تۇرۇپ، رىيال تۇرمۇش-
نىڭ تۈپ ماھىيەتلىك تەرەپلىرىنى تۇتۇۋېلىشقا ھەم ئىپادىلەشكە
ماھىر بولۇشى كېرەك.

يولداش قېيۇم تۇردى «كۆرەشچان يىللار» ناملىق رومانىدا
ئۆزىنىڭ ئۇزاق يىللىق تۇرمۇش تەجرىبىسى، ئىجادىي چىنىد-
قىشى ۋە جاپالىق ئەجىر سىڭدۈرۈشى ئارقىلىق توپلىغان مول
تۇرمۇش ماتېرىياللىرى ئاساسىدا، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ دېموكراتىك
ئىنقىلاپ دەۋرىدە بېسىپ ئۆتكەن ئەگرى-توقاي، جاپا-مۇشەق-
قەتلىك، ئەمما شانلىق مۇساپىسىنى كەڭ سۈرەتلەپ، جۇڭگو
كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە، ئىتتىپاقلىشىپ كۈرەش
قىلىپ، ئازاتلىققا ئېرىشكەنلىكى ۋە ئازاتلىقتىن كېيىن قەد
كۆتىرىپ، ئۆز تەقدىرىنى قولغا ئېلىپ، داغدام سوتسىيالىزم
يولىغا قاراپ ماڭغانلىقىنى ئەكس ئەتتۈرۈشنى مەقسەت قىلغان.
شۇڭا ئۇ، رومانىنىڭ بىرىنچى قىسمىدا خەلق ئازاتلىق ئىنقىلاۋى-
نىڭ كۈچلۈك تۈرتكىسى ۋە ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلاۋىنىڭ تەسىرى
بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭدا، بولۇپمۇ يەكەن دەرياسى ۋادىسىدا
ياشاۋاتقان جاپاكەش، ئەمگەكچان ھەم باتۇر ئوغۇل-قىزلارنىڭ
ئازاتلىققا بولغان تەشنالىقى ھەمدە ئازاتلىق تېڭىنى كۈتۈۋېلىش
يولىدا ئېلىپ بارغان باتۇرانە كۈرەشلىرىنى؛ مەخسۇتبەگ قاتار-

لىق يەرلىك مۇستەبىت ئەمەلدارلار ۋە قانخور زالىملارنىڭ
گومىنداڭ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمىتىنىڭ ھىمايىسى ئاستىدا قولىدىن
كېتىۋاتقان جەننىتىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن ئەجەل ھودۇقۇ-
شىدا جان تالىشىۋاتقانلىقىنى كونكرېت ۋە جانلىق بەدىي ئوب-
رازلار ئارقىلىق تەسۋىرلىدى.

«كۆرەشچان يىللار» رومانىنىڭ بىرىنچى قىسمى «تاڭ ئال-
دىدا»نى ئوقۇپ چىققاندىن كېيىن، ئۇنىڭدىكى مول مەزمۇنلۇق
مۇرەككەپ ۋەقەلەر، رەڭگا-رەڭ گۈزەل مەنزىرىلەر، خۇددى
تۇرمۇشنىڭ ئۆزىدىكىدەك تىرىك شەخسلەر ھەم ئۇلارنىڭ كىشى
قەلبىنى تىترىتىدىغان سەرگۈزەشتىلىرى، چىرايلىق، راۋان ھەم
يېقىملىق تەسۋىرلەر مېنى ئۆزىگە چوڭقۇر جەلپ قىلدى.

ھەممىگە ئايانكى، ئەدەبىيات — رىيال تۇرمۇشنىڭ ئىنكاسى،
ئىجتىمائىي تۇرمۇش بولمىسا، ئەدەبىي ئىجادىيەتمۇ بولمايدۇ. بۇ
رومان شىنجاڭ خەلقىنىڭ ئازاتلىق ھارپىسىدىكى رىيال تۇرمۇش
ۋە كۈرىشىنىڭ جانلىق ئىنكاسى. شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر خەلقى
مەملىكىتىمىزدىكى باشقا ئاز سانلىق مىللەت خەلقلىرىگە ئوخشاش
تارىختىن بۇيان ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ قاتمۇ-
قات زۇلمى ئاستىدا ئۆز ئەركىنلىكىدىن مەھرۇم بولغان ھالدا،
مىسلىسىز ئازاپ-ئوقۇبەتلەرنى تارتىپ كەلگەن، گومىنداڭ ئىس-
تىبداتچىلىرى خالىغانچە زورلۇق-زومبۇلۇق قىلىپ، كەڭ ئۇيغۇر
ئەمگەكچىلىرىنى ۋەھشىلىك بىلەن دەپسەندە قىلغان، يەرلىك
فېئودال-پومېشچىكلار ھەممە جايدا ئۆزى بەگ-ئۆزى خان

بولۇۋېلىپ، دېخانلارنىڭ قان-تەرىنى خالىغانچە شورىغان. ئەزگۈچى سىنىپلارنىڭ رايىغا بېقىپ خىلمۇ-خىل پەتىۋالارنى ئويدۇرۇپ چىققۇچى بىر ئوچۇم دىنىي مۇتەئەسسىپلەر ئەمگەكچى خەلقنى مەنىۋى جەھەتتىن تېخىمۇ بىخوتلاشتۇرۇشقا ئۇرۇنغان. ئۆزئارا باغلانغان بۇ چىلبۆرىلەرنىڭ قاتمۇ-قات زۇلمىغا تاقەت قىلالمىغان نامرات دېخانلار، زۇلۇمغا قارشى تۇرۇش، نىجاتلىققا ئېرىشىش يۈزىسىدىن قوزغىلىپ، خەلق ئازاتلىق كۈرىشىنى قانات يايدۇردى. 1944-يىلى ئىلى، تارباغاتاي، ئالتاي ۋىلايەتلىرىدە جۇڭگو يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلاۋىنىڭ بىر قىسمى بولغان ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلاۋى پارتلاپ، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە كۈچلۈك زەربە بەردى. بۇ جەنۇبىي شىنجاڭغىمۇ زور تەسىر كۆرسەتتى. مانا شۇنداق ئىنقىلاپ بورانلىرىنىڭ تۈرتكىسى ۋە ئىلھامى ئاستىدا، زەرەپشان ئوغۇل-قىزلىرى ئۇزاقتىن بېرى كۆكسىگە سىغدۇرالماي كېلىۋاتقان قەھرى-غەزىۋىنى كۈچكە ئايلاندۇرۇپ، زەنجىر-كىشەنلەرنى پاچاقلاپ تاشلاپ، ئازاتلىق تېڭىنى كۈتۈۋېلىش يولىدا بىر قاتار جەڭ ناخشىلىرىنى ياڭراتتى.

ئۇلار پۈتۈن مەملىكىتىمىزنىڭ ئازات بولۇش ھارپىسىدا تۇرغان زور ياخشى ۋەزىيەتى ئاستىدا، كەسكىن كۈرەشلەرنى قانات يايدۇرۇپ، شۇ ئارقىلىق شىنجاڭغا يۈرۈش قىلغان خەلق ئازاتلىق ئارمىيىسىگە يېقىندىن ماسلىشىپ، ھەقىقىي ئازاتلىقنى قولغا كەلتۈرۈپ، يېڭى، گۈزەل ۋە بەختىيار ھاياتقا قەدەم قويدى.

گەرچە روماندا يەكەن دەرياسى ۋادىسىدىكى قەيسەر ئوغۇل-قىزلارنىڭ سەرگۈزەشتىلىرى يېزىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدا شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقىنىڭ ئازاتلىق تېڭىغا بولغان تەشنالىقى ۋە ئۆز تەقدىرىگە ئۆزى خوجا بولۇش يولىدا ئېلىپ بارغان داغدۇغىلىق كۈرەشلىرى ئىخچاملاشتۇرۇلۇپ، شىنجاڭ خەلقىنىڭ ئورتاق ئارزۇسى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

شۇنىڭ ئۈچۈن، رومانىنىڭ ئەڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكى شىنجاڭنىڭ ئاشۇ بىر پۈتۈن تارىخىي دەۋردىكى ئىجتىمائىي رىياللىقىنى ساداقەتلىك بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈپ، ئازاتلىق ھارپىسىدىكى ”ھەممە يەر قان-زەرداپ ھەم ئاھ-پەريات بىلەن تولغان، ھەممە دەرتمەنلەرنىڭ قەلبىنى قەھرى-غەزەپ قاپلىغان“ تارىخىي چىنلىقنى جانلىق كۆرۈنۈش، تىپىك ئوبراز ۋە كۆركەم بەدىئىي تىل ئارقىلىق يورۇتۇپ بېرەلىگەنلىكىدە. ئەدىبىي ئەسەردە يازغۇچىنىڭ تۇرمۇشنى قانچىلىك ئىخچاملىشى، تىپىكلەشتۈرۈشى ھەم بەدىئىي توقۇلما قىلىشىدىن قەتئىي نەزەر، ئۇنىڭ ئۆزى كىتاپخانلار تەرىپىدىن خۇددى رېئال تۇرمۇشتىكى ئەينەن ئەھۋالنىڭ بىر قىسمى، دەپ ئېتىراپ قىلىنىشى ۋە كىتاپقا چوڭقۇر چۆككىنىدە شۇ تۇرمۇشنى ئۆز بېشىدىن كەچۈرۈۋاتقاندەك ھېسسىياتقا ئىگە بولۇشى لازىم. «كۈرەشچان يىللار»نىڭ بىرىنچى قىسمى «تاڭ ئالدىدا» ئوقۇغۇچىلاردا ئالدى بىلەن ئاشۇنداق تەسىرات پەيدا قىلىدۇ.

شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، ئەدەبىياتنىڭ چىنلىقى

تۇرمۇشنى راستچىللىق بىلەن ئىپادىلەشتىلا ئەمەس، بەلكى تۇرمۇشنىڭ تۈپ ماھىيىتىنى ئېچىپ بېرىشتە، تۇرمۇشنىڭ تۈپ ماھىيىتى تۇرمۇشتىكى خىلمۇ-خىل كىشىلەرنى، تۇرمۇشتىكى ئىجابى شەخسلەر بىلەن سەلبى شەخسلەرنى، يورۇقلۇق بىلەن قاراڭغۇلۇقنى، ئىلغارلىق بىلەن قالاقلىقنى، ئاساسلىق تەرەپ بىلەن ئاساسلىق بولمىغان تەرەپنى ئۆزئارا سېلىشتۇرۇپ، تۇرمۇشتىكى شەخسلەرنىڭ قارىمۇ-قارشىلىقى ۋە زىددىيىتىنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق ئېچىپ بېرىلىدۇ.

شۇنىڭ ئۈچۈن، رومانىنىڭ يەنە بىر مۇھىم ئالاھىدىلىكى ئۇنىڭدا يالغۇز يۇقۇرقىدەك تۇرمۇشنىڭ تۈپ ماھىيىتىنى ئېچىپ بېرىدىغان تىپىك ۋەقە تەسۋىرلىنىپلا قالماستىن، بەلكى ئاشۇ تىپىك شارائىت ئىچىدىكى تىپىك پېرسوناژلار ئوبرازىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك يارىتىلغانلىقىدا، بۇ مەسىلىنى ئېنىق چۈشىنىش ئۈچۈن، ئەسەردىكى بەزى مۇھىم پېرسوناژلار ئۈستىدە بىر-بىرلەپ توختىلىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ.

ئەسەرنىڭ باش قەھرىمانى ئالماس قامەتلىك ھەم جىگەرلىك يېزا يىگىتى، ئاتا-بوۋىسىدىن تارتىپ مەخسۇتبەگكە قۇل سۈپىتىدە ئىشلەپ كەلگەن نامرات يالالانما دېخاننىڭ ئوغلى. ئۇ بالىلىق دەۋرىدىن باشلاپلا خۇددى باشقا جاپاكەشلەرنىڭ باللىرىغا ئوخشاش پاجىئەلىك سەرگۈزەشتىلەرنى باشتىن كەچۈرۈشكە مەجبۇر بولىدۇ. ئالماس مەكتەپتە ئاسىم ئەپەندىنىڭ ئىنقىلاۋىي تەربىيىسىنى ئالغاندىن كېيىن ئىنقىلاپقا كۈچلۈك

ئەقىدە باغلاپ، ئىنقىلاپ قىلىش يولىغا قەدەم قويىدۇ. ئۇ بارغانسېرى قەتئىي ۋە سالماق ئىنقىلاپچى بولۇپ يېتىشىپ، دېخانلارنى ئۆز ئەتراپىغا ئۇيۇشتۇرالايدىغان ۋە ئۇلارغا يېتەكچىلىك قىلالايدىغان ماھارەتلىك ھەم باتۇر جەڭچى بولۇپ يېتىشىدۇ. ئۇ قانخور زالىملارغا بولغان چوڭقۇر سىنىپىي ئۆچمەنلىكى، سىنىپىي قېرىنداشلىرىغا بولغان مېھرى-مۇھەببىتى، ھېچنەرسىدىن قورقمايدىغان ئەر يۈرەكلىكى بىلەن كىشىلەرنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولىدۇ. روشەنكى، ئالماس ئازاتلىق تېڭىغا تەشنا بولغان ۋە شۇ يولغا جانپىدا قىلىشتىن باش تارتمايدىغان باتۇر يېزا ياشلىرىنىڭ تىپىك ۋەكىلى بولۇپ، ئۇنىڭ ئاڭلىق ئىنقىلاپچى بولۇپ يېتىلىشىگە ئۇنىڭ ئۆز بېشىدىن ئۆتكەن بىر-قاتار سەرگۈزەشتىلەر، مەسىلەن: قەشقەرگە مال ئېلىپ بارغاندا ئۇچراشقان دۈڭ داشى ئىسىملىك خەنزۇ ئىنقىلاپچىنىڭ ئىنقىلاۋىي قېرىنداشلىرىنى قۇتقۇزۇش يولىدا قۇربان بولغانلىقى، ئابدىقادىر ئەپەندىنىڭ ئايالى رىزۋان ۋە ئىشچى قۇربانىنىڭ ئىنقىلاۋىي پائالىيەتلىرى، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ گىلاسلىق باغدىكى غالجىرلىشىشلىرى سەۋەپچى بولىدۇ. دېمەك، ئۇنىڭ تىپىك خاراكتېرى ئاشۇ كونكرېت تىپىك مۇھىتتا شەكىللىنىدۇ.

ئاسىم ئەينى ۋاقىتتىكى ئىنقىلاۋىي ۋەتەنپەرۋەر ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنىڭ تىپىك ئوبرازى. ئۇ ئۈرۈمچىدە ئوقۇۋاتقان مەزگىلىدىلا پىشقەدەم كوممۇنىستلارنىڭ تەربىيىسىنى ئېلىپ، ئىنقىلاۋىي پائالىيەتلەرگە ئاكتىپ قاتنىشىدۇ، ئۇ ئوقۇش پۈتتۈرگەن-

دىن كېيىن، مەكتەپ رەھبەرلىكى ئۇنى "گۇمانلىق ئۇنسۇر" دەپ ھىساپلاپ، زەرەپشان بويىغا سۈرگۈن قىلىدۇ. ئۇ ئىلغار ئىدىيىنىڭ تەسىرى، زالىملارنىڭ زۇلمى ئاستىدا، ئاستا-ئاستا ھەقىقەتنى تونۇپ، ئەركىنلىك ۋە ئازاتلىق يولىدا كۈرەشكۈچى ۋە بۇ كۈرەشكە يېتەكچىلىك قىلغۇچى قەيسەر ئىنقىلاپچى بولۇپ يېتىشىدۇ. ئاسىم ئەينى ۋاقىتتىكى ئۆز ھاياتىنىڭ خەۋپ-خەتىرىگە پىسەنت قىلماي، مىڭلىغان، مىليونلىغان ئەمگەكچىلەرنىڭ قەلبىگە ئىنقىلاپ ئوتىنى ياققان سانسىز قەھرىمانلارنىڭ بىرى. شۇنداقلا، ئۇ خەلق ئارىسىغا ئىلىم-مەرىپەتنىڭ نۇرىنى تارقىتىپ، غەپلەتتە ياتقان مەزلۇملارنى ئۇيقۇدىن ئويغىتىپ، مەخسۇتبەگدەك قان ئىچەر زالىملارغا، ئەلۋەك سوپىدەك يالاقچى زىيالىلارغا قارشى تىنىمۇ-تىنىغ كۈرەش قىلىشقا ئىلھاملاندۇرغۇچى ئوت يۈرەك جەڭچى. ئاپتور ئاسىمنىڭ ئوبرازىنى شۇنچىلىك جانلىق ۋە تەسىرلىك ياراتقانكى، كىشىلەر كىتاپنى ئوقۇپ بولغاندىن كېيىنمۇ خېلى ۋاقىتلارغىچە ئۇنى يادىدىن چىقىرالمايدۇ. ئاسىم كىتاپنىڭ ئاخىرىدا ئالماس قاتارلىق سەپداشلىرىغا ئۆزىنىڭ پۈتۈن ئارزۇسى يىغىنچاقلانغان "پارتىيىنى تېپىڭلار!" دېگەن بىر جۈملە سوزىنى ۋەسىيەت قىلىپ قالدۇرۇپ، شەرەپ بىلەن قۇربان بولىدۇ. ئەمما بۇ ئىنقىلاۋىي قۇربان ئاسىمنىڭ ئوبرازى كىشىلەرنىڭ قەلبىدە خۇددى ھەيۋەت مۇناردەك مەڭگۈ قەد كوتىرىدۇ.

ئىبلىقۇل خۇددى ئالماسقا ئوخشاشلا جىگەرلىك، بەردەم،

زەردىسى بار يىگىت. شانىياز بولسا، كوزلىرىدە ھەمىشە غەزەپ قايناپ تۇرىدىغان، تومۇردەك چىڭ يىگىت. بۇ ئىككى ئوبراز جەمىيەتنىڭ ئەڭ تۆۋەن تەبىقىسىدىن كېلىپ چىققان، زالىملاردىن ئىنتىقام ئىلىش يولىدا ئوت بولۇپ يانغان، ھەرقانداق خېيىم-خەتەردىن قورقمايدىغان يېزا ياشلىرىنىڭ تىپىك ۋەكىلى بولۇپ، ئۇلار ئىنقىلاپنىڭ يېزىدىكى تايانچ كۈچلىرىدۇر. ئاپتور بۇ ئىككى پېرسوناژنىڭ ئىچىدە ئىبلىقۇلنىڭ ئوبرازىنى گويا ھاياتتىكى تىرىك ئادەملەردەكلا جانلىق ياراتقان.

"—..... مەن جاندىن جاق تويدۇم، — دېدى ئۇ كوزلىرىدىن ئوت چاچراتقان ھالدا، — سەككىز-ئون يېشىدىن بۇيان مەخسۇتبەگنىڭ ئۆيىدە ئىت-ئىشەكنىڭ ئورنىدا ئىشلىدىم، ئۈستۈم ئىلىڭغۇدەك كىيىم، قوسىقىم تويغۇدەك ئاش-نان كورگىنى يوق. دادام بىلەن ئىنىمنىڭ بەگ قولىدا قانداق ئېچىنىشلىق ئۆلگەنلىكىنى سىلەر كوردۇڭلار... مەن ئاللىقاچان ئۆز-ئۆزەمگە قەسەم بەردىم، بەگنىڭ قارنىنى يېرىۋەتمەي قويمايمەن. ئالدىمنى توسماڭلار، بۇ جادۇقىڭراق ئۈستۈرىدەك ئىتتىك بولدى، مەن بۈگۈنلا بەگنى 'ۋاچ' قىلىپ چاناپلا كاللىسىنى تېنىدىن جۇدا قىلىپ پۇخادىن چىقىمەن....."

يازغۇچى ئىبلىقۇلنىڭ ئوبرازى ئارقىلىق شەخسىي ئىنتىقام ئىلىش بىلەن مەسىلە ھەل بولمايدىغانلىقىنى، پەقەت ئۇيۇشۇپ، پەم-پاراسەت بىلەن كۈرەش قىلغاندىلا، ئىنقىلاپنىڭ غەلبىسىنى قولغا كەلتۈرگىلى بولىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ.

رومانىدىكى يەنە بىر ئۇنتۇلماس پېرسوناژ ئېلىشا بولۇپ، ئاپتور قويۇق مىللىي تۈس ئالغان بۇ ئوبرازنى خېلىلا مۇۋەپپەقىيەتلىك ياراتقان. ئېلىشادەك كىشىلەر ئەينى ۋاقىتتا شىنجاڭنىڭ ھەممە يېرىدە بولۇپ، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئوتلۇق قەلبى، ياڭراق سازى ۋە جەڭگىۋار ناخشا-قوشاقلىرى ئارقىلىق باي-بەگلەرنىڭ ئىپلاس ئەپتى-بەشىرىسىنى پاش قىلىپ، خەلقنى ناھەقچىلىققا ۋە زۇلۇمغا قارشى كۈرەش قىلىشقا رىغبەتلەندۈرەتتى. شۇ سەۋەپتىن، ئۇلارنىڭ چوڭقۇر مەنىلىك ۋە قىزىقارلىق ناخشا-قوشاقلىرى كىشىلەر ئارىسىدا ئۇزاق زامانلارغىچە يادلىنىپ، ئېلىشادەك خەلق سەنئەتكارلىرى ئەمگەكچى خەلقلەرنىڭ چوڭقۇر ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولۇپ كەلدى.

يازغۇچى رومانىدا يوقۇرقىلاردىن تاشقىرى يەنە بىرقانچە ئىجابىي پېرسوناژنىڭ يارقىن ئوبرازىنى يارىتىپ، ئەينى ۋاقىتتىكى رېئاللىقنى ھەر تەرەپلىمە ئەكس ئەتتۈرۈشكە تىرىشتى. بۇلار: توختاخۇن، سارىخان ئانا، بايىز خالۋاپ، مەشرەپ، جۇما، سالمان، قىسمەت چورۇق، لەيلىگۈل، ئانار ۋە باشقىلار بولۇپ، گەرچە ئۇلارنىڭ تەقى-تۇرقى، مىجەز-خۇلقى، كەچمىش-كەچۈرمىشى ئوخشاش بولمىسىمۇ، تەقدىرى ئاساسەن ئوخشاش بولغان، بىرنىيەت. بىرمەقسەتتە ئىنقىلاپ تۇغى ئاستىغا ئۇيۇشقان تايانچ كۈچلەردۇر. ئۇلارنىڭ ئىندىۋىدۇئال خۇسۇسىيەتلىرى ئاپتور تەرىپىدىن ئىنچىكىلىك بىلەن سىزىپ بېرىلگەچكە، كىتاپخانلارنىڭ كۆز ئالدىدا خۇددى كىنو ئېكرانىدا كۆرۈنگەندەك روشەن گەۋدىلىنىپ تۇرىدۇ.

رومانىدا بىرنەچچە سەلبىي پېرسوناژلار ئوبرازى يارىتىلغان بولۇپ، ئاپتور ئۇلارنى ئازاتلىق ھارپىسىدىكى مۇرەككەپ ۋە كەسكىن سىنىپىي كۈرەش ئىچىدە تەسۋىرلىگەنلىكتىن، ئەينى ۋاقىتتىكى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنى ئىپادىلەشتە ئالاھىدە مۇھىم رول ئوينايدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە مەخسۇتبەگ ئوبرازى بىر قەدەر گەۋدىلىك. ئۇ ئازاتلىقتىن ئىلگىرىكى شىنجاڭ يېزىلىرىدىكى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى مۇستەبىت ھوكۇمرانلارنىڭ تىپىك ۋەكىلى بولۇپ، ئۇنىڭ مۇدھىش تەلەتى، تويىماس نەپسى ۋە ھەرقانداق نومۇس، ئىنساپ دېگەننى بىلمەيدىغان جاھىل تەبىتى ئاپتور تەرىپىدىن چوڭقۇر ئېچىپ بېرىلگەن.

”ھوكۇمەت ئەمرى، قانۇن دېگەن نىمە؟ بۇ، مەن ۋە مېنىڭ ئاغزىمدىن چىققان سۆز، قالغىنى ئىككى پۇل...“، ”مېنىڭ ئالدىمدىن نەچچە ھوكۇمەت ئۆتتى.... زەرەپشان مېنىڭ قولۇمدا بولسىلا، ھوكۇمەت دېگەن ئالقىنىمدا...“ دەيدۇ ئۇ مەمەدانىلىق بىلەن. ئۇ فېئودال مۇستەبىتلىك تۈزۈمنىڭ جاھىل قوغدىغۇچىسى. يازغۇچى ئۆتمۈش جەمىيەتتىكى زالىم بايلار ۋە مۇستەبىت ھوكۇمدارلاردا بولىدىغان ھەممە شۇملۇق، چىرىكلىك، يىرتقۇچلۇق، نومۇسسىزلىق ۋە مۇستەبىتلىك خاراكتېرلارنى سەلبىي ئوبراز بولغان مۇشۇ مەخسۇتبەگكە مۇجەسسەملەشتۈرگەن. ئاپتور مەخسۇتبەگنىڭ ئوبرازى ئارقىلىق كىشىلەرنىڭ فېئوداللىق ئەكسىيەتچىل تۈزۈمگە بولغان چوڭقۇر ئۆچمەنلىكىنى

قوزغاپ، ئېكسپلاتاتسيه قىلغۇچى سىنىپلارنىڭ مۇقەررەر مەغلۇپ بولىدىغانلىقى، ئېزىلگۈچى ئەمگەكچىلەرنىڭ جەزمەن غەلىبە قازىنىدىغانلىقىدىن ئىبارەت ھەقىقەتنى كورسىتىپ بېرىدۇ.

روماندا پاسار بەگ، جاڭ تۇەنجاڭ، جۇيىڭجاڭلار بەلگىلىك سەھىپە ئاجرىتىلىپ تەسۋىرلەنگەن بولۇپ، ئۇلار ئەكسىيەتچىل گومىنداڭ ھوكۇمىتىنىڭ ھەربى، مەمۇرى ھوقۇقىنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋالغان زالىم ئەمەلدارلارنىڭ تىپىك ۋەكىللىرى. جاڭ تۇەنجاڭ، جۇيىڭجاڭلار — يەرلىك بەگ-بايلارنى قانتى ئاستىغا ئېلىپ، بۇلاڭ-تالاڭ قىلىش بەدىلىگە مال-دۇنيا توپلاپ، ئەيش-ئىشرەت سۇرىدىغان بىر ئوچۇم لۇكچەكلەر ۋە قاراقچىلار. قاسىم دوغا، ئەيسا پاششاپلار بولسا، بايلارنىڭ يالىغىنى يالاپ، ئۇلارغا خوشامەت قىلىش ۋە ئۇلارنىڭ كەتمىنىنى چېپىش ئارقىلىق تويماس نەپسىنى قاندۇرۇش كويىدا يۇرىدىغان نومۇسسىز مالايلار. بۇلارنىڭ ئىچىدە شاتۇر دوغىنىڭ ئوبرازى ئالاھىدىرەك يارىتىلغان بولۇپ، ئۇ خوجايىنىغا ئاڭسىز ئەگەشكەن، ئويغانمىغان، ئەمما قۇتقۇزۇۋېلىشقا بولىدىغان بىر شەخس.

يازغۇچى روماندا يەنە دىنىي تونغا ئورىلىۋالغان بىر ئوچۇم ئەكسىيەتچىلەر ۋە دىنىي مۇتەئەسسىپلەرنىڭ ئوبرازىنىمۇ ئۇنۇملۇك ياراتقان. بۇلارنىڭ كوپچىلىگى ئەمگەكچى خەلقلەرنىڭ قان-تېرى بەدىلىگە راھەت-پاراغەتتە ياشىغۇچى پارازىتلار. بولۇپمۇ كوك كوز ئابدۇللا داموللىغا ئوخشاش ئەكسىلئىنقىلاپچىلار ئۆزلىرىنىڭ مەغلۇبىيىتىگە تەن بەرمەي، ئەكسىيەتچىل كۈچلەر بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، ئازاتلىق تېڭىنىڭ پاتراق يېتىپ كېلىشىگە توسقۇنلۇق قىلىدۇ. گەرچە، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ئىمام خاتىپتەك ئادالەت ئۇستىدە بىر-ئىككى ئېغىز راست سوزلەيدىغان كىشىلەر بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ھەقىقانى سوزلىرى ئەكسىيەتچىل ھوكۇمرانلار ۋە دىنىي مۇتەئەسسىپلەرنىڭ قورشاپ ھۇجۇم قىلىشى ھەم رەت قىلىشىغا ئۇچرايدۇ. ياسىن شاڭخەيدەك ئىشىنىڭ يولىنى بىلىدىغان، سىپايى ۋە ھىلىگەر سودىگەرلەر خەلقىنىڭ مال-مۇلكىنى گويا غازاڭدەك سىرىۋېلىپ، خەلقىنىڭ يىلىكىنى ئۇستىلىق بىلەن شورايدۇ. ئۇنىڭ ئاكىسى ھىسامىدىن داموللا بىلەن ئىنىسى مەخسۇتبەگنىمۇ تورغا چۇشۇرۇشى "بىر تۇخۇمدىن تورەلگەن ئۇچ چايان" ئىچىدە ئۇنىڭ تېخىمۇ زەھەرلىك چايان ئىكەنلىگىدىن ئىشارەت بېرىدۇ. رومانىدىكى ئەلۋەك سوپى ئوبرازى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ يالاقچى زىيالىلىرىنىڭ ئوبرازى بولۇپ، مەكتەپلەردە فاشىستىك دىكتاتۇرا يۇرگۈزىدىغان قول-چوماقلارنىڭ ھەم پۇلغا سېتىلغان رەزىل ئىشپىيونلارنىڭ تىپىك ۋەكىلىدۇر.

يۇقۇرىدىكى قىسقىچە تەھلىلدىن مەلۇم بولىدىكى، ئاپتور ئۆز روماندا ھەر ساھە، ھەرقايسى تەبىقىغە مەنسۇپ بولغان خىلمۇ-خىل پېرسۇناژلارنىڭ ئوبرازىنى تەسىرلىك، جانلىق ۋە

بىر قەدەر مۇكەممەل ياراتقان بولۇپ، رومانىنىڭ بۇ جەھەتتىكى ئارتۇقچىلىقى يازغۇچىنىڭ تۇرمۇشقا چوڭقۇر چۆكۈپ، خىلمۇ-خىل كىشىلەرنىڭ تۇرمۇش ئالاھىدىلىكى ۋە مىجەز-خۇلقىنى قېتىقىنىپ ئۆگەنگەنلىكى ۋە بۇ جەھەتتە چوڭقۇر مۇلاھىزە يۈرگۈزۈپ، جاپالىق ئەجىر سىڭدۈرگەنلىكىنىڭ مەھسۇلى.

رومانىنىڭ يەنە بىر گەۋدىلىك ئالاھىدىلىكى ئۇنىڭدا ئۇلۇغ جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ بىرقىسمى بولغان ۋە بۈيۈك ۋەتىنىمىزنىڭ "ناخشا-ئۇسۇل ماكانى" ھېساپلانغان شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىجتىمائى شارائىتى، پسىخىك ھالىتى، ئۆرپ-ئادىتى ۋە ئۆزىگە خاس تۇرمۇش ئالاھىدىلىكى خۇددى كىنو لېنتىسىدەك ئېنىق، جەڭ ناخشىسىدەك تەسىرلىك ھالدا تەسۋىرلەنگەنلىكىدە، ئىككىنچى تۈرلۈك سۆز بىلەن ئېيتقاندا، ئەسەرنىڭ مىللىي تۈسكە ۋە مىللىي خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغانلىقىدا. ئەدەبىيات تۇرمۇشنى ئوبراز ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈرىدىغان ئاڭ فورمىسى بولغانلىقتىن، ئۇنىڭ مىللىي ئالاھىدىلىكى ئۇنىڭدىكى پىرسوناژنىڭ خاراكتېرىدا شۇ مىللەتكە خاس ئۆزگىچىلىكنىڭ بار-يوقلۇقىدا ئىپادىلىنىدۇ، چۈنكى ھەرقايسى مىللەت يازغۇچىلىرى ئۆز ئەسەرلىرى ئۈستىدە ئوبرازلىق تەپەككۇر يۈرگۈزگەندە، ئۇلارنى بەلگىلىك مىللەتنىڭ شۇ دەۋردىكى ۋەكىلى سۈپىتىدە يارىتىپ، ئۆزىگە خاس مىللىي روھنى سىڭدۈرىدۇ. شۇنداق قىلغاندىلا، بەدىي ئەسەردىكى پىرسوناژلار خۇددى گېگىل ئېيتقاندەك "مۇشۇ بىر شەخس" بولالايدۇ. ئىنقىلاۋىي

داھىلار ۋە ئۇستازلارنىڭ ئەدەبىيات-سەنئەتنىڭ مىللىي ئالاھىدىلىكىگە ئەزەلدىن زور ئېتىۋار بېرىپ كەلگەنلىكىنىڭ سەۋەبىمۇ دەل شۇ يەردە. «كۆرەشچان يىللار» رومانىنىڭ بىرىنچى قىسمى «تاڭ ئالدىدا» دىكى ئىجابى ۋە سەلبى پىرسوناژلارنىڭ خاراكتېرىدا مۇنداق مىللىي ئالاھىدىلىك ئېنىق ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ.

شۇنى ئەسكەرتىش زۆرۈركى، ئەدەبىي ئەسەردىكى مىللىي خاراكتېر زامان ۋە ماكاندىن خالى بولغان ياكى سىنىپتىن ئۈستۈن تۇرىدىغان ئابستىراكت نەرسە بولماستىن، بەلكى شۇ مىللەتنىڭ "تۇرمۇش شارائىتىنىڭ ئىنكاسى"، "مىللىي يازغۇچىنىڭ ئۆزىنى ئوراپ تۇرغان شارائىت توغرىسىدىكى تەسىراتىنىڭ جەۋھىرى". ھەرقايسى مىللەتنىڭ تارىخىي ئەنئەنىسى بىلەن رىيال تۇرمۇشىنىڭ ئۆزى مىللىي خۇسۇسىيەتنىڭ بىرقىسمى. ئەگەر يازغۇچى ئاشۇ مىللەتنىڭ ئىجتىمائى تۇرمۇشىدىكى مەلۇم ماھىيەتلىك تەرەپلەرنى توغرا ئىگەللەپ، شۇ مىللەتنىڭ تۇرمۇشىنى چىنلىق بىلەن گەۋدىلەندۈرۈپ، مۇھىمى بەلگىلىك باسقۇچتىكى شۇ مىللەتنىڭ تەقدىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان زور ئىجتىمائى مەسىلىلەرنى يورۇتۇپ بېرەلىسە، ئۇنىڭ ئەسىرى روشەن مىللىي ئۇسلۇپقا ئىگە ئەسەر بولالايدۇ. يولداش قېيۇم تۇردىنىڭ «كۆرەشچان يىللار» ناملىق رومانىدا 1949-يىلدىن 1955-يىلغىچىلىك بولغان دەۋر ئىچىدە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىجتىمائى تەقدىرى ۋە ھاياتىدا يۈز بەرگەن تارىخىي خاراكتېرلىق زور ئۆزگىرىشلەر تەسۋىرلەنگەنلىكتىن،

بۇ تەلەپكە تامامەن ئۇيغۇن كېلىدۇ.

ئەدىبىي ئەسەرنىڭ مىللى تۇسىنى گەۋدىلەندۇرۇشنىڭ بىرقىسمى بولغان مەنزىرە تەسۋىرى بىلەن ئۆرپ-ئادەت تەسۋىرى پېرسوناژلارنىڭ مىللى پسىخىك هالىتى ۋە مىللى ئۆزگىچىلىگىنى شەكىللەندۇرۇشنىڭ مۇهىم ئامىلى. ئاپتور «كۆرەشچان يىللار» رومانىنىڭ بىرىنچى بابىدا مۇنداق مەنزىرە تەسۋىرى بېرىدۇ:

”كوئېنلۇن ئېتىگىدە يەكەن دەرياسى دولقۇنلىنىپ ئاقىدۇ. بىپايان قار-مۇزلۇق چوققىلاردىن باشلانغان بۇ ئەزىم دەريا ۋاقىراپ تۇرغان كۈمۈش لېنتىدەك ياپ-يېشىل بوستانلىق يەكەن ۋادىسىنى، مۇنبەت دولان تۈزلەڭلىگىنى ۋە مەشهۇر تەكلىماكان قىرغاقلىرىدىكى سانسىز قۇم بارخانلىرىنى كېسىپ ئۆتۈپ، تارىم دەرياسىغا قۇيۇلىدۇ.“

رومانىنىڭ مىللى ئالاهىدىلىگى ئۇنىڭ تىلىدا، يەنى ئاپتور تىلى بىلەن پېرسوناژ تىلىدا، ئۇيغۇر تىلىدىكى دەل، ئېنىق، راۋان ۋە ئوبرازلىق تىل ئىبارىلىرىنى قوللانغانلىغىدىمۇ كۆرۈنىدۇ. ئاپتور ئۆز رومانىنىڭ تىلىغا ئالاهىدە ئەجىر سىڭدۈرگەنلىگى، ماجاز، ئوخشىتىش، مۇبالىغە قىلىش قاتارلىق ۋاستىلەردىن ئورۇنلۇق پايدىلانغاندىن تاشقىرى، تەسۋىرىي بايان، دىالوگ ۋە ماقال-تەمسىللەرنىمۇ بەهوزۇر ۋە دەل جايىدا قوللانغانلىغى ئۈچۈن، كىتاپخانلار كىتاپنى ئوقۇۋېتىپ، خۇددى ئۇنىڭدىكى پېرسوناژلارنىڭ ئۆزىنى كۆرۈۋاتقاندەك، ئاۋازىنى

ئاڭلاۋاتقاندەك بولىدۇ.

ئاپتور روماندا كېلىپ چىقىشى، سەرگۈزەشتىسى، ئىجتىمائىي ئورنى ئوخشاش بولمىغان پېرسوناژلارنىڭ هەرقايسىسىنى ئۆز لايىغىدىكى تىل بىلەن سۆزلەتكەنلىگى ئۈچۈن، هەرقايسى پېرسوناژلارنىڭ ئىندىۋىدۇئال خۇسۇسىيەتلىرى بىرقەدەر روشەنلەشكەن.

”— مەيلى نىمە بولسا بولسۇن، ئېلىشىمىز! — دېدى ئالماس زەربە بىلەن، — يا ئۆلۈم، يا كۆرۈم، باشقا كەلگەننى كۆرىمىز!......

ئاسىم دوستلارچە يېقىملىق ۋە سالماقلىق بىلەن:

— شۇنداق، لېكىن باشقا كەلگەننى كۆرىمىز ئەمەس، بەلكى پاراسەت بىلەن كۆرەش قىلىپ، ئازاتلىق كۈنلىرىنى كۈتۈۋالىمىز، — دېدى.“

روشەنكى، بۇ قىسقا دىالوگ ئاسىم بىلەن ئالماسنىڭ ئاڭسەۋىيىسىنىڭ هەم چىنىقىش دەرىجىسىنىڭ ئوخشىماسلىغىنى بىلدۈرىدۇ.

”— هور-پەرىلەر، — دېدى ئۇ قازىكالانغا قاراپ، — ئايدىن چىرايلىق، چولپاندىن نۇرلۇق بولۇپ، سۇ ئىچسە تامىغىدىن كۆرۈنۈپ تۇرارمىش؛ ئەۋرىشىم بەدەنلىرى زىلۋا ياپراقتەك لىغىلداپ، هوسنىدىن غۇنچىنىڭ هىدى كېلىپ، لەۋلىرىدىن ئېپار چېچىپ، ئاغرىقنى ساق، قېرىغاننى ياش قىلارمىش هە، قازاخۇنۇم؟......

— شۇنداق، كورسىلە، نېمە دېگەن ئالىي پەزىلەتلىك، — قازىكالان شۇ گەپنى ئېيتىپ، قۇرۇت يېگەن چىشلىرىنى كورسىتىپ، ئاۋازسىز تىلىقىپ كۇلۇپ كەتتى. ئۇ كۇلگەندە پومپىيىپ چىققان قوساقلىرى موڭگەكلىگەن خوتەكنىڭ ساغرىسىدەك سەكرەيتتى."

ئاپتور بۇ يەردە ئوزىنى پاك ھېساپلايدىغان قازىكالاننىڭ خاراكتېرىغا ماس تىل ئىشلىتىپ، ئۇنىڭ تەبىتىنىڭ ساختا ۋە پەسكەش ماھىيىتىنى ئېچىپ تاشلايدۇ.

بەدىي ئەسەرنىڭ كومپوزىتسىيە قۇرۇلۇشى ھەم سىيۇژىتنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى ئەسەردىكى پېرسوناژلار ئوبرازىنى ياخشى يارىتىش ۋە توپ ئىدىيىنى روشەن ئېچىپ بېرىشتىكى مۇھىم ھالقىلارنىڭ بىرى. ئاپتور ئوز رومانىدىكى ھەرقايسى بولەكلەرنى بىر بىرىگە مۇۋاپىق باغلاشتا ۋە ئورۇنلاشتۇرۇشتا ئوزىگە خاس بەدىي ئۇسلۇپ قوللانغان. ئەسەرنىڭ سىيۇژىتىمۇ مۇرەككەپ ھەم قىزىقارلىق ھالدا يارىتىلغانلىقى ئۇچۇن كىتاپخانلارنى زېرىكتۇرۇپ قويمايدۇ، بەلكى ئوزىگە قىزغىن جەلپ قىلىپ، داۋامىنى بىر يولى ئوقۇپ تۇگىتىشكە ئۇندەيدۇ. رومان سارىخان ئانىنىڭ دەرتلىك شىكايەتلىرىدىن باشلىنىپ، سارىخان ئانا قاتارلىق ئەمگەكچىلەرنىڭ دەريا لېۋىدە شەرق ئاسمىنىدىن كوتىرىلىپ چىقىۋاتقان قۇياش نۇرىغا تەلپۇنگەن ھالدا ئاتلىق قوشۇننى ئۇزىتىپ، ئازاتلىق ئەلچىلىرىنى كۇتۇۋاتقانلىقى بىلەن ئاخىرلىشىدۇ. بۇ ئارقىلىق، قاراڭغۇ زۇلمەتكە

خاتىمە بېرىلىپ، نۇرلۇق تاڭنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىدىن بىشارەت بېرىلىدۇ. مۇشۇ مەنىدە «كورەشچان يىللار» رومانىنىڭ بىرىنچى قىسمى — «تاڭ ئالدىدا»نى كورەشچان يىللارنىڭ زەپەر ناخشىسى دەپ ئاتاشقا بولىدۇ.

دېمەك، يولداش قەييۇم تۇردىنىڭ بۇ رومانى ئەمەلىيەتنى چىقىش نۇقتىسى قىلىپ، ئەدەبىياتنىڭ چىنلىقى پىرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇپ، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى رېيالىستىك ئەنئەنىنى جارى قىلدۇرۇپ، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە، سانسىز ئىنقىلاۋىي قەھرىمانلارنىڭ ساپ قانلىرى ۋە جاپالىق كۇرەشلىرى بەدىلىگە كەلگەن ئازاتلىق تېڭىنى قىزغىن كۇيلەيدىغان، كەڭ كىتاپخانلار ئاممىسىغا ئوتمۇشنى ئۇنتۇماسلىق، بۇگۇنكى بەخت-سائادەتنىڭ قەدرىگە يېتىش، يېڭى ئۇزۇن سەپەردىكى زەربىدارلىق رولىنى تېخىمۇ جارى قىلدۇرۇپ، ئىنقىلاۋىي ئەجدادلارنىڭ يۇكسەك ئارزۇسى ھەم ئالىي غايىسىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۇچۇن رىغبەتلەندۇرىدىغان، ئىنقىلاۋىي سىياسىي مەزمۇن بىلەن گۇزەل بەدىي شەكىل بىرلەشتۇرۇلگەن ياخشى ئەسەر بولۇپ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ سىياسىي-ئىدىيىۋى تەربىيە ئېلىشىغا ۋە بەدىي جەھەتتىن زوقلىنىشىغا ئەرزىيدۇ.

ئاخىرىدا، ئاپتورغا مەسلىھەت تەرىقىسىدە شۇنى تەۋسىيە قىلىشقا توغرا كېلىدۇكى، گەرچە روماننىڭ نەتىجىسى زور ۋە كوزگە كورۇنەرلىك بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدا بەزى كەمچىلىك ۋە يېتەرسىزلىكلەرمۇ يوق ئەمەس. ئوتمۇشتە توكۇلگەن بىگۇنا

قان-ياشلارنى تەسۋىرلەشكە ناھايىتى كۆپ سەھىپە ئاجرىتىلغان بولسىمۇ، بۇ خىل قان-ياشلارنىڭ توكۇلۇشىدىكى تۈپ ماھىيەت تازا چوڭقۇر ئېچىپ بېرىلمىگەن. سەلبىي قەھرىمانلارغا نىسبەتەن ئىجابى قەھرىمانلارنىڭ خاراكتېرى، بولۇپمۇ ئۇلارنىڭ پەم-پاراسىتى ۋە يۈكسەك ئىنقىلاۋىي غايىسى تولۇق ئېچىپ بېرىلمىگەن. ئاپتور ۋەقەلەرنى ئۆز ئەسىرىنىڭ سىياسىي-ئىدىيىۋى-لىكىنى كۆپرەك نەزەردە تۇتۇپ، ئۆز مىڭىسىدىكى ئالدىنئالا شەكىللەنگەن چۈشەنچىگە ئاساسەن قۇراشتۇرغانلىقتىن، بەزى جايلاردا پېرسوناژلارنىڭ كۆز قاراشلىرى يالىڭاچلا ئىپادىلىنىپ قالغان. شۇ سەۋەپتىن، رومانىنىڭ بەزى بابلىرى ھېكايىدىن كۆرە، پۇبلىستىكىلىق ئوچېرىككە، بەدىئى ئەسەردىن كۆرە ئاخبارات خەۋىرىگە كۆپرەك ئوخشاپ قالغان. بۇ ھال ئەسەرنىڭ تەربىيىۋى ئەھمىيىتىگە ۋە بەدىئى قىممىتىگە بەلگىلىك دەرىجىدە تەسىر كۆرسەتتى. ئەمما بۇ، ئالغا بېسىش داۋامىدىكى كەمچىلىك بولۇپ، ئاپتورنىڭ ئىككىنچى ۋە ئۈچىنچى كىتاۋىدا بۇنى چوقۇم تۈزىتىپ كېتىدىغانلىقىغا ئىشەنچىمىز كامىل. ئەدەبىيات-سەنئەتنىڭ رېئال تۇرمۇشنى ئىنكاس قىلىش ئۇسۇلى بىلەن باشقا ئىجتىمائى ئاڭ فورمىلىرىنىڭ رېئاللىقنى ئىنكاس قىلىش ئۇسۇلى ئوخشىمايدۇ؛ ئوبېكتىپ دۇنيانى سەنئەت جەھەتتىن بىلىش ئۇسۇلى بىلەن نەزەرىيە جەھەتتىن بىلىش ئۇسۇلى ئوخشىمايدۇ. بىرى ئوبرازلىق تەپەككۇر ئارقىلىق بولسا، يەنە بىرى مەنتىقىلىق تەپەككۇر ئارقىلىق بولىدۇ.

ماركس، ئېنگېلسلار بۇ مەسىلىگە ئەزەلدىن زور ئېتىۋار بىلەن مۇئامىلە قىلىپ كەلگەن. ماركس 1859-يىلى لاسسالغا يازغان خېتىدە، ئەدەبىي ئەسەرلەردە "شەخسنى دەۋرنىڭ نوقۇل كانىيىغا ئايلاندۇرۇپ قويۇش" خاھىشىنى تەنقىت قىلىپ، مۇنازىرە خاراكتېرلىق نۇتۇقلارنى قىسقارتىش، يازغۇچىنىڭ مۇددىئاسىنى ئەسەرنىڭ راۋاجى جەريانىدا تېخىمۇ جانلىق، تېخىمۇ ئاكتىپ يورۇتۇپ، تەبىئى ھالدا ئىپادىلەشنى تەلەپ قىلغان ئىدى. ئېنگېلسمۇ 1885-يىلى مىنىيا، كائۇتسكىغا يازغان خېتىدە، ئەدەبىي ئەسەردە "تېندېنسىيە ئالاھىدە ئېيتىل-ماستىن، كۆرۈنۈش ھەم سيۇژېتلار ئارقىلىق تەبىئى ھالدا ئىپادىلىنىشى" كېرەكلىكىنى تەكىتلەپ، "ئاپتورنىڭ كۆزقارىشى قانچە يوشۇرۇن بولسا، سەنئەت ئەسىرىگە نىسبەتەن شۇنچە ياخشى بولىدۇ" دەپ ئېنىق كۆرسەتكەن ئىدى. يولداش ماۋ زېدۇڭمۇ يولداش چېن يىغا يازغان خېتىدە ئەدەبىي ئەسەردە ئوبرازلىق تەپەككۇردىن پايدىلىنىش زۆرۈرلۈكىنى قايتا-قايتا تەكىتلىگەن ئىدى. يولداش قېيۇم تۇردىنىڭ ئۆز ئىجادىيىتىنى يالغۇز ئىدىيىۋى مەزمۇن جەھەتتىلا ئەمەس، بەلكى بەدىئى شەكىل جەھەتتىمۇ ياخشى مۇكەممەللەشتۈرۈپ، ئۆزىگە خاس ئىجادىي ئۇسلۇپ يارىتىپ، يېڭى ئۇزۇن سەپەرگە ئات سالغان زەربىدارلارنىڭ مەنىۋى تەشناللىقىنى قاندۇرالايدىغان تېخىمۇ مۇنەۋۋەر ئەسەرلەرنى ئىجات قىلىشىنى سەممىمى ئۈمىت قىلىمىز.

زەللى ئىجادىيىتى ۋە ئۇنىڭ «سەپەرنامە» داستانى

ئابدۇشۈكۈر تۇردى

زەللى 18-ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ يىرىك ۋەكىللىرىدىن بىرى. زەللىنىڭ ئەسلى ئىسمى مۇھەممەت سىدىق بولۇپ، ئۇ 17-ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا يەركەندە نامرات دىخان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. زەللى ياشلىغىنى ئۆز يۇرتى يەركەندە ئىلىم تەھسىل قىلىش بىلەن ئۆتكۈزىدۇ، ئۇ ئەينى زامانىنىڭ بىلىم يۇرتى سانالغان مەدرىسىلەردە ئوقۇپ، تىل-ئەدەبىيات ئىلمى، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى مىراسلىرى ۋە شەرق ئەدەبىياتى بىلەن ئوبدان تونۇشىدۇ. شائىر ياش چېغىدىن تارتىپلا شېئىر يېزىشقا، ساز ۋە نەغمىگە ھەۋەس قىلىشقا باشلايدۇ.

زەللى ياشىغان ۋە تەربىيە ئالغان يەركەن شۇ دەۋردە جەنۇبىي شىنجاڭدىكى مەدەنىيەت مەركىزىنىڭ بىرى ئىدى. زەللى ئۆزىنىڭ «سەپەرنامە» داستانىدا ئەسلەپ ئۆتكىنىدەك شۇ چاغلاردا يەركەندە ئىلىم ئەھلىلىرى "شۇئلە چېچىپ تۇرىدى-

غان" ئاتاقلىق چوڭ مەدرىس، خانىقالار بولۇپ، بۇلار "ئىلىم-مەرىپەتنىڭ گۈلۈستانى" ھېساپلانغان ئىدى. شۇنداقلا يەركەن ناخشا، ساز، نەغمە-ناۋا قاينايدىغان بىر ئوچاق ئىدى.

بۇنداق بىر ئەدەبىي مۇھىت زەللىدە ئەدەبىيات-سەنئەت ۋە شېئىرىيەتكە ھەۋەس ئويغىتىپلا قالماي، بەلكى ئۇنىڭ ئۇسۇپ كامالەتكە يېتىشى، ئىستىداتلىق بىر شائىر بولۇپ يېتىشىشى ئۈچۈن تۈرتكىلىك رول ئوينىدى.

ياشلىغىدىلا شېئىرىيەتكە ۋە نەغمە، سازغا ھەۋەس باغلىغان زەللى كېيىنچە ناھايىتى زور ئىشتىياق بىلەن ئىجادىيەتكە كىرىشىدۇ. ئۇ ئۆزىنى "شېئىر، چاك ۋە نەينىڭ ئەسىرى"① دەپ ئاتايدۇ.

شائىر ئۆزىنىڭ شېئىرگە بولغان ئىشتىياقىنى ئىزھار قىلىپ:

كۆڭلۈمنى خازانەئى جاۋاھىر بىلدىم،
تىل بەلكى گەۋ ھەر ساچقالى ماھىر بىلدىم.

دەپ يازسا، ساز-نەغمىگە بولغان ھەۋىسىنى:

نەغمە بىلەن تازادۇر بۇ جانلار،
نەغمە بىلەن شاد پەرىشانلار،

---

① زەللى "سەپەرنامە"، قولىيازما دىۋان.

نەغمە بىلەن شەھرى جۇنۇن بولدى پۈر،
ئۆزدى مەھارىنى جۇنۇندىن شۇتۇر.

دىگەن مىسرالار بىلەن ئىپادىلەيدۇ. زەلىلىنىڭ تەرجىمھالى ھەققىدە ھازىرغىچە تولۇق مەلۇمات يوق. ئۇنىڭ ھاياتى توغرىسىدا ئىشەنچلىك پاكىتلارنى شائىرنىڭ شېئىرىي مىسرالىرىدىن، بولۇپمۇ ئۇنىڭ «سەپەرنامە» داستانىدىن تېپىشقا بولىدۇ.

شائىرنىڭ ئەسەرلىرىدىن مەلۇم بولۇشىچە، ئۇنىڭ يەركەندىكى ھاياتى "يەر، سۇسىز"، نامراتچىلىقتا ئۆتكەن. زەلىلى سەپەرگە چىقىش ئالدىدىكى بىر غەزىلىدە ئۆزىنىڭ بۇ نامرات ھالىدىن زارلىنىپ "يەركەن ئىچىدە نەيلەسۇن، ئابۇ زىمىن يوق" دەپ يازىدۇ. شائىر 40 ياشقا كىرگەندە، ئىلىم ۋە شېئىرىيەتتە ئۆزىنى تېخى پىشمىغان گودەك ھېساپلاپ "زىيارەتكارلارنى تاۋاپ قىلىش"، "ئۆزكۆڭلىنى بېزەش"، يەنى ئىجادىيەت ئۆزۈگى ئېلىش مەقسىدىدە "بىرنان، بىر پۇلسىز، ئاھىنى بەلباغ، ئىككى ئايىغىنى ئۇلاغ"① قىلىپ سەپەرگە ئاتلىنىدۇ. شۇ سەپىرىدە ئاۋال قەشقەرگە بارىدۇ. كېيىن، سۇلتان ساتۇق بۇغراخاننىڭ مازىرىنى زىيارەت قىلىش ئۈچۈن ئاتۇش مەشھەتكە بېرىپ،

① تىرناق ئىچىدىكى سوزلەر زەلىلى ئەسەرلىرىدىن ئېلىنغان، كېيىنكىلىرىمۇ شۇنداق.

ئۇ يەردە ئۈچ يىل ئۈچ ئاي تۇرۇپ قالىدۇ. كېيىن ئانا يۇرتىنى ياد ئېتىپ يەركەنگە قايتىدۇ.

شائىر زەلىلى ئىككىنچى قېتىم ئۆز ئىنىسى دەلىلى بىلەن ساياھەتكە چىقىپ نىيەگىچە بارىدۇ ۋە قايتىشىدا خوتەندە يەتتە يىل تۇرۇپ قېلىپ، ئانىسىنىمۇ خوتەنگە ئالدۇرىدۇ. شائىرنىڭ ئانىسى خوتەندە ۋاپات بولىدۇ. زەلىلىنىڭ بۇ ساياھىتى شائىر ئۈچۈن خەلق تۇرمۇشىنىڭ زور مەكتىۋى بولىدۇ. بۇ جەرياندا، ئۇ نۇرغۇن سوھبەتلەردە بولۇپ، كوپلىگەن ۋەقەلەردىن خەۋەردار بولىدۇ. بولۇپمۇ "ئاۋارە بولغان خەلق" بىلەن بىۋاستە ئۇچرىشىپ، ئۇلارنىڭ دەرت-ئەلەملىرىنى ئاڭلاش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولىدۇ. بۇ نەرسە شائىرنىڭ ئىجادىي يۈكسىلىشىدە زور تەسىر كورسىتىدۇ، ئۇنىڭ ئىجادىيىتىدىكى ۋەتەنپەرۋەرلىك، خەلقپەرۋەرلىك تېمىلىرىنى، زاماندىن شىكايەت قىلىدىغان تېمىلارنى ۋە سۆيگۈ-مۇھەببەت تېمىلىرىنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرىدۇ. زەلىلىنىڭ ئەڭ ياخشى شېئىرلىرىمۇ شۇ سەپەر جەرياندا مەيدانغا كەلگەن.

شائىر زەلىلى ئۆمرىنىڭ ئاخىرىنى يەركەندە ئۆتكۈزىدۇ ۋە يەركەندە ۋاپات بولىدۇ.

زەلىلى بىزگە قىممەتلىك ۋە مول ئەدەبىي مىراس قالدۇرۇپ كەتتى. زەلىلىنىڭ ھازىرغىچە بىزگە مەلۇم بولغان ئىككى قول يازما دىۋانى بولۇپ، بۇ ھەر ئىككى دىۋان شىنجاڭ مۇزېيىدا ساقلانماقتا. ئۇنىڭ بىرى "كۇللىيات زەلىلى"، بۇ بىر قەدەر

تولۇق دىۋاندۇر. يەنە بىرى كىچىك قوللۇق "دىۋان زەللىي"، بۇنىڭغا 126 غەزەل ۋە رۇبايىدىن باشقا يەنە "سەپەرنامە" داستانىمۇ كىرگۈزۈلگەن. شۇنىمۇ ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى، بۇ ئىككى دىۋان زەللىي ئىجادىيىتىنىڭ ھەممىسى ئەمەس. بىز زەللىنىڭ ئىككى دىۋانىنى سېلىشتۇرغىنىمىزدا، 2-دىۋاندىكى بەزى شېئىرلارنىڭ "كۇللىيات زەللىي"گە كىرگۈزۈلمىگەنلىكىنى كۆرىمىز. بۇ نەرسە بىزگىچە يېتىپ كەلگەن بۇ ئىككى دىۋاننىڭ ئىككى خىل مەنبەدىن ئېلىنغانلىقى، شائىرنىڭ بۇنىڭدىن باشقا تېخىمۇ مۇكەممەل دىۋانى بولغانلىقى ۋە ئۇنىڭ تېخى بىزگە مەلۇم بولمىغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا زەللىنىڭ بەزى غەزەللىرى ئايرىم بايازلارغىمۇ كىرگۈزۈلگەن ۋە ناۋايى شېئىرلىرى بىلەن بىر قاتارغا قويۇلغان؛ بۇ پاكىتلار زەللىي ئىجادىيىتىنىڭ موللىقىنىلا چۈشەندۈرۈپ قالماستىن، بەلكى ئۇنىڭ بەدىي ماھارىتىمۇ يۈكسەك پەللىگە كۆتۈرۈلگەنلىكىنى، خەلقنىڭ ئۇنىڭ شېئىرلىرىنى سۆيۈپ ئوقۇپ، قولمۇ-قول كۆچۈرۈپ كەلگەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

* * *

زەللىنىڭ ئىجادىيىتىدە لىرىك غەزەللەر ئاساسىي ئورۇن تۇتىدۇ. غەزەل كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدا كەڭ قوللىنىلغان ئاھاڭدار، يېنىك لىرىك ژانىر بولۇپ، يادلاپ ئېلىشقا، كۈيگە سېلىپ ئېيتىشقا ئەپلىك. غەزەللەر مۇشائىرە كېچىلىرىدە

دېكلاماتسىيە قىلىپ ئوقۇلىدۇ، مەشرەپ سورۇنلىرىدا ئاھاڭغا سېلىپ ئېيتىلىدۇ، شۇڭا، خەلق ئىچىدە تېز تارقىلىپ يىلتىز تارتىدۇ.

بۇنى ياخشى چۈشەنگەن زەللىي ئەڭ نازۇك تۇيغۇ ۋە دولقۇنلۇق ھېسسىياتلىرىنى جاراڭلىق غەزەل مىسرالىرىدا چوڭقۇر ئىپادە قىلىپ، ئۆز غەزەللىرى ئارقىلىق ئەدەبىيات تارىخىمىزدىكى مەشھۇر غەزەل نەۋىس شائىر بولۇپ قالدى. مەرىپەتپەرۋەرلىك، ئەلەملىك شىكايەت، شاھلارنى ئادالەتكە ئۈندەش، خەلقنىڭ ئېغىر ئەھۋالىغا ئېچىنىش—زەللىي غەزەللىرىدىكى ئاساسىي تېماتىك مەزمۇندۇر. شائىر بىر غەزىلىدە ئۆز ئىجادىيىتىگە باھا بېرىپ:

مۇناپىقلارغا بۇ مەيدان ئىچىندە،
تىلىمدۇر زۇلپىقار، ئەقلىم دۇلدۇل.
زەللىي شېئىرىدىن مۇرغى سەھەرخىز،
چىمەندە ئەيلەدى پەريادى غۇلغۇل.

دەپ يازغان ئىدى. ھەقىقەتەن، ئۇ ئۆز ئىجادىيىتى ئارقىلىق ئەمگەكچى خەلقنى ئۇلۇغلايدۇ، زالىم مۇناپىقلارنى بولسا قامچىلايدۇ، باي-تۆرىلەرنى ئەرزىمەس بىرخەس دەپ قارايدۇ.

دېھقان كوھەن سال نەسەھەت ئېيتىپدۇر،

ئالەمگە ئىكىن ئىنجۇلارىن يايتىپتۇر،
رۇخسارى باھار ئۆمرىنى تىرە قىلۇر،
ھەر ئادەم زادىكى سۆيىنى لايتىپتۇر.

ياكى:

مەغرۇر ناماز ئۆلمىغىل ئەي زاھىدى خۇدبىن
دىھقان ئىرو سەمەندەر قاشىدا تورە خەستۇر.

شائىرنىڭ بۇ مىسرالىرى ئۆز سىنپىي ئورنىنىڭ نەتىجىسى ۋە بېشىدىن كەچۈرگەن سەرگۈزەشتلىرىنىڭ خۇلاسىسىدۇر. پۈتۈن فېودالىلىق جەمىيەت ئەزىسىز دەپ قارىغان بەگ-تورىلەرنى خەسكە ئوخشىتىش ۋە فېودال ئاقسوڭەكلەر تەرىپىدىن كەمسىتىلىپ، زۇلۇم ئوچىغىغا تاشلانغان دىخانلار تەبىقىسىنى ئالەمگە ئىنجۇ چېچىپ، بايلىق ياراتقۇچى، ئوت ئالدىدىكى سەمەندەر دەپ قاراش فېودالىزىم ئىدىيىۋى ئاسارىتىنى بوسۇپ تاشلىغانلىق بولۇپ، ئۇنى ئەينى زاماندىكى يۈكسەك بىر ئىدىيىۋى پەللە دەپ ھىساپلاشقا بولىدۇ.

زەلىلى خەلقنىڭ ھىمايىچىسى سۈپىتىدە ئادالەت پەرۋەرلىكنى ئىلگىرى سۈرگەن. ئەڭ ئاۋال ئۇ، شاھدىن ئادىل بولۇشنى، خەلققە ھىممەت قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ:

شاھى رەئىيەتكە ستەم قىلماغاي،

بىر نەپەسى ئەدلىنى كەم قىلماغاي.

......

ئەي شاھ، خۇدا ھەمىشە يارىڭ بولسۇن،
گەردۇن قەدەمىڭدەكى غۇبارىڭ بولسۇن.
ھىممەت بىلەن بۇ تۇغ-ئەلەم جىلۋەگەر ئولدى،
ھىممەت ئىلگىڭدە زۇلپىقارىڭ بولسۇن.

شائىرنىڭ ئادالەت تېمىسىنى شاھقا باغلاپ ئەكس ئەتتۇرۇشى — ئوتتا ئەسىر ئادالەتپەرۋەرلىگىنىڭ بىر ئالاھىدىلىگى. زەلىلى بۇ مەسىلىدە ئەنئەنىۋى رامكا ۋە دەۋر چەكلىمىسىدىن ھالقىپ ئوتەلمىگەن، يەنى ئىجتىمائى تەڭسىزلىكنىڭ (شائىرنىڭ نەزدىدە ئادالەتسىزلىكنىڭ) يىلتىزى نىمىدە ئىكەنلىگىنى چۈشىنىپ يەتمىگەن بولسىمۇ، ئەينى زاماندا، خەلق ئۈستىدىكى زۇلۇمنى چەكلەشنى، خەلققە ھىممەت كورسىتىشنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. بۇ، شائىردىكى خەلقپەرۋەرلىكنىڭ ئادالەت تېمىسىدا ئەكس ئېتىشى بولۇپ، ئەينى زاماندىكى ئىلغار ئىدىولوگىيىگە ۋەكىللىك قىلاتتى.

زەلىلى لىرىكىسىدىكى يەنە بىر ئاساسىي تېما ئۆز ئىجادىيىتىنىڭ دەسلىۋىدىكى دىنىي نىجاتلىق ئىزدەشتىن ۋاز كېچىپ، ئىنسانى مۇھەببەتنى كۈيلەش. شائىر ئىنسان ئىشقىنى دىنىي تەركى دۇنيالىق، زاھىتلىق يولىغا قارىمۇ-قارشى قويىدۇ. ئۇ ئىنسانى مۇھەببەتنى ئۇلۇغلاپ، مۇھەببەت يولىدا جانۇ-ئىمان-

دىن كېچىشكە توغرا كەلسىمۇ، ئىشقتا سادىق بولۇشنى تەلەپ قىلىدۇ.

ئاشىق ئۆلمايدۇركىشى تا كەچمەگۈنچە جانىدىن،
زۇلپىغە مەھرەم بولۇرمۇ ئۆتمىسە ئىمانىدىن.
......
ئىشق گويا خىزمەنى ئاتەشنى كوڭلۇمگە قۇيار،
شوئلەسى بولدى فۇزۇن لەئلى بەدەخشان كانىدىن.
بىلمىسەڭ ئەھلى جۇنۇننىڭ ھالىتىنى زاھىدا،
ھەسبى ھالى ئاچ زەلىلى تەلبەنىڭ دىۋانىدىن.

زەلىلى ئۆزىنىڭ نىجاتلىق ئىزدىگەن سەرگۈزەشتىسىنى خۇلاسە قىلىپ، ئىنسانى مۇھەببەتتىن باشقا نەرسە تاپمىغانلىقىنى ئىپادىلەپ مۇنداق يازىدۇ:

بۇ ئىقلىم ئىچرە كەزدىم، تاپمادىم سەندەك شاھى خۇبان،
يۈزۈڭگە تەلمۈرۈپ جان بەرگىلى بىسيار ئارمانىم.
مالاھەتتە قەند-شىكەرلەبىڭگە قايدا تەڭ بولغاي،
نازاكەتلىك قولۇڭغا سۇ قۇيالماس خان قىز-خانىم،
زەلىلى تەلبەگە ئالەم قاراڭغۇ بولسا غەم يەرمۇ،
چىراغان ئەيلەدى ئالەمنى گويا داغى ھىجرانىم.

ھەقىقەتەن، زەلىلى زۇلمەتلىك جەمىيەتنى كېزىپ قىدىرىپ، غەم-ھىجراندىن باشقا نەرسە كورمىدى، ئۇنىڭ بىردىن-بىر تاپقىنى ئىنسانى ئىشقنىڭ جەلپ قىلغۇچى كۇچى بولدى، خالاس.

زەلىلى غەزەللىرى ئۇنىڭ ئەدەبىياتتا بولغان ئادىلا ھەۋەسىنىڭ نەتىجىسى ئەمەس، بەلكى ئۇ، شائىرنىڭ دەرتكە تولغان يۈرەك قانلىرى بىلەن سۇغۇرۇلغان چىرايلىق گۈلزار، شۇنداقلا ئۇنىڭ ئادالەت ۋە مەرىپەتكە ئىنتىلگەن قەلبىنىڭ روشەن ئەينىكى. شائىر ئۆزى كۆيلەپ ئۆتكەندەك، ئۇنىڭ ھەر بىر غەزىلى "سەر، سەرى يەلدىن خازان بولمايدىغان سوز گۈلۇستاندۇر"، شۇڭا شائىر ئىشەنچلىك ھالدا:

نەسلى جاھاندا قالمىدى تەلبە زەلىلىنىڭ دىمەك،
ئۆلگەندىن كېيىن كورۈك ھەرغەزەلىدىن بىر ئوغۇل.

دەپ يازىدۇ.

* * *

زەلىلى ئىجادىيىتىدە مۇھىم ئورۇن تۇتىدىغان ئەسەرلەرنىڭ بىرى ئۇنىڭ "سەپەرنامە" داستانىدۇر. زەلىلىنىڭ ئېيتىشىچە «سەپەرنامە» ھىجرىيە 1131-يىلى خوتەندە يېزىلغان چوڭ ھەجىملىك داستاندۇر. بۇ داستان 3 قىسىمغا بولۇنگەن بولۇپ، ئۇنىڭ بىرىنچى قىسمى مۇناجات يەنى ئەسەرنىڭ باشلىنىشى. شائىر بۇنىڭدا كىلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدا «قۇتادغۇ بىلىگ» دىن باشلانغان ئىسلام ئەدەبىياتىنىڭ ئەنئەنىۋى رامكىسى بويىچە، خۇدا، پەيغەمبەرلەرگە مەدھىيە ۋە ھەمدۇسانا ئوقۇپ،

ئەۋلىيالار تەرىپى ئۇستىدە توختىلىپ ئۆتكەندىن كېيىن، بىر-
مۇنچە دىنىي راۋايەتلەرنى سۆزلەيدۇ. بۇ ئەجەپلىنەرلىك ئىش
ئەمەس. چۈنكى، ئىسلام دۇنياسىدا نەچچە يۈز يىللاپ داۋام
قىلىپ كەلگەن بۇ ئەنئەنىدىن زەلىلىنىڭ چەتنەپ ئۆتۈشى
مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

ئەسەرنىڭ ئىككىنچى قىسمىدا، شائىر ئۆزى تۇغۇلغان يۇرتى
يەركەننىڭ تەرىپىنى قىلغاندىن كېيىن، قەشقەر ۋە مەشھەتكە
بولغان سەپىرىنىڭ بايانىنى سۆزلەيدۇ. ئۈچىنچى قىسمىدا بولسا،
يەركەنگە قايتىپ كەلگەنلىكىنى ۋە كېيىن ئىنىسى دەلىلى بىلەن
خوتەن تەرەپكە قىلغان ساياھىتىنىڭ جەريانىنى يازىدۇ.

زەلىلى «سەپەرنامە» دە، گەرچە ئەۋلىيالار مازىرىنى زىيارەت
قىلىشنى مەقسەت قىلدىم دىسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئەمىلىي بايانى
بۇ مەقسەتتىن ناھايىتى يىراققا ھالقىپ كەتكەن. بۇ ئەسەردە،
شائىر ئۆزىنىڭ كۆرگەن-بىلگەنلىرى، كەزگەن شەھەر، يېزىلار-
نىڭ ئەھۋالى، خەلقنىڭ تۇرمۇشى، شۇنداقلا ئۆزىنىڭ ئەسلە-
مىلىرى توغرىسىدا كەڭ بايان قىلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا زەلىلى
بەزىبىر تارىخىي ۋەقە ۋە شەخسلەر، مازار-ماشايىق ۋە رىۋايەتلەر
ھەققىدىمۇ، كۆرگەن جايلىرىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئەھۋالى توغرى-
سىدىمۇ توختىلىپ ئۆتىدۇ. بىز بۇ يەردە ئەسەرنىڭ بەدىي
قىممىتى ۋە ئاپتورنىڭ دۇنياقارىشىنى ئىزاھلاشقا مۇناسىۋەتلىك
بولغان جايلىرى ئۇستىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمىز.

ئۇلۇغ شائىرلار ھەرقاچان خەلق بىلەن ھەمنەپەس، خەلق

بىلەن تەقدىرداش بولىدۇ. بۇنداق ھەمنەپەسلىك ئۇلارنىڭ
ئەسىرىگە قىممەت بېغىشلايدۇ. «سەپەرنامە»مۇ ئەنە شۇنداق
ئەسەرلەرنىڭ بىرسىدۇر. ئوت يۈرەك شائىر زەلىلىنىڭ خەلق
بىلەن يېقىنلىقى ئۇنى يەنىلا خەلق تۇرمۇشىنىڭ بۇلغىغا ئېلىپ
كىرگەن بولۇپ، داستاندا ئۇنىڭ خەلق بىلەن ھەمنەپەس
بولغان ئاۋازى كۈچلۈك جاراڭلايدۇ.

زەلىلى ئەسەرنىڭ بېشىدا:

كىمكى بالا چەكمىدى ئاشىق ئەمەس،
بۇلبۇلى شۇلدۇركى ئەسىرى قەپەس،
ئۇچماق ئۈچۈن ھەردەمى جۇش ئەيلىگەي،
نالەسىدىن خەلق خۇرۇش ئەيلەگەي.

دەپ، ئۆزىنىڭ تارقەپەزدىن چىقىپ، كەڭ جاھاننى كۆرۈش
ئىستىگىنى بايان قىلسا، ئاخىرىدا:

كىمكى ساياھەتتە چېكەر . دەردۇرەنج
ئاقىبەتى ئالغاي ئۇ ئىلكىگە گەنج.

دەپ خۇلاسە قىلىدۇ. ھەقىقەتەن سەپەردە چەككەن رىيازەت
زەلىلى ئۈچۈن چوڭ مەكتەپ بولىدۇ. شائىر شۇ مەكتەپتىن
گەنج يىغىپ ئۆز داستانىنى بېزەيدۇ.

داستانغا باشتىن ئاخىر شائىرنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىگى ۋە ئەل سۆيەرلىگى چوڭقۇر سىڭدۇرۇلگەن، شائىر تۇغۇلغان يۇرتى يەركەننى ئۇلۇغلاپ "شاھىن شاھ"، "بەخت كانى" دىسە، قارىقاشنى "ماچىننىڭ قۇياشى" دەيدۇ. شائىر ئۆزئانا تۇپرىغىنىڭ تاشلىرىنى "مۇشكى سىمەندىن ئارتۇق"، يېزىلىرىنى "جەننەتتىن كوركەم، سۇتلىسە شەربەت بېرىدۇ" دەپ تەسۋىرلەيدۇ. شائىر ئۆزى مۇھەببەت قويغان گۈزەللەرنى كۆيلىگەندە، ئۇلارنىڭ ئەگمە قېشىغا زاھىتلار سەجدە قىلىدۇ، شەيخلەر بولسا بەدەر قاچىدۇ، دەپ يازىدۇ.

پىكرىمىزنىڭ دەلىلى سۈپىتىدە شائىرنىڭ تۆۋەندىكى مىسرالىرىنى كوزدىن كەچۈرۈش ئارتۇقچە بولمىسا كېرەك:

ھەم قارا كوز، ھەم قاراشى ئەجەپ،
ھەم قارازۇلپى، يۈزىدۇ روزى شەب.
ئوسما، خىنا بىرلە قىيامەت دۇرۇر،
سۈرمەئى سۇمبۇلغا نەھاجەت تۇرۇر.
....

زاھىت ئەگەرچەندە ئىرور پاك باز،
كورسە ئۇلار قاشىدا قىلغاي ناماز.
چەللەنشىن شەيخ قاچار قاشىدىن،
گەرچە مەلەك ئايلانادۇر باشىدىن.
....

تورت تەرەپى چىرە ھەممە باغلار،
كورمەگەن ئادەم يۇرەكى داغلار،
مىۋەسى ھەددىن دۇر ئانىڭكى فۇزۇن،
نەشپۇتۇ، شاپتۇلۇ، ئۈزۈم ھەم قاغۇن.
قىش كۈندە ئالما، چىلان قاقدۇر،
مىۋە مەھەللىدە چىرە تاقدۇر.

بۇلار شائىر ياشىغان ئىجتىمائى شارائىتتا، ئەل-يۇرت، ئانا-دىيارىغا بولغان مۇھەببىتىنىڭ كەم ئۇچرايدىغان ئۈلگىسىدۇر.

زەلىلى داستانىنىڭ ئاخىرىدا، ئۆز غەزەللىرىدە كۆيلىگىنىدەك بىۋاپا زاماندىن شىكايەت قىلىپ، ئۆزىنىڭ پەقىر-غېرىپ ھالىغا ئېچىنىدۇ.

ھەر يىتىمكى بۇ جاھان ئىچرە دۇرۇر،
يىغلار ئانىڭ ھالىغا ئەھلى قوبۇر
لەيىكىن ئىستەمەيدۇ ئانى ھىچكىم،
كوككە ئەگەر يەتسە نەزەرى يىتىم.

بۇ پەقەت زەلىلىنىڭ ئۆزىنىڭلا ئاھ-زارى بولماي، ئەينى ۋاقىتتىكى مىڭلىغان پېقىر-يوقسۇللارنىڭ ئاھ-زارى ئىدى. شۇڭا ئۇنىڭ بۇ داستانى ھازىرغىچە ئۆز قەدىر-قىممىتىنى يوقاتماي كەلمەكتە.

داستان ئىدىيىۋىلىگى جەھەتتىن بىرمۇنچە نۇقسانلاردىن خالى

ئەمەس. بۇنى ئەينى شارائىتتىكى ئاپتور دۇنياقارىشىنىڭ تارىخىي چەكلىمىگە ئۇچرىغانلىقىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ. بىز ئەلۋەتتە داستاننىڭ يېتەرسىزلىكلىرىگە تارىخىي نۇقتىدىن قاراپ، ئۇنىڭغا تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىشىمىز كېرەك.

نەقىللەردىكى چۈشىنىكسىز سۆزلەرگە ئىزاھ:

جۇنۇن — ساراڭلىق، ئەقلىدىن ئېزىش.
جەۋاھىر — جەۋھەرلەر.
پۇر — كۆپ.
مەھار — تىزگىن، چۇلۋۇر.
شۇتۇر — توگە.
مۇرغى سەھەر خىز — سەھەردە سايرىغۇچى قۇش، يەنى بۇلبۇل.
غۇلغۇل — غۇلغۇلا.
كوھەن سال — يېشى چوڭ، ياشانغان.
تىرە — قاراڭغۇ.
خۇدبىن — ئۆزىگە تەمەننا قىلغۇچى.
رەئىيەت — خەلق، پۇخرا.
سىتەم — زۇلۇم.
مەھرەم — ھەمرا، دوست.
ھەسبى ھالى — ئەھۋال.
چىراغان — يورۇغان، نۇرلانغان.
سەر سەرى يەل — قاتتىق بوران.
گەنج — غەزىنە، مال ـ دۇنيا.
چەللەنىشىن — چەللىدە يەنى ئىتىكاپتا ئولتۇرغۇچى.
فۇزۇن — كۆپ، نۇرغۇن.
قۇبۇر — قەبرىلەر.

«ئوغۇزنامە» داستانى توغرىسىدا

ئابدۇشۇكۇر تۇردى

«ئوغۇزنامە» ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قىممەتلىك مەدەنىي مىراسلىرىدىن بىرىسى. ئۇ، «قۇتادغۇ بىلىگ»، «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»، «ئەتەبەتۇلھاقايىق»، «چىستانى ئېلىك بېگ» لەرگە ئوخشاش كىلاسسىك يادىكارلىقلار قاتارىدا كۆپ مىللەتلىك مەملىكىتىمىزنىڭ مەدەنىي مىراسلار غەزىنىسىنى بېيىتىپ تۇرىدۇ، شۇنداقلا ئەدەبىيات تارىخىمىزدىمۇ مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ.

ئوغۇزخان توغرىسىدىكى قىسسە — قەدىمقى زامانلاردىن تارتىپلا خەلقىمىز ئارىسىغا كەڭ تارقالغان، ئۇزۇن تارىخقا ئىگە قەھرىمانلىق ھەققىدىكى ئېپىك داستان. ئۇ ئېغىزدىن ـ ئېغىزغا كۆچۈپ، ئۇزۇن بىر تارىخىي جەرياننى بېشىدىن كەچۈرگەن، شۇنداقلا ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەرنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى ئۆزىگە سىڭدۈرۈپ بېيىغان ۋە بەدىي جەھەتتىن پىشقان. ئوغۇزخان ھەققىدىكى قىسسە تارىخىي رىۋايەت سۈپىتىدە نۇرغۇن تارىخىي كىتابلاردا يېزىپ قالدۇرۇلغان، بۇلارنىڭ ئىچىدە بىر قەدەر كۆپ تارقالغانلىرى «تارىخى رەشىدى»، «شەجەرەئى تۈرك» تىكى

نۇسخىلىرى بولۇپ، بۇ نۇسخىلار شۇ تارىخىي دەۋرنىڭ ئېھتىياجى ۋە ئاپتورنىڭ خاھىشى بويىچە بىرمۇنچە ئۆزگەرتىلگەن ۋە قايتا ئىشلەنگەن.

ئوغۇزخان داستانىنىڭ بىزگىچە يېتىپ كەلگەن ئەڭ قەدىمقى ۋە قىممەتلىك قولىيازمىسى 13-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا تۇرپاندا كۆچۈرۈلگەن قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى نۇسخىسى بولۇپ، بۇ نۇسخا پارىژ مىللىي كۇتۇپخانىسىدا ساقلانماقتا①.

قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «ئوغۇزنامە» — خەلقىمىز ئۇزاق ئۆتمۈشتە ياراتقان قەھرىمانلىق ھەققىدىكى ئېپوس بولۇپ، ئۇ ناھايىتى ئۇزۇن بىر تارىخىي دەۋرنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ئەسەردە تەسۋىرلەنگەن باش قەھرىمان ئوغۇزخاقان ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى بەگلىرى تارىختىكى پۈتۈن-پۈتۈن قەبىلىلەرنىڭ ياكى قەبىلىلەر بىرلەشمىسىنىڭ سىمۋوللۇق ئوبرازى؛ داستان نۇرغۇن تارىخىي پاكىتلارنى خەلق داستانلىرىغا خاس بەدىي ئۇسۇل بىلەن ئۆزلەشتۈرگەن ۋە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەدىمقى دەۋردىكى دىنىي ئېتىقات، تۇرمۇش شەكىللىرىنى، ئۆرپ-ئادەت، قائىدە-يوسۇنلىرىنى بەدىي ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن. بۇ ئەسەر خەلقىمىزنىڭ تارىخى، ئېتنوگرافىيىسى، ئەدەبىيات تارىخى، تىل-يېزىقىنى تەتقىق قىلىشتا بىزنى قىممەتلىك

① بۇ نۇسخا جەمئىي 42 بەت، ھەر بېتى 9 قۇردىن جەمئىي 378 قۇر، ئاخىرقى ئىككى قۇرى ئۇچۇپ كەتكەن.

ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلەيدۇ ۋە بۇ جەھەتتە ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينايدۇ.

ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «ئوغۇزنامە» داستانى مەزمۇنىنىڭ بايلىقى ۋە ئالاھىدىلىكى، تىلىنىڭ ئۆزىگە خاس خاراكتېرغا ئىگە ئىكەنلىكى، بەدىي تۈزۈلۈشىنىڭ ئىخچاملىقى ۋە جەلپ قىلارلىقى، بەدىي ۋاستىلىرىنىڭ رەڭمۇ-رەڭلىكى بىلەن خېلى بۇرۇنلا تۈركشۇناسلىق ساھەسىدە ئالاھىدە قىزىقىش قوزغىغان. نېمىس ئالىمى دىيتس 1-قېتىم 1815-يىلى بۇ ئەسەردىن پارچىلارنى نېمىس تىلىغا تەرجىمە قىلىپ ئېلان قىلغاندىن تارتىپ تا ھازىرغىچە دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا بۇ ئەسەرنىڭ تۈرلۈك تىللاردىكى تەرجىمىسى ئېلان قىلىندى ۋە ئۇ توغرىسىدا نۇرغۇن ماقالىلار يېزىلدى.

قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «ئوغۇزنامە»نى بىر كۆرۈش بىلەنلا ئۇنىڭدا مۇنداق ئىككى باسقۇچ ۋە ئىككى خىل مەزمۇننى بايقاشقا بولىدۇ:

بىرىنچى، ئەسەرنىڭ بېشى (ئوغۇزنىڭ تۇغۇلۇشىدىن تا ئۇيغۇرلارنىڭ خاقانى بولغىنىغا قەدەر) ۋە ئاخىرى (ئۇلۇغ تۈركنىڭ چۈشى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئىشلار)نى ئۆز ئىچىگە ئالغان قىسىم. بۇ — خەلق رىۋايەتلىرى، چۆچەكلىرىنى ۋە قەدىمقى مىفلار بىلەن باغلىنىشلىق ۋەقەلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ ۋە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەڭ قەدىمقى ئىشلەپچىقىرىش شەكلى، تۇرمۇش ئۆرپ-ئادەتلىرى ۋە ئىدىيىۋى ئىنچىلىرىنى ئەكس

ئەتتۇرۇپ بېرىدۇ. بۇ قىسىمدا تەسۋىرلەنگەن ۋەقەلەر بىزگە
قەدىمقى خەلق ئېپوسلىرىنىڭ مەزمۇنى ۋە خاراكتېرى توغرىسىدا
تەسەۋۋۇر قىلىشقا ئىمكانىيەت يارىتىپ بېرىدۇ. ئۇنىڭدىكى بەزى
ئېپىزوتلار خەلق رىۋايەتلىرى ۋە چۆچەكلىرىنىڭ نەچچە مىڭ
يىللارنى بېشىدىن كەچۈرگەن ھەرخىل باسقۇچلىرىنى ئىپادى-
لەيدۇ. شۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، «ئوغۇزنامە» داستانىنى ئۆزى
مەيدانغا كېلىشتىن ئاۋالقى خەلق ئېپوسلىرى ۋە چۆچەكلىرىنىڭ
ناھايىتى ئىخچام ۋە ئومۇملاشتۇرۇلغان بىر كورۇنۇشى دېيىشكىمۇ
بولىدۇ.

ئەسەرنىڭ بېشىدىلا، ئوغۇز خاقاننى ھايۋانلارغا تەقلىت
قىلىپ تەسۋىرلەپ، ئۇنىڭ ئاياقلىرىنى ئوكۇزنىڭ ئايىغىغا،
بېلىنى بورىنىڭ بېلىگە، كوكرىگىنى ئېيىقنىڭ كوكرىگىگە ئوخ-
شىتىدۇ ۋە "ئۇنىڭ پۈتۈن بەدىنى تۈكلۈك ئىدى" دەپ يازىدۇ؛
كېيىنكى ئېپىزوتلاردا بولسا، "كوك تۈكلۈك، كوك يايىلىق ئەر-
كەك بورى" تەڭرىنىڭ ئەلچىسى سۈپىتىدە ئوغۇزخاقانغا ھەمرا
بولىدۇ، ئوغۇزخاقانى "كوك بورى بىزنىڭ بەلگىمىز بولسۇن"
دەيدۇ. بۇ تۈركى خەلقلىرىنىڭ ئەڭ قەدىمى تۇتېمىزىم ئېتىقادى-
نىڭ، يەنى ھايۋانلار ئالدىدا ئاجىزلىق ھېس قىلىپ ئۇنىڭغا
چوقۇنىدىغان قەدىمقى تۇرمۇشنىڭ ئەسەردىكى ئۆزىگە خاس
ئىپادىلىنىشى.

خەنزۇ تارىخنامىلىرىدىمۇ تۈركلەرنىڭ بۇنداق ئېتىقادى
توغرىسىدا: "بايرىغىغا بورىنىڭ بېشى ئالتۇن ھەل بىلەن چۈشۈ-

رۈلگەن، قاراۋۇللىرىنىمۇ بورى دەپ ئاتايدۇ" دەپ خاتىرلەن-
گەن،① بۇ پاكىتمۇ قەدىمىي ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تۇتېمىزىم
ئېتىقادى خېلى ئۇزۇنغىچە ھوكۇم سۈرگەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

ئادەملەرنىڭ ۋەھشى ھايۋانلار بىلەن بولغان كۈرىشى ئىن-
سانلارنىڭ تەبىەت دۇنياسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنىڭ ئالا-
ھىدە بىرباسقۇچى بولۇپ، بۇ خېلى ئۇزۇن بىرتارىخىي دەۋرنى
ئۆزئىچىگە ئالىدۇ. خەلق رىۋايەتلىرىدىكى ۋەھشى ھايۋانلارغا
قارشى كۈرەش سىيۇژىتىمۇ ئەنە شۇ تارىخىي دەۋرنىڭ مەھسۇلى
ۋە بەدىي ئۆزلەشتۈرۈلۈشى. «ئوغۇزنامە» دە ئىنسانلارنىڭ تە-
بىەتكە قارشى بۇنداق كۈرىشى خېلى زور بەدىي كۈچ بىلەن
تەسۋىرلەنگەن. ئوغۇز خاقانىنىڭ كىشىلەر بېشىغا بالايى-ئاپەت
كەلتۈرگەن ئەپسانىۋى بىرمۈڭگۈزلۈك ۋەھشى ھايۋان قىيات
بىلەن بولغان كۈرىشى ۋە ئۇنى يوقىتىشى ئىنسانىيەتنىڭ تەبىەت
ئۈستىدىن غەلىبە قىلىش روھىنى ۋە تېنچ-ئاسايىش ياشاش
ئۈمىدىنى ئەكس ئەتتۈرگەن.

داستاندىكى ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمى ئورپ-ئادەت ۋە مۇرا-
سىملىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ئېپىزوتلار ئالاھىدە دىققەتنى
قوزغايدۇ. بولۇپمۇ ئەسەرنىڭ ئاخىرىدا تەسۋىرلەنگەن بىر
مۇراسىمدا، 40 غۇلاچلىق ئىككى دەرەخ تىكىلىپ، ئۇنىڭ
بېشىغا ئالتۇن ۋە كۈمۈش توخۇ، تۈۋىگە ئاق ۋە قارا قوي باغلان-

① «جۇشۇ. تۈرك تارىخى».

غان، بۇنىڭدىن ئۇنىڭ شامان دىنى بىلەن باغلىق بىرخىل
ئۆرپ-ئادەت ئىكەنلىكى بىلىنىپ تۇرىدۇ. چۈنكى شامان دىنىدا
دەرەخقە ئېتىقات قىلىش ئالاھىدە ئورۇن تۇتقان ۋە ئاق بىلەن
قارا قارىمۇ-قارشى ئۇقۇم سۈپىتىدە قوبۇل قىلىنغان. شۇنداقلا،
ئوغۇز خاقانىنىڭ ئىككى خوتۇن ئېلىشى، ئومۇمەن، ئاسىيا
خەلقلىرى ئېغىز ئەدەبىياتىدا كەڭ تارقالغان بىرخىل ئادەت
بولۇپ، بۇمۇ شامان دىنىي ئېتىقادىدىن ئايرىلمايدۇ. بەزى مەنبە-
لەردە ھەر بىر شامان ئىككى ئىلاھى خوتۇنغا، يەنى ئورمان ئىلا-
ھىنىڭ قىزى ۋە سۇ ئىلاھىنىڭ قىزىغا ئىگە بولغانلىقى رىۋايەت
قىلىنىدۇ. ئومۇمەن، رىۋايەتلەردىكى، خەلق قىسسىلىرىدىكى
ئىككى خوتۇنلۇق سيۇژىت ۋەقەنىڭ ئىككى يول بويىچە راۋاج-
لىنىشىنى تەمىن ئېتىپ، جەمىيەتنىڭ ئىككى خىل تەبىقىسى
ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ۋە زىددىيەتنى ئەكس ئەتتۈرۈش
ۋاستىسى بولغان، «ئوغۇزنامە»دە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ بۇ
خىل ئەنئەنىسى ناھايىتى مۇكەممەل ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. ئوغۇز
خاقانى ئەۋلاتلىرىنىڭ ئىجتىمائى ئورنى ئوخشىمايدىغان ئىككى
تەبىقىگە بولۇنۇشى — ئۇلارنىڭ ھاكىم ۋە تابىلىق مۇناسىۋىتىدىن
ئۈزلۈكسىز ئوسۇپ بارىدىغان بىر خىل ئىجتىمائى زىددىيەتنى
دىرەك بېرىدۇ. ئېيتىلىشىچە، ئوغۇز خاقانىنىڭ ئاسمان نۇرىدىن
تورەلگەن چوڭ خوتۇنىدىن بولغان ئوغۇللىرى ئالتۇن قىسمەتلىك
بولۇپ، كۈن چىقىشتىن كۈن پېتىشقىچە سوزۇلغان ئالتۇن يا
شۇلارغا تەئەللۇق ئىكەن. بۇ، ئۇلارنىڭ پۈتۈن مەملىكەتكە

ھوكۇمرانلىق قىلىشىدىن بىشارەت بېرىدۇ. كىچىك ئوغۇللىرى
بولسا، كۈمۈش قىسمەتلىك بولۇپ، ئۇلار چوڭ ئوغۇللىرىغا بوي
سۇنۇشى لازىم ئىكەن. ئوغۇز خاقانىنىڭ چوڭ ئوغۇللىرىغا "ياغا
ئوخشاش ئوقلارنى ئاسمانغا يەتكۈزۈڭلار" دەپ، كىچىكلىرىگە
بولسا "يا ئوقنى ئاتىدۇ، سىلەر ئوقلاردەك بولۇڭلار" دەپ ۋە-
سىيەت قىلىشى دەل مۇشۇ ھاكىم ۋە تابىلىق مۇناسىۋەتنى ئىپا-
دىلەپ بېرىدۇ. بۇنداق مۇناسىۋەت «ئوغۇزنامە»نىڭ ئابۇلغازى
باھادىرخان «شەجەرەئى تۈرك»تە ئالغان نۇسخىسىدا تېخىمۇ
ئېنىق ئەكس ئەتكەن. ئوغۇز ئوغۇللىرىغا مۇنداق دەيدۇ: "بىز-
دىن بۇرۇن ئۆتكەن خەلقلەر يانى پادىشا، ئوقنى ئەلچە ئورنىدا
بىلگەن ئىدى. چۈنكى، يا ئوقنى قايسى تەرەپكە ئاتسا، ئوق
شۇ ياققا بارىدۇ. ئەمدى مەن ئۆلگەندىن كېيىن......بۇزۇق نەس-
لىدىن كىم قابىل بولسا خەلق ئۇنى پادىشا قىلسۇن، دۇنيا ئاخىر
بولغىچە، بۇزۇق ياخشى پادىشا بولسۇن، باشقىلار (ئۈچوقلارنى
دىمەكچى — A) نەۋكەرلىككە رازى بولسۇن......"①
دىمەك، «ئوغۇزنامە»دە ناھايىتى قەدىمقى، يەنى ئۇيغۇر-
لار شامان دىنىغا ئىشىنىدىغان ۋاقىتتىكى ئېتىقات ۋە ئۆرپ-
ئادەتلەر ئەكس ئەتكەنلىكتىن، بۇ داستاننىڭ قەدىمقى زامانلار-
دىن تارتىپ ئېغىزدىن-ئېغىزغا كوچۈپ كەلگەنلىكىنى چۈشىنىش
تەس ئەمەس.

---

① ئابۇلغازى باھادىرخان: «شەجەرەئى تۈرك»، قازان نەشرى.

«ئوغۇزنامە»نىڭ ئىككىنچى قىسمىدا، ئاساسەن، ئوغۇز خاقاننىڭ ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلىرى تەسۋىرلىنىدۇ، لېكىن خەلق رىۋايەتلىرى ۋە ئېپوسلىرىغا خاس ئېلېمېنتلارمۇ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن: «كوك بورىنىڭ يول باشلىشى» دىگەن قىسمىنى ئالساق، بۇنىڭدىكى ۋەقەلەر ئۆزىگە خاس تارىخىي ئىزچىللىق بىلەن بايان قىلىنغان، جايلارنىڭ ئەينى ناملىرى ھەتتا تەبىي شەرت-شارائىتلىرىمۇ تەسۋىرلەنگەن. بۇ ئېپىزوتلار، ئېھتىمال، تارىختا بولۇپ ئۆتكەن ۋەقەلەر بىلەن باغلىق بولۇشى مۇمكىن، بىراق بۇنى ئېنىقلاش باشقا بىر ئالاھىدە تەتقىقات تېمىسى.

ئوغۇز ھەققىدىكى قىسسىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىدىن بىرى شۇكى، ئۇنىڭدا قەبىلە ناملىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى خەلق رىۋايەتلىرىگە خاس بىرخىل ئۇسۇل بىلەن ئىزاھلانغان. گەرچە، قەبىلىلەر نامىنىڭ كېلىپ چىقىشى ئەنئەنىۋى خەلق رىۋايەتلىرىدە ئەكس ئەتكەن بولسىمۇ، بۇ داستاندا ئۇ سيۇژېتنىڭ راۋاجىغا سىڭدۇرۇلگەن ۋە تېماتىك پىلانغا بويسۇندۇرۇلغان، ھەر بىر قەبىلىنىڭ نامى ئەسەر سيۇژېتىدىكى بىر ۋەقە بىلەن چەمبەرچەس باغلانغان، شۇنداقلا، تىل خۇسۇسىيىتىدىن پايدىلىنىلغان. ئالايلى، "قالاچ" قەبىلىسىنىڭ نامى بىر بەگنىڭ قولۇپلاقلىق ئالتۇن ئۆي قېشىدا قېلىپ ئىشىكنى ئاچقانلىقى بىلەن باغلىنىپ، "قال" ۋە "ئاچ" سوزلىرىنىڭ بىرىكمىسىدىن پەيدا بولغانلىقى يېزىلىدۇ. قارلۇق، قاڭلى قەبىلىلىرىنىڭ نامىمۇ شۇنداق.

ئوغۇز خاقانى مۇئەييەن بىر تارىخىي شەخسنىڭ ئوبرازى ئىكەنلىكى توغرىسىدىكى مەسىلە خېلى كوپ تالاش-تارتىشقا سەۋەپ بولغان. بەزىلەر ئوغۇزخاننى ھونلار تەڭرىقۇتى مودۇنغا تەقلىت قىلىدۇ، يەنە بەزىلەر بولسا ئۇنى چىڭگىزخاننىڭ ئوبرازى دېيىشىدۇ. بەزىلەر ھەتتا ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىنگە ئوخشىتىدۇ. بىزنىڭچە، ئوغۇز خاقانى ئوبرازى قانداقتۇ تارىختا ئۆتكەن بىرەر شەخسنىڭ ئوبرازى بولماستىن، بەلكى ئومۇملاشتۇرۇلغان تىپىك ئوبراز؛ خەلق ئېپوسلىرىدىكى قەھرىمانلار شۇ خەلقنىڭ تارىخىي تەجرىبىلىرى، ئارزۇ-ئارمانلىرى بىلەن يۇغۇرۇلغان، شۇ خەلق بېسىپ ئۆتكەن تارىخىي جەريان ۋە سەرگۈزەشتىلەر بىلەن باغلانغان بولىدۇ. شۇنداق ئىكەن، خەلق ئېپوسلىرىدىكى قەھرىمانلار خەلقنىڭ رومانتىك غايىلىرىنى ھەم رىيال ۋەقەلەرنىڭ بەزى بەلگىلىرىنى ئۆزىدە ئەكس ئەتتۇرىدۇ. ئوغۇزخان ئوبرازىمۇ خەلقىمىزنىڭ ئۇزاق تارىختىكى رومانتىك غايىلىرى ۋە بەدىي تەسەۋۋۇرلىرىنىڭ مەھسۇلى، شۇنداقلا ئۇنى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجداتلىرىنىڭ، يەنى 7-ئەسىردىن ئىلگىرى ئورخۇن، سېلىنگا دەرياسى بويلىرىدا ياشىغان "ئون ئۇيغۇر"، "توققۇز ئوغۇز" قەبىلىلىرى ۋە تيانشان بويلىرىدىكى "ئوغۇز" قەبىلىسىنىڭ سەرگۈزەشتىلىرىدىن ئايرىپ قاراشقىمۇ بولمايدۇ. شۇڭا ئوغۇزخان ئوبرازىدا بەزى تۇرك قەبىلىلىرىدىن چىققان خاقانلارنىڭ مەلۇم بەلگىلىرىمۇ ئەكس ئەتكەن بولۇشى مۇمكىن، لېكىن بۇنىڭغا قاراپ ئۇنى قانداقتۇ بىرەر تارىخىي

شەخس دەپ ھوكۇم قىلىشقا بولمايدۇ. ئەگەر ئوغۇز خاقان بىرەر تارىخىي شەخسنىڭ ئوبرازى دەپ قارىلىدىكەن، ئۇ ھالدا، بۇ خەلق داستانلىرىنىڭ ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيىتىنى، ئېپوس قەھرىمانلىرىنىڭ ئومۇملاشتۇرۇلغان تىپىكلىكىنى ئىنكار قىلغانلىق بولىدۇ.

«ئوغۇزنامە» داستانىنىڭ بەدىي ئالاھىدىلىكى مەخسۇس بىر تەتقىقات تېمىسىدۇر. دەسلەپكى قەدەمدە بۇ ئەسەرنىڭ بەدىي ئالاھىدىلىكى ھەققىدە شۇنى ئېيتىشقا بولىدۇكى، ئەسەر سيۇژىتى ئىخچام ۋە ھەركەتچان، ئىدىيىۋى مەزمۇنى ئېنىق، داستاننىڭ تىلى رەڭدار ۋە چۈشىنىشلىك، ئوبرازلىرى ئىنتايىن جانلىق، بەدىي ۋاستىلىرى باي ۋە خىلمۇ-خىل، رومانتىك خىيال ۋە رىيال ۋەقەلەر ناھايىتى مۇۋاپىق جىپسىلاشتۇرۇلغان. ئەسەرنىڭ بۇ ئالاھىدىلىكلىرى قەدىمقى زاماندىلا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىمىزنىڭ خېلى دەرىجىدە راۋاجلانغانلىقىنى، خەلقىمىزنىڭ بەدىي تەسەۋۋۇر ۋە تەپەككۇر كۈچىنىڭ يۈكسەلگەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرەلەيدۇ. ئالايلى، ئەسەردە تەسۋىرلەنگەن ئىككى گۈزەل قىزنىڭ ئوبرازى چىرايلىق ئوخشىتىش ۋە سۈپەتلەش، ئەقلىگە مۇۋاپىق مۇبالىغە ئارقىلىق ئىنتايىن روشەن جانلاندۇرۇلغان، ئۇ قىزنىڭ "بېشىدا ئاتەشتەك نۇرلۇق مېڭى بولۇپ، خۇددى قۇتۇپ يۇلتۇزىغا ئوخشايتتى.....ئۇ كۈلسە كوك ئاسمان قوشۇلۇپ كۈلەتتى، ئۇ يىغلىسا كوك ئاسمان بىللە يىغلايتتى". باشقا بىر قىزنىڭ تەسۋىرىگە قارايلى: "ئۇنىڭ كوزى ئاسماندىن كوكرەك،

چېچى خۇددى دەريا سۈيىدەك، چىشلىرى ئۈنچىدەك ئىدى". بۇ، ھەقىقەتەن، پىشقان بىر بەدىي قۇۋۋەتنى ئەسلىتىدۇ. ئەسەردىكى جەڭ مەيدانلىرىنىڭ تەسۋىرىمۇ ئىخچام ۋە جانلىق بولۇپ، بىرنەچچە ئېغىز سوز بىلەنلا دەھشەتلىك جەڭ كارتىنىسىنى سىزىپ بېرەلىگەن.

«ئوغۇزنامە» — نەسرى بىلەن يېزىلغان داستان. لېكىن بۇنىڭدا ھازىرقى ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىدىكىگە ئوخشاش قاپىيىلىك جۈملىلەر، شېئرى پارچىلارمۇ ئۇچرايدۇ. شۇڭا بۇنى شەكلى جەھەتتىن ھازىر ئېيتىلىپ كېلىۋاتقان خەلق داستانلىرىنىڭ دەسلەپكى بىر كورۇنۇشى دېيىشكە بولىدۇ. شېئىرلاردىن ئالاھىدە دىققەتنى جەلپ قىلىدىغىنى ئوغۇز خاقاننىڭ ئىككى قېتىملىق مۇراجىتى بولۇپ، ھەرئىككى شېئىر 8 بوغۇملۇق بارماق ۋەزنىدە يېزىلغان، بۇ — ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ ئەڭ قەدىمقى ۋە ئومۇملاشقان شېئىر شەكىللىرىدىن بىرى. بۇ شېئىرلارنىڭ مىسرالىرى ئاھاڭدار، قاپىيىلىرى توق، ئوبرازلىق ئىبارىلەرگە باي، ھېسسىياتى دولقۇنلۇق بولۇپ، خېلى يۇقۇرى بەدىي سەۋىيىگە ئىگە.

مەسلەن:

"تومۇر نەيزە بولغىن ئورمان!
ئوۋ يېرىدە يۈرسۇن قۇلان.
دەريا-دېڭىز تۇرسۇن ئېقىپ،

كۈن تۇغ بولغاي، ئاسمان قورغان"

ياكى:

"كوپلەپ نەيزە، ئوقلار ئاتتىم،
ئايغىر بىلەن كوپ يول يۈردۈم،
دۈشمەنلەرنى قان يىغلاتتىم،
دوستلىرىمنى مەن كۈلدۈردۈم."

دىگەن مىسرالار، ھەقىقەتەن، كىشىنى ھاياجانغا سالىدىغان دەرىجىدە ھىسسىيات ۋە تەنتەنە بىلەن تولۇپ-تاشقان. ئۇلۇغ تۈركنىڭ ئوغۇزغا ئېيتىدىغان سوزلىرى باشقىچە بىر شېئىر شەكلىدە، يەنى 13 بوغۇملۇق (ئەسلى نۇسخا كوزدە تۇتۇلىدۇ) بارماق ۋەزنىدە بېرىلگەن بولۇپ، بۇنىڭ مىسرالىرى سالماق، رىتىمى ئېغىر، بۇ ئۇلۇغ تۈركنىڭ خاراكتىرى ۋە قىياپىتى بىلەن ئىنتايىن ماسلاشقان.

ئومۇمەن، «ئوغۇزنامە» داستانى ئىسىل مەدىنى مىراس بولۇپ، مەيلى مەزمۇن، مەيلى شەكىل ۋە مەيلى تىل جەھەتتىن بولسۇن، قىممەتلىك تەتقىقات ماتىرىيالى، ئۆگىنىش ئۈلگىسى.

بۇ ماقالىمىزدا داستاننى ئىشلەش ۋە تەرجىمە قىلىش جەريانىدا ھىس قىلغان دەسلەپكى پىكىرلىرىمىزنى كىتاپخانلار بىلەن ئورتاقلاشماقچى بولدۇق. پىكىرلىرىمىزدە يېتەرسىزلىك، نۇقسانلار بولۇشى مۇمكىن، يولداشلارنىڭ قىممەتلىك پىكرىنى قارشى ئالىمىز.

ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرى توغرىسىدا

مەھەممەت زۇنۇن

ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرى تارىختىن بۇيان "ناخشا-ئۇسۇل ماكانى" دەپ ئاتىلىپ كەلگەن شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ۋەتىنىمىزنىڭ مەدىنىيەت غەزىنىسىگە قوشقان توھپىسىنىڭ مۇھىم تەركىۋي قىسمى.

ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرىنىڭ خەلق قوشاقلىرىدىن پەرقى يوق. ئۇ بىر پۈتۈن ئىدىيىۋى مەزمۇننى ئىپادىلەيدۇ، ئۆزىگە خاس مۇكەممەل ئاھاڭغا ئىگە، ئۇنىڭ شەكلى جانلىق بولۇپ، خىلمۇ-خىل ئالاھىدىلىككە ئىگە، شۇنداقلا ئۇنىڭدا يەرلىك پۇراق كۈچلۈك. ئۇ خەلق تۇرمۇشى ۋە ئۇنىڭ يۈرەك ساداسىنىڭ شېئىر ۋە مۇزىكىدىكى ئىنكاسى؛ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تارىخى، تۇرمۇش ئادىتى، مىجەز-خاراكتىرىنىڭ روشەن ئەينىكى.

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قوشاق-ناخشىلىرىدا ئادەمنىڭ تۇغۇلۇشتىن تارتىپ، تا ئولگىچە بولغان پۈتۈن ئومۇر جەريانى دىگۈدەك ئوزىنىڭ شېئىرىي ئىپادىسىنى تاپقان. تۇرمۇشتىكى ھەر بىر شارائىت، ھەر بىر پەيتنىڭ ئوزىگە خاس ناخشىلىرى بار،

جۇملىدىن، ھەر خىل ئېتنوگرافىك سەنئەت شەكىللىرى تۇرمۇشنىڭ ئايرىلماس قىسمىغا ئايلانغان. ناخشىلار ئۆزىنىڭ شەكىللىنىش ۋە راۋاجلىنىش دەۋرىدىن تارتىپ، كىشىلىك ھاياتقا بارغانسېرى چوڭقۇر سىڭىپ، ئەۋلاتتىن-ئەۋلاتقىچە مىراس بولۇپ داۋاملىشىپ كەلدى ۋە كەلمەكتە.

ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرى، ھەم ئەدەبىيات، ھەم مۇزىكا سەنئىتى. ناخشىلار لىرىكىلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغىنى ئۈچۈن، ئۇ مۇزىكا سەنئىتى بىلەن خېلى كۆپ ئورتاقلىققا ئىگە. سۆز سەنئىتى بىلەن مۇزىكا سەنئىتىنىڭ بىرگەۋدە بولۇپ جىپسىلىشىشىدىن تۇغۇلغان سەنئەت — ناخشا، ئەنە شۇ ئورتاقلىقنىڭ نەتىجىسىدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ مۇشۇ جەھەتتىن ناخشىلارنى مۇزىكا سەنئىتى بىلەن قوشكېزەك سەنئەت دەپ ئاتاش مۇمكىن. ئۇيغۇر خەلق مۇزىكىلىرىنىڭ مىسرا، كۇپلېت، رىتىم شەكىللىرى ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرىنىڭ مىسرا، كۇپلېت، رىتىم شەكىللىرى ئاساسىدا شەكىللەنگەن ۋە تەرەققىي قىلغان. ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرىنىڭ مىسرا، كۇپلېت، رىتىم شەكىللىرى ئۇيغۇر مىللىي مۇزىكىلىرىنىڭ مىسرا، كۇپلېت، رىتىم شەكىللىرىنى ئۆزىدە تولۇق گەۋدىلەندۈرگەن.

ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرىنىڭ مۇزىكىسى سۆز تېكىستىگە قارىغاندا تېخىمۇ مۇقىملىققا ئىگە. شۇڭا، ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرى بايلىغىنى قېزىش، رەتلەش، تەتقىق قىلىش ئۆزىگە خاس مىللىي ئۇسلۇپقا ئىگە ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرىغا ۋارىسلىق قىلىش

ۋە ئۇنى راۋاجلاندۇرۇشتىلا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپ قالماستىن، بەلكى ئۇيغۇر خەلق مۇزىكىسى بايلىغىنى قېزىش، رەتلەش، تەتقىق قىلىش، شۇ ئاساستا سوتسىيالىستىك خەلق مۇزىكىسىنى راۋاجلاندۇرۇشتىمۇ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرىنىڭ تارىخى ئۇزۇن، مەزمۇنى مول. خەلق ئىچىدە تارقىلىپ يۈرگەن ناخشىلارنىڭ كۆپچىلىكى كېيىنكى ئەسىرلەرگە مەنسۇپ بولغان دەستۇرلاردىن ئىبارەت. دەسلەپكى تەكشۈرۈشلەرگە ئاساسەن، ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرىنىڭ تېماتىك مەزمۇنىنى ئەمگەك ناخشىلىرى، سىياسى ناخشىلار، تۇرمۇش ناخشىلىرى، مۇھەببەت ناخشىلىرى، ئۆرپ-ئادەت ناخشىلىرى دەپ بىرقانچە تۈرگە بۆلۈش مۇمكىن.

ئەمگەك ناخشىلىرى ئەمگەك سەھنىسىدە، ئەمگەكتىن بىۋاستە ئىلھاملىنىش بىلەن مەيدانغا كەلگەن. ئەمگەك ناخشىلىرى خىلمۇ-خىل بەدىي شەكىللەر بىلەن ھەر بىر ئەمگەك شارائىتىنىڭ ئۆزىگە خاس بولغان مەنزىرىسىنى، ئەمگەك رىتىمىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ئەمگەك ناخشىلىرىنىڭ قوشاقلىرى (تېكىستى) ئەمگەك شارائىتىنىڭ مەنزىرىسىنى، كىشىلەرنىڭ ئەمگەككە بولغان مۇناسىۋىتىنى، ئەمگەكنىڭ سىنىپىي خاراكتېرىنى، ئەمگەك جەريانىدىكى چىن مۇھەببەت قاتارلىق مەزمۇنلارنى ئىپادىلەيدۇ، ئەمگەك ناخشىلىرىنىڭ مۇزىكىسى بولسا، لىرىك تۈيغۇنى جانلاندۇرىدۇ. ئەمگەك ناخشىلىرى ئەمگەك رىتىمىنى ئالماشتۇرۇش، كەيپىياتنى جانلاندۇرۇش، ئەمگەك جەريانىدىكى قىيىنچى-

لىقلارنى يېڭىپ، ئەمگەك ئۇنۇمىنى ئاشۇرۇش قاتارلىق روللارنى ئوينايدۇ. مەسىلەن، «ئوما ناخشىسى»نى ئالايلى، بۇ ناخشىنى ئاڭلىغان ھامان بىزنىڭ كۆز ئالدىمىزغا ئوما ئورۇۋاتقان ئېتىز گەۋدىلىنىدۇ. ئۇنىڭ قوشاقلىرى ئوما مەنزىرىسىنى، ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئومىغا بولغان مۇناسىۋىتىنى ئەكس ئەتتۇرىدۇ. ئۇنىڭ مەزمۇنىغا ئۇيغۇنلاشقان مۇزىكا رىتىمى ئوما ئورۇش ھەركىتىنىڭ رىتىمىغا ئۇيغۇن، ئوغاقنىڭ ھەر بىر شارتىلدىشى رىتىم بولغۇچ بولۇپ، ئۇ ئادەتتىكى نەغمىلەردە ناخشىغا تەڭكەش قىلىنىدىغان داپنىڭ رولىنى ئوينايدۇ، بۇ ھال ئەمگەكنىڭ مۇشەققەتلىك جەريانىغا بايرام تۈسى بېرىدۇ، ئىچ پۇشىغىنى، كۆڭۈلسىزلىكنى، قايغۇ-ئازابىنى يېڭىشكە روھ-مەدەت بېغىشلايدۇ.

سىياسىي ناخشىلار خەلق ئاممىسىنىڭ كونا جەمئىيەتكە، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلارغا ۋە ئۇلارنىڭ ئەكسىيەتچى ھاكىمىيىتىگە بولغان غەزەپ-نەپرىتىنى، ئازاتلىق، ئەركىنلىككە بولغان تەلپۈنۈشىنى، بەلگىلىك ۋەقە ۋە تارىخىي شەخسلەرگە بولغان كۆز قارىشىنى ئەكس ئەتتۇرىدۇ. بۇ ناخشىلارنىڭ جەڭگىۋارلىقى ئۈستۈن، دەۋر روھى كۈچلۈك، ئۇ خەلق ئاممىسىنىڭ سىنىپىي كۈرەشتىكى ئۆتكۈر قورالى ۋە روھىي ئۇزۇقى. مەسىلەن:

ئاھ ئۇرارمەن، ئاھ ئۇرارمەن،
ئاھلىرىم تۈتقاي سېنى.

كۆز يېشىم دەريا بولۇپ،
بېلىقلىرىم يۇتقاي سېنى.

«ئاھ ئۇرارمەن» ناملىق بۇ ناخشا ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرىنىڭ دەرت-ئەلەم بىلەن تولغان پاجىئەلىك ئۆتمۈشىنىڭ ئومۇملاشقان كارتىنىسى، خەلق ئاممىسىنىڭ ئەزگۈچى سىنىپلار ئۈستىدىن چوقۇم غەلىبە قىلىش روھىنىڭ سەنئەتتىكى نامايەندىسى.

سىياسىي ناخشىلار ئىچىدىكى تارىخىي ناخشىلار ئۇيغۇر خەلقىنىڭ يېقىنقى ئەسىرلەرگە ئائىت تارىخىنىڭ ئوبرازلىق دەستۇرىدۇر. مەسىلەن: ياقۇپ بەگ توغرىسىدا ئېيتىلغان ناخشىدا، جاھانگىرلارنىڭ مالىيى ياقۇپ بەگ (بەدۆلەت)نىڭ قوقان ھۆكۈمدارى مەدەلىخاننىڭ كۈشكۈرتۈشى، جاھانگىرلارنىڭ قۇترىتىشى بىلەن 1865-يىلى شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ، ئۆزىنى "خان" دەپ جاكالىغانلىقى، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ چەتئەل تاجاۋۇزچىلىرىغا بولغان غەزەپ-نەپرىتى جانلىق سۈرەتلەپ بېرىلگەن. ۋەتەنپەرۋەرلىك بىلەن تولغان بۇ ناخشىدا مۇنداق جەڭگىۋار مىسرالار بار:

بۇ دۆلەت مازا بولدى،
يۇقسۇلغا قازا بولدى.
تەييارتاپ سۈتەمخورلار،
دېخانغا بالا بولدى.

كەچتىم مەن زامانەڭدىن،
ياخشى كىم يامانەڭدىن.
ئاق سەللە، يېشىل سەللە،
بىزارمەن زامانەڭدىن.

تۇرمۇش ناخشىلىرى ئومۇمەن مەدىكارلار، خاڭچىلار قاتارلىق تۆۋەن قاتلامدىكى ئەمگەكچىلەرنىڭ ئېچىنىشلىق هاياتىنى، مۇساپىرلىق مۇڭ-زارىنى، ئادالەتسىز فېودالىلىق نىكا تۈزۈمى ئاستىدىكى ئاياللارنىڭ ئاھ-زارىنى، خورلانغان تۇرمۇشنى ئىنكاس قىلىدىغان ناخشىلىردىن ئىبارەت. بۇ خىل ناخشىلار چوڭقۇر ئىجتىمائى مەزمۇنغا ئىگە. بىز «غېرىپ ناخشىسى»نىڭ مۇنۇ مىسرالىرىنى ئوقۇپ كورەيلى:

بۇ تاغلار ئېگىز تاغلار،
غېرىپ يولىنى باغلار.
غېرىپ ئولسە كىم يىغلار،
غېرىپقا غېرىپ يىغلار.
يا ئاتام يوقتۇر مېنىڭ
يا ئانام يوقتۇر مېنىڭ.
ئايىغى چىققان بۇلاقتەك،
ئاقىدۇ ياشىم مېنىڭ.

مۇھەببەت ناخشىلىرى ئەمگەكچى خەلق ئاممىسىنىڭ مۇھەببەتلىك تۇرمۇشى ۋە مۇھەببەتكە بولغان كوزقارىشىنىڭ ھەقىقى ئىنكاسى بولۇپ، ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرى ئىچىدە كوپ سالماقنى ئىگەللەيدۇ. مۇھەببەت ناخشىلىرىنىڭ ئىدىيىۋىلىگى چوڭقۇر، ئۇ ھىسسىياتقا باي بولۇپ، سەنئەت جەھەتتىن گۈزەل ۋە تەسىرلىك، ئۇنىڭدا ياش ئوغۇل-قىزلارنىڭ ئوزئارا مۇھەببىتى، فېودالىق نىكا تۈزۈمىگە بولغان قارشىلىق، چىن مۇھەببەتكە بولغان مەدھىيە، گۈزەل تۇرمۇشقا بولغان ئىنتىلىش قاتارلىق مەزمۇنلار ئىپادىلەنگەن.

ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرى ئىچىدە مۇھەببەت ناخشىلىرىنىڭ كوپ بولۇشى خەلق تۇرمۇشى بىلەن ۋە ئۇلارنىڭ ناخشىلىرىنىڭ ئىجتىمائى رولى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. فېودالىلىق تۈزۈم شارائىتىدا، ئەمگەكچى خەلق ئەركىنلىك ۋە دېموكراتىيە تەلىۋىنى مۇھەببەت ناخشىلىرى ئارقىلىق گەۋدىلەندۇرۇشكە تىرىشقان، مۇھەببەتتىكى ئەركىنلىكنى قولغا كەلتۈرۈشنى فېودالىزمغا قارشى كورەشنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى قىلغان، مۇھەببەت ناخشىلىرى ئارقىلىق تۇرمۇش كۆلپەتلىرىنىڭ ئازاۋىنى روھىي جەھەتتىن يېڭىشكە ئىنتىلگەن.

مۇھەببەت ناخشىلىرى ئىچىدە ئاياللار توغرىسىدىكى ناخشىلار ئىنتايىن كوپ. چۈنكى، ئاياللار فېودالىلىق جەمىيەتتە قاتمۇ-قات زۇلۇم ئىچىدە، يەنە ئىسلام دىنىنىڭ ئادالەتسىز فېودالىق نىكا تۈزۈمىنىڭ خىلمۇ-خىل كىشەنلىرى ئىچىدە

ياشىدى. ”غەزەپتىن ناخشا چىقىدۇ“ دىگەندەك، ئاياللار ئۆزىنىڭ فېودالىزىمغا بولغان قارشىلىغىنى، مۇھەببەتتىكى ئازاتلىقىنى قولغا كەلتۈرۈش تەلىۋىنى ئۆز ناخشىلىرىدا گەۋدىلىك ئىپادىلىدى. بۇ ھال مۇھەببەت ناخشىلىرىنىڭ ئىجتىمائى رولىنى تېخىمۇ كۈچەيتتى.

ئۆرپ-ئادەت ناخشىلىرى توي-توكۈن، ئۆلۈم-يىتىم ۋە ئۆرپ-ئادەت تۈسىنى ئالغان سەنئەت بەزمىلىرىدە ئوقۇلىدىغان ناخشىلاردىن ئىبارەت. ئۇيغۇر خەلقى ئۇزاق يىللىق تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا تۈرلۈك سەۋەپلەر تۈپەيلىدىن ھەرخىل مىللى ئۆرپ-ئادەتلەرنى شەكىللەندۈرگەن. بۇ ئۆرپ-ئادەتلەرنىڭ ھەممىسىگە سەنئەت پائالىيەتلىرى سىڭدۈرۈلگەن. بۇ سەنئەت پائالىيەتلىرىنىڭ ئاساسلىغى ناخشىلاردىن ئىبارەت. بۇ ناخشىلار ھەرخىل مەرىكىلەر ۋە بەزمىلەرنىڭ مەزمۇنى ۋە قائىدىلىرىگە ماسلاشقان بولۇپ، چوڭقۇر ئىجتىمائى ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرى ئۆزىگە خاس بەدىي ئالاھىدىلىككە ئىگە. ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرىدا سىمۋول، ئوخشىتىش، مۇبالىغە، تەقلىت، تەمسىل قاتارلىق بەدىي ۋاستىلەر قوللىنىلىپ، كونكرېت ھىس قىلغىلى بولىدىغان جانلىق ئوبرازلار يارىتىلغان. مەسىلەن:

«خوپ دەردىڭ يامان» ناخشىسىدىكى ،

قارا كېچە، قارا ياغاچ مېنىڭ يولدىشىم،

يوپۇرمىغى شىلدىرلىسا قۇيۇلۇر ياشىم.
ئاقتى يېشىم، ياغدى يېشىم تېتىلەر باشىم،
مەن ئۆلگەندە ياخشى يىغلاڭ جان قېرىندىشىم.

دىگەن مىسرالارنى ئوقۇغىنىمىزدا، زۇلمەت ئىچىدە ئازاپ چەككەن ئەمگەكچىنىڭ مۇڭلۇق قىياپىتى، دەرت-ھەسرىتىنى ئەسلىگەندە (قاراياغاچ يوپۇرمىغى شىلدىرلىغاندا) ئۇنىڭ كوزلىرى ئەلەملىك ياش بىلەن تولىدىغانلىغى كوز ئالدىمىزغا كېلىدۇ.

ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرىنىڭ سەنئەتتىكى ئومۇملاشتۇرۇش كۈچى ئۈستۈن. بىر-ئىككى كۈپلېت ناخشا تارىخىي ئىجتىمائى ئەھمىيەتكە ئىگە ۋەقە، ھادىسىلەرنى ۋە ئۇلارنىڭ ماھىيىتىنى ئوبراز ئىچىدە چوڭقۇر ئىپادىلەپ بېرەلەيدۇ. مەسىلەن: «مەن ئولەرمەن» ناخشىسىدىكى،

مەن ئولەرمەن، مەن ئولەرمەن،
يولدا قويماڭلار مېنى.
يولدا قويساڭلا قويۇڭلار،
چولدە قويماڭلار مېنى.
مەن ئولۇپ تۇپراقتا ياتسام،
كىم مېنى ياد ئەيلىسۇن،
دوستلىرىم غەمكىن بولۇپ،
دۇشمەنلىرىم شات ئەيلىسۇن...

دىگەن مىسرالاردا ئەمگەكچى خەلقنىڭ كونا جەمىيەتتىكى پاجىئەلىك تەقدىرى چوڭقۇر ھېسسىيات بىلەن ئاجايىپ ئىخچام ئىپادىلەنگەن. ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرى تىلىنىڭ ئاددىيلىقى، چوڭقۇرلۇقى، ئېنىقلىقى ۋە ئوبرازلىقلىقى ناخشىلارنىڭ بەدىئىي تەسىرچانلىقىنى كۈچەيتىش بىلەن بىرۋاقىتتا، مىللىي ئالاھىدىلىك ۋە يەرلىك خۇسۇسىيەتنى تولۇق گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرىنىڭ شەكلىمۇ خىلمۇ-خىل. ناخشىلاردا قوشاق (4 مىسرالىق)، بېيىت (ئىككى مىسرالىق) شەكلى ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ، جۈملىدىن، تاقماق (چاچما) شەكىللەرمۇ خېلى ئومۇملاشقان. بۇ خىل شەكىل ئېيتىشىشلاردا (لەپەردە) كۆپرەك ئۇچرايدۇ. مەسىلەن: «ئالمىخان»، «چىمەنگۈل» قاتارلىق ناخشىلار ئەنە شۇنداق شەكىللەردىكى ناخشىلاردۇر.

ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرىنىڭ كۆپچىلىكىنىڭ نەقراتى بار. بۇ نەقراتلار ئەمگەك رىتىمى، ئىدىيىۋى ھېسسىيات ۋە مۇزىكا تەلىۋىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، ناخشىنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنىنى ئاچىدۇ، مۇزىكىچانلىقىنى كۈچەيتىدۇ، ئەستە ساقلاشقا ئاسانلىق تۇغدۇرىدۇ.

شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرىدا ئاھاڭ سۆز تېكىستلىرىگە قارىغاندا بىر قەدەر مۇقىم. ناخشا تېكىستلىرىدە ئوخشىمىغان ھېسسىياتتا، ئوخشىمىغان ئورۇنلاردا ئالمىشىش، تەكرارلىنىش كۆپ، ئۇنىڭ ۋارىيانتلىق

خۇسۇسىيىتى كۈچلۈك.

ماركس، ئېنگېلس خەلق ناخشىلىرىنىڭ ئىجتىمائىي رولى ۋە ئۇنىڭ سەنئەت جەھەتتىكى مۇۋەپپەقىيىتىگە يۇقىرى باھا بەرگەن ئىدى. يولداش ماۋ زېدۇڭمۇ خەلق ناخشا-قوشاقلىرىغا ئېتىۋار بىلەن قاراپ، خەلق قوشاقلىرىنى توپلاشنى قايتا-قايتا تەشەببۇس قىلدى. ماۋ جۇشى يولداش چېن يىغا يازغان شېئىرىيەت توغرىسىدىكى خېتىدە "كەلگۈسىدە خەلق قوشاقلىرىدىن ئوزۇق ۋە ئۈلگە ئېلىپ، كەڭ كىتابخانلارنى جەلپ قىلىدىغان بىر يۈرۈش يېڭىچە شېئىرلارنىڭ مەيدانغا كېلىشى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن" دەپ ئوتتۇرىغا قويدى. بۇنىڭدا ھازىرقى شېئىرىي ئىجادىيەتتىكى ئاممىۋىلاشتۇرۇش ۋە مىللىيلاشتۇرۇش جەھەتتىكى كەمچىلىكلەرنى تۈزىتىشنىڭ يولىلا كۆرسىتىلىپ قالماي، ئېلىمىزنىڭ شېئىرىيەت ئىجادىيىتىنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتىمۇ يەكۈنلەنگەن.

ئۇيغۇر خەلقى ئۇزاق يىللىق تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا، ئۆزىنىڭ مۇزىكا سەنئىتىگە، ئۇسۇل سەنئىتىگە ماسلاشقان ناخشا ئىجادىيىتى ئەنئەنىسىنى ياراتتى. بۇ — خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى بىباھا گۆھەر. لىن بياۋ ۋە "4 كىشىلىك گۇرۇھ" خەلقنىڭ ئەشەددىي دۈشمىنى. ئۇلار خەلق ناخشىلىرىغا ئۆچمەنلىك قىلىپ، ئۇنى قارا-قويۇقلا "سېرىق ناخشا" دەپ چەتكە قاقتى، ۋەيران قىلدى، بۇ ھال شىنجاڭدىكى قېرىنداش مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىيات-سەنئەت تەرەققىياتىدا ئېغىر ئاقىۋەتلەرنى كەلتۈرۈپ

چىقاردى.

بىز خەلق ناخشىلىرىنى توپلاش، رەتلەش، تەتقىق قىلىش خىزمىتىنى كۈچەيتىپ، خەلق ناخشىلىرىنىڭ شاكىلىنى چىقىرىۋېتىپ، مېغىزىنى قوبۇل قىلىش پىرىنسىپى بويىچە ئۇنىڭغا تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىپ، خەلقچىللىق روھىغا ئىگە خەلق ناخشىلىرى ئارقىلىق خەلقنىڭ مەدىنى تۇرمۇشىنى بېيىتىشىمىز، خەلق ناخشىلىرىدىن ئوزۇق ۋە ئۈلگە ئېلىپ، سوتسىيالىزم دەۋرىنىڭ يېڭى، مىللى ناخشىلىرىنى تەرەققى قىلدۇرۇش ۋە گۈللەندۇرۇش ئۈچۈن تىرىشىشىمىز لازىم.

«چىنىقىش» ھېكايىسىنىڭ بەدىي ئالاھىدىلىكى توغرىسىدا

مەھەممەت زۇنۇن

«چىنىقىش» — پېشقەدەم يازغۇچى زۇنۇن قادىرىنىڭ ئازاتلىقتىن كېيىن يازغان ھېكايىلىرىنىڭ بىرى. يازغۇچى بۇ ھېكايىسىدە مەتنىيازنىڭ كوللېكتىپ ئەمگەكتە چىنىقىپ، ھورۇن ئادەمدىن ئەمگەكچان ئادەمگە ئايلانغانلىق جەريانىنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق سوتسىيالىستىك كوللېكتىپلىشىشنىڭ ئەۋزەللىكىنى قىزغىن مەدھىيىلەيدۇ.

بۇ ھېكايىدىكى مەتنىياز ئوبرازى كوروپ چۈشەنگىلى، ھىس قىلغىلى بولىدىغان، رېيال، ئىشەنچلىك، تەسىرلىك، كۈچلۈك تۇرمۇش پۇرىقىغا، ھەم ئومۇملۇققا، ھەم ئىندىۋىدۇئاللىققا ئىگە.

ھېكايىنىڭ ۋەقەلىكى مۇرەككەپ ئەمەس، ئۇنىڭدا كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان ئاجايىپ-غارايىپ ھېكايىلەر، سەلتەنەتلىك سوز-ئىبارىلەر يوق، لېكىن مەتنىيازنىڭ خاراكتېرى شۇنچە ئېنىق، شۇنچە روشەن. بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، يازغۇچى ئوخشىمىغان خاراكتېرنى ۋە شۇ ئوخشىمىغان خاراكتېر تۈپەيلىدىن

پەيدا بولغان توقۇنۇشلارنى يېزىش ئارقىلىق مەتنىيازنىڭ جانلىق خاراكتېرىنى گەۋدىلەندۈرىدۇ.

مەتنىياز — ئاقكۆڭۈل، سەممىي، خۇشچاقچاق ئاددىي ئەمگەكچى. لېكىن ئۇ كونا جەمئىيەتتە، ئائىلە ۋە تۇرمۇش شارائىتى تۈپەيلىدىن ھورۇن، ھەممە ھۈنەرگە قىزىقسىمۇ ئۇنى بىر باشقا ئېلىپ چىقالمايدىغان، ئۆزىنىڭ تۇرمۇش شارائىتىنى ئۆزگەرتىشكە جۈرئەت قىلالمايدىغان بولۇپ قالغان، ئۇنىڭ مۇشۇ خىل خاراكتېرى ئازات زاماندا كوللېكتىپلىشىش يولىغا قاراپ كېتىۋاتقان يېڭى دىخانلارنىڭ خاراكتېرى بىلەن، كوللېكتىپ ئەمگەك بىلەن چىقىشالمايدۇ. شۇنىڭ بىلەن، ئۇ جىددىي توقۇنۇش ئىچىدە قالىدۇ.

مەتنىيازغا يەر ئىسلاھاتىدا 7 ـ 8 چارەك ئۇرۇق بارىدىغان بىرىنچى دەرىجىلىك بىر ئېتىز تېگىدۇ. لېكىن بۇ يېڭى دىخاننىڭ بىر پۈكلۈك يەرگە تېرىغان قونىقى ئۈنمەيدۇ. بىر پۈكلۈك يەرنى ھېچنەرسە تېرىماي ئاق تاشلىۋېتىدۇ... ئازغىنا يەردىكى قىچىسى ياخشى ئايىنغان بولسىمۇ، لېكىن مەتنىيازنىڭ ئۇنى ئورۇشقا ماجالى يەتمەيدۇ.

ئۇنىڭ خاراكتېرىدىكى بۇنداق ھورۇنلۇق ئۇنىڭ شەخسىي تۇرمۇشىغىمۇ سىڭگەن. مەتنىياز 40 ياشقا كىرگىچە ئۆيلىنىشنى خىيال قىلىپ كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن جۈرئەت قىلالمىغان. مەتنىياز ئۆزىنىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا، "مۇساپىرنىڭ كۈچۈگىدەك بېشىنى ساڭگىلىتىپ" يۈرىدىغان خىيال پەرەسكە ئايلىنىپ

قالغان. مەتنىيازنىڭ تۈپ ماھىيىتى ئەمگەكچى. مەتنىيازنىڭ تۆمۈرچىلىك، ياغاچچىلىق، موزدۇزلۇق ۋە سەتىراچلىق ھۈنەرلىرىگە قولى كېلىدۇ. ئۇ، موزدۇزلۇق قىلسا، ئۆتۈكنىڭ قېلىپىنى ئۆزى چاپىدۇ. بەلچە، بۇرەندە، بىگىز، يىڭنىلەرنىمۇ ئۆزى ياسىۋالىدۇ. ئەگەر سەتىراچلىق قىلسا، ئۇستۇرىدىن تارتىپ تا قۇلاق كولىغۇچقىچە بولغان جابدۇقلىرىنى ئۆزى ياسىۋالىدۇ. بۇ دىخاننىڭ بىر ياخشى پەزىلىتى شۇكى، كىشىلەرگە ياردەملەشسە ھەق تالاشمايدۇ. پايدا ـ زىيان بىلەن كارى يوق، تاماگەر ئەمەس. ئۇ تۇرمۇشتا ئۆزىنى تاشلىۋەتكىنى بىلەن روھى تېتىك، خۇشچاقچاق.

ئۆزىگە خاس خاراكتېرغا ئىگە مەتنىيازدەك نەپرەتلىك ۋە سۆيۈملۈك دىخان، ئازات يېزىلاردا دىخانچىلىق ھەمكارلىق گۇرۇپپىلىرى باھار مايسىلىرىدەك گۈللەپ ياشناۋاتقان، سوتسىيالىزىم داغدام يولى ئەمگەكچىلەر ئۈچۈن كەڭ قۇچاق ئېچىۋاتقان ۋەزىيەتتە نەگە بارىدۇ؟ ئۇنىڭ تەقدىرى نېمە بولىدۇ؟ يازغۇچى جىددىي توقۇنۇش ئىچىدە ئۇنىڭ خاراكتېرىنى ئۆزگەرتىش، مۇكەممەللەشتۈرۈش يولىنى ئىزدەيدۇ. مەتنىيازنى سوتسىيالىستىك كوللېكتىپلەشتۈرۈش دولقۇنى ئىچىگە ئېلىپ كىرىدۇ. مەتنىيازنى كوللېكتىپ ئەمگەك قوينىدىكى خوشال ـ خوراملىق قىزىقتۇرىدۇ. ھەمرا باشچىلىقىدىكى يېڭى دىخانلار كوللېكتىۋى ئۇنىڭ ھاياتىغا يار ـ يۆلەكتە بولىدۇ. مەتنىيازمۇ ھەمكارلىق گۇرۇپپىغا كىرىپ، يېڭى تۇرمۇشقا قەدەم تاشلايدۇ.

لېكىن يېڭى ھايات، يېڭى مۇھىت ئىچىدە مەتنىيازنىڭ خاراكتېرىدىكى ئاجىزلىق تېخىمۇ روشەن كۆرۈنۈشكە باشلايدۇ. ئۇنىڭ ئەمگەك جەريانىدىكى چىنىقىشى ئاسانغا چۈشمەيدۇ. كوللېكتىپ ئەمگەك مەتنىيازنى چىنىقتۇرىدۇ. ئۇنىڭ ئۆز ھۈنىرىنى كۆرسىتىشكە كەڭ ئىمكانىيەت يارىتىلىدۇ، كوممۇنىستىك ئاڭ-سەۋىيىگە ئىگە ھەمرا قاتارلىق يېڭى دىخانلار ئۇنى ئالغا يېتەكلەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن ھورۇن، جۈرئەتسىز، تۇرمۇشى قالايمىقان قالاق دىخان كوللېكتىپ ئەمگەك قوينىدا چىدامىلىق ئىشچانلار قاتارىغا ئۆتىدۇ. ئۇنىڭ شەخسىي ھاياتىدىمۇ زور ئۆزگىرىش بولۇپ، ئىززەتخان بىلەن تۇرمۇش قۇرۇپ مۇرادىغا يېتىدۇ.

مەتنىياز ئوبرازى ھەقىقەتەن ئۇتۇقلۇق چىققان ئوبرازدۇر. بۇ ئوبرازنىڭ بەدىئىي تەسىرچانلىقى شۇ يەردىكى، مەتنىياز ئوبرازى جانلىق خاراكتېر سۈپىتىدە مەيدانغا چىقىدۇ. كىتاپخانىنىڭ ئەدىبىي ئەسەرلەردە قىزىقىدىغىنى بىرەر ئىشلەپچىقىرىش جەريانى، بىرەر ئۇرۇش مەيدانى ئەمەس، بەلكى جانلىق خاراكتېردۇر.

خاراكتېر — پېرسوناژنىڭ كېلىپ چىقىشى، تەربىيىلىنىشى، چىنىقىشى، ئىجتىمائىي ئورنى، دۇنياقارىشى، مىجەز-خۇلقى قاتارلىق جەھەتلەردە ۋۇجۇتقا كەلگەن توپ خۇسۇسىيەت، پېرسوناژنىڭ ئومۇملۇقى ۋە ئىندىۋىدۇئاللىقىنىڭ روشەن بەلگىسى. ئەمەلىي تۇرمۇشتا شەخسنىڭ خاراكتېرى شەكىللەن-

گەندىن كېيىن، ئۇ شۇ خاراكتېر مەنتىقى بويىچە ھەرىكەت قىلىدۇ. ئەسەر ئىچىدىكى پېرسوناژنىڭمۇ نېمە قىلىدىغانلىقى، قانداق سۆزلەيدىغانلىقى ئوبرازنىڭ خاراكتېر مەنتىقى بويىچە بولىدۇ.

يازغۇچى مەتنىيازنىڭ خاراكتېرىنى پۇختا ئىگىلەپ، ئۇنى تىپىك ئىجتىمائىي شارائىت ئىچىگە قويۇپ، جانلىق ئېپىزوت، ئىندىۋىدۇئال تىل قاتارلىق بەدىئىي ۋاسىتىلەرنى قوللىنىپ، مەتنىيازنىڭ خاراكتېرىنى جانلىق، رېئال، ئىشەنچلىك دەرىجىگە كۆتەرگەن.

يازغۇچى «چىنىقىش» ھېكايىسىدە مەتنىيازنىڭ خاراكتېرىنى ۋۇجۇتقا كەلتۈرگەن ۋە ئۇنىڭ خاراكتېرىدىكى ئۆزگىرىش ۋە ئۆسۈشنى ئالغا سۈرگەن ئىجتىمائىي سەۋەپلەرنى، ئوبيېكتىپ ئاساسىنى توپمۇ-توغرا ۋە ھەقىقىي تەسۋىرلىگەن.

مەتنىياز كونا جەمئىيەتتە، شەھەردە ھۈنەرۋەن ئائىلىسىدە ئۆسكەن، يالغۇز ئوغۇل بولغىنى ئۈچۈن ئەركە چوڭ بولغان. دادىسىنىڭ ھەيدەكچىلىكى بىلەن سەتىراچلىقنى ئۆگەنگەن بولسىمۇ، لېكىن دادىسى ئۆلگەندىن كېيىن سەتىراچلىقنى تاشلاپ، ھەرخىل تەنزىچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىپ ۋەيران بولىدۇ-دە، دادىسىدىن مىراس قالغان يېزىدىكى كىچىككىنە باققا كۆچۈپ چىقىدۇ. گەرچە دىخانلارنىڭ ھاجىتىگە قاراپ ھەر خىل ھۈنەرلەرنى ئۆگىنىۋالغان بولسىمۇ، لېكىن باشلىغان ئىشنى ئاخىرغىچە داۋاملاشتۇرالمايتتى. ئۇنىڭ خاراكتېرىدىكى

ھورۇنلۇق، جۈرئەتسىزلىك كونا جەمئىيەتنىڭ، كونكرېت ئائىلىۋى شارائىتنىڭ، يەككە تۇرمۇشنىڭ مەھسۇلى.

دەۋر ئۆزگەردى. دىخانلارنىڭ كوممۇنىستىك ئاڭ ـ سەۋىيىسى ئۆسۈپ، كىشىلەر بىلەن كىشىلەر ئوتتۇرىسىدا ئىناقلىق، ھەمكارلىق مۇناسىۋىتى ئورنىتىلدى، بولۇپمۇ كوللېكتىپ ئەمگەك شارائىتى ئۇنىڭ خاراكتېرىنىڭ ئۆزگىرىشىدە ھەل قىلغۇچ رول ئوينىدى. كوللېكتىپ ئەمگەك قوينىدا ئۇنىڭ خاراكتېرىدىكى ئاجىزلىقلار تۈگىتىلىپ، ئەمگەكچىلەرگە خاس خۇسۇسىيىتى كەڭ جارى قىلىندى، ئۇنىڭ خاراكتېرى مۇكەممەللەشتى. يازغۇچى مەتنىيازنىڭ خاراكتېرىنىڭ ۋۇجۇتقا چىقىشى، ئۆزگىرىشىنى تارىخىي ۋە ھەقىقىي يوسۇندا كونكرېت بايان قىلغانلىقى ئۈچۈن، مەتنىيازنىڭ خاراكتېرىدا كۈچلۈك دەۋر روھى ئەكس ئەتكەن.

خاراكتېر ھەرگىزمۇ ئابستراكت ئۇقۇم ئەمەس. ئۇ كىشىلەر بىلەن كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئوخشاش بولمىغان توقۇنۇشلاردا، شەخسنىڭ خىلمۇ ـ خىل تەقدىرى، كەچۈرمىشلىرى ئىچىدە، ئوخشاش بولمىغان ئۇسۇل بىلەن ئەمەلىي ھەرىكەت سۈپىتىدە نامايەن بولىدۇ.

يازغۇچى دىراماتىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە جانلىق قىزىقارلىق ئېپىزوتلارنى تاللاپ مەتنىيازنىڭ خاراكتېرىنى گەۋدىلەندۈرگەن، بۇ ئېپىزوتلار مەتنىيازنىڭ ئۆزىگە خاس خاراكتېرىغا تولىمۇ ماس كەلگەن.

يازغۇچى مەتنىيازنىڭ كوللېكتىپ ئەمگەك جەريانىدىكى سەر-

گۈزەشتىسىنى تەسۋىرلىگەندە، مەتنىيازنىڭ ئۇستەڭ ئەمگىگىدىن قېچىپ، يول بويىدىكى قويۇق ئۆسكەن ئۆرۈكلەرنىڭ ئارىسىغا مۈكۈنۈۋالغانلىقىنى تەسۋىرلەپ، ئاق قوي تېرىسىدىن قىلىنغان كونا جۇۋىسىنىڭ پەشلىرىنى تىكەنلىك شاخلارغا تەتۈر ئۆرۈتۈپ قويۇپ، ”مانا مەتنىياز مەشەدە“ دىگەندەك ئۆزىنى ئۆزى ئاشكارا قىلىپ قويغانلىقىنى يازىدۇ. بۇ ئېپىزوتنى مەتنىيازچە ئېپىزوت دەپ ئاتاش مۇمكىن. بۇ يەردە ھورۇن، ھىچ ئىشنى قاملاشتۇرالمايدىغان مەتنىيازدەك ئادەمنىڭ خاراكتېرى تولىمۇ قىزىقارلىق بايان قىلىنغان. يازغۇچى مۇشۇنداق ئېپىزوتلار ئارقىلىق ھىكايىنىڭ سيۇژىتىنى قۇراشتۇرۇپ، مەتنىيازنىڭ خاراكتېر تارىخىنى يېزىپ چىقىدۇ.

يازغۇچى مەتنىيازنىڭ خاراكتېرىنى ياراتقاندا، مەتنىيازنىڭ خاراكتېرىغا خاس ئىندىۋىدۇئال تىلنى توغرا، دەل جايىدا ئىشلىتىپ، مەتنىيازنىڭ خاراكتېرىنى تېخىمۇ روشەن ئېچىپ بەرگەن. مەتنىياز ئېتىز قىرىدا تۇرۇپ، ”بۇ يەرنى نىمە قىلسام بولىدىكىن؟!“ دەپ باش قاتۇرۇپ تۇرغاندا، تۇيۇقسىز ئۇنىڭ يېنىغا كېلىپ قالغان ھەمرا ئۇنىڭدىن: ”ــ خوش ئۇستام! بۇ يەرنى نىمە قىلماقچى بولۇۋاتىدىلا؟“ دەپ سورىغاندا، مەتنىياز: ”ــ ئوتتۇرىسىنى باغ، چۆرىسىنى تاغ قىلايمىكىن دەۋاتىمەن، قانداق دەيسىز ھەمراجان“ دەپ جاۋاپ بېرىدۇ. بۇ سۆز مەتنىيازدەك ئىرادىسىز، لېكىن ھاياتتىن ئۈمىت ئۈزمىگەن خۇشچاقچاق دىخاننىڭ خاراكتېرىغا تولىمۇ ماس كېلىدۇ.

يازغۇچى ھەرخىل بەدىي ۋاستىلەر ئارقىلىق مەتنىيازنىڭ خاراكتېرىنى يازغاندا، ئۆزىنىڭ ھېسسىياتىنى پېرسوناژ خاراكتېرىغا سىڭدۈرگەن. يازغۇچى مەتنىيازنىڭ خاراكتېرىدىكى ئاجىزلىقنى نەپرەتلەنسىمۇ، لېكىن ئۇنى كېرەكسىز ئادەم دەپ ھېسابلىمايدۇ. نەپرەت ئىچىدە ئۇنىڭغا چوڭقۇر ھېسداشلىق قىلىدۇ. تەنقىت ئىچىدە ئۇنىڭ ياخشى پەزىلىتىنى مەدھىيىلەيدۇ. ئۆزىنىڭ گۈزەل غايىسىنى پېرسوناژ تەقدىرى بىلەن بىرلەشتۈرىدۇ. يازغۇچى ئەسەرنىڭ بېشىدا، ئىسسىقتىن قېچىپ، ئوروۋاتقان قىچىنى تاشلاپ قويۇپ، تەر پۇراپ كەتكەن كۆينىكىنى كوكتاتقا ئوراپ بېشىغا قويۇپ، يالىڭاچ دۈمبىسىنى نەم يەرگە چاپلاپ، قېرى قاغىنى تىللاپ ياتقان، ئۇسساپ ئۆپكىسى قۇرۇپ، گەز باغلاپ كەتكەن قېلىن لەۋلىرىنى يالاشقا رازىكى، ئالتە-يەتتە يۈز مېتىر يىراقلىقتىكى دەرياغا بېرىشقا جۈرئەت قىلالمىغان ھورۇنغا نەپرەتلەنسە، ئەسەرنىڭ ئاخىرىدا كوللېكتىپ ئەمگەكتە چىنىقىپ، بوستانلىق پىشايۋاندا بەندىگە مىنىۋېلىپ، لىڭگىلچاق ياساۋاتقان مەتنىيازنىڭ خوشال چاقچاقلىرىدىن ھوزۇرلىنىدۇ.

يازغۇچى ئۆزىنىڭ ھېسسىياتىنى پېرسوناژنىڭ ھېسسىياتى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ، مەتنىيازنىڭ خاراكتېرىنى جانلىق-تىرىك نەرسىگە ئايلاندۇرۇپ، كىتابخان قەلبىدە چوڭقۇر ھاياجان قوزغىغان. ئەسەرنىڭ ھاياتى كۈچى ئەنە شۇ يەردە.

يازغۇچى بۇ ھېكايىدە مەتنىيازنىڭ خاراكتېرىدا بولغان ئۆزگىرىشلەرنىڭ جەريانىنى يازغان. مەتنىيازنى ئۆسۈۋاتقان،

ئۆزگىرىۋاتقان شەخس، ھەتتا ئوتتۇرىدىكى شەخس دەپ ئاتاش مۇمكىن. ئەدەبىي ئەسەردە، بەلگىلىك تىپىك شارائىتتا، ھەرخىل خاراكتېردىكى پېرسوناژلار ئوبرازى يارىتىلىدۇ. ئەدەبىي ئەسەردە مۇكەممەل خاراكتېرغا ئىگە قەھرىمانلار ئوبرازى بولۇش بىلەن بىرلىكتە، ئوتتۇرىدىكى ۋە ھەرخىل خاراكتېردىكى ئوبراز بولۇشى لازىم. تۇرمۇش خىلمۇ-خىل بولغىنى ئۈچۈن، بەدىي ئەسەردىكى ئوبرازنىڭ خاراكتېرىمۇ خىلمۇ-خىل بولۇشى لازىم. شۇنداق بولغاندىلا، بەدىي ئىجادىيەتتىكى پېرسوناژنىڭ خىلمۇ-خىللىقىنى ئەمەلگە ئاشۇرغىلى، تۇرمۇشنى ھەر تەرەپلىمە ئىنكاس قىلغىلى بولىدۇ. مەيلى قەھرىمان شەخس بولسۇن، ئوتتۇرىدىكى شەخس بولسۇن، سەلبىي شەخس بولسۇن، ئۇنىڭ ئوبرازى جانلىق خاراكتېرغا ئىگە بولسا، بەلگىلىك ئىدىيىۋى ئەھمىيىتى بولسا، ئۇنى تولۇق مۇئەييەنلەشتۈرۈش لازىم.

«چىنىقىش» ھېكايىسىنىڭ پېرسوناژنىڭ جانلىق خاراكتېرىنى يارىتىش جەھەتتىكى بەدىي ئۇتۇقى شۇنى چۈشەندۈرىدۇكى، بەدىي ئەسەردە جەزمەن جانلىق خاراكتېر يارىتىش لازىم. تىپىك شارائىتتا تىپىك خاراكتېر يارىتىشنىڭ مۇھىم تەلىۋى ئەنە شۇ. ئەگەر ئەسەردىكى پېرسوناژ ئوبرازى جانلىق خاراكتېر بولۇپ ئىپادىلەنمىسە، ئۇنىڭ ۋەقەلىكى ھەرقانچە تەسىرلىك ۋە مۇرەككەپ بولغىنى بىلەنمۇ ئۇنداق ئەسەر ياخشى ئەسەر ھېسابلانمايدۇ. خاراكتېر ۋە ۋەقەلىك مەسىلىسىدە ۋەقەلىك خاراكتېرغا بويسۇنۇشى، خاراكتېرنى ئېچىپ بېرىش ئۈچۈن

خىزمەت قىلىشى لازىم. ئەگەر بەدىى ئەسەردە جانلىق خاراكتىر
بولماي، ئۇ ۋەقەلىكلەر تىزىلمىسىغا ئايلىنىپ قالسا، پېرسوناژنىڭ
خاراكتىرى ۋەقەلىك ئىچىگە كومۇلۇپ قالىدۇ-دە، بۇنداق ئەسەر
كىشىنى ئۆزىگە جەلپ قىلالمايدۇ. سەنئەتتىكى ئومۇملاشتۇرۇش
خاراكتىرنى ئومۇملاشتۇرۇشقا قارىتىلغان. شۇڭا يازغۇچىنىڭ
ۋەزىپىسى خاراكتىر ئۇگىنىش ۋە خاراكتىرنى ئەكس ئەتتۇرۇش.
پۈتۈن مەسىلە ئايرىم شارائىتتا، بەلگىلىك تىپىك خاراكتىر
ۋە پىسخولوگىيىنى تەھلىل قىلىشتا. بەدىى ئەسەردە جانلىق
خاراكتىر يارىتىش ئاسان ئەمەس. ئاچقۇچ — تۇرمۇشنى پىششىق
بىلىشتە. يازغۇچىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، تۇرمۇش ۋەقەلىكىنى
ئىگەللەش مۇھىم. لېكىن ئەڭ مۇھىمى پېرسوناژنىڭ خاراكتىرىنى
پىششىق ئىگەللەش كېرەك. ۋەقە ئىگەللەش ھەرگىزمۇ پېرسو-
ناژنىڭ جانلىق خاراكتىرىنى ئىگەللەشنىڭ ئورنىنى باسالمايدۇ.
خۇددى گوركى ئېيتقاندەك، ”بىر پوپ، بىر دۇكاندار، ياكى بىر
ئىشچىنىڭ سۇرىتىنى تەخمىنەن توغرا تەسۋىرلەش ئۈچۈن،
باشقا يۈزلىگەن پوپ، يۈزلىگەن دۇكاندار ۋە يۈزلىگەن ئىشچىغا
ياخشىلاپ، دىققەت بىلەن سەپ سېلىش زورۇر“.

يازغۇچى پېرسوناژ خاراكتىرىنى تولۇق، پۇختا ئىگەللىگەندىن
كېيىن، خاراكتىر توقۇنۇشلىرى ئارقىلىق جانلىق خاراكتىرغا
ئىگە بەدىى ئوبراز يارىتالايدۇ. بۇ ئەدەبىياتنىڭ تۇرمۇشنى
ئەكس ئەتتۇرۇشتىكى ئىچكى مەنتىقى ياكى ئالتۇن ئاچقۇچى.
يازغۇچى زۇنۇن قادىر مۇشۇ ئالتۇن ئاچقۇچنى پۇختا ئىگەل-

لەپ، جانلىق خاراكتىرغا ئىگە پېرسوناژ ئوبرازى يارىتىشتا
بىزگە نەمۇنە كورسەتتى. بىز يازغۇچىنىڭ مۇشۇ جەھەتتىكى
ماھىرلىقىدىن ئۇگىنىشىمىز كېرەك.

ھېكايىچىلىق — بىزنىڭ ئەدەبىيات-سەنئەت گۈلزارىمىزدا
كۈندىن-كۈنگە يۈكسىلىۋاتقان بىر ژانىر. لېكىن يېزىلىۋاتقان
ھېكايىلەرنىڭ خېلى كوپىدە پېرسوناژنىڭ جانلىق خاراكتىرى
گەۋدىلەنمىگەن، پەقەت ۋەقەلا بار، جانلىق خاراكتىر يوق.
نۇرغۇن ھېكايىلەر ۋەقەلەرنىڭ ئاددىيلا تىزىلمىسى ياكى بىرەر
شەخسىنىڭ سەرگۈزەشتىسىدىنلا ئىبارەت بولۇپ قالغان. ئابستى-
راكىتلاشتۇرۇش ئەھۋاللىرى مەۋجۇت. بۇ ھال پىروزا ئىجادىيە-
تىنىڭ يۈكسىلىشىگە، بەدىى تەسىرچانلىقىنى كۈچەيتىشكە
تەسىر يەتكۈزمەكتە. ئۇزۇندىن بۇيان ھېكايىچىلىق بىلەن
شۇغۇللىنىۋاتقان يازغۇچى ۋە ئاپتورلارغا نىسبەتەن تۇرمۇش
ئاساسى كۈچلۈك بولغان جانلىق خاراكتىرغا ئىگە پېرسوناژ
ئوبرازى يارىتىش تەلىۋىنى قويۇش ۋاقتى كېلىپ قالدى. مەن
ھېكايىچىلىقتىكى مۇشۇ مەسىلىنى ھەل قىلىشقا ياردىمى بولۇپ
قالار دىگەن ئۈمىت بىلەن «چىنىقىش» ھېكايىسىنىڭ بەدىى
ئالاھىدىلىگىدىكى مۇھىم تەرەپ بولغان جانلىق خاراكتىر
يارىتىش ئۇستىدە ئوزەمنىڭ بەزى تەسىراتىمنى ئوتتۇرىغا
قويدۇم. يولداشلارنىڭ مۇھاكىمە قىلىپ بېقىشىنى ئۈمىت
قىلىمەن.

بالىلار ئەدەبىياتىنى راۋاجلاندۇرۇپ، كوممۇنىزمنىڭ ئىزباسارلىرىنى تەربىيىلەشكە ئەھمىيەت بېرەيلى

ئابدۇكېرىم رەخمان

بىزنىڭ ئىنقىلابىي ئۇستازلىرىمىز ماركس، ئېنگېلس، لېنىن، ستالىنلار ئىنقىلابىي بالىلار ئەدەبىياتىنى راۋاجلاندۇرۇپ، ياش ئەۋلادلارنى كوممۇنىزم روھىدا تەربىيىلەشكە ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلگەن ئىدى. ئۇلار بالىلارغا تولۇپ-تاشقان قىزغىنلىق بىلەن سەممىي مۇئامىلە قىلىپ، ئۇلارنىڭ كوممۇنىزم قۇرۇش ئۈمىدىنى بالىلارغا بېغىشلىغان. ئۇلۇغ داھىيمىز ماۋجۇشى ياشلارنى ئەتىگەن سائەت 8-9 لاردىكى كۈنگە ئوخشىتىپ، "ئۈمىد سىلەردە" دېگەن ئىدى. سۆيۈملۈك جۇئېنلەي زۇڭلىمۇ بالىلارنىڭ ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان سەممىي دوستى ئىدى. جۇزۇڭلىنىڭ خىزمىتى شۇنچە ئالدىراش بولسىمۇ، ئۇ قىممەتلىك ۋاقتىنى چىقىرىپ پىونېرلار لاگېرىغا بېرىپ، ياش دوستلار بىلەن بىرلىكتە پائالىيەت ئۆتكۈزەتتى. بۇ توغرىدا كۆپلىگەن تەسىرلىك ھېكايىلەر بار.

جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن شەكىللەنگەن بالىلار ئەدەبىياتى جۇڭگو ئىنقىلابىنىڭ تارىخىدا مۇھىم ئورۇن ئىگەللىگەن ئىدى. پارتىيىمىز يېتەكچىلىكىدە بارلىققا كەلگەن بالىلار ئەدەبىياتى ئىنقىلاب دولقۇنلىرى ئىچىدە، بالىلارنى تەربىيىلەپ، خەلقنىڭ "ئۈچ چوڭ تاغ"نى ئاغدۇرۇپ تاشلاش يولىدىكى ئىنقىلابىي كۈرىشى بىلەن زىچ ماسلىشىپ زور قەدەملەر بىلەن ئالغا ئىلگىرىلىگەن. ئەنە شۇ تارىخىي مەزگىللەردە پارتىيىمىز رەھبەرلىكىدە بالىلار ئەدەبىياتىغا ئائىت نۇرغۇن گېزىت-ژۇرناللار نەشر قىلىنىپ، مىڭلىغان، ئون مىڭلىغان بالىلار ناخشا-ھېكايىلىرى بارلىققا كېلىپ، بالىلارغا جۇڭگو ئىنقىلابىي ئەمەلىيىتىنى تونۇتتى ۋە پرولېتارىياتنىڭ ئىنقىلابىي داۋلىلىرىنى چۈشەندۈردى. مەسىلەن: ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش يىللىرىدا بارلىققا كەلگەن «قاناتلىق شاكىچىك»، «غەلىبە دەرۋازىسى» قاتارلىق كۆپلىگەن ئەسەرلەر بالىلارنى ئىنقىلابىي كۈرەش روھىدا تەربىيىلەشكە زور ھەسسە قوشتى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن سوتسىيالىستىك بالىلار ئەدەبىياتىمىزنىڭ تەرەققىياتىغا تېخىمۇ چەكسىز، كەڭ زېمىن ھازىرلاندى.

لېكىن لىن بياۋ ۋە "4 كىشىلىك گۇرۇھ" سوتسىيالىستىك بالىلار ئەدەبىياتىنىڭ ساغلام راۋاجلىنىشىغا ئىنتايىن زور بۇزغۇنچىلىق قىلدى. ئۇلار ئىنقىلابىي بالىلار ئەدەبىياتى ئارقىلىق بالىلارنى كوممۇنىستىك ئەخلاق پرىنسىپى بويىچە تەربىيىلەپ، پرولېتارىياتنىڭ ئىزباسارلىرى قىلىپ يېتىشتۈرۈشتىن

ئىبارەت سىياسىي يۈنۈلۈشكە ئاشكارا قارشى چىقتى. ھەرخىل سۈيىقەستلىك ۋاستىلەر بىلەن بالىلارنىڭ قەلبىنى بوي سۇن-دۇرۇپ، ئەقلىي، ئەخلاقىي، جىسمانىي جەھەتلەردىن بالىلارنى چىرىتىشقا ئۇرۇندى. "4 كىشىلىك گۇرۇھ"نىڭ مەسلىھەتچىسى جاڭ چۈنچياۋ ئاشكارا سورۇنلاردا "بالىلارنى كوممۇنىستىك ئەخلاق رامكىسى ئىچىگە سولاپ قويماسلىق لازىم"، "ھەممىنى بۇزۇپ-چاقالايدىغان كەپسىز، ئىسيانچى بالىلار ئىستىقباللىق" دەپ بىمەنە بىلجىرلاپ، بالىلارنى ئىنتايىن خەتەرلىك تۈيۈق يولغا باشلاشقا ئۇرۇندى. "4 كىشىلىك گۇرۇھ" زورلۇق-زومبۇلۇق قىلغان مەزگىللەردە بالىلار تەلىم-تەربىيىسى زور توسالغۇغا ئۇچراپ، ئىنقىلاۋىي بالىلار ئەدەبىياتى ئېغىر زىيان-كەشلىككە ئۇچرىدى.

بىز شانلىق، يېڭى غەلىبىلىرىمىزنى تەنتەنە قىلىۋاتقان بۇ چوڭ ياخشى ۋەزىيەتتە، "4 كىشىلىك گۇرۇھ"نىڭ بۇزغۇنچىلىقى ۋە توسقۇنلۇقى تۈپەيلىدىن مەلۇم ۋاقىت بۇرۇختۇم ھالەتكە چۈشۈپ قالغان ئىنقىلاۋىي بالىلار ئەدەبىياتىنى قايتا ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، ئۇنىڭ كوممۇنىستىك تەربىيە يۈنۈلۈشىنى قەتئىي داۋاملاشتۇرۇش ئۈچۈن تېخىمۇ كوپ كۈچ سەرپ قىلىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ. لېكىن بىزنىڭ بەزى يولداشلىرىمىزنىڭ بالىلار ئەدەبىياتىنىڭ ۋەزىپىسى، ئىجتىمائىي رولى ۋە سىياسىي يۈنۈلۈشىگە بولغان تونۇشى يېتەرلىك بولمىغاچقا، ئۇلار بالىلار ئەدەبىياتىنى راۋاجلاندۇرۇش مەسىلىسىگە سەل قارايدۇ. ئۇلار كوپ ھاللاردا،

بالىلار ئەدەبىياتى پەقەت بالىلارنىڭ ئۆزلىرى ئىجات قىلىدىغان ئەدەبىيات دەپ ئاڭلىق ياكى ئاڭسىز ھالدا ئۆزلىرىنى بالىلار ئەدەبىياتى بىلەن مۇناسىۋەتسىز دەپ ھىساپلايدۇ. شۇ سەۋەپتىن، بولۇپمۇ شىنجاڭدىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىيات گۈلزارىدا بالىلار ئەدەبىياتىغا تەئەللۇق بولغان ئەسەرلەرنىڭ سالمىقى ئانچە زور ئەمەس، ھەر مىللەت بالىلىرىنىڭ تەلىۋىدىن خېلى يىراق تۇرماقتا.

بىزگە مەلۇمكى، كوممۇنىستىك ئەخلاق تەربىيىسى بالىلارغا ئېلىپ بېرىلىدىغان 5 سۆيۈش تەربىيىسىنى، يەنى ۋەتەننى سۆيۈش، خەلقنى سۆيۈش، ئەمگەكنى سۆيۈش، پەننى سۆيۈش ۋە جامائەت مال-مۈلكىنى سۆيۈش تەربىيىسىنى ئاساس قىلىدۇ. بالىلار ئەدەبىياتى بالىلارنى كوممۇنىستىك ئەخلاق بىلەن تەربىيىلەشتىن ئىبارەت تۈپ پرىنسىپ ئۈچۈن خىزمەت قىلىش سۈپىتى بىلەن پۈتۈن جەمىيەتنىڭ ئەخلاقىغا ۋە پۈتۈن مىللەتنىڭ ئار-نومۇسىغا بىۋاستە تەسىر كورسىتىدۇ. ئۇ بالىلارنى ئەخلاقىي، ئەقلىي، جىسمانىي تەرەپلەردىن يېتىشكەن مەدەنىيەتلىك ئەمگەك-چىلەردىن — كوممۇنىزم ئىشلىرىنىڭ مۇناسىپ ئىز باسارلىرىدىن قىلىپ تەربىيىلەپ چىقىش ئىشىنى كورۇنەرلىك دەرىجىدە ئىلگىرى سۈرىدۇ. بالىلاردىكى كوممۇنىستىك ئاڭ ۋە ئەخلاقىي پەزىلەت تەبىي پەيدا بولمايدۇ، بەلكى مەكتەپ ۋە پىئونېرلار ئەترىتى، جەمئىيەت ۋە ئائىلىنىڭ ئۆزئارا ماسلىشىپ ئىنچىكىلەپ كۆڭۈل قويۇپ تەربىيىلىشىدىن پەيدا بولىدۇ، ئۇنىڭدىن باشقا بالىلار

ئەدەبىياتى ئارقىلىق بىۋاستە تەربىيىلەشتىنمۇ پەيدا بولىدۇ. بالىلار ئەدەبىياتى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار ئۆز ئەسەرلىرى ئارقىلىق بالىلارنى تەربىيىلەشنى مەقسەت قىلىدىكەن، ئۇنداقتا بالىلار ئارىسىدا ئەتراپلىق ۋە چوڭقۇر تەكشۈرۈش ۋە تەتقىق قىلىش ئىشلىرىنى ئېلىپ بېرىپ، ھەر خىل ياشتىكى بالىلارنىڭ پسىخولوگىك خۇسۇسىيەتلىرىنى ئىگەللىشى شەرت. بالىلارنىڭ يېشى، ئۆسۈش دەۋرى، ياشاش شارائىتى، تەربىيىلىنىشى ئوخشاش بولمىغاچقا، ئۇلارنىڭ پسىخولوگىك ئۆسۈشىدىمۇ مۇقەررەر ھالدا مەلۇم ئالاھىدىلىك بولىدۇ. شۇڭلاشقا بالىلار ئەدەبىياتى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار بالىلارنىڭ تۇرمۇشىغا چوڭقۇر چۆكۈپ، بالىلارنىڭ نىمىنى ياخشى كۆرىدىغانلىقىنى چۈشىنىپلا قالماستىن، بەلكى بالىلارنىڭ ساغلام ئۆسۈش جەريانىدا نىمىگە ئېھتىياجلىق ئىكەنلىكىنى، بالىلارنىڭ قانداق ئارزۇ-ئۈمىتلىرى بارلىقىنى ۋە ئۇنى قانداق ھەل قىلىش لازىملىقىنىمۇ پۇختا ئىگەللىشى لازىم. بۇ روشەن، مەقسەتلىك، مول ئىدىيىۋى تەلىم-تەربىيە ئەھمىيىتىگە ئىگە، بەدىئىلىكى يۇقۇرى ئەسەر يارىتىشنىڭ مۇھىم شەرتى ھىساپلىنىدۇ. ئادەتتە بالىلار باغچىسىدىكى بالىلار بىلەن مەكتەپ قوينىدىكى بالىلارنىڭ تەلەپ-ئارزۇسىدا ناھايىتى زور پەرقلەر بولىدۇ، ئۇلارنىڭ شەيئىلەرگە بولغان تونۇشى ۋە ئىجتىمائىي ھادىسىلەرنى چۈشىنىشىدىمۇ زور ئالاھىدىلىكلەر بولىدۇ. شۇڭلاشقا، بالىلارغا ئائىت ئەدەبىي ئەسەرلەر مەيلى مەزمۇن جەھەتتە بولسۇن، مەيلى ھەجمى، تىلى، قۇرۇلۇشى

جەھەتتە بولسۇن، ئۆزىنىڭ ئوبيېكتى بولغان بالىلارنىڭ ئالاھىدىلىكىگە قاراپ پەرقلىق بولۇشى لازىم.

بىز بالىلار ئەدەبىياتىنىڭ مەزمۇنىنى مۇھاكىمە قىلغاندا، ئۇنىڭ تېمىسىنىڭ كەڭ ۋە خىلمۇ-خىللىقتا ئىگە بولۇشىنى ئۈمىت قىلىمىز. شۇنداق بولغاندىلا، بالىلارنىڭ ھەرتەرەپتىكى ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشقا، بالىلارنى ئومۇمىي يۈزلۈك، ئەتراپلىق تەربىيەلەشكە پايدىلىق بولىدۇ. بالىلار ئەدەبىياتىنىڭ تېمىسى بالىلارنىڭ ئېھتىياجىنى چىقىش نۇقتىسى قىلغان ھالدا، ئالدى بىلەن سوتسىيالىستىك ئىنقىلاپ ۋە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش جەريانىدا بارلىققا كەلگەن ئۇلۇغ مەنزىرىلەرنى، ئۈچ چوڭ ئىنقىلاۋىي ھەركەت ئەمەلىيىتى جەريانىدا يېتىشىپ چىققان قەھرىمانلارنى، ئىنقىلاۋىي كۈرەش تارىخىنى، 4 نى زامانىۋىلاشتۇرۇشتىن ئىبارەت يېڭى ئۇزۇن سەپەرنىڭ غەلىبە داستانلىرىنى، كۈرەش جەريانىدا بارلىققا كەلگەن يېڭى شەيئىلەرنى، ئىلىم-پەنگە قاراپ ئىلگىرىلەشنىڭ غەلىبە مىۋىلىرىنى......تەسۋىرلەشنى مۇھىم ئورۇنغا قويۇشى لازىم. بۇنداق ئەسەرلەر بالىلارغا ئۆتمۈشنى ۋە بۈگۈنكى رىياللىقنى تونۇتىدۇ، بالىلارنى گۈزەل كېلەچەكنى ئۆز قولى بىلەن يارىتىشقا يېتەكلەيدۇ. بۇنداق ئەسەردىكى قەھرىمانلار بالىلارنىڭ ئۆگىنىش ئۈلگىسى، ئۇلارنىڭ ماڭغان يولى كەلگۈسىدە بالىلارنىڭ ماڭىدىغان يولى، ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنى بېغىشلىغان ئىشلىرى بالىلارنىڭ ئۆزلىرىنى بېغىشلاشقا تېگىشلىك ئىشلىرى بولىدۇ. ئەلۋەتتە، بۇنداق ئەسەرلەر ئىچىدە

بالىلارنىڭ تۇرمۇش پائالىيەتلىرى تەسۋىرلەنگەن ھەمدە بالىلارنىڭ قەھرىمانلىق ئوبرازلىرى يارىتىلغان ئەسەرلەر مۇھىم سالماقنى ئىگىلىشى لازىم. چۈنكى ھەرقانداق ئىنقىلاۋىي تارىخىي دەۋردە جەڭگىۋار ئىنقىلاۋىي قوشۇننىڭ ئارقا سېپىدە ھامان بىر تۈركۈم بالىلار قوشۇنى بولىدۇ. جۇڭگو ئىنقىلاۋىنىڭ ھەرقايسى تارىخىي باسقۇچلىرىنى ئەسلىسەك، «نۇرلۇق قىزىل يۇلتۇز» ئەسىرىدىكى دۇڭزىغا ئوخشاش ھېچنىمىدىن قورقمايدىغان جەڭگىۋار بالا قەھرىمانلارنى كۆپلەپ ئۇچرىتىمىز. دۆلىتىمىز ئازات بولغاندىن كېيىنكى سوتسىيالىستىك ئىنقىلاپ ۋە قۇرۇلۇشلاردىمۇ بالىلار ئۆزىگە يارىشا ئاجايىپ خىزمەتلەرنى كۆرسەتتى، بالىلار ئارىسىدىن كۆپلىگەن قەھرىمان بالىلار ۋە ئىلغار شەخسلەر دائىم دىگۇدەك چىقىپ تۇردى.

شۇنى ئەسكەرتىش كېرەككى، بالىلار ئەدەبىياتىنى مەخسۇس بالىلارنىڭ تۇرمۇشىنى تەسۋىرلەيدىغان ئەدەبىيات دەپ قاراش توغرا ئەمەس. بالىلار تۇرمۇشىدىن ئېلىنغان ئەسەرلەر بالىلار ئەدەبىياتى تېمىسىنىڭ پەقەت بىربۆلۈگى بولالايدۇ. ئىنقىلاۋىي پېشقەدەملەرنىڭ ئازاتلىق يولىدىكى كۈرەشلىرىنى تەسۋىرلەش، تارىخىي قەھرىمانلارنىڭ ئىش ئىزلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈش، ھەرقايسى سەپلەردىكى قاينام-تاشقىنلىق جەڭگىۋار ھاياتنى ئىنكاس قىلىش، يېڭى قەھرىمانلار ۋە ئىلغارلارنىڭ تىپىك ئوبرازىنى يارىتىش، بالىلارنى ئىنقىلاۋىي روھتا تەربىيىلەش، بالىلارنى ياخشى ئۆگىنىپ، ھەركۈنى يۇقۇرى ئۆرلەشكە ئۈندەش

قاتارلىقلار بىزنىڭ سوتسىيالىستىك بالىلار ئەدەبىياتىمىزنىڭ تېما جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكىدۇر.

ئەمەلىيەت شۇنى ئىسپاتلىدىكى، ئىنقىلاۋىي داھىلار ۋە ئۇلۇغ ئۇستازلارنىڭ ئىنقىلاۋىي پائالىيەتلىرى توغرىسىدىكى ھېكايىلەر، ليۇخۇلەن، دۇڭ سۇنرۇي، خۋاڭ جىگۇاڭ، لو شېڭجياۋ، ئىسمايىل مەھەممەت قاتارلىق كۈرەش قەھرىمانلىرى توغرىسىدىكى ھېكايىلەر، سانائەت ۋە ئىشلەپچىقىرىش-قۇرۇلۇش سېپىدىكى ۋاڭ جىنشى قاتارلىق نەمۇنىچىلەرنىڭ ئىش-ئىزلىرى توغرىسىدىكى ئوچېركىلار، «قاناتلىق خەت»، «ئاتام بىلەن تۈرمىدە بولغان كۈنلىرىم»، «نۇرلۇق قىزىل يۇلتۇز» قاتارلىق ئەسەرلەر، ھەرقايسى سەپلەردىكى كۈرەشنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان شېئىر-قوشاق، ھېكايە-ئوچېركىلار بالىلارنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا ئىگە بولۇپ كەلدى، ئۇلار بۇ ئەسەرلەرنى سۆيۈپ ئوقۇماقتا ۋە ئۆگەنمەكتە. يۇقۇرقىلاردىن باشقا، بالىلار ئەدەبىياتىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، بالىلارنىڭ مەكتەپ تۇرمۇشى، ئائىلە تۇرمۇشى ۋە جەمىيەت تۇرمۇشى كەم بولسا بولمايدىغان مۇھىم تېمىلارنىڭ بىرسى. مەكتەپ ۋە ئائىلىدە بالىلارنىڭ ئۆزلىرىگە خاس نۇرغۇن مەسىلىلىرى بولىدۇ. مەكتەپ ھاياتىدىكى بالىلارنىڭ ياخشى ئىش، ياخشى ھەركەتلىرى، بالىلارنىڭ ئۆزئارا ئىتتىپاقى ۋە ئۆزئارا ياردىمى، ئۆگىنىشتىكى ئالاھىدىلىكلىرى، كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرى، تازىلىق ۋە بەدەن چېنىقتۇرۇش ھەركەتلىرى، ئاتا-ئانا ۋە ئوقۇتقۇچىلارنى ھۆرمەتلەش، مەكتەپتىن قايت-

قاندىن كېيىنكى ئائىلىسىدىكى مەشغۇلاتلار......قاتارلىقلار چوڭ
كىشىلەرنىڭ نەزىرىدە ئەرزىمەس بىر نەرسە بولۇپ كۆرۈنۈشى
مۇمكىن، لېكىن بالىلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا چوڭ ئىش.
مەسىلەن، ئەمەدىلا مەكتەپكە كىرگەن بىر بالىنىڭ يېڭىدىكى
قەلىمى يوق ساۋاقداشىغا ئۆزىنىڭ ئارتۇق قەلىمىنى بېرىپ
تۇرغانلىقى، مەيداندىن تېپىۋالغان قەلەم ئۇچلىغۇچنى ئوقۇت-
قۇچىسىغا تاپشۇرۇپ بەرگەنلىكى......ئاددى ئىش بولسىمۇ،
لېكىن بۇ شۇ بالىدا كوللېكتىپچىلىق ئىدىيىسىنىڭ بىخ ئۇرۇۋات-
قانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. ئاشۇنداق خىلمۇ-خىل تۇرمۇش ئالاھى-
دىلىكلىرىنى ئەكس ئەتتۇرۇپ، بالىلارنىڭ مۇشۇ مەسىلىلەرنى
بىر ياقلىق قىلىشىغا ياردەم بېرىش بالىلار ئەدەبىياتىنىڭ ۋە-
زىپىسى. ئۇنىڭدىن باشقا، قەدىمقى ئەجداتلىرىمىز توغرىسىدىكى
ھېكايىلەر، تارىخىي داستانلار، خەلق ئارىسىدىكى ھېكايە،
چۆچەكلەر، مەسەل-تېپىشماقلارمۇ بالىلار ئەدەبىياتىنىڭ بىر قىسمى
بولىدۇ. بۈگۈنكى بالىلار تەربىيىسىنىڭ ئېھتىياجىنى كۆزدە
تۇتۇپ، قەدىمقى ئىشلار توغرىلىق يارىتىلغان بۇنداق خەلق
ئېغىز ئەدەبىياتى ئىچىدىن ياخشىلىرىنى تاللاپ ۋە ئۇنىڭغا يېڭى
مەزمۇن بېرىپ، ئۇنى سوتسىيالىستىك دەۋر روھىغا ماسلاش-
تۇرۇش بالىلارنى تەربىيىلەشتە زور ئەھمىيەتكە ئىگە.

خەلقىمىز ياراتقان بۇ خىل ھېكايە، چۆچەكلەر ئىچىدە تەربى-
يىۋى ئەھمىيەتكە ئىگە بولغانلىرى خېلى كۆپ سالماقنى تەشكىل
قىلىدۇ. بۇنداق چۆچەكلەردە تەبىئەت دۇنياسىدىكى ھەرخىل

ھايۋاناتلار، ئۇچار قاناتلار، دەل-دەرەخلەر، چۆپ-گىيالار،
تاغۇ-تاشلار، قۇرۇت-قوڭغۇزلار ۋە شۇلارغا ئوخشاش مەۋجۇ-
داتلارغا ئادەملەرنىڭ تۇسى بېرىلگەن بولۇپ، ئۇلار ئارقىلىق
قەدىمقى ئاتا-بوۋىلىرىمىزنىڭ ئەركىنلىككە تەلپۈنۈشلىرى،
قىيىنچىلىققا باش ئەگمەيدىغان يۈكسەك روھى، تەبىئەت بىلەن
كۆرەش قىلىش ۋە ئۇنى بوي سۇندۇرۇش ئىرادىسى، ئىجاتچانلىق
روھى ئەكس ئەتتۇرۇلگەن. كىشىلەرنى ئالغا يېتەكلەيدىغان
بۇنداق ئىلمىي فانتازىيىلىك چۆچەكلەر بالىلارنىڭ ئاكتىپلىقىنى،
تەشەببۇسكارلىقىنى زور دەرىجىدە قوزغاپ، بالىلارنىڭ قىيىن-
چىلىقنى يېڭىدىغان غەيرىتىنى، غەلىبىنى قولغا كەلتۈرىدىغان
ئىشەنچىنى ئاشۇرۇشىغا ياردەم بېرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، بالىلار
ئەدەبىياتى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار خەلق چۆچەكلىرى ئاساسىدا
تەبىئەتتىكى ھەرخىل شەيئىلەردىن پايدىلىنىپ، قىزىقارلىق،
ئىجادىي ھېكايە-چۆچەكلەرنى ئىجات قىلىشقىمۇ ئەھمىيەت
بېرىشى كېرەك. شۇنداقلا يەنە، يېڭى مەزمۇنغا ئىگە ھەر خىل
بالىلار تېپىشماقلىرىنى تۈزۈپ، بالىلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ئوبرازلىق
تەپەككۇر ئىقتىدارىنى يېتىشتۈرۈشكە ۋە ئۆستۈرۈشكە ياردەم
بېرىش لازىم.

1963-يىلى «شىنجاڭ ئەدەبىياتى»غا بېسىلغان يولداش
بۇغدا ئابدۇللانىڭ «ئاينىڭ كىچىك مېھمىنى» دىگەن ئەسىرىمۇ
مۇشۇ خىلدىكى ئىجادىي بالىلار چۆچىكىدۇر. بۇنداق ئەسەرلەر
بالىلارنى ساغلام، ئۈمىتۋار، ئالىجاناپ ھېسسىيات بىلەن تەربى-

يىلەشتە، باللارنىڭ ۋەتەننى، كەلگۈسى بەختىيار ھاياتنى سۆيۈش قىزغىنلىقىغا ئىلھام بېرىشتە، قىيىنچىلىقتا باش ئەگمەيدىغان قەيسەر ئىرادە تىكلىشىگە ئىلھام بېرىشتە ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينايدۇ.

ئىدىيىۋى تەلىم-تەربىيىدىن باشقا، پەننى بىلىم تەربىيىسىمۇ باللار ئەدەبىياتىنىڭ مۇھىم بىر ۋەزىپىسى ھېساپلىنىدۇ. ھەر خىل پەننى بىلىملەرنى ئەدەبىيات شەكلىدىن پايدىلىنىپ ئىپادىلەپ بەرگەندە، ئۇنى باللار قىزىقىش بىلەن ئەڭ ئاسان قوبۇل قىلىدۇ. چۈنكى پەننى بىلىمگە ئائىت ساۋاتلار كۆپىنچە ئابستراكت بولىدۇ، ئابستراكت ئۇقۇملارنى باللارنىڭ ئاددى مېڭىسى دەرھال قوبۇل قىلالمايدۇ. ئۇنى بەدىي ئوبرازنىڭ ياردىمى بىلەن ھېس قىلغىلى بولىدىغان كونكرېت نەرسىلەرگە ئايلاندۇرغاندا، باللار ئاسان ئىگەللىيەلەيدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، باللارنىڭ ئوقۇشىغا بېغىشلانغان ئەدەبىي ئەسەرلەردە، ماتېماتىكا، خىمىيە، تارىخ، جۇغراپىيە، تىل قاتارلىقلارغا ئائىت بىلىملەرنىمۇ ئەدەبىيات بىلەن زىچ ماسلاشتۇرۇش لازىم. مەسىلەن، بۇرۇنقى «سان ناخشىسى»، ئۇيغۇر يېڭى يېزىقىنى ئۆگىنىشتىكى «ھەرپ ناخشىسى»غا ئوخشاش نەرسىلەرنى كۆپلەپ ئىجات قىلىش كېرەك.

باللارغا تىل توغرىلىق تەربىيە بېرىشتىمۇ باللار ئەدەبىياتى زور رول ئوينايدۇ. باللار ئەدەبىياتى ئارقىلىق باللار ئۆزىنىڭ ئانا تىلىنى ئۆگىنىدۇ ۋە تىل بايلىقىنى ئاشۇرىدۇ. شۇنىڭ

ئۈچۈن، باللار ئەدەبىياتىنىڭ تىلى تېخىمۇ ئېنىق، توغرا، روشەن، جانلىق، كونكرېت ۋە ئاددى بولۇشى لازىم ھەمدە باللارنىڭ سەۋىيىسىگە ئۇيغۇنلىشىشى، ئۇلارنىڭ سەۋىيىسىنى پەيدىن-پەي ئۆستۈرۈشكە ياردەم بېرىدىغان بولۇشى كېرەك.

ئومۇمەن، باللار ئەدەبىياتىغا ئائىت بارلىق ئەسەرلەر باللارنىڭ مول بىلىم مەنبەسىدۇر. باللار بۇ مەنبەدىن ئوزۇقلىنىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئالغا بېسىش نىشانىسىنى كۆرۈۋالىدۇ، ئىنقىلاۋىي روھقا ئىگە بولۇپ، كەلگۈسى كوممۇنىزىمنىڭ ئېغىر يۈكىنى شەرەپ بىلەن ئۆز زىممىسىگە ئالىدىغان بولىدۇ.

بىز باللار ئەدەبىياتىنىڭ ئىجادىيەت ئالاھىدىلىگىگىمۇ كۆڭۈل بولۇشىمىز زورۇر. ئەدەبىياتنىڭ باشقا پەنلەردىن پەرقلىنىدىغان ئەڭ روشەن بەلگىسى ئۇنىڭ ئوبرازچانلىقىدا. ئوبراز ئەدەبىياتىنىڭ جېنى، ئەدەبىيات ئوبراز ئارقىلىق كىشىلەرنى تەسىرلەندۈرۈپ ۋە ئىلھاملاندۇرۇپ، ئۆز شارائىتىنى ئۆزگەرتىشكە ياردەم بېرىدۇ. باللار ئەدەبىياتى ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئوبراز تېخىمۇ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. باللار ئەدەبىياتى جانلىق، كونكرېت ۋە ھېسسى بولغان بەدىي ئوبرازلارنى يارىتىپ، باللارغا چوڭقۇر ھېس قىلدۇرۇش ۋە تەسىر قىلدۇرۇش ئارقىلىق تەربىيىلەش مەقسىدىگە يېتىدۇ. باللار ئادەتتە ئەدەبىي ئەسەرلەرنى ئوقۇغاندا، كىنو-تىياتىر كۆرگەندە، گەرچە ئۇنىڭ مەزمۇنىنى تولۇق چۈشەنمىسىمۇ، ئۇنىڭدىكى ۋەقەلىكلەرنى ئۇجۇر-بۇجۇرىغىچە بايان قىلىپ بېرەلەيدۇ. ۋەقەلىكلەرنىڭ

بالىلارنىڭ مېڭىسىدە روشەن ئىز قالدۇرۇشى پەقەت ئوبرازنىڭ ياردىمى ئارقىلىق بولىدۇ. "بالىلار ئەدەبىياتى ئاددى ئەدەبىيات، شۇڭا ئۇنىڭدىكى شەخسلەرنىڭ ئوبرازى ئاددى، ئۈزە بولسىمۇ كېرەك يوق" دەيدىغان كۆزقاراش توغرا ئەمەس. لېكىن شۇنى كۆرۈشىمىز كېرەككى، ئەسەردىكى شەخسلەرنىڭ ئوبرازىنى يارىتىش، ۋەقەلىكلەرنى بايان قىلىشنىڭ چوڭقۇرلۇق دەرىجىسى بالىلار ئەدەبىياتى بىلەن چوڭلار ئەدەبىياتىدا، ئەلۋەتتە، پەرقلىق بولىدۇ. بالىلارغا تەئەللۇق ئەسەرلەردە شەخسلەرنىڭ خاراكتېرىنى مۇرەككەپ ۋە ئەگرى-بۈگرى ۋەقەلەر ئارقىلىق ئېچىپ بېرىش، قەھرىمانىنىڭ مۇرەككەپ ئىچكى دۇنياسى ۋە نازۇك روھىي ھالەتلىرى، شەخسلەرنىڭ خاراكتېرىنى شەكىللەندۈرىدىغان شارائىت ۋە مەنزىرىلەرنىڭ ئۆزگىرىشچان تەسۋىرى قاتارلىقلارنى مۇكەممەل ئىپادىلەپ بېرىش تەلەپ قىلىنمايدۇ. پەقەت بالىلارنىڭ قوبۇل قىلىش ئىقتىدارىنى نەزەردە تۇتۇپ، بالىلار ئەدەبىياتىدا رېئاللىقنى ئوبرازلار ئارقىلىق ئىنكاس قىلغاندا، ئۇنىڭدىكى بەدىي ئوبراز شۇ قەدەر جانلىق، كونكرېت بولۇشى كېرەككى، بالىلار ئوقۇغان ئەسەردىكى پېرسوناژلارنىڭ ئەينى ئۆزىنى كۆرگەندەك، ئاۋازىنى ئۆز قۇلىقى بىلەن ئاڭلاۋاتقاندەك ھېس قىلسۇن. بۇ تەلەپكە يېتىش ئۈچۈن، ئوبراز رەڭگا-رەڭ بولۇشى، شەخسلەرنىڭ خاراكتېرى، روھىي ھالەتلىرى، مۇرەككەپ بايانى تەسۋىرلەر ئارقىلىق ئەمەس، بەلكى جانلىق ھەركەت ئارقىلىق ئىپادىلىنىشى لازىم. بالىلار ئەدەبىياتىدا

ئوبرازىنى جانلاندۇرۇشتا يەنە ئوخشىتىش، سىمۋول، تەقلىت قىلىش، سېلىشتۇرۇش، جانلاندۇرۇش قاتارلىق ئىستىلىستىك بەدىي ۋاسىتىلەردىن مۇۋاپىق پايدىلىنىشقا ئەھمىيەت بېرىش كېرەك. بۇلار بالىلار ئەسەرلىرىدىكى ئوبرازلارنىڭ كونكرېتلىقىنى كۈچەيتىشكە ياردەم بېرىدۇ.

روشەنلىك — بالىلار ئەدەبىياتىنىڭ يەنە بىر زورۇر شەرتى. بالىلارغا ئائىت ئەدەبىي ئەسەرلەردىكى ئىدىيىۋى مەزمۇن ۋە ئۇنى بارلىققا كەلتۈرىدىغان ۋەقەلىكلەرنىڭ قۇرۇلۇشى، ئورۇن-تەرتىۋى روشەن بولۇشى كېرەك. خۇددى گوركى ئېيتقاندەك: "ئەدەبىياتنىڭ كۈچى نېمىدە؟ ئۇنىڭ كۈچى قان ۋە گۆش بىلەن پىكىرگە جان كىرگۈزۈپ، پەلسەپە ۋە پەنگە قارىغاندا پىكىرگە تېخىمۇ زور روشەنلىك، قايىل قىلارلىق خاراكتېر بېغىشلىشىدا"، بۇنداق زورۇر روشەنلىك ۋە قايىل قىلىش خاراكتېرىغا ئىگە بولغان نەرسە بالىلار ئۈچۈن تېخىمۇ مۇھىم. بۇ يەردىكى روشەنلىك بالىلار ئەدەبىياتىدىكى ئوبرازنىڭ ۋە ۋەقەلىكنىڭ روشەن ھەم ئاددى بولۇشىغا قارىتىلغان. روشەنلىك ئۇنىڭ مەنىلىك ۋە چوڭقۇر ئىدىيىۋى مەزمۇنلۇق بولۇشىنى زادى چەتكە قاقمايدۇ، بەلكى شۇنداق بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ.

بالىلار ئەدەبىياتىغا ئائىت ئەسەرلەر يەنە جانلىق، تەسىرلىك، قىزىقارلىق بولۇشى كېرەك. بالىلار ئۆز تەبىتى بويىچە، ئومۇمەن يېڭى، جانلىق، قىزىقارلىق ئەدەبىي ئەسەرلەر بولسا ھەتتا

تاماق يېيىش ۋە ئۇخلاشنىمۇ ئۇنتۇپ، ئۇنىڭغا قىزىقىپ كېتىدۇ.
بۇنىڭدىن باللارنىڭ تاللاش ئىقتىدارىنىڭ ناھايىتى ئېنىقلىغىنى
كورگىلى بولىدۇ. بەزىلەر باللارنى جەلىپ قىلىش يۈزىسىدىن
كۈلكىلىك، قىزىقارلىق قىلىپ يېزىشنى بۇرژۇئازىيە ئەدەبىياتىنىڭ
ئالامىتى دەپ قارايدۇ، بۇ بىر خىل خاتا كوز قاراش. پۇرولې-
تارىياتنىڭ ھاياتىدىمۇ قىزىق ۋە كۈلكىلىك ئەھۋاللارنىڭ
بولىدىغانلىغى تەبىي، ئىجتىمائى تۇرمۇشتا بەزىدە كۇتۇلمىگەن،
كۈلكىلىك ۋە قىزىق ئىشلار يۈز بېرىپ تۇرىدۇ. قەھرىمانلارنىڭ
پائالىيىتىدىكى قىزىق ئىشلار باللاردا ھىسداشلىق، خۇشخۇي
كۈلكە پەيدا قىلىدۇ. سەلبى كۇچلەرنى كۇچلۇك مەسخىرە
قىلىشتىن پەيدا بولغان ئاچچىق كۈلكە باللار قەلبىدە دۇشمەن-
لەرگە قارىتا كۇچلۇك غەزەپ-نەپرەت قوزغىتىدۇ. ئەسەرنىڭ
قىزىقارلىق بولۇشى ئۇنىڭ مەزمۇنى بىلەن خۇددى قان بىلەن
گوشتەك قوشۇلۇپ كېتىشى لازىم، ئۇ پۈتۈن ئەسەرگە سىڭدۇ-
رۇلۇشى، ئەسەرنىڭ ۋەقەلىگى، قۇرۇلۇشى، تىلى، ئىپادىلەش
ئۇسۇلى قاتارلىق ھەممە تەرەپلىرىدە تولۇق ئىپادىلىنىشى لازىم.

خۇلاسە قىلغاندا، باللار ئەدەبىياتى باللارنى تەربىيىلەيدى-
غان ئەدەبىيات بولغاچقا، ئۇ باللارنىڭ تەلىم-تەربىيە يونۇلۇ-
شىگە، ئەدەبىياتنىڭ ئومۇمى قانۇنىيىتىگە بوي سۇنغاندىلا، ئاندىن
تېز ۋە ساغلام راۋاجلىنالايدۇ.

بىز سوتسىيالىستىك باللار ئەدەبىياتىنى داۋاملىق ئەستايىدىل
مۇھاكىمە قىلىپ، باللار ئەدەبىياتى سەھنىسىدىمۇ ھەممە گۈللەر

تەكشى ئېچىلغان، ھەممە ئېقىملار بەس-بەستە سايرىغان گۈزەل
مەنزىرىنى بارلىققا كەلتۈرۈش ئۇچۇن تىرىشىپ كۇرەش قىلىشى-
مىز لازىم.

ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى توغرىسىدا

ئابدۇكېرىم رەخمان

ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ تۈر ۋە ژانىرلىرى كوپ بولۇپ، خەلقىمىز ئىچىدە ناخشا، قوشاق، چۆچەكلەردىن قالسا، داستانچىلىق بىر قەدەر ئومۇملاشقان. ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئەنئەنىلىك شەكىللىرىدىن بىرى بولغان مەددالىق ئەدەبىياتىمۇ داستان ئېيتىشنى ئاساس قىلىدۇ.

”مەددا“ دېگەن بۇ ئۇقۇم ئەسلىدە ”داستانچى“ دېگەن مەنىدە بولۇپ، ئۇ ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى ئۆزگىچە خۇسۇسىيەتكە ئىگە بىر شەكىل.

مەددالىق ھەم ھېكايە سۆزلەشنى، ھەم ناخشا ئېيتىشنى، ھەم مۇزىكىچىلىقنى، ھەم جانلىق ھەركەتنى ئۆزئارا بىرلەشتۈرگەن سەنئەت شەكلى بولغاچقا، خەلقىمىز ئارىسىدا، بولۇپمۇ ئۇيغۇر خەلقى توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان جەنۇبىي شىنجاڭ رايونلىرىدا چوڭقۇر تەسىرگە ئىگە. مەددالىق ئەدەبىياتى «غېرىپ-سەنەم»، «يۇسۇپ-ئەخمەت»، «سېيىت نوچى» قاتارلىق خەلق داستانلىرىنى كوپ ئەسىرلەردىن بېرى ئەۋلاتتىن-ئەۋلاتقا

داۋاملاشتۇرۇپ بۈگۈنكى دەۋرىمىزگىچە يەتكۈزۈپ بېرىشتە رول ئويناپلا قالماي، ئۇيغۇر كلاسسىك يازما ئەدەبىياتىنى خەلق ئىچىگە تارقىتىشتىمۇ كۆۋرۈكلۈك رول ئوينىدى. مەددالار ھەركەت جەھەتتىن ئىنتايىن چاققان ۋە چېۋەر بولۇپ، ئۆزىگە خاس سەنئەت ھەركەتلىرى ئارقىلىق بىر ئورۇندا مىڭلاپ كىشىنى سائەتلەپ ئۆزىگە جەلپ قىلىپ، ھېكايە قىلىۋاتقان ئەسەر ئىچىدىكى پېرسوناژنىڭ خاراكتېرىنى كىشىلەر ئارىسىدا ئوچۇق گەۋدىلەندۈرۈپ بېرەلەيدۇ. شۇڭا مەددالىق ئەدەبىياتىنى مەلۇم نۇقتىدا ئۇيغۇر دىراما سەنئىتىنىڭ ئاددىي، ئىخچام، مەزمۇنلۇق ۋە قىزىقارلىق دەسلەپكى شەكلى ياكى بىخى دەپ مۇقەررەرلەشتۈرۈشكە بولىدۇ.

مەددالىق ئەدەبىياتى قاتارلىق تۈرلۈك سەنئەت پائالىيەتلىرى ئارقىلىق دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى ئۈستىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈشتىن بۇرۇن، خەلق داستانلىرىغا قانداق قاراش مەسىلىسى ھەققىدە بەزى كوزقاراشلارنى قويۇپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى توغرىسىدا بىزدە ئومۇمىي يۈزلۈك تەتقىقات كەم بولغانلىقى تۈپەيلىدىن، خەلق داستانلىرى تېخى رەتلىنىپ خەلق بىلەن يۈز كورۈشكىنى يوق.

قەدىمقى خەلق داستانلىرى ھەر خىل تارىخىي سەۋەپلەر، يەنى خەلقلەرنىڭ جەمىيەت تەرەققىياتى جەريانىدا ئۆزلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى بويىچە، تارىخىي ئومۇملىقىغا ئىگە بولغانلىقى،

مىللەتلەر ۋە خەلقلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئىجتىمائى مۇناسىۋەت، ئۆزئارا بېرىپ-كېلىش ۋە باشقا ھەر خىل ئالاقىلەردىن شەكىللەنگەن ئوخشاش تۇرمۇش شارائىتلىرى، ...... سەۋ-ۋىدىن ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشايدىغان شەرق مىللەتلىرى ئارىسىغا ئورتاق سىڭىشىپ كەتكەن. بىز بۇنداق داستانلارنىڭ زادى قايسى مىللەت خەلقىغە مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى ئايرىشتا تارىخىي ماتېرىيالىزىملىق نۇقتىسىنەزەر بويىچە، شۇ داستاندا ئىپادىلەنگەن تۇرمۇش پۇرىغى، مىللىي ئالاھىدىلىك، شۇ خەلق ئىچىگە ئومۇملىشىش ۋە ئۆزلىشىش دەرىجىسى قاتارلىقلارغا قارىشىمىز لازىم. ئادەتتە بەزى خەلق داستانلىرىنىڭ، مەسىلەن، «غېرىپ-سەنەم»، «يۇسۇپ-ئەخمەت»...... قاتارلىقلارنىڭ كېيىنكى دەۋرلەردە خاتىرىلەنگەن نۇسخىلىرىغا ۋە داستانچىلارنىڭ بايان قىلىش ئۇسۇلىغا قارىساق، داستان قەھرىمانلىرىنىڭ پائالىيەت مەيدانى (ئورنى) باغدات، مىسىر...... قاتارلىق چەت جايلار ئىكەنلىكىنى ئۇچرىتىمىز، بۇنداق ھىكايە قىلىشنىڭ بىزنىڭچە ئىككى خىل سەۋەبى بولۇشى مۇمكىن:

بىرىنچىدىن، بۇ خىلدىكى داستانلارنىڭ تارىخى ناھايىتى ئۇزۇن بولۇپ، كېيىنكى دەۋرلەرگە كەلگەندە فېودال ھوكۇمرانلار گۇرۇھلىرى فېودالىزىمغا قارشى ئىدىيە بىلەن سۇغۇرۇلغان مۇنداق داستانلارنىڭ ئۆز يېرىنىڭ نامى بىلەن مەيدانغا چىقىشىغا يول قويمىغان. فېودال ھوكۇمرانلارنىڭ قارشىلىغى ۋە كاشىلىسى تۈپەيلىدىن، ئۇلارنىڭ كوزىنى غەلەت قىلىش

مەقسىدىدە، داستانچىلار داستاندىكى ۋەقەلىكنىڭ پەيدا بولغان ئورنىنى ئۆز يېرىدىن يىراق بولغان چەت جايلارنىڭ نامى بىلەن ئاتاشقا مەجبۇر بولغان.

ئىككىنچىدىن، خەلقنىڭ كوپلىگەن ھىكايە، چوچەكلىرىدە قەدىمىي تارىخقا ئىگە، ھەممە خەلققە بىر قەدەر تونۇشلۇق بولغان شەھەرلەرنىڭ نامىنى ئاتاپ ھىكايە قىلىش ئەنئەنىۋى بايان قىلىش ئۇسۇلى بولۇپ قالغان. شەرق فولكلور ئەسەرلىرىنىڭ بەدىي ئىپادىلەشتىكى بۇ خىل ئادىتى خەلق داستانچىلىرى ۋە كېيىنكى خاتىرىلىگۈچىلەرگە بەلگىلىك تەسىر قىلغان بولۇشى مۇمكىن.

مەيلى قايسى جاينىڭ نامى ئاتىلىشىدىن قەتئىي نەزەر، خەلق داستانلىرى خەلقنىڭ مەنىۋى بايلىغى بولغاچقا، ئەڭ مۇھىمى، شۇ داستاننىڭ ئومۇملىشىش ئەھۋالى ۋە خەلق ئىچىدىكى تەسىرى ئۇنى ئايرىشنىڭ ئاساسلىق شەرتى بولۇشى كېرەك.

ھازىرچە بىزگە مەلۇم بولغان ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى ئۆزىنىڭ تېماتىك مەزمۇنىنىڭ كەڭلىكى، ئىدىيىۋى ھىسسىياتىنىڭ چىنلىغى، مەزمۇنى ۋە شەكلىدىكى مىللىي ئالاھىدىلىكىنىڭ قويۇقلۇغى، بەدىي تۈزۈلۈشىنىڭ گۈزەل ۋە ئاممىباپلىغى قاتارلىق خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن خەلقىمىزنىڭ مەدەنىي ھاياتىدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ.

ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنىڭ ئاساسىي تېمىسى مۇھەببەت، ۋاپادارلىق ۋە ئىنسانپەرۋەرلىكتىن ئىبارەت. بۇنىڭ بەلگىلىك

ئىجتىمائى سەۋىۋى بار، ئۇيغۇر ئەمگەكچى خەلقى باشقا مىللەت خەلقلىرىگە ئوخشاشلا فېودالىزىمنىڭ قاتمۇ-قات زۇلمىغا ئۇچرىغان. فېودال ئەزگۈچى سىنىپلارنىڭ ئەيش-ئىشرەتلىك تۇرمۇش مەنپەئەتلىرىنى قوغداش ۋە مۇستەھكەملەش ئاساسىدا شەكىللەنگەن خىلمۇ-خىل فېوداللىق دىنىي قائىدە-تۈزۈملەر ئۇزۇن تارىختىن بېرى ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرىنىڭ ئىنسانى ھوقۇقىنى ۋە ئەركىنلىگىنى دەپسەندە قىلىپ كەلگەن. شۇڭا ئەركىنلىك ۋە دېموكراتىيىنىڭ كونكرېت ئىپادىسى بولغان ئەركىن مۇھەببەتنى تەلەپ قىلىش ئەمگەكچى خەلقنىڭ فېودالىزىمغا قارشى ئاساسىي كۈرەش شوئارى بولۇپ قالغان. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىدا تەسۋىرلەنگەن ئەركىن مۇھەببەت ئىستىگى فېودال ئەزگۈچى سىنىپلار بىلەن ئەمگەكچىلەر ئاممىسى ئوتتۇرىسىدىكى كۈچلۈك سىنىپىي قارشىلىقنى، ئادالەتلىك بىلەن ئادالەتسىزلىك ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشنى ۋاستىلىك ھالدا ئىپادىلەپ، خەلقىمىزنى فېودالىق تۈزۈمگە قارشى ئىسيانكارلىق روھتا تەربىيىلەشنى مەقسەت قىلغان. مەسىلەن، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەشھۇر داستانلىرىدىن «غېرىپ-سەنەم»، «پەرھات-شىرىن»، «لەيلى-مەجنۇن»، «تاھىر-زوھرە» قاتارلىق داستانلارنى ئالساق، ھەممىسىدە ئىككى ياش ئوتتۇرىسىدىكى مۇھەببەت پاجىەسىنى تەسۋىرلەيدۇ.

«غېرىپ-سەنەم» داستانى شەرق خەلقلىرى جۈملىدىن ئۇيغۇر خەلق فولكلورلىرىنىڭ نادىر نەمۇنىسى ھېساپلىنىدۇ.

مۇھەببەت ئەلەملىرىدە كۆيگەن، جۇدالىق ئوتلىرىدا يانغان بۇ ۋاپادار، بەختسىز ئاشىقلارنىڭ ھېكايىسىنى ئاڭلىمىغان ئادەم، ئېھتىمال، بىزدە تېپىلماس.

بىز خەلقىمىز ئىچىدە ئۇزاق زامانلاردىن بېرى ئەۋلاتتىن-ئەۋلاتقا داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان «غېرىپ-سەنەم» داستانىنىڭ ئۆزىگە قارىساق، ئۇنىڭدا خەلقىمىزنىڭ ئەركىنلىككە ۋە ئازاتلىققا بولغان ئارزۇسىنى، سەممى كىشىلىك مۇھەببەت ئىستىگىنى كۆرەلەيمىز؛ سىياسى، ئەخلاقىي جەھەتلەردىن چىرىكلەشكەن، مەنىۋى جەھەتتىن ئۆلگەن فېودالىزىم جەمىيىتىنىڭ يىرگىنىشلىك ئەپتى-بەشىرىسىنى چوڭقۇر ھېس قىلالايمىز.

خۇددى «غېرىپ-سەنەم» داستانىدا قەيت قىلىنغىنىدەك، چىرىك فېودالىزىم شارائىتىدا سەممى، ئەركىن مۇھەببەتنى تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولمايتتى، ھەقىقى مۇھەببەت قاتتىق گۇنا ھېساپلىنىپ ھامان جازاغا ھۆكۈم قىلىناتتى. فېودالىزىم جەمىيىتىنىڭ بۇ تۈپ ماھىيىتىنى چوڭقۇر ھېس قىلىپ، ئۇنىڭدىن كۈچلۈك نارازى بولغان ئەمگەكچى خەلق ئاممىسى ئۆزلىرىنىڭ غېرىپ ۋە سەنەملىرى ئارقىلىق فېودالىزىم جەمىيىتىنى شىددەت بىلەن پاش قىلىپ، ئۇنىڭغا قارشى ئىسيانكارلىق روھىنى ئەركىن مۇھەببەت تېمىسى ئارقىلىق ئىپادىلىگەن.

خەلق داستانى «غېرىپ-سەنەم»نىڭ «پەرھات-شىرىن»، «لەيلى-مەجنۇن»، «تاھىر-زوھرە» قاتارلىق مۇھەببەت داستانلىرىغا نىسبەتەن ئالاھىدىلىگى شۇ يەردىكى، ئۇنىڭدا خەلق-

مىزنىڭ ئارزۇ-ئۇمىدى ۋە غايىسىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملەشتۈر-
گەن قەھرىمان ئوبراز بولغان غېرىپ ۋە سەنەم ئۆز رەقىپلىرى-
دىن ئىنتىقام ئېلىپ، فېئودالىزىمنىڭ تومۇر تاپىنى ئاستىدىن
قۇتۇلۇپ چىقىپ، ۋاقىتلىق بولسىمۇ ۋىسالىغا يېتىدۇ. بۇ غايىۋى
غەلىبە ئارقىلىق خەلقىمىز فېئودالىزىم جەمئىيىتىنى مەنىۋى
ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىدۇ. «غېرىپ-سەنەم» داستانىدا ئىپادىلەن-
گەن مانا بۇ ئوپتىمىزىملىق روھ ئۇنى ئەڭ زور ئىجتىمائى
ئەھمىيەتكە ئىگە قىلغان. بۇ داستاندىكى ئوبرازلارنىڭ مەنىۋى
دۇنياسىنى، ئەخلاق-پەزىلەتلىرىنى ۋە كىشىلىك كۆزقارىشىنى
كۆزەتسەك، بۇ نۇقتىنى تېخىمۇ چوڭقۇر ھېس قىلىمىز.

غېرىپ فېئودالىزىمنىڭ قائىدە-نىزاملىرىغا، دىنىي تەرىقەت-
لىرىگە ۋە خۇراپاتلىققا قارشى تۇرۇپ، ئەركىنلىك ۋە شەخسنىڭ
ئازاتلىقىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن كۈرەشكۈچى ئۇلۇغ ئىسيان-
كارنىڭ ئوبرازىدۇر.

داستاندا غېرىپقا يانداشقۇچى قەھرىمانلارنىڭ بىرى سەنەم
ئوبرازىدىن ئىبارەت. سەنەممۇ خۇددى غېرىپتەك ئۆز دەۋرىنىڭ
سەۋىيىسىدىن يۇقۇرى تۇرىدىغان، فېئودالىزىمنىڭ مەنىۋى ئىس-
كەنجىسىگە قارشى ئورنىدىن دەس تۇرغان، ئۆز سۆيگۈسىگە
ۋاپادار قىز ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ غېرىپنىڭ ئەمگەكچىلەرگە
خاس مەنىۋى پەزىلىتىدىن 1-قېتىم بەھرى ئالغان ئەنە شۇ
سەنەم بولدى. غېرىپنىڭ ئالىجاناپ قاراشلىرىغا باھا بېرىشتە
سەنەمنىڭ دادىسى ۋە ئانىسى ۋەكىللىك قىلغان شۇ چاغدىكى

فېئودالىزىم جەمئىيىتى بىر تەرەپتە تۇرغان بولسا، يالغۇز سەنەم-
نىڭ ئۆزى بىر تەرەپتە تۇردى. فېئودال ئاقسۆڭەكلەر سىنىپى
تەرىپىدىن ھاقارەتلەنگەن ۋە خورلانغان غېرىپنى قوللىغان
بىلەن بويالغان فېئودالىزىمنىڭ جاھىل ھىمايىچىسى ئابدۇللا
شاتىرىدىن مىڭ ھەسسىلەپ يۇقۇرى قويغان ئىنسانپەرۋەر كىشى
يەنە شۇ سەنەم ئىدى.

غېرىپ بىلەن سەنەمنى بىر بىرىگە باغلىغان مەنىۋى رىشتە
يالغۇز سەممىي مۇھەببەتلا ئەمەس، بەلكى سەۋىيە، پىكىر ۋە
مەسلەك بىرلىكىدۇر. غېرىپ بىلەن سەنەمنىڭ مۇھەببەت ھەق-
قىدىكى تەسەۋۋۇرى ۋە ئېتىقادى ئوخشاش، شۇڭلاشقا ئۇلار ئۆز
مۇھەببىتىگە بىردەك ۋاپادار. غېرىپ ئۆزىنىڭ ۋاپادارلىقى،
قەيسەرلىكى، مەرتلىكى، ساغلام ۋە گۈزەل ئەخلاقى بىلەن ئوقۇ-
غۇچىنىڭ قانچىلىك ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولسا، سەنەممۇ ئۆزىنىڭ
نومۇس ۋە پاكلىقى بىلەن ئوقۇغۇچىنىڭ شۇنچىلىك ھۆرمىتىگە
ۋە ماختىشىغا سازاۋەر بولىدۇ.

«غېرىپ-سەنەم» داستانىدىن باشقا «ھۆرلىقا-ھەمراجان»
«يۇسۇپ-ئەخمەت» داستانلىرىدىمۇ مۇھەببەت تېمىسى ۋاپادار-
لىق ۋە ئىنسانپەرۋەرلىك بىلەن زىچ بىرلىشىپ كەتكەن. ئىج-
تىمائى تەڭسىزلىكلەر ئۈستىگە قۇرۇلغان فېئودالىزىم جەمئىيىتىدە
ۋاپادارلىق ۋە ئىنسانپەرۋەرلىك شوئارى ئىجابى ئەھمىيەتكە
ئىگە بولۇپ، ئۇ كىشىلىك مۇناسىۋىتىدە ئەمگەكچىلەرگە خاس
ياخشى پەزىلەتنىڭ ئىنكاسى. شۇڭا مۇشۇ داستانلاردا ۋاپادارلىق

ۋە ئىنسانپەرۋەرلىك مەدھىيىلىنىدۇ، ئەزگۈچى سىنىپلارنىڭ
ئىنسانىيەتكە قىلغان ۋاپاسىزلىقىغا كۈچلۈك نەپرەت ئوقۇلىدۇ.

ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنىڭ تېماتىك مەزمۇنىدا ۋەتەنپەر-
ۋەرلىك تېمىسىمۇ خېلى روشەن ئىپادىلەنگەن. ۋەتەنپەرۋەرلىك،
ئەلۋەتتە، ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردە ئوخشىمىغان شەكىللەرگە
ئىگە بولىدۇ. شۇڭا خەلق داستانلىرىدا ئىپادىلەنگەن ۋە-
تەنپەرۋەرلىك تېمىسىغا قارىتا تارىخىي نۇقتىدىن قاراشقا توغرا
كېلىدۇ. تۇغۇلغان يېرىنى قەدىرلەش، ئۆز يۇرتىنى قوغداش
ۋە سېغىنىش، ئەلگە ئاسايىشلىق تىلەش قاتارلىق مەزمۇنلارنىڭ
ھەممىسى ماھىيەتتە ۋەتەنپەرۋەرلىكنىڭ كونكرېت ئىپادىلىنىشى.

«چاشتانى ئىلىگ بەگ» داستانىنىڭ بەزى بولەكلىرىدە ئىلىگ
بەگ ئۆز شەھرىگە ۋە خەلقىغە دەھشەتلىك زۇلۇم سېلىپ قىر-
غىنچىلىق ۋە كېسەللىك ئاپەتلىرى پەيدا قىلىۋاتقان قورقۇنچ-
لۇق جىنلار ئالدىدا غەزەپ بىلەن: ”ھەي جىنلار، ماڭا تېز
جاۋاپ بېرىڭلار، مېنىڭ شەھرىمدىكى خەلقىمنى نىمىشقا ئۆلتۈ-
رىسىلەر؟ سىلەرگە بۇ شەھەرگە كىرىدىغان كۈچ-قۇۋۋەتنى كىم
بەردى؟...... شەھرىمنىڭ، ئېلىمنىڭ مۇشۇنداق بەختسىز ئەھ-
ۋالىنى كورۇپ چىدىغۇچىلىكىم قالمىدى“ دەپ خىتاپ قىلىپ،
ئوتكۇر قىلىچىنى قىنىدىن سۇغۇرۇپ جىنلارنى پارە-پارە قىلىپ
تاشلاشقا ئاتلىنىدۇ. بۇ ۋەتەنپەرۋەرلىك روھ چاشتانى ئىلىگ
بەككە كۈچ ۋە قۇۋۋەت بېرىپ، ”ئىنسانلارنىڭ ئارسلانى“ بولۇپ
قېلىشىغا مەنىۋى ئاساس بولىدۇ.

قەدىمقى ئۇيغۇر خەلق داستانى «ئوغۇزنامە» دىمۇ خەلقىمىز-
نىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك كوزقاراشلىرى بەلگىلىك دەرىجىدە
ئۆز ئەكسىنى تاپقان. ئوغۇز خاقانىنىڭ ئۆز ئېلىنى قوغداش
يولىدىكى جانپىدالىغى، ئەل ۋە خەلققە ئاسايىشلىق تىلەش
قاتارلىق پائالىيەتلىرى، «چىن تومۇر باتۇر» داستانىدا (بەزد-
لەر چوچەكمۇ دېيىشىدۇ، لېكىن ئۇ داستانلىق خۇسۇسىيەتكە
ئىگە) چىن تومۇر باتۇر ئائىلىسىنىڭ خاتىرجەملىگى ۋە تېچ-
لىغى ئۇچۇن يەتتە باشلىق يالماۋۇز بىلەن كۇرەش قىلىپ، ئۇنى
يەڭگەنلىگى، سىڭلىسى مەختۇم سۇلانى بۇلاپ قاچقان مانجۇ
پادىشالىغى بىلەن قەتئى كۇرەش قىلغانلىغى، ئاخىرىدا قارغۇ
بولۇپ قالغان چىن تومۇر باتۇرنىڭ ئۆز يۇرتىنىڭ تۇپرىغىنى
كوزىگە سۇرتكەندە شىپالىق بېرىپ، ئۇنىڭ كوزىنىڭ ئېچىلغان-
لىغى (بەزى ۋارىيانتلاردا كوزىگە ئۆز يۇرتىنىڭ ئالمىسى سۇر-
تۇلگەنلىگى ھىكايە قىلىنىدۇ)، «يۇسۇپ-ئەخمەت» داستانى-
دىكى ئىككى ئاكا-ئۇكا باتۇرنىڭ دۇشمەن زىندانىدا يېتىپ
ئۆز يۇرتىنى، قوۋم-قېرىنداش، خەلقىنى سېغىنىپ ئېيتقان
ئاجايىپ لىرىك ۋە ئوبرازلىق ناخشىلىرى... قاتارلىق تەسىرلىك
ۋەقەلەر قەدىمقى خەلقىمىزنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك روھىنىڭ سەن-
ئەتتىكى ئىنكاسى.

بىز ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنىڭ تېماتىك مەزمۇنىدىكى
بۇ خىل ۋەتەنپەرۋەرلىك روھىنىڭ ئىجتىمائى ۋە تارىخىي قىم-
مىتىگە سەل قارىماسلىغىمىز لازىم.

ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى ئىچىدە بولۇپمۇ قەھرىمانلىق، باتۇرلۇق توغرىسىدىكى داستانلار ئالاھىدە مەشھۇر. بىز يۇقۇرىدا ئېغىزغا ئالغان كوپلىگەن داستانلاردا خەلقىمىزنىڭ پۈتۈن ئەقىل-پاراستى ۋە كۈچ-قۇدرىتىنى ئۆزىگە توپلىغان يارقىن بەدىي ئوبرازلار ئارقىلىق قەھرىمانلىق ۋە باتۇرلۇق ئىدىيىسى ئالغا سۈرۈلىدۇ. بۇ داستانلاردىكى قەھرىمانلىق ئوبرازلىرى، ھەقىقەتەن، ھەممىگە قادىر، ھەرقانداق غالجىر دۈشمەندىن تارتىپ تەبىئەتنىڭ سىرلىق كۈچلىرىمۇ ئۇلارنىڭ بۈيۈك كۈچ-قۇدرىتىگە تەڭ كېلەلمەيدۇ.

چاشتانى ئېلىگ بەگنىڭ ”قاپقارا ۋە ناھايىتى زور تاغدەك ئىگىز گەۋدىلىرىنى چىقىرىپ، ئوت رەڭلىك چاچلىرىنى مۈرىسىگە چۈشۈرۈپ، زەھەرلىك ئىلانلار بىلەن گەۋدىلىرىنى بېزەپ، ئادەملەرنىڭ گوشىنى يەپ، قېنىنى ئىچىپ، ئۈچەيلىرىنى بەدەنلىرىگە يوگۈۋالغان“ قورقۇنچلۇق جىنلارغا قارشى ئوت يالقۇنىدەك ئوتكۈر قىلىچىنى قولىدا كوتەرگىنىچە جەڭگە ئاتلىنىپ، بۇ ياۋۇز مەخلۇقلارنى پارە-پارە قىلىپ تاشلىغانلىقى، «ئوغۇزنامە» داستانىدا ئوغۇز خاقاننىڭ يىلقىلارنى، ئادەملەرنى خالىغانچە يەپ، خەلق بېشىغا ئېغىر قايغۇ-ھەسرەت كەلتۈرۈۋاتقان بىر مۈڭگۈزلۈك ۋەھشى ھايۋان — قىيات بىلەن جەڭ قىلىپ ئۇنى يەڭگەنلىكى، ئىتتىپاقلىشىش ۋە بىرلىشىش يارلىقىغا قارشىلىق قىلغان ئۇرۇم خاقانلىقى بىلەن قەتئىي كۈرەش قىلىپ ئۇنى مەغلۇپ قىلغانلىقى...قاتارلىقلار خەلقىمىزنىڭ قەدىمدىن تارتىپ

باتۇرلۇق خىسلىتىگە ئىگە ئىكەنلىكىنىڭ بەدىي ئىپادىسى. بۇ داستانلاردىكى قەھرىمانلارنىڭ ئوبرازى خەلقىنىڭ ئۆز بېشىغا چۈشكەن دەھشەتلىك بالايى-ئاپەتلەرنىڭ يىلتىزىنى قۇرۇتۇپ، ئۇنىڭ ئۈستىدىن غەلىبە قىلىش ئارزۇسىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ. قەدىمقى خەلقىمىزنىڭ ساددا ئوي-پىكرىدە تەبىئەتنى قانداق بوي سۇندۇرۇش ھەققىدە تېخى ئېنىق كوز قاراش شەكىللەنمىگەچكە، ئۇلار ئالدىغا دۇچ كېلىپ تۇرغان ھەرخىل قىيىنچىلىقلارنى يېڭىشنى ۋە قارام كۈچلەر ئۈستىدىن غالىپ كېلىپ، تەبىئەتنىڭ سىرىنى ئىگەللەشنى ئارزۇ قىلاتتى. خەلقىمىز مانا شۇ ئارزۇ-ئۈمىتلىرىنى، پانتازىيىلىك تەسەۋۋۇرلىرىنى ئوغۇزخان، چاشتانى ئېلىگ بەگ...كە ئوخشاش بەدىي ئوبرازلار ئۈستىگە مەركەزلەشتۈرۈپ، گۈزەل غايىسىنى رىيال تۇرمۇشقا تەدبىقلىدى. شۇڭا بۇ قەھرىمانلىق داستانلىرى قەدىمقى ئەجدادلىرىمىزنىڭ تەبىئەتنى بوي سۇندۇرۇش، تەبىئەتنى تونۇش جەريانىدىكى تەسەۋۋۇرلىرىنىڭ ئوبرازلاشتۇرۇلۇشىدىن ئىبارەت.

بۇلاردىن باشقا يەنە بەزى خەلق داستانلىرىدا كەمتەرلىك بىلەن تەكەببۇرلۇق، راستچىللىق بىلەن يالغانچىلىق، سەۋرى-تاقەت ۋە چىدام-غەيرەت بىلەن ئالدىراڭغۇلۇق ۋە چىدامسىزلىق، ئادىمگەرچىلىك بىلەن نائەھلىلىك، ئادىللىق بىلەن مەككارلىق، ئوچۇق-ئاشكارا بولۇش بىلەن ھىيلە-مىكىر ۋە سۇيىقەستچىلىك، سېخىلىق بىلەن بېخىللىق، ئىنساپ بىلەن مۇتەھەملىك، ئىشچانلىق بىلەن ھورۇنلۇق قاتارلىقلار ئۆزئارا بىر بىرىگە

سىلىشتۇرۇلۇپ، كىشىلىك تۇرمۇش كۆزقارىشى ھەققىدە بەزى
يېڭى پىكىرلەر ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ. بۇ ئارقىلىق ئادەملەرنى ئەخ-
لاقلىق-پەزىلەتلىك بولۇشقا، ھالال ياشاشقا، جاپا-مۇشەققەت-
تىن قورقماسلىققا، ئوچۇق-ئاشكارا بولۇشقا، ئىتتىپاقلىشىپ
كۈرەش قىلىشقا، سەممىي، راستچىل ۋە ئىنساپلىق بولۇشقا
ئۈندەيدۇ.

دىمەك، رىيال تۇرمۇشنىڭ ئۆزى كەڭ ۋە چەكسىز بولغاچقا،
رىيال تۇرمۇشنىڭ ئىنكاسى بولغان ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنىڭ
تېماتىك مەزمۇنىمۇ كەڭلىككە ۋە كۆپ تەرەپلىمىلىككە ئىگە.
قىسقىسى، ئۇنىڭدا خەلق تۇرمۇشىنىڭ ئىنكاس قىلىنمىغان
تەرىپى يوق.

بولۇپمۇ، ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنىڭ بەدىي تەسىرلەندۇ-
رۇش كۈچى ناھايىتى زور. ئۇيغۇر خەلقى ئىچىدە بىر قەدەر
ئومۇملاشقان خەلق داستانلىرى ئاساسەن نەزمە ۋە نەسرى
شەكىلدە تۈزۈلگەن، يەنى داستاندىكى پېرسوناژلار پائالىيىتىنىڭ
بۇرۇلۇش نۇقتىلىرى نەسرى يول بىلەن قىسقىچە ھېكايە قىلىن-
غاندىن كېيىن ئۇنىڭغا ئۇلۇشۇپ پېرسوناژلار خاراكتېرى ۋە
شۇنىڭغا ئالاقىدار ۋەقەلەر نەزمە (شېئىر) ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ،
بۇنداق داستانلار كۆپىنچە خەلق ئىچىدە مۇقىملاشقان ئاھاڭغا
ئىگە. داستانچىلار مۇنداق داستانلارنى مۇزىكىغا بىرلەشتۈرۈپ،
ئۆز ئاھاڭىدا ھېكايە قىلىدۇ. داستاندىكى ناخشا-كۈيلەر ئۇي-
غۇر خەلقىنىڭ ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان مۇزىكا-كۈيلىرىنى

ئاساس قىلغاچقا، ئۇ كىشىلەردە ناھايىتى روشەن بەدىي
تەسىرات قالدۇرالايدۇ.

«غېرىپ-سەنەم» داستانىدا بىر بىرىگە ئوخشىمايدىغان
50 كە يېقىن ناخشا-كۈيلەر بولۇپ، ئۇنى ئۇيغۇر خەلق ناخشا-
مۇزىكا سەنئىتىنىڭ بىرقەدەر مۇكەممەل بولغان بىر نامايەندىسى
دېيىشكە بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ داستان نەچچە يۈز يىللار-
دىن بېرى خەلق ئىچىدىكى ئەدىبىي پائالىيەتلەرنىڭ ئاساسلىق
مەزمۇنى بولۇپ كەلمەكتە.

خەلق داستانلىرى بەدىي تۈزۈلۈش جەھەتتىن ئىخچاملىققا،
ئاممىباپلىققا ۋە قىزىقارلىققا ئىگە بولۇپ، ئۇيغۇر خەلق چۆچەك-
لىرىنىڭ بايان قىلىش ئۇسۇلىغا ئوخشاپ كېتىدۇ. خەلق داستان-
لىرىدا مۇرەككەپ ۋە ئەگرى-بۈگرى زىددىيەت توقۇنۇشلىرى
بولمايدۇ، بەلكى پېرسوناژلارنىڭ ئوبرازى ئاددىي يوللار بىلەن
روشەن ۋە ئېنىق يارىتىلىدۇ. قەھرىمان ئوبرازىنىڭ مەنىۋى
دۇنياسى ئوپىرادىكىدەك ناخشا ئارقىلىق ئېچىپ بېرىلىدۇ.

ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنىڭ سيۇژىتىمۇ ئىخچام ۋە يىغىن-
چاق تۈزۈلۈپ، ۋەقەنىڭ دەل ئۆزىدىن باشلىنىدۇ. ئورۇن،
جاي، مەنزىرە، شارائىت تەسۋىرلىرىدىن كۆرە، پېرسوناژنىڭ
خاراكتېرىستىكىسى ۋە پىسخىك (ئىچكى كەچۈرمە) تەسۋىرىگە
كۆپرەك ئېتىۋار بېرىلىدۇ. شۇ سەۋەپتىن خەلق داستانلىرىنىڭ
تىلىنىڭ تۈيغۇسى يۇقۇرى، شۇنداقلا يەنە پېرسوناژلارنىڭ خاراك-
تېرىنى ئېچىشتا جانلىق ھەركەت بىلەن ھىس-تۇيغۇ زىچ

بىرلەشكەچكە، خەلق داستانلىرى ئۆز ئۆزىدىن ھىسسىيات تېپىپ تۇرىدىغان ھىسسىيات بۇلىقىغا ئوخشايدۇ.

خەلق داستانلىرىدىكى ھەرخىل تەسۋىرى ۋاستىلەرمۇ ناھايىتى جانلىق بولۇپ، بىز ئۇنىڭدىن خەلقىمىزنىڭ بەدىي تەسەۋۋۇر ۋە تەپەككۇر كۈچىنىڭ يۈكسەكلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز. «ئوغۇزنامە» داستانىدا ئىككى گۈزەل قىزنىڭ بىرىنى "بېشىدا ئاتەشتەك نۇرلۇق مېڭى بولۇپ، خۇددى قۇتۇپ يۇلتۇزىغا ئوخشايتتى،...... ئۇ كۆلسە كوك ئاسمان قوشۇلۇپ كۆلەتتى، ئۇ يىغلىسا كوك ئاسمان قوشۇلۇپ يىغلايتتى" دەپ ھەيران قالغۇدەك ئىخچام ۋە جانلىق ئوخشىتىشلار بىلەن سۈرەتلەپ بەرگەن.

ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىدا يەنە رومانتىك خىيال بىلەن رىيال ۋەقەلەر ناھايىتى مۇۋاپىق جىپسىلاشتۇرۇلغان بولۇپ، ئۇنىڭدا مۇبالىغە ۋە پانتازىيە نىسبەتەن كۈچلۈك. بۇنداق رومانتىك خىيالنىڭ ئارقىسىدا ھامان ئىجتىمائى رىياللىقتىن پەيدا بولغان رىيالىستىك روھ ياتىدۇ.

ئومۇمەن، ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى مەزمۇنىنىڭ بايلىقى، بەدىي قۇرۇلۇشىنىڭ مۇكەممەللىكى، بەدىي ۋاستىلىرىنىڭ باي ۋە خىلمۇ-خىللىقى، سيۇژېتلىرىنىڭ ئىخچام ۋە ھەركەتچانلىقى قاتارلىق بىر تۇتاش ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئەدەبىيات تارىخىدا ئۆزىگە خاس ئورۇن تۇتىدۇ.

"خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى دەۋرىمىزنىڭ كىشىلەر دىلىدىكى نازۇك ئويلىرىنى تەھلىل قىلىدىغان ئەڭ مۇھىم ماتېرىيال"

بولغاچقا، ئۇنىڭ بىرتۈرى بولغان خەلق داستانلىرىنىڭ ئاساسلىق تەرىپى مەزمۇنىنىڭ ئىنقىلاۋىي بولغانلىقى ۋە روشەن سىياسى خاھىشقا ئىگە ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت. شۇڭا، ئۇ مۇھىم تەربىيىۋى ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى خەلقىمىزنىڭ ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردىكى ئىجتىمائى تۇرمۇشلىرىنى، ئۆرپ-ئادەت ۋە روھىي ھالەتلىرىنى، ئىشلەپچىقىرىش كۈرىشى ۋە سىنىپىي كۈرەش شەكىللىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈشتىن تاشقىرى، ئۇنىڭدا يەنە بىرمۇنچە تارىخىي ماتېرىياللارمۇ ئۇچرايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ داستانلار شۇ تارىخىي دەۋرنى چۈشىنىشتە ۋە تەتقىق قىلىشتا بىزنى پايدىلىق ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلەيدۇ. خەلقىمىزنىڭ تارىخىنى شېرىي يول بىلەن بايان قىلغان «ئوغۇزنامە» داستانى بىر ئۇزۇن تارىخىي دەۋرنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ئەسەردە تەسۋىرلەنگەن باش قەھرىمان ئوغۇز خاقان ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى بەگلەر تارىختىكى پۈتۈن-پۈتۈن قەبىلىلەرنىڭ ياكى قەبىلىلەر بىرلەشمىسىنىڭ سىمۋوللۇق ئوبرازى. داستان بەدىي ئۇسۇل بىلەن ئۆزلەشتۈرگەن كوپلىگەن تارىخىي رىۋايەتلەر ئارقىلىق تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئەڭ قەدىمقى ئىشلەپچىقىرىش شەكلى، تۇرمۇش ئۆرپ-ئادەتلىرى، دىنىي ئېتىقادى ۋە دەسلەپكى ئىدىئولوگىيە ھالەتلىرى بىلەن تونۇشۇپ چىقالايمىز.

«دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ ئىچىگە كىرگۈزۈلگەن خەلق

قوشاقلىرىنىڭ ئۈلگىلىرىدىن قارىغاندا، ئەسلى شۇ دەۋرلەردە ئالىپ ئەر تونگا (ئافراپسىياپ) شەنىگە توقۇلغان مۇكەممەل بىر داستاننىڭ بارلىقىنى پەرەز قىلىش مۇمكىن. تۈركى تىللاردا ئىزاھات ئېھتىياجى ئۈچۈن تاللانغان بۇ قوشاقلارنىڭ مەزمۇنى ۋە شەكىل تۈزۈلۈشىدىكى ئورگانىك باغلىنىش بۇ پەرەزگە ئاساس بولىدۇ. ۋاھالەنكى، ئۇ تولۇق داستان شەكلىدە زامانىمىزغىچە يېتىپ كېلەلمىگەن. شۇنداق بولسىمۇ بۇ پارچىلار بىزنى مىلادى 2-ئەسىر بىلەن 4-ئەسىر ئارىلىقىدا ئۆتكەن قەدىمقى ئۇيغۇر خانزادىسى ئافراپسىياپقا مۇناسىۋەتلىك بەزى تارىخي ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلەيدۇ.

بۇلاردىن باشقا، كېيىنكى دەۋرلەردە پەيدا بولغان «چىن تۆمۈر باتۇر» داستانى، «سېيىت نوچى» داستانى، «نوزۇگۇم»... قاتارلىقلار مەلۇم تارىخي پاكىتلار ئۈستىگە قۇرۇلغان بولۇپ، شۇ دەۋر تارىخىنىڭ شېئىرىي ئىنكاسى ھېسابلىنىدۇ.

ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتىغا زور تەسىر كۆرسەتتى. ئۇيغۇر كلاسسىك يازما ئەدەبىياتىدا داستاننىڭ ئاساسىي سالماقنى ئىگەللىگەنلىكىنىڭ سەۋەبىنى خەلق داستانلىرىنىڭ ئۇنىڭغا كۆرسەتكەن ئىجابىي تەسىرىدىن ئايرىپ قاراشقا بولمايدۇ. شۇ سەۋەپتىن تارىختىكى كلاسسىك يازغۇچى-شائىرلىرىمىز خەلق داستانلىرىنىڭ بەدىئىي ئالاھىدىلىكلىرىدىن ئىلھاملىنىپ، ئۇنى ئىجادىي ھالدا قايتا ئۆزلەشتۈرۈپ ئىشلىگەن. 15-ئەسىردە ياشىغان ئاتاقلىق

مۇتەپەككۇر ۋە شائىر ئەلشىر ناۋايى، 19-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئۆتكەن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەشھۇر رېئالىست شائىرى ئابدىرېھىم نازارى قاتارلىقلار «لەيلى-مەجنۇن»، «پەرھات-شىرىن»غا ئوخشاش خەلق داستانلىرىنى ئىجادىي ھالدا تېخىمۇ بېيىتىپ ئۆزلەشتۈرۈپ ئىشلىدى. ھازىرغىچە «پەرھات-شىرىن»، «غېرىپ-سەنەم» داستانلىرىنىڭ ئۆزلەشتۈرۈلۈپ ئىشلەنگەن 10نەچچە خىلدىن ئارتۇق يازما نۇسخىلىرى بار.

شۇنىسى ئېنىقكى، ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى ئۆتمۈش تارىخي دەۋرلەرنىڭ مەھسۇلى بولغاچقا، ئۇ مەزمۇن جەھەتتىن مەلۇم تارىخي چەكلىمىگە ئىگە. كونا جەمئىيەتتە فېئودال ئەزگۈچى سىنىپلارنىڭ ئىدىئولوگىيىسى ھامان ھۆكۈمران ئىدىيە بولغاچقا، ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى ئارىسىغا بەزى ساغلام بولمىغان ئىدىيىۋى خاھىشلارمۇ ئارىلىشىپ قالغان. خەلق داستانلىرى ئىچىدىكى مۇنداق پاسسىپ ئامىللارغا قارىتا بىر مىللەت ئىچىدە ئىككى خىل مىللىي مەدەنىيەت بولىدىغانلىقىدىن ئىبارەت تارىخي ماتېرىيالىزىملىق كۆزقاراش بويىچە ئەينى تارىخي شارائىت بىلەن بىرلەشتۈرۈپ قاراپ، "قەدىمقى فېئودال ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ ھەممە چىرىك نەرسىلىرىنى قەدىمقى دېموكراتىيىلىكى ۋە ئىنقىلاۋىيلىقى بولغان گۈزەل خەلق مەدەنىيىتىدىن پەرقلەندۈرۈشىمىز"ۋە شۇ ئاساستا خەلق ئىچىدە كۆمۈلۈپ ياتقان خەلق داستانلىرىدىن ئىبارەت ئۇيغۇر فولكلورىنىڭ بۇ تۆرىنى توپلاش، رەتلەش ۋە تەتقىق قىلىش خىزمىتىگە ئەستايىدىل كۆڭۈل بۆلۈشىمىز لازىم.

ئۇيغۇر خەلق لەتىپىلىرى ھەققىدە

ھاجى ئەخمەت

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ باي مەدەنىي مىراسىنى تەشكىل قىلغۇچى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە. ئەقىل-پاراسەتلىك، ئىجاتكار ئاتا-بوۋىلىرىمىز ئوزلىرى ياشىغان ھەر بىر تارىخىي دەۋرلەردە قوشاق، رىۋايەت، چوچەك، داستان، ماقال-تەمسىل، تېپىشماق ۋە لەتىپە قاتارلىق سان-ساناقسىز ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنى يارىتىپ، ئۇنىڭدا ئوزلىرىنىڭ تەبىئەتنى يېڭىش يولىدا ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرى، ھىس-تۇيغۇلىرى، سىياسىي ئىجتىمائىي قاراشلىرى، سىنىپىي ۋە مىللىي زۇلۇمغا قارشىلىق كورسىتىش روھى، ئەزگۈچى ھوكۇمرانلارغا بولغان غەزەپ-نەپرىتى، ئەركىنلىككە ئىنتىلىش، بەختلىك تۇرمۇشنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدىكى ئارزۇ-ئارمانلىرىنى ئەكس ئەتتۈردى.

ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا ئالاھىدە سالماقلىق ئورۇنغا ئىگە ئەدەبىي تۈرلەرنىڭ بىرى لەتىپىدۇر. لەتىپىلەر مەزمۇنىنىڭ

چوڭقۇرلۇغى، تىلىنىڭ ئوتكۈرلۈگى، قىزىقارلىقى ۋە تۈزۈلۈشىنىڭ ئىخچام بولۇشى ھەممە كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى ئوزىگە ئالاھىدە جەلپ قىلىشى، تېز تارقىلىش ۋە ئوڭاي ئەستە قېلىشتەك خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن ئەدەبىياتنىڭ باشقا تۈرلىرىدىن پەرقلىنىدۇ.

ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا مەزمۇن ۋە شەكىل تەرەپتىن لەتىپىلەرگە ئوخشاپ كېتىدىغان كۈلكىلىك ۋە قىسقا ھىكايىلەر ئۇزاق قەدىمقى دەۋرلەردىن تارتىپ ئېيتىلىپ كېلىۋاتقان بولسىمۇ، لېكىن مەلۇم دەرىجىدە قېلىپلىشىپ ئەپەندى نامى بىلەن تارقالغان لەتىپىلەر ئەدەبىيات تارىخىدا تەخمىنەن 10-ئەسىرلەردىن كېيىن كورۇلۇشكە باشلىدى. بۇ فېئوداللىق تۈزۈم مۇستەھكەملىنىپ، ئۇنىڭ رولى ۋە ئېكسپلاتاتسىيىسى كۈنسېرى كۈچىيىۋاتقان، سىنىپىي مۇناسىۋەتلەر كەسكىنلىشىپ، ئەمگەكچى خەلقنىڭ فېئودالىلىق زۇلۇمغا ۋە ھوكۇمران سىنىپلارغا قارشى كۈرەشلىرى ئۇلغىيىۋاتقان بىر دەۋر بولۇپ، خەلق ئارىسىدا ئوسۇپ چىققان دېموكراتىك ئىدىيىنىڭ تۇنجى بىخلىرى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ لەتىپە تۈرىدە ئەكس ئەتتۈرۈلۈپ، لەتىپىنى كۈچلۈك جەڭگىۋارلىققا ئىگە قىلدى.

لەتىپىلەرنىڭ ئەكس ئەتتۈرۈش دائىرىسى كەڭ، پىكىر مەنتىقىسى ھەم ھەجۋىلىگى كۈچلۈك بولۇپ، ئۇنىڭغا ناھايىتى زور سىياسىي، ئىجتىمائىي مەزمۇن يوشۇرۇنغان بولىدۇ. بىر قىسىم لەتىپىلەردە فېئوداللىق تۈزۈمىنىڭ قاراڭغۇلۇغى، چىرىكلىگى،

ئادالەتسىزلىگى ئېچىپ تاشلىنىپ، ھوكۇمران سىنىپلارنىڭ تۇرلۇك ۋەكىللىرى — قانخور پادىشالار، ئالدامچى روھانىلارنىڭ رەزىل قىياپىتى شەپقەتسىز تۇردە پاش قىلىنىپ، ئۆتكۈر ھەجۋى قامچىسى ئاستىغا ئېلىنىدۇ.

مەسىلەن:

"پادىشا ئۆزىنىڭ ۋەزىرى بىلەن ئەپەندىنى ئېلىپ ئوۋغا چىقىپتۇ. بىر ئاز ئوۋ قىلىپ يۈرگەندىن كېيىن، پادىشا ئۈستىدىكى چاپىنىنى يېشىپ ئەپەندىگە بېرىپتۇ. بۇنى كورگەن ۋەزىرمۇ چاپىنى بىلەن سۇ قاچىسىنى ئەپەندىمىنىڭ ئۈستىگە ئارتىپ قويۇپتۇ. پادىشا ئەپەندىنىڭ تەرلەپ كەتكەنلىگىنى كورۇپ چاقچاق بىلەن:

— ئەپەندىم، ئۈستىڭىزگە راسا بىر ئېشەكنىڭ يۈكىنى ئارتىۋاپسىزغۇ؟ — دەپ كۈلۈپتۇ.

— يوقسۇ ئەمىرىم، ئۈستىمدىكى ئىككى ئېشەكنىڭ يۈكى، — دەپتۇ ئەپەندى."

بەزىبىر لەتىپىلەردە تۇرمۇشتىكى ھەر خىل ناچار خاھىش ۋە يارىماس ئىللەتلەر يۇمشاق يۇمۇر ۋاستىسى بىلەن تەنقىت قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

"ئەپەندى تونۇشلىرىدىن بىرسىنىڭ ئويىگە مېھمان بولۇپ بېرىپتۇ. ئوي ئىگىسى پىخسىقلىق قىلىپ، ئۇنىڭ ئالدىغا ئازراقلا نان كەلتۇرۇپ قويۇپتۇ-دە، ئەپەندى ناننى يەپ تۈگەتكەندىن كېيىن، بىر كومزەكتە ھەسەل ئېلىپ چىقىپتۇ. ئەپەندى

ئالدىدا نان يوقلۇغىغا قارىماي، كومزەككە قولىنى تىقىپ ھەسەلنى يېيىشكە كىرىشىپتۇ. ھەسەلنىڭ تۈگەپ كېتىشىدىن ئەنسىرىگەن ئوي ئىگىسى:

— ئەپەندىم، ھەسەلنى نانسىز يېسە، ئادەمنىڭ ئىچىنى كويدۇرۇۋېتىدۇ، — دەپتۇ.

ئەپەندى كومزەكتىكى ھەسەلنى پاك-پاكىز يەپ بولغاندىن كېيىن:

— كىمنىڭ ئىچى كويۇۋاتقانلىغىنى خۇدانىڭ ئوزى بىلىدۇ. ئامىن، ئاللاھۇئەكبەر، — دەپ ئويدىن چىقىپ كېتىپتۇ."

لەتىپىلەرنىڭ ئاساسىي قەھرىمانى بولغان ئەپەندى ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرىنىڭ كۇرەشچانلىق روھى بىلەن ئىنقىلاۋىي جاسارىتىنى، ئۆتكۈر زېھنى-قۇۋۋىتىنى، روشەن مۇھەببەت-نەپرىتىنى، خۇش پېئىل ۋە قىزىقچىلىق خىسلەتلىرىنى ئوزىدە مۇجەسسەملەشتۇرگەن ئۇلمەس ئوبرازدۇر. ئۇ پادىشالارنىڭ سارايلىرىدا، مەچىت ۋە قازىخانىلاردا ھازىر بولۇپ، ھوكۇمران سىنىپلارنىڭ ۋەكىللىرى بولغان قارا كۈچلەر بىلەن تىغمۇ-تىغ كۇرەش قىلىدۇ. نەشتەردەك ئۆتكۈر سوزلەر بىلەن ئۇلارنى سانچىۋالىدۇ. ئالتۇن تاج بىلەن يوغان سەللە ئاستىغا يوشۇرۇنغان ئەقىلسىز ۋە نادان كاللىلارنى ئەخمەق قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئۈستىدىن ھوكۇم چىقىرىدۇ. خەۋپ-خەتەر ئالدىدا قىلچە ھودۇقماستىن، دانالىق بىلەن توسقۇنلارنى يېڭىش چارىسىنى ئويلاپ تاپىدۇ. يېزىدا، بازاردا، چايخانىلاردا ئەمگەكچى خەلق

بىلەن داۋاملىق بىرگە بولۇپ، ئۇلارنىڭ قايغۇسىغا تەسەللى بېرىدۇ، چارە-تەدبىر كۆرسىتىپ، ئۇلارنى ئۈمىتلەندۈرىدۇ، كۈلدۈرۈپ كۆڭلىنى ئاچىدۇ.

"كەمبەغەل تونۇشلىرىدىن بىرى ئەپەندىگە دەرت-ھەسرىتىنى تۆكۈپتۇ:

— بالا-چاقىلىرىمنى باقىمەن دەپ قەرزگە پېتىپ كەتتىم. بويىنۇمدىكى قەرزلىرىمنى ئۈزگىچە، ئەزرائىل جېنىمنى ئېلىپ قويىمىسا دەپ قورقىمەن.

ئەپەندى ئۇنىڭغا تەسەللى بېرىپتۇ:

— قايغۇرمىغىن بۇرادەر، سەن قەرزىڭنى ئۈزۈپ بولغىچە، ئەزرائىل قېرىپ، جېنىڭنى ئېلىشقا دەرمانى يەتمەيدىغان بولۇپ قالىدۇ."

قىسقىسى، ئەپەندى ئەمگەكچى خەلق ئۈچۈن قانچىلىك يېقىن ۋە سۆيۈملۈك بولسا، ھۆكۈمران تەبىقىلەر ئۈچۈن شۇنچە دەھشەتلىك ۋە قورقۇنچلۇقتۇر.

ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ ئىچكى زىددىيىتى يۇقۇرى چېكىگە يېتىپ، قالايمىقان ئىچكى ئۇرۇشلار نەتىجىسىدە چىرىك فېئودالىزىم تۈزۈمى زاۋاللىققا يۈز تۇتقان، خەلق ئاممىسىنىڭ چېكىدىن ئاشقان ھاكىمىيەتنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى ئازاتلىق كۈرەشلىرى كەڭ تۈردە ئەۋج ئالغان 18 — 19-ئەسىرلەردىكى تارىخىي رېئاللىق ئەڭ دەسلەپ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىدە، جۈملىدىن لەتىپىلەردە ئۆز ئىپادىسىنى تاپتى.

بولۇپمۇ موللا زەيىدىن ۋە سەلەي چاققان لەتىپىلىرىنىڭ مەيدانغا كېلىشى لەتىپىلەرنى تېخىمۇ كۈچلۈك جەڭگىۋارلىققا ئىگە قىلىپ، ئۇنىڭ تېما دائىرىسىنى كېڭەيتىش بىلەن مەزمۇنىنى بېيىتتى.

موللا زەيىدىن بىلەن سەلەي چاققان تارىخىي شەخسلەر بولۇپ، موللا زەيىدىن 18-ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا تۇرپاننىڭ لۈكچۈن دېگەن يېرىدە، سەلەي چاققان 19-ئەسىرنىڭ دەسلەپكى يېرىمىدا قەشقەر كونىشەھەرنىڭ ئوپال رايونىدا ياشاپ ئۆتكەنلىگى توغرىسىدا مەلۇماتلار بار. ئۇلارنىڭ ھەر ئىككىسى تۆۋەن تەبىقىگە مەنسۇپ ھۈنەرۋەن، كاسىپ كىشىلەر بولۇپ، ياشلىق چاغلىرىدىن تارتىپلا خەلقنىڭ ئويۇن سەنئىتىگە ئىشتىياق باغلىغان. خەلق سەنئەتكارلىرىنىڭ سۆزمەنلىك، قىزىقچىلىق خىسلەتلىرىنى ئۆگىنىپ، خۇش پېئىللىق، ئويۇن-چاقچاق ۋە قىزىقچىلىق بىلەن ئەمگەكچى خەلقنىڭ كۆڭۈل-كۆكسىنى ئېچىپ، ئۇلارنى كۈلدۈرۈپ كەلگەن.

سەلەي چاققان بىلەن موللا زەيىدىن نامىدا مەيدانغا كەلگەن لەتىپىلەر مەزمۇن تەرەپتىكى جەڭگىۋارلىقى، ئۆز دەۋرىدىكى تارىخىي رېئاللىق بىلەن زىچ باغلىنىشلىقى، مىللىي تۈسىنىڭ قويۇق بولۇشى قاتارلىق خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن دىققەت-ئېتىۋارىمىزنى جەلپ قىلىدۇ. مەسىلەن:

"بە دولەت چوڭ بىر سورۇندا ئولتۇرۇپ:

— مېنىڭ دەۋرىمدە مانا، قوينىڭ دۇمبىسىدە تورغاي ئۇۋۇلاي-

دىغان بولدى،— دەپ ماختىنىپتۇ.

— راست ئېيتتىلا، تەخسىر،— دەپتۇ سەلەي چاققان،— جانابى ئالىيلىرىنىڭ زامانىسىدا تورغاي ئۇۋۇلاشقا پەقەت قوينىڭ دۇمبىسىلا قالدى“.

پەقەت ئىككىلا دىئالوگدىن ئىبارەت بۇ لەتىپىنى ئوقۇغىنىمىزدا، ياقۇپ بەگ ھوكۇمرانلىقىدىكى دەۋردە ئەمگەكچى خەلقنىڭ قاتمۇ-قات ئالۋاڭ-ياساقلار ۋە جەۋرى-زۇلۇم دەستىدىن كەڭرى جاھانغا تېرىقتەك جېنىنى سىغدۇرۇشقا ئامالسىز قالغانلىقىدەك تارىخىي رىياللىق كوز ئالدىمىزغا كېلىدۇ.

موللا زەيدىن بىلەن سەلەي چاققان ئوتكۇر تىللىق، ھازىر جاۋاپ قىزىقچىلاردۇر. ئۇلار چوڭ سورۇنلاردا يۇزمۇ-يۇز تۇرۇپ، چىڭ خاندانلىقى ھاكىمىيىتىنىڭ قول چوماقلىرى بولغان ۋاڭ، بەگلەرنىڭ يىرگىنىشلىك تەبىتى ۋە ئەخمەقلىقىنى ئاچچىق مەسخىرە قىلىدۇ. ئۇلارنى گەپتە سۇندۇرۇپ، رەسۋا قىلىدۇ. مەسىلەن:

”تۇرپان ۋاڭى قول ئاستىدىكى ئەمەلدارلار ۋە يۇرت موتىۋەرلىرىنى چاقىرىپ، ئوردىدا چوڭ زىياپەت بېرىپتۇ. مېھمانلارغا ئاش تارتىلىپ، داستىخان يىغىشتۇرۇلغاندىن كېيىن، موللا زەيدىننىڭ بۇرنى ئۇستىدە بىر تال گۇرۇچنىڭ چاپلىشىپ قالغانلىقىنى كورگەن ۋاڭ مېھمانلار ئالدىدا ئۇنى گەپتە چۇشۇرۇش ئۇچۇن:

— ھە، موللا زەيدىن، مۇبارەك بولسۇن، دوڭىنىڭ ئۇستىگە كېيىك چىقىۋاپتۇ،— دەپتۇ ۋە ئوز چاقچىقىدىن ھوزۇرلىنىپ قاتتىق كۇلگەچكە بۇرنىدىن پوتلىسى چۇۋۇلۇپ چىقىپتۇ.

— شۇنداق تەخسىر،— دەپتۇ موللا زەيدىن دەرھال جاۋاپ قايتۇرۇپ،— ئۇنى كورۇش ئۇچۇن كامادىن ئېيىق چىقىپتۇ.“

قىسقىسى، موللا زەيدىنمۇ، سەلەي چاققانمۇ ھەرقاچان غالىپ قەھرىمانلاردۇر. ئەمگەكچى خەلق ئۇلارغا ئوزلىرىنىڭ تۇگىمەس-پۇتمەس كۇچ-قۇدرىتى ۋە ئەقىل-پاراسىتىنى بەخش ئەتكەن. شۇڭا ئۇلار مەيلى بەدولەتنىڭ، مەيلى باشقا ۋاڭ، بەگلەرنىڭ، مەيلى جازانىخور بايلارنىڭ ئوز يولىغا قويغان تۇزاقلىرىنى بىردەك بوسۇپ ئوتۇپ، قارا كۇچلەر ئۇستىدىن غەلىبە قىلىش بىلەن ئەمگەكچى خەلقنىڭ كۇچ-قۇدرىتىنى نامايەن قىلىدۇ. شۇ سەۋەپتىن، ئەپەندى، موللا زەيدىن ۋە سەلەي چاققانلار ئۇزاق ئەسىرلەر مابەينىدە خەلق ئاممىسىنىڭ توي-توكۇن، ئويۇن-مەشرەپ ۋە باشقا كوڭۇل ئېچىش قاتارلىق پائالىيەتلىرىدە ئەمگەكچى خەلق بىلەن داۋاملىق بىرگە ياشاپ كەلدى ۋە كەلمەكتە.

ئۇزاق ئەسىرلەر مابەينىدە، ئەۋلاتتىن-ئەۋلاتقا، ئېغىزدىن-ئېغىزغا كوچۇپ كېلىۋاتقان لەتىپىلەر پەيدىن-پەي يازما ئەدەبىياتقا سىڭىپ كىرىپ، ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتىدىكى ساتىرا ۋە يۇمۇر ژانىرلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىغا غايەت زور تەسىر كورسەتتى. خەلق لەتىپىلىرىنىڭ مەزمۇنىدىكى جەڭگىۋارلىق،

ھازىر جاۋاپلىق، تىلىدىكى ئوتكۇرلۇك، ھەجىم جەھەتتىكى ئىخچاملىق ۋە باشقا خۇسۇسىيەتلىرىنى ئۇلگە قىلغان نۇرغۇن ھەجۋى ئەسەرلەر — ھازىرقى زامان لەتىپىلىرى بارلىققا كېلىپ، ئۇلاردا ناچار ئىستىل، ناچار ئەخلاق ۋە ناچار كەيپىياتلار ئوتكۇر تەنقىت قىلىنىپ، كىشىلەر چوڭقۇر تەربىيىگە ئىگە قىلىندى. ئۇيغۇر مىللى تۇرمۇشى مۇھىتىدا مەيدانغا كەلگەن بۇ لەتىپىلەر يالغۇز شۇ دائىرە ئىچىدە چەكلىنىپ قالماستىن، كوپ مىللەتلىك ئېلىمىز ئەدەبىياتىنىڭ باي غەزىنىسىگە قىممەتلىك بىر ئۇلۇش بولۇپ قېتىلدى. خەنزۇ ۋە باشقا ئازسانلىق مىللەتلەر ئەدەبىياتىغا بەلگىلىك تەسىر كورسىتىپ، ئۇلارغا ئوزلىشىشكە باشلىدى.

خەلقىمىزگە بالايى-ئاپەت كەلتۇرگەن ياۋۇز "4 كىشىلىك گۇرۇھ" تارمار قىلىنغاندىن كېيىن، بەزىبىر خەنزۇ ئاپتورلىرى تەرىپىدىن ۋاڭ خۇڭۋېن، جاڭ چۇنچياۋ، جياڭ چىڭ، ياۋ ۋېنيۇەن-لەرنىڭ رەزىل قىياپىتىنى، پەسكەش ئەخلاق ۋە تۇرمۇش ئادەتلىرىنى، چاكىنا سەپسەتىلىرىنى ھەجۋى قىلىدىغان «ئەپەندى لەتىپىلىرى»نىڭ يېزىلىشى يۇقۇرقى پىكرىمىزنى ئاساسلايدىغان دەلىللەرنىڭ بىرىدۇر.

ئازاتلىقتىن كېيىن، بولۇپمۇ "4 كىشىلىك گۇرۇھ" تارمار كەلتۇرۇلۇپ، ئەدەبىيات-سەنئىتىمىز ئۇلارنىڭ كونتۇروللۇقىدىن ئازات قىلىنغاندىن كېيىن، ئۇيغۇر خەلق لەتىپىلىرىنى توپلاش، رەتلەش، نەشر قىلىش ۋە ئۇگىنىش خىزمىتى قولغا ئېلىنىپ، دەسلەپكى قەدەمدە بىر قىسىم نەتىجىلەر قولغا كەلدى. لەتىپى-

لەردىن ئىبارەت بۇ مەدىنى بايلىغىمىزنىڭ خەلق ئارىسىدىكى مەنبەسى كەڭ ۋە چوڭقۇر. بىز ئۇنى داۋاملىق قېزىپ، توپلاپ ۋە رەتلەپ جامائەتچىلىك بىلەن يۈز كورۇشتۇرۇش ئۇچۇن تىرىشىشىمىز كېرەك.

17 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 18 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ مۇھىم نامايەندىلىرى

مەھەممەتتۇرسۇن باھاۋىدىن

17 — 18 - ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئۆزىنىڭ تارىخىي ئەنئەنىسى بويىچە شېئىرىيەتنى ئاساسىي ئېقىم قىلغان ھالدا راۋاجلاندى. يەركەنلىك موللا خامۇش ئاخۇننىڭ نەسرلەشتۈرۈپ ئىشلەپچىققان ئەسىرى — «شاھنامە تۈركى»، موللا مۇھەممەد بىننى تومۇرنىڭ ئەسىرى — «كەلىلە - دەمنە تۈركى» ۋە باشقىلار بۇ چاغلار دا يەنىلا قىسمەن ھادىسە ئىدى.

18 - ئەسىر ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ نادىر ئۈلگىلىرىنى ياراتقان قەشقەرلىق شائىر مۇھەممەت ئىمىن خوجامقۇلى خىرقىتى، يەركەنلىك شائىر مۇھەممەد سىدىق زەلىلى ۋە خوتەنلىك لىرىك شائىر نوبىتى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدا ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدۇ.

خىرقىتى، زەلىلى، نوبىتى ياشىغان يىللار يەركەن خانلىقى ئاخىرلاشقان، چىڭ سۇلالىسى ۋەتەنىنىڭ غەربىي شىمال

چېگرىلىرىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ ئۈلگۈرمىگەن يىللار ئىدى. بۇ يىللاردا، ئۆزىنى "پەيغەمبەر ئەۋلادى" دەپ ئاتىۋالغان خوجىلار، بولۇپمۇ مەخدۇم ئەزەم ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى شىنجاڭدا "ئاق تاغلىق" ۋە "قارا تاغلىق" لاردىن ئىبارەت دىنىي مەزھەپ كۈرىشىنى كۈچەيتكەن، "ئىشقىيە"، "ئىسھاقىيە" جەڭ - ماجىرالىرى قانلىق پاجىئەگە ئايلانغان ئىدى. "ئاق تاغلىق" لارنىڭ خوجىسى — ھىدايىتۇللا ئىشان چىڭ سۇلالىسىنىڭ ۋەتەننى بىرلىككە كەلتۈرۈشىدىن ئىبارەت تارىخنىڭ يۈنىلىشىگە ۋە جاھالەت ئىچىدە پەريات چەككەن خەلقنىڭ ئارزۇسىغا زىت ھالدا كەشمىر ۋە شىزاڭدىكى 5 - دالاي لاما ھەم شىزاڭ ھۆكۈمرانى دىبا ساڭجېجاسونىڭ قويىنىغا ئۆزىنى ئېتىپ، جۇڭغار توپىلاڭچىلىرىنىڭ باشلىقى غالدان بوشۇقتۇخاننىڭ قوشۇنلىرىغا تايىنىپ، 1678 - يىلى خانلىق ھوقۇقىنى قولىغا كىرگۈزۈۋالدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، جەنۇبىي شىنجاڭ جۇڭغارلارنىڭ ئوچۇق - ئاشكارا بۇلاڭچىلىق قىلىدىغان، جۇڭغارىيىگە "ئارابات" (سۈرگۈن قول) كۆچۈرىدىغان ۋە خالىغىنىچە ئاياق ئاستى قىلىدىغان پاجىئە ئوچىقىغا ئايلاندى.

ئاپپاق خوجا ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ چارەك كەم بىر ئەسىرگە يېقىن ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزۈشى، خەلقنى پاراكەندە قىلغۇچى ئۇرۇشلارنى ئېلىپ بېرىشى ئارقىسىدا تەسەۋۋۇپلۇق، ساختا كارامەتچىلىك، ئەۋھامپەرەسلىك (روھىي ۋەھىمىچىلىك) ھەممىلا يەرنى قاپلىغان ئىدى. تەقۋادارچىلىق ئاساسىدىكى دىنىي

شېئىرىيەت ۋە خۇشامەتچىلىك ئاساسىدىكى ئوردا ئەدەبىياتى قان بىلەن بويالغان خوجىلار ھاكىمىيىتى ھەم ئۇنىڭ دىنىي ئالدامچىلىقلىرىنى كۆچەپ مەدھىيىلەپ، شېئىرىيەت ئاسمىنىنى خىرەلەشتۈرگەن ئىدى.

خىرقىتى، زەلىلى، نوبىتى ئەنە شۇنداق بۇرۇختۇملۇق مۇھىت ئىچىدە كىشنىگەن تۇلپارلاردەك جاھالەت ئۈستىدىن ئىسيان كوتىرىپ، خەلقنىڭ نىجاتلىقتا بولغان ئارزۇسىنى ئەكس ئەتتۈردى.

خىرقىتى

مۇھەممەد ئىمىن خوجامقۇلى خىرقىتى 1634-يىلى قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىنىڭ تازغۇن يېزىسىدا تۇغۇلغان بولۇپ، 1724-يىلى ۋاپات بولغان. خىرقىتى مەدرىستە ئۇيغۇرچە، پارسچە، ئەرەبچە تىل-ئەدەبىيات ئىلمىنى تەھسىل قىلغاندىن كېيىن، 30 يېشىدا ياشانغان ئاتىسى خوجامقۇلى بىلەن بىللە ھىدايىتۇللا ئاپپاق خوجىنىڭ بېغىدا باغۋەن، چىراقچى ۋە كاۋاپچى بولۇپ ئىشلىگەن.

خىرقىتىنىڭ «مۇھەببەتنامە-مىھنەتكامە» داستانى ئۇيغۇر ئەدەبىيات غەزنىسىدىكى تىپىك لىرىك داستان بولۇپ، بۇ ئەسەر 1670-يىلى قەشقەردە يېزىلغان. شائىر ئۆزىنىڭ بۇ داستانىدا، پەقەت جاپا-مۇشەققەتلەرنى يېڭىپ تىرىشقاندىلا،

ئاندىن كۆزلىگەن مەقسەتكە يەتكىلى بولىدۇ، دىگەن ئىدىيىنى ئالغا سۈرگەن. خىرقىتى بۇ داستاننى مەسنەۋى بايان بويىچە ئىپادىلەپ قالماستىن، ”سابا“، ”گۈل“، ”بۇلبۇل“ نىڭ يالقۇنلۇق ھېسسىياتلىرىنى ئەڭ گۈزەل جۈملىلەر بىلەن غەزەل شەكلىدە ئىپادىلىگەن.

خىرقىتى ئۆزىنىڭ يورۇقلۇققا، ئادالەتكە، ئەمگەكچى خەلققە بولغان مۇھەببىتىنى؛ جاھالەتكە، زۇلمەتكە ۋە زالىملارغا بولغان نەپرىتىنى؛ يەنى رىيال ھاياتنىڭ بىر بىرىگە زىت بۇ ئىككى تەرىپىگە بولغان ئۆز قەلبىدىكى ھېسسىياتلىرىنى ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ تارىخىي ئەنئەنىسى بويىچە ”باھار“ (سابا)، ”گۈل“ ۋە ”بۇلبۇل“ سىمۋولى ئارقىلىق ئىپادىلەپ، ئاپپاق خوجا دەۋرىدىكى ئىجتىمائى ئەھۋالنى ئەكس ئەتتۈرۈش بىلەن، زامان رىياللىقلىرىنىڭ شائىرغا قويغان مەجبۇرىيەتلىرىنى نەپىس مىسرالار ئارقىلىق رومانتىك ئۇسۇلدا ئادا قىلغان. ئۇ ئۆز داستانىدىكى بىر غەزەلدە بۇلبۇلنىڭ تىلىدىن ئۆزىنىڭ گۈلگە بولغان مۇھەببىتىنى ۋە يۇقۇرى تەبىقىدىن بولمىغانلىغىنى ئىپادىلەپ مۇنداق دىيالوگنى يازىدۇ:

دىدى: قايدىن بولۇرسەن مۇرغى خۇشخۇان؟
دىدى بۇلبۇل: ماكانىم ئەرمەس ئەئيان.
دىدى: نە ۋەجھىدىن ئەيلەرسەن ئاپغان؟
دىدى: بىر گۈل ئۈچۈن باغرىم مېنىڭ قان.

شائىر ئاپپاق خوجىنىڭ تومۇر قەپىزى ئىچىدە تۇرۇپ، تاڭ باھارىغا ۋە خەلق بوستانىغا تەلمۈرگەن زىمىستان بۇلبۇلى سۈپىتىدە جاھالەت ئۈستىدىن شىكايەت قىلىدۇ. ئۇ مۇھەببەت ھەم نەپرىتىنىڭ ئەمگەكچى خەلق قەلبىنىڭ بەدىئىي ئىپادىسى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ مۇنداق دەپ يازىدۇ:

دىدى: شەرھ ئەيلەگىل ھالىڭ خارابى؟
دىدى: ئىشق ئوتىدىن باغرىم كاۋابى.
دىدى: جىسمىڭ نەدىندۇر پىچۇ-تابى؟
دىدى: جامىدادۇر مېھنەت شارابى.

ئەسەرنىڭ «مۇھەببەتنامە-مېھنەتكامە» دەپ ئاتىلىشمۇ شۇ سەۋەپتىن ئىدى.

گەرچە شائىر مەشرەپ 17 يېشىدا (1674-يىلى) ئاپپاق خوجىنىڭ شەيخلىق مەدرىسىگە يېتىپ كېلىشتىن 4 يىل ئىلگىرى پىشقەدەم شائىر خىرقىتى ئۆز داستانىنى يېزىپ تۈگەتكەن بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ بەدىئىي مۇناسىۋىتى ھەققىدە ھېچقانداق مەلۇمات يوق.

زەلىلى

يالقۇنلۇق رېئالىست-رومانتىك شائىر مۇھەممەد سىدىق

زەلىلى ئاپپاق خوجا ئۆلۈپ 7 يىلدىن كېيىن، يەنى 1700-يىلى غالداننىڭ ئاكىسى سىڭگېنىڭ ئوغلى — سىۋانارابدان جەنۇبىي شىنجاڭنى يەنە بىر قېتىم دەپسەندە قىلغان، ئاپپاق خوجا ئەۋلادلىرى خانلىق تالىشىپ، ئۆزئارا قىرغىنچىلىق ئۇرۇشلىرى ئېلىپ بېرىۋاتقان، جاھالەت چىدىغۇسىز دەرىجىدە چېكىگە يەتكەن چاغلاردا ئۆزىنىڭ كوزنى قاماشتۇرىدىغان گۈزەل شېئىرلىرى بىلەن ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ ئاسمىنىدا چاقناشقا باشلىدى.

مۇھەممەد سىدىق زەلىلى ھىجرىيىنىڭ 1085-يىلى (مىلادىنىڭ 1674-يىلى) يەركەندە نامرات ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن. شائىر 70 نەچچە ياشلارغىچە ياشاپ، 1759-يىلى چىڭ سۇلالىسى (چەنلۇڭنىڭ 24-يىلى) جەنۇبىي شىنجاڭنى پاراكەندىچىلىككە سېلىۋاتقان خوجىلار توپىلىڭىنى تىنجىتىشتىن سەل ئىلگىرى ئالەمدىن ئۆتكەن.

زەلىلىنىڭ ئەسەرلىرى ئىچىدە ھازىرغىچە بىزگە مەلۇم بولغانلىرى 1720-يىلى 46 يېشىدا يازغان «سەپەرنامە» داستانى، 1736-يىلى 62 يېشىدا يازغان «تەزكىرى چىلتەن» داستانى، 1744-يىلى 70 يېشىدا يازغان «تەزكىرى خوجا مۇھەممەد شېرىپ» داستانى ۋە مۇخەممەس، مۇستەھزات، رۇبائىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان غەزەللەر توپلىمى، بىرقانچە پارچە رۇقئات (ئۆزئارا يېزىشقان ئەدەبىي سالام خەتلەر) قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

زەللى ئۆز داستانلىرىدا مازار ـ ماشايىخلارنىڭ تەرجىمىھاللىرىنى بېرىش ئارقىلىق، ئاپپاق خوجا ۋە ئۇنىڭ تەرەپدارلىرىنىڭ "ئىشقىيە" گۇرۇھىنى مەنسىتمەي، ئۇلار تەرەپتىن ھاقارەتلەنگەن "قارا تاغلىقلار" نىڭ "ئىسھاقىيە" گۇرۇھىنى ۋە ئۇلارنىڭ مۇقەددەس بىلىپ كەلگەن تارىخىي شەخسلىرىنى تىلغا ئالىدۇ. زەللى «سەپەرنامە» داستانىدا ئەينى زاماندا "ئۇلۇغ مازار" دەپ ئاتالغان ئاپپاق خوجا مازىرىنى زىيارەت قىلىشنى رەت ئەتسە، «تەزكىرى خوجا مۇھەممەد شېرىپ» داستانىدا سۇلتان سەئىدخان ۋە ئابدۇرىشىتخانلارنىڭ ئۇستازى خوجا مۇھەممەد شېرىپ ئارقىلىق يەركەن خانلىقىنى ئەسكە ئالىدۇ. زەللىنىڭ سەمەرقەنت، بۇخارا روھانىلىرىنى سوكۇشكە قارىتىلغان:

"سەمەرقەند ــ سەيقەلى ئالەم"، "بۇخارا ــ قوۋۋەتى ئىسلام"،

بىزنىڭدەك تۈركى ئادەملەرگە بۇ شەھرى خوتەن ياخشى.

دىگەن مىسرالارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مەشھۇر غەزىلىمۇ جاھالەتپەرەست، ساتقۇن خوجىلار ھاكىمىيىتىگە قارىتىلغان بىر شىكايەت سۈپىتىدە ئۇنىڭ ئىنچىل ئىدىيىسى بىلەن تۇتىشىپ كەتكەن.

18 ـ ئەسىر ئۇيغۇر شېرىيىتىنىڭ ئەڭ پەخىرلىك نامايەندىسى بولغان زەللى چوڭقۇر پىكىرلىك، يۇقۇرى بەدىي سەۋىيىلىك، باي ئەدىبىي مىراسلارنى يارىتىش يولىدا بىر قېتىمدىلا مۆۋەپپەقىيەت قازانغىنى يوق. ئۇنىڭ خەلقنى كۆيلەپ، زالىملارنى

قامچىلايدىغان ۋەتەنپەرۋەرلىك ۋە مەرىپەتپەرۋەرلىك ئىدىيىسى بىلەن ئۇنىڭ دىنىي نىجاتلىق تىلەش ئارزۇسى زەللى ئىجادىي ھاياتىنىڭ دەسلەپكى دەۋرىدە بىر بىرى بىلەن مۇرەسسەلەشكەن. ئۇنىڭ دەسلەپكى ئەسەرلىرى، بولۇپمۇ «سەپەرنامە» داستانى بۇنىڭ روشەن دەلىلى.

شۇنى ئالاھىدە كورسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، زەللىنىڭ دىنىي نىجاتلىق ئۈمىدى ۋە دىنىي نىجاتلىق زىيارىتى، ئۇنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى تەسەۋۋۇرى بويىچە، ئۆزىنىڭ شەخسى مەنپەئەتىگە بېغىشلانغان بولماستىن، بەلكى ئېزىلگۈچى خەلقنىڭ مەنپەئەتىگە بېغىشلانغان بولۇپ، نوقۇل دىنىي تەركى دۇنيالىق، دەرۋىشلىك سەپىرىدىن تۈپتىن پەرق قىلىدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ بىر غەزىلىدە:

قەلەندەرمەن جاھاننى تەرك ئېتىپ قىلدىم سەپەر تەنھا،
چۇ سۇمرۇغىكى پەرۋاز ئەيلەگەن بى بالۇ ـ پەر تەنھا.
شەھى رويى ـ زىمىننىڭ تەختۇ ـ تاجىن ئارزۇ قىلماي،
گادايۇ ـ فەقرىلەرچۇن سەير ئىتەرمەن بەھرۇبەر تەنھا.
فەنا شەھرىدىكى ئاۋارە بولغان خەلقنى كوردۇم،
جۇنۇن تۇغيان ئېتىپدۇر ھەر بىرىنى دەربەدەر تەنھا

دەپ يازسا، يەنە بىر غەزىلىدە دىنىي نىجاتلىق ئۈمىدىنىڭ كوپۇكتەك ۋەيران بولغانلىقىنى مۇنداق ئىپادىلەيدۇ:

تەركى جاھان قىلماغىم-سەيرى جاھاندۇر غەرەز،
ئەيلىگىل ئىمتىھان ياخشى-ياماندۇر غەرەز.
چەشمە بولۇپ كوزلىرىم ئاقسا نىچۇك ئەيىپدۇر،
ئەلگە تاھارەت ئۇچۇن ئابى راۋاندۇر غەرەز.
تەلبە زەلىلى كىلۇر خەلق تاماشا قىلىڭ،
چىھرەسىنىڭ رەڭگىدىن بەرگى خازاندۇر غەرەز.

زەلىلى 50 ياشلارغا كىرگەندىن كېيىن، بولۇپمۇ خوتەندە ئۆز ھاياتىنى داۋاملاشتۇرۇشقا باشلىغاندىن كېيىن، ئۆز دۇنياقارىشىدىكى خەلقپەرۋەرلىك بىلەن دىنىي تەسەۋۋۇپ ئوتتۇرىسىدىكى ئۇزۇندىن بېرى ساقلىنىپ كەلگەن زىددىيەتنى بەلگىلىك دەرىجىدە يېڭىپ، مەرىپەتپەرۋەرلىك تېمىسىدا كوپلىگەن يالقۇنلۇق شېئىرلارنى يېزىشقا كىرىشىدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ بىر غەزىلىدە بۇرۇنقى كوزقارىشىنىڭ ئەكسىچە مەنسۇر ئەللاجىنى تىلغا ئېلىپ مۇنداق دەپ يازىدۇ:

كى شەپ يەلدا تۇنىدە نۇر مەشئەلدىن قىراغىم بار،
سوۋاد ئاھىدىنىكىم شوئلە كۇن دائىم چىراغىم بار.
....
كەل ئى مەنسۇر، بولۇپ ساقى سىرىمنى ئاشكار ئەيلەي،
ئېچىپ كور، لالە يەڭلىغ خۇن ھەسرەتتىن ئاياغىم بار.

شۇنىڭدىن كېيىن، زەلىلى ئۆزىنىڭ نۇرغۇن شېئىرلىرىدا ”رىيايى خانىقاھ“، ”بويى ئېپپەتسىز زاھىد ئەھلى“، ”ھوسۇلسىز ھاجى ھەرەم“ قاتارلىق ئوتكۇر جۇملىلەر بىلەن جاھىل زاھىدلارنى، مۇتەئەسسىپ كۇچلەرنى مەسخىرە قىلىدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ بىر غەزىلىدە:

مەغرۇر ناماز ئولماغىل ئى زاھىدى خۇدبىن،
دىھقان ئېرۇر سەمەندەر، قاشىدا تورە خەستۇر

دەپ زالىم تورىلەر ئۇچۇن ھامىلىق قىلىدىغان مۇتەئەسسىپ كۇچلەرگە كاچات ئۇرۇپ، دىخانلارنى ئوتتا كويمەيدىغان سەمەندەر، زالىم تورىلەرنى بولسا خەلق غەزىۋىنىڭ يالقۇنلىرىدا كويۇپ كۇلگە ئايلانغۇچى بىر دوۋە ئەخلەت-چاۋار سىمۋولىدا مەسخىرە قىلىدۇ. بۇ زەلىلىنىڭ توپ ئىجتىمائى كوزقارىشى ئىدى.

زەلىلى ئۆزىنىڭ بىر يۇرۇش غەزەللىرىدە روھىي ۋەھىمە تارقاتقۇچى زاھىدلارغا قارشى جەڭگىۋار شېئىرىي خىتاپ ياڭرىتىپ، جاھالەت كۇچلىرىگە ئاشكارا ھۇجۇم قىلىدۇ ۋە خەلقنىڭ نادانلىقىدىن ھەسرەتلىنىدۇ. ئۇ بىر غەزىلىدە:

بۇ پىشە سەرھەددىدە ھەر تەرەپ يۈز شىر-ئەژدەرھا،
خالايىقنىڭ كوزىدە پەردەئى غەپلەت، ئايان بولماس

دەيدۇ. زەلىلگە ئۆز دەۋرىدە ھېچكىم بۇ جەھەتتىن تەڭلىشەلمىگەن ئىدى.

زەلىلى غەزەللىرى خەلقىنىڭ رېيال ئىجتىمائىي ھاياتىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىش بىلەن بىللە، ئۆز دەۋرىنىڭ ئىلغار مەزمۇنى بىلەن يۇقۇرى بەدىي شەكلىنى بىرلەشتۈرۈشنىڭ يارقىن نەمۇنىسىنى ياراتتى.

زەلىلى ئاخىرقى ئۆمرىنى خوتەندە ئۆتكۈزۈۋاتقان، ”قازا قەپەزى ئىچىدە مەھبۇس“ بولغان چاغلىرىدىمۇ ئۆز دىۋانىنىڭ بوران-چاپقۇنلاردا خازان بولمايدىغان ”باھار“ دەۋرى، ”گۈلۈستان“ مەنزىرىسى بولىدىغانلىقىنى ئۈمىت بىلەن قەيت قىلىپ تۇردى.

نوبىتى

نوبىتى مۇھەممەد سىدىق زەلىلىدىن كېيىنكى يەنە بىر مەشھۇر لىرىك، رومانتىك شائىر بولۇپ، ئۇ 17-ئەسىرنىڭ ئاخىرى 18-ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا خوتەندە ياشىغان. ئۇ ئۆزىنىڭ بىر غەزىلىدە:

”ئۆمرۇم ئەللىككە يېتىپ قالدى، ھەنۇزمەن ئەل ئىمەس،
قىلمادىم ياخشى ئەمەل، بىھۇدە ئۆمىر ئۆتتى دەرىخ“

دەپ يازسا، بىر رۇبائىسىدا ئۆز دىۋانىنىڭ رەتلەنگەن، توپلام قىلىنغان ۋاقتىنى ئەسكەرتىپ:

”ئى يارانلار بىز ئۆلۈرمىز، يادىكار قالدى كەلام،
كىشىدىن قالغاي جاھاندا بىر نىشانە ياخشى نام.
مىڭ يۈز ئاتمىش ئەردى پەيغەمبەر نەبىنىڭ ھىجرەتى.
بۇ كىتابى نوبىتى تەسنىفى بولدى ۋەسسالام“

دەپ كۆرسىتىدۇ. بۇنىڭغا قارىغاندا، شائىر 1740-يىللىرى 50 ياشتىن ھالقىغاندا ئۆز دىۋانىنى تۈزگەن. شائىرنىڭ ۋاپات بولغان ۋاقتى ۋە چىڭ سۇلالىسى 1759-يىلى جۇڭغارلار ھەم چوڭ-كىچىك خوجىلار توپىلىڭىنى تىنجىتقان ۋاقىتتا ھايات ئىكەنلىكى ياكى ھايات ئەمەسلىكى بىزگە نامەلۇم.

نوبىتى غەزەللىرى ئەنئەنىۋى ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ بولۇپمۇ لۇتپى ۋە ناۋايىدىن كېيىنكى ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ گۈزەل، راۋان، لىرىك ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلغان بولۇپ، 18-ئەسىر ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدە كۆزگە كۆرۈنگەن ئورۇننى ئىگەللەيدۇ.

نوبىتى غەزەللىرى ۋە رۇبائىلىرىدا ئەكس ئەتكەن ئىجتىمائىي پىكىرگە يېقىندىن نەزەر سالغىنىمىزدا، ئۇنىڭ ئازتولا مۈلۈكدار، ئوتتۇرا قاتلام ئائىلىدىن كېلىپ چىققانلىقى، ئۆز دەۋرىدىكى ئەمگەكچى ۋە ئېزىلگۈچى خەلققە قىزغىن ھېسسىداشلىق بىلدۈرگەنلىكى، ئاياللارنىڭ ئىجتىمائىي ئورنىنى داۋاملىق تۆۋەنلىتىشكە نارازى بولغانلىقى ۋە باشقىلارنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

نوبىتى شېئىرىيىتىنىڭ بۇ ئومۇمىي خۇسۇسىيىتىدىن تاشقىرى،

يەنە ئىككى ئالاھىدىلىككە ئىگە ئىكەنلىكىنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەك. ئۇنىڭ بىرىنچىسى، نوبىتى شېئىرىيىتىنىڭ بەدىي ماھارىتىدىن ئىبارەت. نوبىتى غەزەللىرى ئىنتايىن نەپىس بەدىي ئوخشىتىش، راۋان ۋە جاراڭلىق سۆزلەر بىلەن يېزىلغان بولۇپ، مۇزىكىلىق ئاھاڭدارلىقى ۋە غەزەل شەكىللىرىنىڭ رەڭگا-رەڭلىكى جەھەتتىن كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى ھەممىدىن كۆپرەك جەلپ قىلىدۇ. نوبىتىنىڭ تۆۋەندىكى بىر غەزىلىدىن ئۇنىڭ ئوخشىتىش، مەجاز ۋاستىلىرىدىن ئۇستىلىق بىلەن پايدىلانغانلىقىنى روشەن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ:

كۆرۈپمەن ئولتۇرۇپدۇر ھۆسن باغ ئىچرە بىر دىلدار،
يۈزى ئايۇ، كۆزى چولپان، پەرىشتەخۇي، گۈلى رۇخسار.
قاشى مىھراپ يا مۇنبەر، كۆزىدۇر چەشمەئى كەۋسەر،
قەدى چۈن سەرۋ يا ئەر-ئەر، يۈرۈشى خوش كىيىك رەفتار.
يۈزىدۇر بىر مەھى تابان، لەبىدۇر لەئلى يا مارجان،
بولۇپمەن ۋالەئى ھەيران، سۆزى شىرىنۇ-خۇش گۇفتار.
تۇلۇن ئايدەك جامالىغە كۆڭۈل قەيد بولدى ھالىغە،
قاچان يەتكۈم ۋىسالىغە كۆڭۈلنى ئالدى ئۇل مەككار.

نوبىتى شېئىرىيىتىنىڭ يەنە بىر خۇسۇسىيىتى ئۇنىڭ ئىجادىيىتى بىلەن دۇنياقارىشى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتتىن ئىبارەت. بۇ—كىلاسسىك ئەدەبىياتتا يېقىنقى زامانغىچە كۆپ ئۇچراپ

كەلگەن بىرقەدەر ئومۇمىي ھادىسە. نوبىتى ئۆزىنىڭ گۈزەل غەزەللىرىدە رىيال ھاياتنى ئەكس ئەتتۈرگەن؛ ياخشىلىق، ساداقەت، مۇھەببەت ۋە تەرەققىپەرۋەرلىكنى ۋە تەبىئەت گۈزەللىكىنى كۈيلىگەن بولسىمۇ، كۆپلىگەن شېئىرلىرىدا دىنىي كۆزقاراشنىڭ ئۇچۇق-ئاشكارا چەكلىمىسىگە ئۇچراپ، ئۆز پىكىرلىرىدىن رىيال ئىلمىي خۇلاسىلەر چىقىرىشنىڭ ئورنىغا ئىلاھى خۇلاسىلەر چىقىرىدۇ. بۇ نوبىتى غەزەللىرىدىكى ئىدىيىۋى ئاجىزلىق بولۇپ ھېساپلىنىدۇ. شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، نوبىتى غەزەللىرى دىنىي تەرغىباتنى مەقسەت قىلغان مىستىك شېئىرىيەتتىن تۈپتىن پەرقلىنىپ، ساماۋى تېمىلارنى ۋە ھاپىزلىق مۇھەببەتنى ئەمەس، دەل ئۇنىڭ ئەكسىچە رىيال ھاياتنىڭ گۈزەللىكى، ھەقىقەت، ئادالەت ۋە ئىنسانى مۇھەببەتنى ئوخشىمىغان نۇقتىدىن تەكرار مەدھىيىلەشنى مەقسەت قىلىدۇ. مەسىلە شۇكى، ئۇ دىنىي تەقسپ ۋە ئىدىيىۋى چەكلىمە تۈپەيلىدىن ئۆز شېئىرلىرىغا مىستىك ياكى يېرىم مىستىك يېپىنچا كىيدۈرىدۇ.

نوبىتى ئىجادىيەتلىرىدە يالقۇنلۇق ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيىسى ئۆزىنىڭ بەدىي ئىپادىسىنى تاپقان. "خوتەننى" رادىفى بىلەن ئاخىرلىشىدىغان مەشھۇر غەزىلى بۇنىڭ گۈزەل ئوخشىتىشلار بىلەن تولغان بىر نەمۇنىسىدۇر. نوبىتى ئۆز غەزىلىدە خوتەن ھەققىدە مۇنداق گۈزەل مەجازى ۋاستىلەردىن پايدىلانغان:

خوتەننى

لەۋزىگە مانەن خىيال ئەت خوتەننى،
بېھىشتىن زىيادە مىسال ئەت خوتەننى.
خۇجەستە خاكى رەخمەت سۇرمىسى،
كوزۇڭگە تۇتىيا خال ئەت خوتەننى.
پەرىلەر بۇ سەسى تۇرپە شىرىندۇر،
ھورلەر لېۋىگە بال ئەت خوتەننى.
تەلئەتىگە خۇرشىد، كوزلەرىگە ئەختەر،
يادەك قاشىغە ھىلال ئەت خوتەننى.
مۇئەللىمىن ئاپاق، پىنشىن سۇخەنگوي
تېفلىگە دەرسى ماقال ئەت خوتەننى.
جاھان شائىرلىرى گۇلشەنى باغى،
خەمسەڭگە قۇرباش ئىنتىسال ئەت خوتەننى.
سەن ھەم نوبىتى سىياھ روي ئېلىگە،
رەقىپلەر كوزىگە زاۋال ئەت خوتەننى.

18 ـ ئەسىر ئۇيغۇر ئەدىبىياتى سەمەرىسىدە موللا ئەلەم شەھيارىنىڭ «گۇل ۋە بۇلبۇل» ناملىق لىرىك داستانى شائىر موللا رېھىمنىڭ لىرىك داستانى «مۇھەببەتنامە»، لىرىك شائىر مەجلىسىنىڭ «دىۋان مەجلىسى» ناملىق شېئىرلار توپلىمى، مۇھەممەد سىدىق بەرشىدىنىڭ «سىدىقنامە» داستانى، ئۇمەر باقىنىڭ خەمسە ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ قايتا ئىشلىگەن «پەرھاد ـ شېرىن» ۋە «لەيلى ـ مەجنۇن» داستانلىرى ئۇزىگە خاس ئورۇن تۇتىدۇ.

نىم شېھىت ۋە ئۇنىڭ ئەدىبىي ئىجادىيىتى توغرىسىدا

سۇلتان ماخمۇت

نىم شېھىت ئارمىيە ئېلى ئۇزۇن يىللىق ئەدىبىي ئىجادىيىتى ئارقىلىق يېڭى زامان ئۇيغۇر ئەدىبىياتىنىڭ تەرەققىياتىغا زور تۆھپە قوشقان مەشھۇر شائىرلىرىمىزنىڭ بىرى.

ئۇ ئۆزىنىڭ چوڭقۇر مەزمۇنلۇق لىرىك شېئىرلىرى، مەسەللىرى، باللادىلىرى، داستانلىرى بىلەن شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ كۈچلۈك ھۆرمەت ۋە مۇھەببىتىگە سازاۋەر بولدى. ئۇنىڭ بىر قىسىم ئەسەرلىرى خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىنىپ، مەركەز ۋە شىنجاڭدىكى ئەدىبىي ژۇرناللاردا ئېلان قىلىنىپ، كەڭ ئاممىنىڭ يۇقۇرى باھاسىغا ئېرىشتى.

ئاتاقلىق ئەدىپ نىم شېھىت ئارمىيە ئېلى سايرامى 1906 ـ يىلى باي ناھىيىسىدىكى سايرام يېزىسىنىڭ "تېزەك قاغا" مەھەللىسىدە كەمبەغەل دىخان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇنىڭ دادىسى ئېلى ئاخۇن مەرىپەتپەرۋەر ئادەم ئىدى. شۇڭا ئوغلى ئارمىيىنىڭ ئوقۇشىغا ئىنتايىن كۆڭۈل بولگەن. نىم شېھىت

ئارمىيە ئۆز يېزىسىدىكى كونا مەكتەپتە ئوقۇپ ساۋادىنى چىقاردى. ئۇ 1922-يىلدىن 1930-يىلغىچە باي ۋە كۇچاردىكى مەدرىسىلەردە، 1930-يىلدىن كېيىن قەشقەردىكى ئاتاقلىق "خانلىق مەدرىس" تە ئوقۇدى. ئۇ مۇشۇ مەزگىللەردە ئۇيغۇر كلاسسىك شائىرلىرىدىن ناۋايى، سەككاكى، لۇتپى، زەلىلى، ئابدۇرېھىم نازارى، نوبىتى قاتارلىقلارنىڭ ئەسەرلىرىنى زور قىزىقىش بىلەن ئۆگەندى.

نىم شېھىت ئارمىيە ئېلىنىڭ قەشقەردە ئوقۇۋاتقان مەزگىلى قەشقەردە ئېنگلىز ۋە شۋېد مىسسىيونېرلىرىنىڭ بۇخمانىزىم دىنىنى تەرغىپ قىلىۋاتقان ۋاقت بولۇپ، بۇ ئەمەدىلىكتە كۆزى ئېچىلىپ كېلىۋاتقان نىم شېھىت ئارمىيە ئېلىگە قاتتىق تەسىر قىلدى. ئۇ قانداق قىلىپ بولسۇن، بۇ سىياسى غەرەزدىكى يالغان دىنىي تەشۋىقاتقا پەشۋا بېرىش كېرەكلىكىنى چوڭقۇر چۈشىنىپ، شېئىرىيەت سەھنىسىگە چىقىپ، بۇ ئېغۋاغا قارشى جەڭ ئېلان قىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن، ئۇ خەلق ئىچىدە تونۇلۇشقا باشلىدى. شائىرنىڭ هايات ۋاقتىدا ئېيتىپ بەرگەنلىرىگە قارىغاندا، ئۇ قەشقەردىكى ۋاقتىدا «مادارا ئەئزەم» ناملىق شېئىرلار توپلىمىنى ۋە «ئەنۋارۇلھۇدا»① ناملىق ئىشقى قەسىدىسىنى جامائەت بىلەن يۈز كۆرۈشتۈرگەن. ئۇنىڭ «مادارا ئەئزەم» («چوڭ ياراشتۇرۇش») ناملىق شېئىرلار توپلىمى 100 بەتتىن كۆپرەك بولۇپ،

① «ئەنۋارۇلھۇدا» — توغرا يول نۇرلىرى دىگەن مەنىدە.

ئۇنىڭدا شۇ چاغدىكى ئىجتىمائى تۈزۈمنىڭ ئادالەتسىزلىگى خېلى چوڭقۇر پاش قىلىنغان.

1933-يىلى نىم شېھىت قەشقەردىكى مەزگىلدە، جىن شۇرېن هاكىمىيىتىنىڭ ئەكسىيەتچىل سىياسىتىگە قارشى دېھقانلار قوزغىلىڭى پارتلىدى. ئارمىيە ئېلى بۇ قوزغىلاڭغا ئاكتىپ قاتناشتى ۋە جەڭ جەريانىدا ئوق تېگىپ يارىدار بولدى. شۇ چاغدىن باشلاپ، شائىرغا "نىم شېھىت" دىگەن ئەدەبىي تەخەللۇس سىڭىپ قالدى. شائىرنىڭ 1933-يىلى 8-ئايدا يازغان «ئۇمۇر خاتىرەمدىن» ناملىق شېئىرى مانا شۇ ۋەقەلەرنىڭ بەددىي خاتىرىسى هېساپلىنىدۇ.

نىم شېھىت 1935-يىلى ئاقسۇغا قايتىپ كەلدى. ئۇ 1935-يىلدىن 1945-يىلغىچە «ئاقسۇ گېزىتى» تەھرىر بۆلۈمىدە ئىشلىدى. 30-يىللارنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى ۋە يولداش ماۋ زېدۇڭ بىر تۈركۈم مۇنەۋۋەر كوممۇنىستلارنى شىنجاڭغا ئەۋەتتى. 30-يىللارنىڭ ئاخىرىدىن 40-يىللارنىڭ باشلىرىغىچە جۇڭگو كومپارتىيىسىدىن چېن تەنچيۇ، ماۋ زېمىن، لىن جىلۇ باشچىلىغىدىكى بىر تۈركۈم كوممۇنىستلار شىنجاڭ رايونىدا ئىنقىلاۋىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللاندى. ئۇلار ماركسىزىم-لېنىنىزىمنى ۋە جۇڭگو كومپارتىيىسىنىڭ فاڭجېن-سىياسەتلىرىنى شىنجاڭ هەر مىللەت خەلقىغە تەشۋىق قىلدى هەم تونۇشتۇردى. نىم شېھىت ئۇلارنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلىپ، ئەدەبىي ئىجادىيەت

بىلەن ئاكتىپ شۇغۇللىنىپ، ئۆز ئەسەرلىرىدە ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئازاتلىققا بولغان تەلپۈنۈشىنى ئەكس ئەتتۈردى.

شائىر نىم شېھىت كېيىنكى يىللاردا گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى تەرىپىدىن سۈرگۈن ئورنىدا ئاقسۇغا ئەۋەتىلگەن ۋەتەنپەرۋەر شائىر، ئىنقىلاۋىي قۇربان لۇتپۇللا مۇتەللىپ بىلەن بىللە «ئاقسۇ گېزىتى» تەھرىر بۆلۈمىدە ئىشلىدى. ئۇ لۇتپۇللا مۇتەللىپكە ھەمكارلىشىپ، ئاقسۇ رايونىدا گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى ئىنقىلاۋىي ئەدەبىيات-سەنئەت ھەركىتىنى ئەۋج ئالدۇردى.

نىم شېھىت 1945-يىلى مارتتا ئۆپكە ۋە مېڭە ئاغرىغى سەۋەبى بىلەن ئاقسۇدىن باي ناھىيىسىگە قايتىپ كەلدى.

1945-يىلىنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلاۋىنىڭ مەركىزى بولغان ئىلىغا چىقىپ كەتتى.

نىم شېھىت ئۈچ ۋىلايەتكە بارغاندىن كېيىن، 1950-يىلغىچە تەشۋىقات ۋە نەشرىيات ئورۇنلىرىدا ئىشلىدى. شائىر گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنى، فېئودال خوجىلارنى پاش قىلىدىغان، خەلق ئاممىسىنى ئازاتلىق كۈرەشلىرىگە ئىلھاملاندۇرىدىغان نۇرغۇن ئەسەرلەرنى يازدى. ئۈچ ۋىلايەتتىكى گېزىت-ژۇرناللارغا شائىرنىڭ شېئىر، ھېكايىلىرى، ماقالىلىرى ئۈزۈلمەي بېسىلىپ تۇردى.

ئازاتلىقتىن كېيىن نىم شېھىتنىڭ ئىجادىيىتى يېڭى تەرەققىيات باسقۇچىغا قەدەم قويدى. ئۇ ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ

ئازاتلىقتىن كېيىنكى ئىجتىمائىي ئىسلاھات ۋە دېموكراتىك ھەركەتلەرگە ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن ئېلىپ بېرىلغان سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب ۋە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئىشلىرىغا ئاكتىپ قاتناشتى. شائىر 1956-يىلى جۇڭگو ھەج قىلىش ئۆمىكىگە قاتنىشىپ چەتئەلگە چىقىپ، ئەرەبىستاندا زىيارەتتە بولدى.

شائىر نىم شېھىت "مەدەنىيەت زور ئىنقىلاۋى" جەريانىدا لىن بياۋ ۋە "4 كىشىلىك گۇرۇھ" نىڭ دەھشەتلىك زىيانكەشلىكىگە ئۇچراپ، 1972-يىلى 8-ئاينىڭ 22-كۈنى 65 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى.

نىم شېھىتنىڭ پۈتكۈل ئىجادىيىتىنى كۆزدىن كەچۈرگىنىمىزدە، ئۇنىڭ ئىجادىيىتىنىڭ دەۋر جەھەتتە ئىككى خىل دەۋرگە، ئىجادىيەت جەھەتتە ئىككى خىل ئۇسلۇبقا مەنسۇپلۇغىنى ھېس قىلىمىز. نىم شېھىتنىڭ ئازاتلىقتىن بۇرۇنقى ئىجادىيىتى ئاپرېل ئۆزگىرىشىدىن كېيىن شىنجاڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا شەكىللىنىشكە باشلىغان ئىلغار دېموكراتىك ئەدەبىياتقا مەنسۇپ بولۇپ، ئىجادىيەت ئۇسۇلى بولسا رېئالىزم بىلەن تەرەققىيپەرۋەر رومانتىزمغا تەئەللۇقتۇر. ئازاتلىقتىن كېيىنكى ئىجادىيەت بولسا، سوتسىيالىستىك ئەدەبىياتقا مەنسۇپ بولۇپ، ئىجادىيەت ئۇسۇلى سوتسىيالىستىك رېئالىزم ئىجادىيەت ئۇسۇلىدىن ئىبارەت.

نىم شېھىت ئازاتلىقتىن بۇرۇنقى يىللاردا دېموكراتىك ئىنقىلابنىڭ تەلىۋىگە ياخشى جاۋاب بېرەلەيدىغان «بۈيۈك جۇڭگو»، «ئاسارەتتە تۇرۇپ قالغانلارغا خىتاب»، «ئالدىدا»،

«جىنايەتتىن شىكايەت»، «ۋەتەن مۇھەببىتى»، «ئويغان»، «قەۋرىدىن ئاۋاز» قاتارلىق بىرمۇنچە مۇنەۋۋەر شېئىرلارنى يازدى. شائىر ئوزىنىڭ 1942-يىلى يازغان «بۈيۈك جۇڭگو» ناملىق شېئىرىدا يۈكسەك ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيىسىنى ئالغا سۈردى.

ئۇ ئوز شېئىرىدا:

بۈيۈك جۇڭگو سېنىڭ بەش مىڭ يىللىق ئۇزۇن تارىخىڭ بار،
كۈمۈش سۇلار، ئالتۇن تاغلار، پايانسىز ئورمان، باغلىرىڭ بار.
تۇرلۇك مەدەن، نېفىت، كومۇر، ھېچ تۈگىمەس بايلىغىڭ بار،
يەر شارىنى تويغۇزغىدەك كەڭرى مۇنبەت تۇپرىغىڭ بار.

دەپ ئۇلۇغ ۋەتىنىمىز جۇڭگونىڭ بايلىغى ۋە گۈزەللىگىنى زوق-شوق بىلەن كۈيلەپ، ئۇنىڭدىن ئىپتىخارلانسا، كېيىنكى كۇپلېتلىرىدا ئۇلۇغ ۋەتىنىمىزگە ياپون جاھانگىرلىگىنىڭ تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەنلىگىنى، ئۇنىڭ قەدىمى يەتكەن جايلارنىڭ قان دەرياسىغا ئايلانغانلىغىنى، بىراق ئۇنىڭ بۇ "ئۇستۇنلۇگى" ۋاقىتلىق ئۇستۇنلۇك ئىكەنلىگىنى گەۋدىلەندۇرۇپ بەردى.

ئاپتور:

سۇندۇرالماس كۇچىمىزنى شەرقنىڭ ياۋۇز چايانلىرى،
تىز چوكمەيمىز قانچە بولسا زەھەر لەشكەر ئىلانلىرى،
تېخى مەھكەم بىرلەشتۇردى بىزنى ئۇنىڭ زىيانلىرى،
چوقۇم يېڭىمىز، بىزدە ئۇلۇغ خەلق كۇچى-يولەنچى بار.

دىگەن جەڭگىۋار مىسرالىرىدا فاشىزىمنىڭ چوقۇم ئولۇمگە مەھكۇم ئىكەنلىگىنى، قەھرىمان خەلقىمىزنىڭ ئوز ئېلىگە تاجاۋۇز قىلغان دۇشمەنلىرىنى چوقۇم تارمار قىلىدىغانلىغىنى ئالدىنالا جاكالىدى. خەلقىمىزنىڭ ئىنقىلاۋىي كۇرەش غەلبىسىگە يۈكسەك ئىشەنچ بىلەن قارىدى.

نىم شېھىت ئوزىنىڭ شېئىرلىرىدا گومىنداڭ ھاكىمىيىتىگە يولىنىپ، ئەمگەكچى خەلقنىڭ بېشىغا بالايى-ئاپەت ياغدۇرغان ئەكسىيەتچى فېودااللار سىنىپى ۋە ئۇلارنىڭ تىپىك ۋەكىلى بولغان زالىم خوجىلارنى قاتتىق قامچىلىدى.

1947-يىلى ئۇرۇمچىدە گومىنداڭ دائىرىلىرى تەرىپىدىن ئىسلام دىنىنى ھىمايە قىلىش نىقاۋى ئاستىدا بىر تەشكىلات قۇرۇلغان ئىدى. مەزكۇر تەشكىلات شائىر نىم شېھىتقا خەت يېزىپ، ئۇنى ئوزىگە تارتماقچى بولدى. لېكىن ھەق-ناھەق ئالدىدا مەيدانى روشەن بولغان نىم شېھىت «جاۋاۋىم» ناملىق مەسەل يېزىپ، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ بۇ سۇيىقەستىنى بىت-چىت قىلىۋەتتى. شائىر گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ گۇپپاڭچىلىرىغا ھەققانى ھالدا مۇنداق دەپ جاۋاپ بەردى:

مېنى سورىساڭ، بۇرۇن تاشلاپ تار قۇدۇقنى،
كورۇپ قالدىم مۇھىت كەبى كەڭ يورۇقنى.
دىلىم مۇھىت لەززىتىنى تېتىپ قالدى،

تار قۇدۇقنىڭ ئىشقى دىلدىن كېتىپ قالدى.

....

بۈگۈنكى كەڭ مۇھىتتا مەن ئۈزگىنىمدە،
ئەركىن ھايات بەزمىسىنى تۈزگىنىمدە.
بارالماسمەن تار قۇدۇققا جاۋاپ مانا،
چۈشمەسمەن ئۇ سېسىق قۇدۇق ئىچرە يانا.

نىم شېھىتنىڭ جەڭگىۋار ھېسسىياتقا تولۇپ-تاشقان بۇ شېئرى شۇ چاغلاردا خەلقنى ئويغىتىش، ئۇلارنىڭ ئاڭ-سەۋىيىسىنى يۇقۇرى كۆتۈرۈشتە خېلى مۇھىم رول ئوينىدى.

نىم شېھىت ئازاتلىقتىن ئىلگىرى يالغۇز ۋەتەنپەرۋەرلىك، ئىجتىمائى ئازاتلىق تېمىلىرىدىلا ئەسەر يېزىپ قالماي، ئىلىم-پەن، مەرىپەت توغرىسىدىمۇ خېلى كۆپ مۇنەۋۋەر شېئىرلارنى يازدى. خەلقنى ئىلىم-پەننى ئىگەللەشكە چاقىردى. شائىر 1936-يىل 2-ئايدا يازغان «بىلىم ئىشقىدا» دىگەن شېئىرىدا:

جاھان رەنالىرى ئىچرە بىلىمدەك ھېچ گۈزەل يار يوق،
بىلىمدىن ئۆزگە تۇتقان يار بولۇر ئۇ گاھىدا بار-يوق.
قارا قاشلىق تولۇن ئايلار ساڭا بىرنەچچە كۈن يولداش،
ئەگەر سەن پۇلدىن ئايرىلساڭ سېنى تاشلايدۇ، ھېچ ئار يوق.

دەپ يېزىپ، نادانلىقنىڭ ئاقىۋىتىنى ئوبرازلىق مىسرالار ئارقىلىق جانلىق گەۋدىلەندۇرۇپ، بىلىمنىڭ كۈچ-قۇدرىتىنى ئۇلۇغلىدى، ئىلىم-پەن ئىگەللەشنىڭ زۆرۈرلۈگىنى تەكىتلىدى.

نىم شېھىت ئۆز ئىجادىيىتىنىڭ بىرىنچى دەۋرىدە خىلمۇ-خىل تېمىلاردا ناھايىتى نۇرغۇن ئەسەرلەرنى يازدى.

شۇنى ئېيتىش كېرەككى، نىم شېھىتنىڭ بۇ دەۋردىكى ئىجادىيىتىنىڭ سىياسى، ئىدىيىۋىلىكى خېلىلا ئىلغار، بەدىئىلىك جەھەتتە خېلى مۇكەممەل بولۇپ، خەلقنىڭ گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە، جاھانگىرلارغا بولغان غەزەپ-نەپرىتىنى قوزغاشتا، ئۇلارنى ئىنقىلاپ غەلبىلىرىگە ئىشەنچ روھىدا تەربىيىلەشتە مۇھىم رول ئوينىدى.

1949-يىلىنىڭ بىرىنچى ئوكتەبىرى ئېلىمىزنىڭ تارىخىدا زور بۇرۇلۇش نۇقتىسى بولدى. يولداش ماۋ زېدۇڭ جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ قۇرۇلغانلىغىنى پۈتۈن دۇنياغا جاكالىدى. شىنجاڭ رايونىمۇ تېچلىق بىلەن ئازات بولۇپ، ھەرمىللەت ئەمگەكچىلىرى ئۆز تارىخىدا تۇنجى قېتىم ئەركىن، كەڭ نەپەس ئالدى. ئۇزلىرىنىڭ بەختىيار ھاياتىنى تىكلەش ئۈچۈن، ئەكسىلئىنقىلابچىلارغا قارشى تۇرۇش، ئىجارە كېمەيتىش-زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش، يەر ئىسلاھاتى قاتارلىق دېموكراتىك ئىنقىلابنىڭ ئەڭ ئاخىرقى ۋەزىپىلىرىنى ئورۇنلاشقا زور غەيرەت بىلەن ئاتلىنىپ كەتتى.

نىم شېھىت خەلق بىلەن بىللە بۇ كۆرەشكە ئاكتىپ قاتناشتى. نىم شېھىتنىڭ مۇشۇ مەزگىلدە يازغان شېئىرلىرى ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئەكسىيەتچىل تۈزۈم ۋە سىنىپلارغا بولغان غەزەپ-نەپرىتىنى قوزغاشتا مۇھىم رول ئوينىدى.

شائىر بۇ يىللاردا يەنە سوتسىيالىستىك ئىنقىلاپ ۋە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشنىڭ ئۇلۇغ غەلىبىلىرى توغرىسىدا، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى ۋە يولداش ماۋزېدۇڭ توغرىسىدا، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى توغرىسىدا خېلى ياخشى شېئىرلارنى يازدى. شائىرنىڭ 1955 - يىلى ئوكتەبىردە يازغان «ئالدىدا» دىگەن شېئىرى مەيلى ئىدىيىۋىلىك ۋە بەدىئىلىك جەھەتتە بولسۇن، پارتىيىمىزنى ئۇلۇغلاش تېمىسىدا يېزىلغان شېئىرىي ئەسەرلەر ئىچىدىكى مۇنەۋۋەر ئەسەرلەرنىڭ بىرى ھىسابلىنىدۇ. شائىر بۇ ئەسەردە ئۆزىنىڭ پۈتۈن شېئىرىي كۈچىنى ئىشقا سېلىپ، ئۇلۇغ پارتىيىمىزنىڭ ئىنقىلاپ ۋە قۇرۇلۇش ئىشلىرىدىكى رەھبەرلىك رولىنى، ئەمگەكچى خەلقنىڭ پارتىيىگە بولغان پاك مۇھەببىتىنى ئوبرازلىق ۋە ھىسسىياتلىق ئىزھار قىلدى. شائىر ئۆزىنىڭ بۇ قەسىدىسىنى:

رۇخسەت ئەيلەڭلار بۇگۈن سوزلەشكە مەيدان ئالدىدا،
ئېيتايىن كوڭلۇمدىكى سىرىمنى ۋىجدان ئالدىدا،
بۇلبۇلى شەيدا كەبى باغ ئىچرە رەيھان ئالدىدا،
تەنگە جان سىغماس خوشالمەن خۇددى بوستان ئالدىدا،
ياش يىگىتنىڭ كوڭلى ئوخشاش يارى جانان ئالدىدا.

دەپ باشلاپ، ئۇنىڭدىن كېيىن رايونىمىز شىنجاڭنىڭ يۇرەكنى تىلغايدىغان دەھشەتلىك، پاجىئەلىك ئوتمۇش ھاياتىنىڭ كار-

تىنىسىنى گەۋدىلەندۇرىدۇ:

نەچچە يۇز يىلدىن بۇ ئولكەم باغرىنى زۇلمەت قاپلىغان،
زومىگەرلەر ھەر قەدەمدە دىخانغا توھمەت چاپلىغان،
قاپ - قاراڭغۇ زەي، سېسىق زىنداندا جاننى ساقلىغان،
قايدا بارساڭ جان سىقىلغان، بىردەم ئامانلىق تاپمىغان،
قانچە "سادىر"، "نوزۇگۇم"لار بولدى قۇربان ئالدىدا.

شائىرنىڭ ئېيتىقىنىدەك، ھەقىقەتەنمۇ، ئوتمۇش جەمىيەت ھەر مىللەت ئەمگەكچىلىرى ئۇچۇن قاراڭغۇ زىندان ۋە مۇدھىش دوزاق ئىدى.
شائىر:

كوممۇنىستلار بىزنى ئازات قىلدى زۇلمەت ئىلكىدىن،
قوينى قويچى ئاسرىغاندەك بورى بىلەن تۇلكىدىن،
ئىشچى، دىخان بولدى ئازات فېئوداللار مۇلكىدىن،
قىز - ئوغۇللار توختىيالماس شادۇ - خورام كۇلكىدىن،
كوز يېشى قىلماس ئىلىم ئەمدى زىمىستان ئالدىدا.

دەپ ھەر مىللەت ئەمگەكچىلىرىنى پەقەت كوممۇنىستىك پارتىيىنىڭلا قۇتقۇزغانلىقىنى، كوممۇنىستىك پارتىيىنىڭ قاقاس تاغلارنى باغۇ - بوستان، چوللەرنى گۇلۇستان قىلىپ، ھەر مىللەت

خەلقغە كۈندىن-كۈنگە پاراۋان بەختىيار ھايات يارىتىپ بېرىۋاتقانلىقىنى، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ كوممۇنىستىك پارتىيىگە بولغان چەكسىز مېھرى-مۇھەببىتىنى ئىپادىلەپ بەردى.

نىم شېھىت ئازاتلىقتىن كېيىن ۋەتىنىمىزنىڭ كۈنسېرى ئۆزگىرىۋاتقان يېڭى قىياپىتى ۋە ئۇنىڭغا بولغان قايناق مۇھەببىتىنى گەۋدىلەندۈرۈپ، بىرمۇنچە ياخشى ئەسەرلەرنى يازدى. ئۇنىڭ 1956-يىلى چەتئەلدە زىيارەتتە بولۇۋاتقان چاغدا يازغان «سېغىندىم» دېگەن شېئىرى ئەنە شۇنداق شېئىرلىرىنىڭ نەمۇنىسىدۇر. بۇ شېئىردا ئۇنىڭ يېڭىچە سوتسىيالىستىك ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيىسى خېلى چوڭقۇر ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. شائىر ئازاتلىقتىن بۇرۇنقى ۋەتەنپەرۋەرلىك تېمىلىرىدا يازغان شېئىرلىرىدا ۋەتەننىڭ ئازاتلىقى، ئەركىنلىكى توغرىسىدا ئارزۇ-ئارمان قىلسا، «سېغىندىم» شېئىرىدا شۇ ئارزۇ-ئارمان ئەمەلگە ئاشقان ۋەتىنىدىن بىر مىنۇت ئايرىلسا، ئاشىق مەشۇقىدىن ئايرىلىشقا قىيمىغاندەك چىدىمايدىغانلىقىنى، ئازات-بەختلىك ۋەتىنىنى يالقۇنلۇق يۈرىكىدىن ئەڭ قىزغىن سۆيىدىغانلىقىنى گەۋدىلەندۈردى.

سېغىندىمەن، سېغىندىمەن، سېغىندىم،
ۋەتەن سېنى تەشنا بولۇپ سېغىندىم،
مېھرىڭ تولغان يۈرىگىمدە سېغىندىم،
دولقۇنلىغان كوكرىگىمدە سېغىندىم.

بۇ كەمگىچە ئايرىلمىغاچ سېنىڭدىن،
لەززەتلىنىپ شېرىن شەرۋەتلىرىڭدىن،
يولغا چىققاچ قەدرىڭ ئۆتتى جېنىمدىن،
تۇپرىغىڭنى كوزگە سۇرتەي، سېغىندىم.

شائىر زىيارەت داۋامىدا كاپىتالىزم دۇنياسىدىكى ئەمگەكچى خەلقنىڭ پاجىئەلىك تۇرمۇشىنى كورگەندىن كېيىن، ئۆز ۋەتىنىنىڭ قەدىر-قىممىتىگە تېخىمۇ يېتىپ، سوتسىيالىستىك ۋەتىنىنى سېغىنىش ھېسسىنىڭ دولقۇنلانغانلىقىنى ئىزھار قىلىدۇ.

بومباي ئىكەن دېڭىز بويى چوڭ شەھەر،
ياشايدىكەن نەچچە يۈز مىڭ ئايال-ئەر.
بوتا كوزلۈك بىرنەچچە مىڭ "راجى"نى —
«سەرگەردان»نى كورگىنىمدە سېغىندىم.
......
رەستىلەردە قەۋەت-قەۋەت بىنالار،
بىر بىرىگە رىقابەتلىك مۇنارلار،
نان ئۈچۈن كوپ كۈرەشلەرنى كورگەندە،
مول ھوسۇللۇق ۋەتىنىمنى سېغىندىم.

نىم شېھىت تۇرمۇشىمىزنىڭ مۇھىم تەركىۋى قىسىملىرىدىن بىرى بولغان مۇھەببەت توغرىسىدىمۇ ياخشى لىرىك شېئىرلارنى

يازدى. بىزنى خوشال قىلىدىغان يېرى شۇكى، شائىرنىڭ بىر-
قانچە مۇھەببەت لىرىكىسىدا، مۇھەببەت ئىنقىلاۋىي كۈرەش ۋە
ئەمگەك تېمىسى بىلەن باغلاپ ئەكس ئەتتۈرۈلدى. ئۇنىڭ
1956-يىلى يازغان «ئۇچرىشىش» دېگەن شېئىرى بۇنىڭ ياخشى
مىساللىرىنىڭ بىرى.

نىم شېھىت ئۆزىنىڭ چارەك ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىتتىن
بۇيانقى ئىجادىيىتىدە ئۆز ئىدىيىسى ۋە ھېسسىياتىنى خەلق ئام-
مىسىنىڭ ئىدىيىسى ۋە ھېسسىياتى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ كەلدى.
ئەنە شۇ ئاساستا ئۇنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيىتى سەۋىيە جەھەتتە
زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى. ئىجادىيىتىنىڭ مەزمۇنى بېيىدى.
سىياسى-ئىدىيىۋىلىگى چوڭقۇرلاشتى، ئىپادىلەش قۇۋۋىتىمۇ
كۈچەيدى.

شائىر نىم شېھىت ئۆز ئىجادىيىتى داۋامىدا كلاسسىك ئەدە-
بىياتىنىڭ ئارۇز ۋەزنى ھەم خەلق قوشاقلىرىنىڭ بارماق ۋەزنى
شەكلى بىلەن شېئىر يېزىپ كەلدى. لېكىن ئۇنىڭ ئىجادىيىتى-
نىڭ خېلى كۆپ قىسمىنى ئارۇز ۋەزنىنىڭ ھەرخىل بەھرىلىرىدە
يېزىلغان شېئىرىي ئەسەرلەر تەشكىل قىلىدۇ. بىزنىڭ نىم شېھىت-
تىن مەمنۇن بولىدىغان يېرىمىز شۇكى، ئۇ ئارۇز ۋەزنى شەكلىنى
ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا ئۆزگە خاس ئىستىل
بىلەن تېخىمۇ جارى قىلدۇردى. ئۇنىڭ شېئىر ئۇسلۇبى ئىدى-
يىسىنىڭ روشەن ۋە چوڭقۇرلۇغى، بەدىي تىلىنىڭ ئويناق ۋە
رەڭدارلىغى، شېئىرىي رىتىمىنىڭ راۋانلىغى، يەڭگىللىگى، شېئىرىي

ھېسسىياتىنىڭ قويۇقلۇغى ۋە جۇشقۇنلۇغى بىلەن ئالاھىدە پەرق-
لىنىدۇ.

بىز شائىرنىڭ ئارۇز ۋەزنى شەكلى بىلەن يېزىلغان ئەسەر-
لىرىگە نەزەر سالىدىغان بولساق، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئە-
گەكچىلىرىنىڭ ئاددى ھەم گۈزەل تىللىرى بىلەن سوتسىيالىستىك
ئىدىيىۋى مەزمۇننى ناھايىتى ياخشى ئىپادىلەپ بەرگەنلىكىنى
ھېس قىلىمىز.

بىز نىم شېھىتنىڭ ئەسەرلىرىنى تەھلىل قىلىدىغان بولساق،
ئۇنىڭ مۇنداق تۆپ خۇسۇسىيەتلىرىنى كۆرىمىز:

نىم شېھىت يۈكسەك ئىنقىلاۋىي مەزمۇننى گۈزەل بەدىي
شەكىل بىلەن ناھايىتى چوڭقۇر گەۋدىلەندۇرۇپ بېرەلىگەن.

ئەدەبىيات-سەنئەت ئىجادىيىتى بىر خىل مەنىۋى ئىشلەپچى-
قىرىش بولۇپ، ئۇ ئوبرازلىق تەپەككۇر ئارقىلىق تۇرمۇشنى
ئەكس ئەتتۈرىدۇ. شائىر نىم شېھىت مەزمۇن ۋە ئىدىيىنى رېئال
تۇرمۇش مەنزىرىسىگە باي بولغان لىرىك كۆرۈنۈشتە، كونكرېت
دېتاللار ئاساسىدا ناھايىتى جانلىق ۋە ئوبرازلىق قىلىپ گەۋدى-
لەندۇرىدۇ. شۇ ئارقىلىق كىتابخانلارغا ئۆز ئىدىيىسىنى سىڭ-
دۇرىدۇ.

بولۇپمۇ شائىرنىڭ تەقلىت قىلىش، ئوخشىتىش، سېلىشتۇ-
رۇش ئۇسۇللىرى ئۇنىڭ شېئىرلىرىغا بەدىي كۈچ-قۇۋۋەت بېغىش-
لايدۇ. ئىدىيىنى چوڭقۇر، تەسىرلىك بايان قىلىشقا ئېلىپ
كېلىدۇ.

نىم شېھىتنىڭ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئوت يۈرەك ۋەتەنپەرۋەر شائىرى لۇتپۇللا مۇتەللىپ تۇغۇلغانلىقىنىڭ 40 يىللىقى مۇناسىۋىتى بىلەن يازغان «ئەسلەيمەن» ناملىق شېئىرىدا بۇ خىل خۇسۇسىيەتنى ناھايىتى ئېنىق كۆرۈش مۇمكىن. شائىر «ئەسلەيمەن» ناملىق شېئىرىدا لۇتپۇللا مۇتەللىپنى ئەسلەش ۋە چوڭقۇر سېغىنىش تۇيغۇسىدىكى پىكرىنى بەزى ئاپتورلارنىڭ شېئىرلىرىدىكىدەك ئادەتتىكى مەۋھۇم سىياسىي ئىبارىلەر بىلەن يالىڭاچ ھالدا ئېيتماي، بەلكى ئوخشىتىش، سىمۋول قاتارلىق بەدىئىي ۋاستىلەردىن پايدىلىنىپ، ناھايىتى ئوبرازلىق ۋە تەسىرلىك ئىپادىلىگەن:

ھايات بېغىدا سەيىر ئەتكەندە مەن بىر گۈلنى ئەسلەيمەن،
قىزىلگۈل خۇشپۇراق چاچقاندا بىر بۇلبۇلنى ئەسلەيمەن،
چېپىش مەيدانىدا ئىلگىرىلىگەن دۇلدۇلنى ئەسلەيمەن،
باھاردىن بەھرىسىز كەتكەن چىۋەر ئوغۇلنى ئەسلەيمەن.
ئۇ شۇنداق بىر گۈلكى غۇنچە دەۋرانىغا يەتكەندە،
ئېچىلماققا سەنەمنىڭ ئاغزىدەك تەبەسسۇم ئەتكەندە.
تۇمەن جانلار تەلمۈرۈپ ئۇنىڭغا كوزىنى تىككەندە،
غەزەپ بىرلە ئۇنى ئۈزگەن زەھەرلىك قولنى ئەسلەيمەن.

ماھىر سەنئەتكار نىم شېھىت ئىنقىلاۋىي قۇربان لۇتپۇللا مۇتەللىپنى يېڭىدىن ئېچىلىش ئالدىدا تۇرغان قىزىلگۈلگە،

قىزىلگۈلنىڭ ئېچىلىشىنى تەشنا بولۇپ كۈتكەن ۋە ئۇنىڭ ئىشقىدا تىنىمسىز سايرىغان بۇلبۇلغا ۋە كۈرەش بەيگىلىرىدە ئالغا ئىلگىرىلىگەن دۇلدۇلغا ئوخشىتىپ، خۇددى ئۇستا رەسسامدەك، شائىرنىڭ ئوبرازىنى كوز ئالدىمىزدا گەۋدىلەندۈرىدۇ.

شائىرنىڭ ئىجادىيىتىدە خاراكتېرلىق خۇسۇسىيەتنىڭ بىرى ئۇنىڭ بەدىئىي تەسەۋۋۇر، پانتازىيە ۋە مۇبالىغە بايلىقىدا.

تەسەۋۋۇرنىڭ ۋەزىپىسى — دىيالېكتىك ماتېرىيالىزملىق دۇنيا قاراشنىڭ يېتەكچىلىكىدە، ئىگىزدە تۇرۇپ، يىراقنى كورۈپ، تۇرمۇشنىڭ تەرەققىيات لوگىكىسىغا ئاساسەن، ئەمەلىي تۇرمۇشنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىماي ھادىسىدىن ئۆتۈپ، ماھىيەتنى كورۈپ، كۈچلۈك ھېسسىيات ئارقىلىق يېڭى ئوبرازلارنى يارىتىشتىن ئىبارەت. گوركىي: "تەسەۋۋۇر ئوبراز ياراتقۇچى ئەدەبىي تېخنىكىدىكى ئەڭ تۈپ نەرسىدۇر" دەيدۇ. تەسەۋۋۇر ئەمەلىيەتتە كىشىلەر تەجرىبىسىنىڭ يەنە مەنىۋى جەھەتتىن ئىجادىي رەۋىشتە ئۇيۇشتۇرۇلۇشىدۇر. ئەگەر شائىر تۇرمۇشتىكى ۋەقە-ھادىسىلەرنى تەسەۋۋۇر كۈچى بىلەن تەشكىللەشتۇرمەي، ئوبرازلاشتۇرماي، ئۆز پېتىچە قەغەزگە كوچۈرۈپ قويۇپ "تۇرمۇشنى ئىپادىلىدىم" دەپ ھېسابلىسا، ئۇنىڭدا ئاپتورنىڭ پىكرى، ھېسسىياتى تۇرمۇش بىلەن بىرىكتۈرۈلمىگەن بولسا، ئۇ شېئىر ئەمەسلا بىر نەرسە بولۇپ چىقىدۇ. مۇۋاپىق تەسەۋۋۇر شېئىرنى تېخىمۇ ھەقىقىي، تېخىمۇ كۈچلۈك ۋە گۈزەل قىلىدۇ. نىم شېھىت ناھايىتى ئۇستۇن بەدىئىي تەسەۋۋۇر قابىلىيىتىگە ئىگە تالانتلىق

شائىر، ئۇ مول تەسەۋۋۇرغا، فانتازىيىگە، مۇبالىغىگە ناھايىتى ئورۇنلۇق ھالدا مۇراجەت قىلىپ، ئۆز ئىجادىيىتىنىڭ ئوبرازچانلىقىنى، ھېسسىياتچانلىقىنى ئاشۇرىدۇ ۋە كىشىنى چوڭقۇر ھاياجانغا سالىدۇ.

بۇ ھالنى شائىرنىڭ 1947-يىلى يازغان «قەۋرىدىن ئاۋاز» دىگەن شېئىرىدا ئوچۇق كورگىلى بولىدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا شائىرنىڭ شېئىرلىرى ناھايىتى جۇشقۇن، ناھايىتى كۈچلۈك لىرىك ھېسسىياتقا ئىگە.

شائىرنىڭ شېئىرلىرىدىكى كۈچلۈك ئىنقىلاۋىي ھېسسىيات ئۇنىڭ تولۇپ-تاشقان جەڭگىۋار روھىدىن، سىياسىي قىزغىنلىقىدىن ئايرىلمايدۇ. شائىر پارتىيىمىزنى، سوتسىيالىزىمنى، سوتسىيالىستىك ۋەتىنىمىزنى، خەلقىمىزنى قىزغىن سۆيەتتى. ئۇ ئۆزىگە خاس قايناق ھېسسىياتى بىلەن دەۋرىمىزنىڭ ھېسسىياتىنى، خەلقىمىزنىڭ ساداسىنى ئىپادىلىدى. شائىر خەلق ئاممىسىنىڭ ئوتتەك قىزغىن كۈرىشى ۋە تۇرمۇش ئىچىگە چوڭقۇر چوكۇپ، ئۇنىڭدىن چوڭقۇر تەسىرلەنگەنلىگى ئۈچۈن، ئۇنىڭ شېئىرلىرىدىكى ھېسسىيات خەلق ئاممىسىنىڭ ئىنقىلاۋىي ھېسسىياتىغا ۋەكىللىك قىلاتتى. شائىرنىڭ «يۈرەك سوزى»، «ئالدىدا»، «ئۇسۇل»، «سېغىندىم» ناملىق شېئىرلىرىدا بۇ خۇسۇسىيەتنى ناھايىتى ئېنىق ھېس قىلىمىز.

لىرىك ھېسسىيات — شېئىرنىڭ جېنى، كۈچلۈك، جۇشقۇن ھېسسىياتقا ئىگە بولمىغان شېئىر خۇددى قاناتسىز قۇشتەك

كىشىلەر قەلبىدە پەرۋاز قىلالمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن نىم شېھىت ئۆز ئەسەرلىرىنىڭ لىرىكىسىغا ئالاھىدە ئېتىۋار بېرىپ، ئۇنى يېڭى ئىجتىمائى مەزمۇن ۋە غايە بىلەن بېيىتتى. ئۇ ئۆز لىرىكىسىدا ئۇمتۇۋارلىق ۋە چىن ئىنسان پەزىلەتلىرىنى كۈيلىدى.

نىم شېھىت ئىجادىيىتىنىڭ بىزنى خوشال قىلىدىغان تەرەپلىرىدىن بىرى ئۇنىڭ تىل سەنئىتىدۇر.

نىم شېھىت خەلق تىلىغا باي، ئۆز ئىجادىيىتىنىڭ تىلىغا ئىشلەشتە ئېرىنمەيدىغان شائىردۇر. شائىرنىڭ ئەدەبىي تىلىدىكى خاراكتېرلىق خۇسۇسىيەت شۇكى، ئۇنىڭ تىلى ھېسسىياتلىق، ئوبرازلىق، گۈزەل بولۇپ، كىشىنىڭ زوقىنى قوزغايدۇ. شائىر بەدىي تىلنى جانلاندۇرىدىغان بەدىي ئىپادە قۇۋۋىتىنى ئاشۇرىدىغان ئوخشىتىش، سىبىلىشتۇرۇش، مۇبالىغە، مېتاپورا، مېتانومىيە قاتارلىق ئىستىلىستىك ۋاستىلەردىن كەڭ پايدىلىنىدۇ. شۇنىڭدەك خەلق ماقال-تەمسىللىرىدىن ئۆز ئەسىرىنىڭ مەركىزىي ئىدىيىسىنى ئېچىشقا ياردەم بېرىدىغانلىرىنى تاللىۋېلىپ، ماھىرلىق بىلەن ئىشلىتىدۇ. بۇ ھال شائىرنىڭ شېئىرلىرىنى تەسىرلىك ۋە يېقىملىق قىلىشتا ناھايىتى مۇھىم رول ئوينايدۇ.

مەزمۇن جەھەتتىكى كەڭلىك، شېئىرىي پىكىر جەھەتتىكى ئۆزىگە خاسلىق، شەكىل جەھەتتىكى خىلمۇ-خىللىق ۋە رەڭدارلىق نىم شېھىتنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيىتىدىكى يەنە بىر مۇھىم خۇسۇسىيەتتۇر.

نىم شېھىت ئىجادىيىتىنىڭ تېمىسى كەڭ، مەزمۇنى چوڭقۇر،

شېئىرىي پىكىرلىرى يېڭى بولۇپلا قالماي، بەدىي شەكىل جەھەتتىمۇ خىلمۇ-خىللىق ۋە رەڭدارلىققا ئىگە. شائىر بارماق ۋەزنىنىڭ ھەر خىل ۋەزنىلىرىدە شېئىر يېزىپلا قالماي، ئارۇز ۋەزنىنىڭ ھەر خىل بەھرىلىرىدە مۇنەۋۋەر شېئىرلارنى يازدى. ئۇ ئۆز ئىجادىيىتىدە ئۇيغۇر كلاسسىك شېئىرىيىتىنىڭ ئەنئەنىلىك شەكىللىرىدىن بولغان غەزەل، مۇخەممەس قاتارلىق شەكىللەرنى قوللىنىپلا قالماي، مەسنىۋى (بېيىت) ۋە تەرجىبەند قاتارلىق شەكىللەرگىمۇ مۇراجەت قىلدى. مەشھۇر سەنئەتكار نىم شېھىتنىڭ ۋەتىنىمىزنى، خەلقىمىزنى، پارتىيىمىزنى يۈكسەك بەدىي پاراسەت بىلەن مەدھىيىلەيدىغان، ئۇلۇغلايدىغان ئەسەرلىرىمۇ بار (مەسىلەن: «ئالدىدا»). شۇنداقلا ئەكسىيەتچىلەرنى قاتتىق مەسخىرە قىلىپ ھەجۋى قامچىسى ئاستىغا ئالىدىغان ساتىرىك ئەسەرلىرىمۇ بار (مەسىلەن: «جاۋاۋىم»، «قېيىقچى بوۋاي پىلىك» قاتارلىقلار).

تالانتلىق شائىر نىم شېھىت ئۆز ئىجادىيىتىنىڭ مەزمۇن ۋە بەدىي شەكىل جەھەتتە خىلمۇ-خىل ۋە رەڭدار بولۇشىغا ئەنە شۇنداق كۆڭۈل بۆلگەنلىكتىن، بىز ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنى ئوقۇغان چېغىمىزدا تەبىي رەڭمۇ-رەڭ خۇش پۇراق گۈللەر ئېچىلغان ئەدەبىيات-سەنئەت گۈلزارىغا كىرىپ قالغاندەك ھېس قىلىمىز.

نىم شېھىت ئۇيغۇر كلاسسىك يازغۇچى شائىرلىرىنىڭ مەردپەتپەرۋەرلىك، خەلقپەرۋەرلىك قاراشلىرىغا ۋارىسلىق قىلدى ۋە

ئۇنى راۋاجلاندۇردى. ئۇ ئۇيغۇر دېموكراتىك ئەدەبىياتىنىڭ ۋە ئازاتلىقتىن كېيىن شەكىللەنگەن سوتسىيالىستىك ئەدەبىياتىنىڭ تىماتىكىسىنى، غايىۋى مەزمۇنىنى، بەدىي ئۇسلۇبىنى، تىلىنى بېيىتتى ۋە ئۇنى يېڭى تەرەققىيات باسقۇچىغا كۆتۈرۈشتە چوڭ ئەمگەك سىڭدۈردى.

ياۋۇز "4 كىشىلىك گۇرۇھ"نىڭ دەھشەتلىك زىيانكەشلىكى ئارقىسىدا شائىرىمىز نىم شېھىت بىزدىن ۋاقىتسىز ئايرىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ مەڭگۈ ئۆلمەس قىممەتلىك ئەسەرلىرى بىزگە تەۋەررۈك بولۇپ قالدى، ئۇ ئۆزىنىڭ جەڭگىۋار ئەسەرلىرى ئارقىلىق، مەملىكىتىمىزنى 4 تە زامانىۋىلاشتۇرۇش يولىدىكى ئۇلۇغۋار كۈرەشكە بىز بىلەن بىللە قاتناشماقتا.

بەدىي ئەدەبىياتتىكى ئىستىلىستىكىلىق ئىپادىلەش ۋاستىلىرى توغرىسىدا

ئازات مىرقاسىم

تىل — ئىنسانلارنىڭ پىكىر ئالماشتۇرۇش قورالى. ئوي-پىكىرنى توغرا، ئېنىق، جانلىق ۋە تەسىرلىك ئىپادىلەش ئۈچۈن لوگىكا، گىراماتىكا ۋە ئىستىلىستىكىنىڭ رولىنى توغرا چۈشىنىش، ئۇلارنى توغرا ئىشلىتىشنى بىلىش ئىنتايىن زۆرۈر. بەدىي ئەدەبىياتتا ئوبرازلىق تەپەككۇر ۋە بەدىي تەسۋىر ئىستىلىستىكىدىن مۇستەسنا ھالدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمايدۇ. ئادەتتە بىز يازما ۋە ئېغىز نۇتۇقلىرىمىزدا ئىستىلىستىكىلىق ئىپادىلەش ۋاستىلىرىنىڭ ياردىمى بىلەن ئوي-پىكىرنى تولۇق، ئوبرازلىق بايان قىلىپ، كىتابخانىنىڭ كۆز ئالدىدا ئابستراكىت ئۇقۇملارنى ۋە شەيئىلەرنى ئېنىق ئەكس ئەتتۈرىمىز. شۇنداقلا ھەر خىل ئىپادىلەش ۋاستىلىرىنىڭ ياردىمى بىلەن بەدىي تىپنىڭ خاراكتېرىنى يارىتالايمىز.

لوگىكا، گىراماتىكا ۋە ئىستىلىستىكا ئۆز ئالدىغا ئايرىم-ئايرىم تەتقىق قىلىش دۇيشياڭىغا ئىگە پەن بولسىمۇ، لېكىن

بۇلار بىر بىرىگە زىچ ماسلاشقان ۋە كىرىشكەن ھالدا بىر پۈتۈن ئوبرازلىق تىلنىڭ شەكىللىنىشىدە مۇھىم ئورۇننى ئىگەللەيدۇ. شۇڭا بۇلارنىڭ ھەم پەرقىنى ھەم، ئۆز ئارا مۇناسىۋىتىنى ئوبدان ئۆگىنىشكە توغرا كېلىدۇ. ئىستىلىستىكىلىق ئىپادىلەش ۋاستىلىرىنى بەدىي ئەدەبىياتتا مۇۋاپىق قوللىنىش تىلنىڭ ئىپادىلەش ئۈنۈمدارلىقىنى ئاشۇرۇپ، ئەسەردە ئىپادىلىمەكچى بولغان ياكى گەۋدىلەندۈرمەكچى بولغان ئىدىيىۋى مەزمۇننى تولۇق، ئەتراپلىق ھالدا ئېچىپ بېرىشنى مەقسەت قىلىدۇ.

ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، ئىستىلىستىكىلىق ئىپادىلەش ۋاستىلىرى تىلنىڭ ئىپادىلەش ئۈنۈمدارلىقىنى ئاشۇرىدىغان، تىلنى كونكرېت، جانلىق ۋە ئوبرازلىق قىلىپ بېرىدىغان ۋاستە.

بىز كۆپ چاغلاردا ئەدەبىيات-سەنئەت ئىجادىيىتى ياكى نۇتۇقلىرىمىزدا ئىستىلىستىكىلىق ئىپادىلەش ئۇسۇللىرىدىن ئاڭلىق ياكى ئاڭسىز ھالدا پايدىلىنىمىز. ئىستىلىستىكىلىق ئىپادىلەش ئۇسۇللىرىدىن پايدىلىنىش سوزنى پەدەزلەش ئۈچۈن ئەمەس. بىزنىڭ بۇ خىل ئىپادىلەش ۋاستىسىدىن پايدىلىنىشىمىز ئوبرازلىق تىل سەنئىتى ئارقىلىق ئوي-پىكىرنى تولۇق گەۋدىلەندۈرۈپ، ئىدىيىۋى مەزمۇننى ياخشى ئىپادىلەپ بېرىش، شۇنداقلا بەدىي ئەسەرلەرنىڭ قايىل قىلىش كۈچىنى ئاشۇرۇپ، كىتابخانىنى ئەتراپلىق، تولۇق چۈشەنچىگە ئىگە قىلىشنى مەقسەت قىلىدۇ. شۇڭلاشقا تىل ماھارىتىنى ئەسەردە ئىپادىلىمەكچى بولغان ئىدىيىۋى مەزمۇندىن ئايرىپ قاراشقا بولمايدۇ.

ئىنسانلارنىڭ ئالاقىلىشىش قورالى بولغان تىل بەلگىلىك
ئۇقۇمنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەردىن تەركىپ تاپقانلىقتىن، سۆز-
لەرنى توغرا تاللاش ۋە توغرا پايدىلىنىشقا دىققەت قىلىش
لازىم. بىزنىڭ ئەسەر ياكى نۇتۇقلىرىمىزدا ئىشلەتكەن
سۆزىمىز توغرا، مۇۋاپىق، ئورۇنلۇق، ئاممىباپ ۋە تىل ئىشلى-
تىش ئادىتىگە ئۇيغۇن بولۇشى كېرەك. ئەدەبىي ئەسەرلەردە
ئىشلىتىلىدىغان بەدىي تىل ئىستىلىستىكىلىق ئىپادىلەش ۋاستى-
لىرىغا ئەڭ باي تىل بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شۇڭلاشقا ھەرقانداق
بەدىي ئەدەبىيات ھەۋەسكارى ۋە ئاپتورى ئىستىلىستىكىنىڭ
سۆز ۋە جۈملىدە تۇتقان ئورنىنى، ئۇنىڭ ئەدەبىيات-سەنئەت
ژانىرلىرىدىكى ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكى بويىچە، ئۆزىنىڭ
تۇتقان ئورنىغا قاراپ ئوينايدىغان رولىنى ئېنىق چۈشىنىشى،
تىلنىڭ بەدىيلىكىنى، جانلىقلىقىنى ۋە ئوبرازلىقلىقىنى ئاشۇرۇش
ئۈچۈن ئىستىلىستىكىلىق ئىپادىلەش ۋاستىلىرىدىن پايدىلىنىش
ماھارىتىنى تىرىشىپ ئۆستۈرۈشى لازىم.

ئىستىلىستىكىلىق ئىپادىلەش ۋاستىلىرىنى بەدىي ئەدەبىياتتا
قوللىنىشنىڭ ئەھمىيىتى ئىنتايىن زور بولۇپ، ئۇ ئىشلەتكەن
تىلنىڭ جانلىق، ئوبرازلىق ۋە كونكرىت بولۇشىدا چوڭ رول
ئوينايدۇ. تىل كونكرىت ۋە ئوبرازلىق بولغاندىلا، ئۇنىڭ
ئىپادىلەش ئۈنۈمى كۈچىيىدۇ. ئوخشاش بولمىغان ژانىرلاردا
ئىستىلىستىكىلىق ئىپادە قىلىش ۋاستىلىرىدىن پايدىلىنىش
ئوخشاش بولمايدۇ. بەزى ئەدەبىي ئەسەرلەردە بۇنداق ئىپادى-

لەش ۋاستىلىرىدىن پايدىلىنىش كۆپرەك بولىدۇ، بولۇپمۇ رومان،
پوۋېست، دراما، ھېكايە، سەنۋېن، شېئىر ۋە مۇھاكىمە، مۇلا-
ھىزە خاراكتېرىدىكى ماقالىلاردا كۆپ قوللىنىلىدۇ. ئىستىلىستى-
كىلىق ئىپادىلەش ۋاستىلىرى قوللىنىلمىغان ئەسەرلەر ئادەتتە
كۆپ ئۇچرىمايدۇ.

بىز بۇنداق ئەدەبىي ۋاستىلەردىن پايدىلانغاندا، ئۇنىڭ
سەلبىي ھەم ئىجابىي تەرىپىگە، بولۇپمۇ ئىدىيىۋىلىكىگە ئالاھىدە
كۆڭۈل بۆلۈشىمىز، سىياسىي ئۆلچەم بىلەن بەدىي ئۆلچەمنى
بىرلەشتۈرۈش پرىنسىپىغا دىققەت قىلىشىمىز لازىم.

بىز تۆۋەندە كۆپرەك قوللىنىلىدىغان ئىستىلىستىكىلىق ئىپادى-
لەش ۋاستىلىرىدىن بىرقانچىسى بىلەن تونۇشۇپ ئۆتەيلى:

ئوخشىتىش

ئوخشىتىش دېگەن نېمە؟ بىرقەدەر پىششىق تونۇشلۇق بولغان
شەيئىلەر ئارقىلىق ئانچە تونۇشلۇق بولمىغان ياكى ئاسانلا ئېنىق
ھېس قىلغىلى بولمايدىغان شەيئىلەرنى روشەن گەۋدىلەندۈ-
رۈشكە بولىدۇ. بىر بىرىگە ئوخشىمايدىغان لېكىن مەلۇم
جەھەتتىن ئاز-تولا ئوخشاشلىقى بولغان ئىككى شەيئىنىڭ
بىرسى ئارقىلىق يەنە بىرسىنى گەۋدىلەندۈرىدىغان سۆز ئۇس-
لۇبى ئوخشىتىش دېيىلىدۇ.

ئوخشىتىش نەرسە ياكى ھادىسىنى كىتاپخانلارغا ياكى ئاڭلىغۇ-

چىلارغا ئېنىق گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ، ئۇ كىتاپخانلاردا شۇ نەرسە ياكى ھادىسە توغرىسىدا ھىس-تۇيغۇ پەيدا قىلىدۇ. ئوخشىتىش ناھايىتى كەڭ قوللىنىلىدىغان بىر خىل ئىستىلىستىكىلىق ئىپادىلەش ئۇسۇلى بولۇپ، مۇرەككەپ داۋلىلارنى كونكىرىتلاشتۇرۇشتا، پېرسوناژلارنى سۈرەتلەشتە، مەنزىرىلەرنى تەسۋىرلەشتە ناھايىتى چوڭ رول ئوينايدۇ.

مەسىلەن:

تېكوردى ماڭا ئەلگى ئەللىك ياشىم،
كوگۇ قىلدى قوزغۇن تۈسى تەگ باشىم.

(ئەللىك ياش ماڭا قولىنى سوزدى. قوزغۇندەك قارا چاچلىرىم ئاسمان رەڭگىگە كىرىپ ئاقاردى.)

(يۈسۈپ خاس ھاجىپ: «قۇتادغۇ بىلىگ»دىن)

”......خۇددى تۇمۇر زەررىچىلىرى بىر پارچە ماگنىتنى ئوراپ ئالغاندەك ئەتراپتىكى ھەممە كىشى پاۋېلنى ئوراپ ئالدى“.

(ماكسىم گوركى: «ئانا»دىن)

ئوخشىتىشلاردا ئوخشالغۇچى بىلەن ئوخشىغۇچى ئوتتۇرىسىدا مەلۇم دەرىجىدە ئوخشاشلىق بولىدۇ. ئەگەر ئىككى شەيئى ئوتتۇرىسىدا ئىچكى باغلىنىش ۋە ئوخشاشلىق بولمايدىكەن،

ئۇلارنى تەڭلەشتۈرۈشكە، ئوز ئارا ئوخشىتىشقىمۇ بولمايدۇ.

ئوخشىتىشلار روشەن سىنىپىيلىقتا ئىگە بولۇپ، ئۇنى ئىشلەتكەندە مۇۋاپىق ھالدا تاللاش بىلەن بىرگە قانداق مەزمۇننى گەۋدىلەندۈرىدىغانلىقتا ئالاھىدە كوڭۈل بولۇشىمىز كېرەك. يەنى بىز سەلبى شەيئىلەرنى گەۋدىلەندۈرمەكچى بولساق سەلبى شەيئىلەر ئارقىلىق چۈشەندۈرۈشىمىز لازىم، ئەگەر گەۋدىلەندۈرۈلىدىغان شەيئى ئىجابى بولسا، ئۇنى ئىجابى شەيئىلەر ئارقىلىق گەۋدىلەندۈرىمىز. مەسىلەن:

يولەينىڭ يالىڭاچ تېنى قۇمچاقتەك سىلىق ئىدى. (ئىجابى ئوبراز)

كاڭىنىڭ گىرۋىكىدە ئولتۇرغان ياپون ئوپىتسېرىنىڭ كوزى ھىلىلا ئولۇكنى يەپ كەلگەن ئىشتىنىڭ كوزىدەك قىزىرىپ كەتكەن ئىدى. (سەلبى ئوبراز)

ئوخشىتىشلار يوشۇرۇن ئوخشىتىش، ئېنىق ئوخشىتىش ۋە ۋەكىللىك ئوخشىتىش دەپ 3 خىلغا بولۇنىدۇ.

(1) ئېنىق ئوخشىتىش

”دەك“، ”تەك“ قوشۇمچىلىرى ۋە ”گويا“، ”ئوخشاش“، ”خۇددى“ قاتارلىق سوزلەر ئارقىلىق ئىككى شەيئى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت چۈشەندۈرۈلىدۇ. مەسىلەن:

”مەن خۇددى قارىغايدەك قار-شىۋىرغانلاردىن قورقماي،

دائىم بىرخىل تۇرىمەن. مەن خۇددى تالغا ئوخشاش قەيەرگە سانچىپ قويسا شۇ يەردە كوكلەپ چىقىمەن.“

(«لىپى فىڭ خاتىرىلىرى»دىن.)

(2) يوشۇرۇن ئوخشىتىش

ئېنىق ئوخشىتىشلاردا ئوخشاشلىق باغلىنىشى بولسا، يوشۇرۇن ئوخشىتىشلاردا ماسلىشىش باغلىنىشى بولىدۇ. يوشۇرۇن ئوخشىتىش ئېنىق ئوخشىتىشقا قارىغاندا بىر بالداق يۇقۇرى پەللىگە كوتىرىلگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا ئوخشالغۇچى بىلەن ئوخشىغۇچىنىڭ ئوزئارا باغلىنىشى زىچ ۋە يوشۇرۇن هالدا بولىدۇ. ئەمما كىتاپخان ئوخشالغۇچى بىلەن ئوخشىغۇچىنىڭ بارلىغىنى ئېنىق هىس قىلىدۇ. مەسىلەن:

شىۇجېڭجۇيى خەلقىنى زەهەرلەيدىغان ئەپيۇن، قۇللارنى بەزلەيدىغان چۇشكۇن نەغمىدۇر.

(3) ۋەكىللىك ئوخشىتىش

ۋەكىللىك ئوخشىتىش ئىلگىرى مىتافورا ياكى ئىستىئارە دەپمۇ قوللىنىلىپ كەلگەن. ۋەكىللىك ئوخشىتىش يۇقۇرىدا كورۇپ ئوتكەن ئېنىق ئوخشىتىش ۋە يوشۇرۇن ئوخشىتىشلارغا قارىغاندا، يەنىمۇ بىر بالداق يۇقۇرى كوتىرىلگەن ئوخشىتىش

بولۇپ، بۇنىڭدا ئوخشالغۇچى شەيئى كورۇنمەي، ئوخشىغۇچى شەيئى ئوخشالغۇچى شەيئىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ. شۇڭلاشقا بۇ خىل ئوخشىتىش ئالدىنقى ئىككى ئوخشىتىشقا قارىغاندا يەنە بىرقەدەم چوڭقۇرلاشقان ئوخشىتىش بولۇپ هىساپلىنىدۇ. مەسىلەن:

يوللۇغۇم بولسۇن ساڭا،
قوينىڭغا سالغىن ئالمىنى.
هەر سىغىنغاندا پۇراپ،
يادىڭغا ئال يارىم مېنى.
(تېيىپجان ئېلىيوپ)

ئوخشىتىشلاردا ئوخشىغۇچى شەيئى بىلەن ئوخشالغۇچى شەيئى ئوتتۇرىسىدا مەلۇم دەرىجىدە ئورتاقلىق بولۇشى كېرەك. بۇلار (ئوخشىغۇچى شەيئى بىلەن ئوخشالغۇچى شەيئى) پۈتۈنلەي بىر بىرىگە ئوخشاش بولۇپ قالسا بولمايدۇ. مەسىلەن:

ئىرادىلىك ئادەم قارىغايغا ئوخشايدۇ،
دىسەك، بۇ ئوخشىتىش مۇۋاپىق بولىدۇ.

ئاۋۇ ئادەم ماۋۇ ئادەمگە ئوخشايدۇ،
دىسەك، بۇ ئوخشىتىش بولمايدۇ.

ئادەتتە، ئوخشىتىشلاردىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىشىمىز ئۈچۈن

تۈۋەندىكىدەك بىرقانچە نۇقتىلارغا دىققەت قىلىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ.

1) ئوخشىتىشلاردا ئابستراكت چۈشەنچە ياكى شەيئىلەر كونكرېت نەرسىلەرگە ئوخشىتىلىشى كېرەك. شۇنداق قىلغاندىلا، ئابستراكت نەرسىلەر روشەنلىشىدۇ.

2) ئاددىي، ئاسان چۈشەنگىلى بولىدىغان، ئادەملەرگە كۆپ چېلىقىپ تۇرىدىغان يېقىندىكى نەرسىلەر بىلەن چوڭقۇر، سىرلىق نەرسىلەرنى چۈشەندۈرۈش كېرەك.

3) ئوخشىتىشلار ئوبرازلىق بولۇشى، ئابستراكت شەيئىلەر ئوبراز ئارقىلىق كونكرېتلاشتۇرۇلۇشى، چۈشىنىش قىيىن بولغان داۋالارنى ئېنىقلاش رولىنى ئوينىيالايدىغان بولۇشى كېرەك.

4) بىر خىل شەيئىنى ئىجابىي ۋە سەلبىي جەھەتلەردىن ئوخشىتىش ئارقىلىق بىر بىرىگە سېلىشتۇرۇپ كۆرسىتىش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، ئوخشىتىشنىڭ دەلىللىگىنى، قايىل قىلىش كۈچىگە ئىگە بولۇشىنى كاپالەتلەندۈرۈشكە ماھىر بولۇش كېرەك.

ئوخشىتىشلار ئاپتورنىڭ مەيدانى، نۇقتىئىنەزىرى ۋە ئىدىيىۋى ھېسسىياتىنى توغرا، جانلىق ئىپادىلەپ بېرەلەيدىغان بولۇشى كېرەك.

سىمۋول

سىمۋول كونكرېت شەيئى ئارقىلىق مەلۇم بىر ئابستراكت

چۈشەنچىنى ياكى ئىدىيىۋى ھېسسىياتنى ئىپادىلەشكە ياردەم بېرىدىغان ئىستىلىستىكىلىق ئىپادە قىلىش ئۇسۇللىرىدىن بىرى بولۇپ، ئۇ ئوي-پىكىرنىڭ چۈشىنىشلىك، جانلىق، ئوبرازلىق بولۇشىغا ياردەم بېرىدۇ.

سىمۋولدا ئىپادە قىلىنىدىغان (گەۋدىلەندۈرۈلىدىغان) ئادەم ياكى شەيئىلەرنىڭ نامى توغرىدىن-توغرا، بىۋاستە ئاتالماي، بەلكى شۇ ئادەم ياكى شەيئى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغان باشقا نەرسە ياكى شەيئىنىڭ ئىسمى ئارقىلىق ئىپادە قىلىنىدۇ. مەسىلەن: گوركىينىڭ «بوران قۇش» دېگەن ئەسىرىدە بوراننىڭ يېقىنلىشىشى ۋە ئۇنىڭ تەنتەنىسى كوتىرىلىش ئالدىدا تۇرغان روسىيە پۇرولېتارىيات ئىنقىلابىنىڭ سىمۋولى قىلىنغان، ”بېلىق ئالغۇچىلار“ ئىنقىلابنىڭ بوران-چاپقۇنىدىن قورقۇپ، يۈرىكى يېرىلىپ كەتكۈدەك ھالغا چۈشۈپ قالغان روسىيە بۇرژۇئا قوغدىغۇچىلىرىنىڭ سىمۋولى قىلىنغان.

دېمەك، شەيئىلەرنىڭ توغرىدىن-توغرا ئۆز نامى بىلەن ئاتالماستىن ياكى تەسۋىرلەنمەستىن، كوچمە مەنىدە ئېيتىلىشى ياكى تەسۋىرلىنىشى سىمۋول دەپ ئاتىلىدۇ.

سىمۋوللاشتۇرۇش ئۇسۇلىدا سىمۋول قىلىنغان شەيئى بىۋاستە كۆرۈنمەيدۇ. بۇنى كىتابخانلار ئويلاپ تەسەۋۋۇر ئارقىلىق ھېس قىلالايدۇ. چۈنكى سىمۋول شەيئىلەر ۋە ھادىسىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ماھىيەتلىك ئوخشاشلىققا ئاساسلىنىدۇ. مەسىلەن:

....

شـىددەت بىلەن باشـلانغانـدا بوران شۇ كۈن،
هەتتا قومۇرۇپ، ئۇلۇپ تاشلار دەل ـ دەرەخنى،
چىركوۋلارنىڭ مۇنارىنى بىت ـ چىت قىلىپ،
پاچاقلارھەم سەلتەنەتلىك تاجۇ ـ تەخـتىنى!
(گىنرىخ گېيىنى: «كۈتۈپ تۇرۇڭلار»دىن)

سىمۋولـلارنىڭ تەركىۋىگە كىرگۈچى (قاتـناشقۇچى) شەيئى ـ لەرنىڭ ئۆزئارا موناسـۋىتى خىلمۇ ـ خىل بولىدۇ. سىمۋوللۇق ۋاستىلەردە بىر بىرىـگە ئالماشقان قارىمۇ ـ قارشى مۇناسىۋەتلەرمۇ ئۇچرايدۇ. يەنى بۇ قىسمەنلىك بىلەن ئومۇمىلىقنىڭ، ئالاھىدە نەرسە بىلەن ئابىسـتىـراكىت نەرسـلەرنىڭ ئۆزئارا ئىچـكى مۇناسىۋەتلىرىدە ئىپادىلىنىدۇ. بۇ خىل مۇناسىۋەتتىكى شەيئىلەر ئومۇمەن بىر بىرىگە ۋەكىللىك قىلدۇرۇلىدۇ.

سىمۋول تۆۋەنـدىكىدەك شەكىللەردە كۆپرەك ئۇچرايدۇ:

1) تاللىۋېـلىنغان ئوخشـتىش ماتىرىيالى ئەسـلى شەيئىنىڭ ئۆزىـگە ۋەكىـلىك قىلـىدۇ. مەسـلەن:

”ھەر بىر ئىشىكـتىن بىردىن پۇقرا چىـقىپ، خوشياقـمىغان ھالدا، ئوڭۈپ ئالا ـ بۇلا بولۇپ كەتكەن بىر پارچە كونا لاتىنى ئېسىپ قويىدى.“

(لۇشۈن: «چۇقان» توپلىمىدىن)

بۇ جايدا ئاپتور ئوڭۈپ ئالا ـ بۇلا بولۇپ كەتكەن بىر پارچە

كونا لاتىنى بايراققا ۋەكىللىك قىلـدۇرىدۇ.

2) قىسمەنلىك ئومۇمىلىققا ۋەكىللىك قىلدۇرۇلىدۇ. مەسلەن:

نەچچە مىڭ كوز بىزگە تىكىلمەكتە.

3) كونكرىت نەرسە ئابىستىراكىت ئۇقۇمـغا ياكى ئابىسـتىـ راكىت چۈشەنچىگە ۋەكىللىك قىلدۇرۇلىدۇ. مەسلەن:

نە ئۈچۈن بىلەمسەن خوراز ھەر سەھەر،
تۇرۇپ ماتەمسىمان ئاھ ـ نالە قىلار.
ئۇ بىزگە دەيدۇكى تاڭ ئەينىكىدە،
ئومرۇڭـدىن تۈن ئوتـتى، ئوزەڭ بىخەۋەر.
(ئومەر ھەيـيام شېئىرلىرىدىن)

4) ئەسـلى شەيئىـنىڭ بىرەر بەلـگىسى ياكى ئالاھىدىلىگى شۇ شەيئىگە ۋەكىللىك قىلدۇرۇلىدۇ. مەسلەن:

”......سېرىكول ناھايىتى ئەنسىزلىنىپ تۇراتتى.“

(لۇشۈن: «يۇرتۇم»دىن)

بۇ جايدا ”سېرىكول“ ياڭ ئەرساۋغا ۋەكىللىك قىلدۇرۇلغان.

نەسرى ياكى نەزمى ئەسەرلەردە سىمـۋولـلۇق ئىپادىـلەش ئۇسۇلـلىرىدىن پايدىلىنىپ، كىتاپخانـلارنىڭ تەسەۋۋۇرىنى قوز ـ غاشقا، يازغۇچىنىڭ ئىپادىلىمەكچى بولغان (گەۋدىلەندۇرمەكچى بولغان) شەيئىگە نىسبەتەن قوزغالغان ھىسسىياتىنى روشەن گەۋدى ـ

لەندۇرۇشكە بولىدۇ. سىمۋولدا ئىپادىلىنىدىغان ئادەم ياكى شەيئىنىڭ ئەڭ گەۋدىلىك تىپىك خۇسۇسىيىتى چىڭ تۇتۇلۇشى لازىم.

مۇبالىغە

ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ تەسىر قىلىش كۈچىنى ئاشۇرۇپ، كىتابخانلارنىڭ ئويلىنىشى، تەسەۋۋۇر قىلىشىغا ئىلھام بېرىش مەقسىتىدە شەيئىلەرنى ئۆزىنىڭ تەبىي مەرتىۋىسىدىن كۆپ دەرىجىدە ئاشۇرۇپ ياكى چوكۇرۇپ (كىچىكلىتىپ) يېزىشقا توغرا كېلىدۇ. ئىپادىلىمەكچى بولغان مەزمۇننى تېخىمۇ كۈچلۈك، تېخىمۇ تەسىرلىك قىلىش ئۈچۈن قوللىنىدىغان بۇ خىل ئىستىلىستىكىلىق ئىپادىلەش ئۇسۇلى مۇبالىغە دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

”......قاتتىق كېسەل ۋە قايغۇ-ھەسرەت ئۇنىڭ رەڭگى-رويىنى ساماندەك سارغايتىپ، شۇنچىلىك جۇدىتىۋەتتىكى، شۇمەكتەكلا بولۇپ قالدى.“

مۇبالىغە ئادەتتە خەلق قوشاقلىرى، شېئىرلار، ماقال، تەمسىل ۋە باشقا ئەدەبىي ژانىرلاردىمۇ كۆپ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ئىگىزنىڭ ئاچچىقى كەلگىچە، پاكارنىڭ جېنى چىقىپتۇ.
توگىنى شامال ئۇچۇرسا، ئوچكىنى ئاسماندا كور.
(ماقال-تەمسىل)

يارسىز ئوتكەن ئومۇرنىڭ
مىڭ يىلى بىر كۈنچە يوق.
ئىشىق ئوتىنىڭ ئالدىدا،
دوزاق ئوتى ئۇچقۇنچە يوق.
(قوشاق)

مۇبالىغە تىلنىڭ جانلىقلىقىنى ۋە ئوبرازلىقلىقىنى ئاشۇرىدۇ. ئەدەبىي ئەسەرلەردە ئىنقىلاۋىي رومانتىزىملىق روھنى ئىپادىلەشكە ياردەم بېرىدۇ.

مۇبالىغىدە شەيئىلەر ئەقىلغە مۇۋاپىق ھالدا كۆپتۈرۈلۈشى ياكى بولمىسا كىچىكلىتىلىشى كېرەك.

مۇبالىغىلەشتۈرۈشتە گەرچە سوزنى ئەمەلىيەتتىن ئاشۇرۇپ ئىپادىلەشكە يول قويۇلسىمۇ، بىراق ھېچقانداق ئاساسسىز، ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن بولمىغان، شەيئىلەرنىڭ ماھىيەتلىك خۇسۇسىيەتلىرىنى ئىنكاس قىلالمايدىغان ھالدا مۇبالىغىلەشتۈرۈشكە يول قويۇلمايدۇ.

نىمىنى مۇبالىغە قىلىش، قانداق مۇبالىغە قىلىش — ئويلىنىشقا تېگىشلىك مۇھىم مەسىلە. مۇبالىغە قىلىشنى ئەدەبىي ئەسەرلەردە كۆپرەك ئىشلىتىش، تەبىي پەن، ئىلمىي مۇھاكىمە خاراكتېرىدىكى ماقالا-ئەسەرلەردە ئازراق ئىشلىتىش ياكى ئىشلەتمەسلىك كېرەك.

سېلىشتۇرۇش

ئەدەبىي ئەسەرلىرىمىزدە ياكى نۇتۇقلىرىمىزدا بىر بىرىگە قارىمۇ-قارشى بولغان ئىككى ئۇقۇمنى ياكى بىر بىرىگە زىت بولغان ئىككى شەيئىنى بىرلا ۋاقىتتا، بىر ئورۇندا بايان قىلىش ياكى تەسۋىرلەش ئارقىلىق، ئۇلارنى ئۆزئارا بىر بىرى بىلەن سېلىشتۇرۇپ، توغرىنى ئېنىق توغرا، خاتانى ئېنىق خاتا قىلىپ، كىتابخانلارنىڭ ياكى ئاڭلىغۇچىلارنىڭ شۇ شەيئى ياكى ئۇقۇمغا بولغان چۈشەنچىسىنى روشەنلەشتۈرىمىز. مانا شۇنداق ئوخشاش بولمىغان ئىككى شەيئىنى بىر بىرىگە سېلىشتۇرۇش نەتىجىسىدە ئۆز مەقسىدىمىزنى روشەنلەشتۈرۈشكە ياردەم بېرىدىغان ۋاستىنى سېلىشتۇرۇش دەپ ئاتايمىز.

ماقالا ياكى نۇتۇقلاردا سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلىدىن جانلىق پايدىلىنىلسا، ئۇ ئەسەرنىڭ ئىپادىلەش ئۇنۇمىنى ئاشۇرۇپ، كىشىلەرنىڭ زېھنىدىكى ئىككى تەرەپ ئۈستىدە چوڭقۇر ئويلىنىشىغا ۋە ئېنىق چۈشەنچە ھاسىل قىلىشىغا ياردەم بولىدۇ. سېلىشتۇرۇشلاردا قارىمۇ-قارشى ئىككى تەرەپ ئېنىق گەۋدىلەندۈرۈلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن كىتابخاندا ياكى ئاڭلىغۇچىلاردا چوڭقۇر ھەم ئېنىق تەسىرات پەيدا بولىدۇ. مەسىلەن:

.... غەم يېمەس تېيىلىن ۋە تىت-تىت بولۇپ تۇرغان ئىككى بالىلىق ئايال — بۇلار گويا جەڭ قىلغۇچى ئىككى تەرەپ ئىدى.

(كورولېنكو: «دەريا ئوينايدۇ»دىن)

بۇ مىسالدا ئوخشاش بولمىغان قارىمۇ-قارشى ئىككى خىل ھالەت كۆرسىتىلىپ، ئىككى خىل ئاقىۋەت كىشىلەرنىڭ پىكىر قىلىشىغا ھاۋالە قىلىنغان.

سېلىشتۇرۇشلار بەدىي ئەدەبىياتنىڭ ھەر خىل ژانىرلىرىدا بولۇپمۇ كۆپ ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

....

چۈشىدۇ يوچۇقتىن قىرو ئۇچقىنى،
تائەبەت بەخشەندە بىزگە بۇ ئازاپ.
بايلاردا تاڭغىچە سەيلە ر قۇرۇلۇپ،
نەغمە ۋە رومكىلار تۇرار جاراڭلاپ.

ئاخىرى ھېرىشىپ ياتىدۇ يەردە،
بايلارنىڭ پۇتىدا دەسسىلىپ، ئۆلۈپ.
ئېيتقىنا بۇلار كىم؟ قانداقچە ئادەم؟
چىدامدۇ چىن يۈرەك بۇ ئىشنى كۆرۈپ.

(«تاڭ دەۋرى شېئىرلىرى»دىن)

سېلىشتۇرۇش ۋاستىسىدىن پايدىلانغاندا، سېلىشتۇرۇشنى توغرا، مۇۋاپىق ئىشلىتىش ئۈچۈن، ئاپتورنىڭ مەيدانى توغرا، كۆزقارىشى ئېنىق بولۇشى، ئىپادىلەپ بەرمەكچى بولغان شەيئىنىڭ قارىمۇ-قارشىلىق ماھىيىتىنى چوڭقۇر تونۇشى ۋە تەھلىل

قىلىشى تەلەپ قىلىنىدۇ. سىلىشتۇرۇلىدىغان شەيئى ماھىيەت جەھەتتىن پۈتۈنلەي بىر بىرىگە زىت بولۇشى زۆرۈر. سىلىشتۇرۇش تەكىتلەش، كۈچەيتىش رولىنى، ئوينايدۇ. شۇڭا ئۇ كىتاپخانلارغا نىمىنىڭ ياخشى، نىمىنىڭ يامانلىغىنى، نىمىگە مۇھەببەت قويۇپ، نىمىدىن نەپرەتلىنىش كېرەكلىگىنى روشەن كورسىتىپ بېرەلەيدىغان بولۇشى لازىم.

جانلاندۇرۇش

ئەدىبىي ئەسەرلەردە كىتاپخانلارنىڭ ئېنىق ۋە جانلىق تەسىرجانلىغىنى قوزغاش ئۈچۈن، بەزىدە جانلىق ياكى جانسىز نەرسەلەرنى ئوي-پىكىر ۋە ھىسسىياتقا ئىگە بولغان ئادەمگە ئوخشىتىپ تەسۋىرلەيمىز، ياكى بولمىسا جانلىق نەرسىلەرنى جانسىز نەرسە قىلىپمۇ تەسۋىرلەيمىز. مانا شۇنداق بىرەر نەرسە ياكى ئىشنىڭ خاراكتىر خۇسۇسىيەتلىرىنى ئادەملەرگە ئوخشىتىش ياكى ئادەملەرنى جانسىز نەرسىلەر ئورنىدا گەۋدىلەندۈرۈشتىن ئىبارەت ئىستىلىستىكىلىق ئىپادىلەش ئۇسۇللىرى جانلاندۇرۇش دەپ ئاتىلىدۇ.

جانلاندۇرۇش مۇۋاپىق قوللىنىلسا، ئەسەرنىڭ بەدىي تەسىرى ئاشىدۇ. كىتاپخانلاردا جانلىق، روشەن تەسىرات پەيدا قىلىپ، ئۇلارنىڭ پېرسوناژلارنىڭ ئىچكى دۇنياسى بىلەن تونۇشۇشىغا يېقىندىن ياردەم بېرىدۇ. جانلاندۇرۇش ئۇسۇلى شېئرىيەتتە، باللار ئەدىبىياتىدا، فولكلور، مەسەل،

سەنئەتلەردە كوپرەك ئۇچرايدۇ.

جانلاندۇرۇش ئىككى خىل بولىدۇ: بىرى، جانسىز نەرسەلەرنى (شەيئىلەرنى) ئادەملەشتۈرۈش؛ يەنە بىرى، جانلىق نەرسىلەرنى (ئادەم) جانسىزلاشتۇرۇش (نەرسىلەشتۈرۈش)

جانسىز نەرسىلەرنى ئادەملەشتۈرۈش:

ئەسەرلەردە مەۋجۇت شەيئىلەرگە (جانسىز نەرسىلەرگە) ئادەملەردىكى ئىدىيە، ھىسسىيات، تۇيغۇ ۋە ھەركەتلەرنى چېتىپ، ئۇنىڭغا جانلىق نەرسىلەرگە خاس بولغان پائالىيەتلەرنى قىلدۇرۇش — ئادەملەشتۈرۈش دېيىلىدۇ (جانسىز نەرسىلەرنى ئادەمگە ئوخشىتىش دېيىلىدۇ). ئادەملەشتۈرۈش بەزى ھاللاردا ئابستراكت ئۇقۇملاردىمۇ قوللىنىلىدۇ. ئادەملەشتۈرۈشتە قوللىنىلغان سوزلەر ئادەملەرنىڭ روھىي ھالىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈشكە ئۇيغۇن بولۇشى ۋە شەيئىلەرنىڭ ئالاھىدىلىگىگە ماسلاشقان، مۇۋاپىقلاشقان ھالدا بولۇشى زۆرۈر. بەدىي ئەسەرلەردە جانلاندۇرۇش. سىمۋول، ئوخشىتىش قاتارلىق ئىستىلىستىكىلىق ئىپادىلەش ئۇسۇللىرى بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

توي ۋە تەنتەنە،
پۈتۈن ئولكەمدە.
مەيدانلار تامام،
پۈركەنگەن گۈلگە.

يېشىل دەرەخلەر،
چاۋاكلار چېلىپ،
كۈلگەن تەبىەت،
ئىلھام كۈكۈلگە.
(ئەلقەم ئەختەم: «داھىغا تەشەككۈر»دىن)

ماياكوۋسكى ئۇلۇغ ئۇستاز لېنىننىڭ ۋاپاتىغا ماتەم تۇتۇۋات-
قان كەڭ ئەمگەكچىلەرنىڭ قايغۇسىنى تەسۋىرلەپ:

بۇ يەردە،
لېنىننى تىڭشىغان
ھەر بىر مۇنارە،
ھەرگىز
لېنىننى
يوق دېمەس ئىدى،

دەپ يازىدۇ.
بۇ جانلاندۇرۇش بىلەن شائىر ئۇلۇغ داھى لېنىنغا بولغان خەلق مۇھەببىتىنى كۈچلۈك ھېسسىيات ئارقىلىق ئىپادىلەيدۇ.
ئادەملەشتۈرۈش كۆپرەك لىرىكىلىق ئەسەرلەر، مەنزىرە تەسۋىرلىرى ۋە كۈچلۈك ھېس-تۇيغۇنى ئىپادىلەشتە قوللىنىلىدۇ. ئادەملەشتۈرۈشنىڭ ئەڭ كۆپ ئۇچرايدىغان ئەدەبىي ژانىرلىرى باللار ئەدەبىياتى بولۇپ، ئۇ ياش ئۇسمۇرلەرگە

تەبىەت دۇنياسى بىلەن تونۇشۇش، كوممۇنىستىك ئەخلاق-ئىستىلنى يېتىلدۈرۈش توغرىسىدا ۋە دۈشمەنلەرگە قارشى كۈرەش قىلىش توغرىسىدا مول بىلىم بېرىدۇ ھەم تەربىيە بېرىدۇ. مەسىلەن، كىنو سىنارىيىلىرىدە، باللار ئۈچۈن يېزىلغان بەزى ھىكايىلەردە ھايۋانلار بىر بىرى بىلەن سۆزلەشتۈرۈلىدۇ. دۆلەتنىڭ مال-مۈلكىنى ئاسراش تەربىيىسى بېرىشنى مەقسەت قىلىدىغان پارتا-ئورۇندۇقلار سۆھبىتى، دەل-دەرەخلەر سۆھبىتى قاتارلىق مەخسۇس تېمىلاردىكى ھېكايە، شېئىرلار بۇنىڭغا ياخشى مىسال بولالايدۇ.
نەرسىلەشتۈرۈش:
بۇ جانلىق نەرسىنى يەنى ئادەمنى نەرسە قىلىپ يېزىش دېمەكتۇر. مەسىلەن:
دەرۋازا ئالدىدىكى بىر تۈپ ئۈژمە دەرىخى ھازىر ھېچكىمگە كېرىكى بولماي قالغان قېرى جىسەكچىدەك ئېگىلىپ تۇراتتى.
(ئانتى دىيوما: «مونتى كىرىستو بەگزادىسى»)

سۈپەتلەش (ئېپىتېت)

ۋەقە ۋە ھادىسىلەرنى تەسۋىر قىلدۇرۇش، ئاڭلاش ھەم سەزدۈرۈش ئارقىلىق، شۇ ۋەقە، ھادىسىلەرنى كىتابخانلارغا ئېنىق گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىشكە ياردەم بېرىدىغان ئەدەبىي ئېنىقلىغۇچىلار سۈپەتلەش دەپ ئاتىلىدۇ. سۈپەتلەش تەسۋىر-

لىنۋاتقان نەرسىنىڭ جانلىق ئوبرازىنى يارىتىپ، مەۋھۇم ئۇقۇمنى كونكرېت نەرسىنىڭ قىياپىتىگە يوتكەپ، كىتاپخاندا كۈچلۈك ھاياجانلىنىش، تەسىرلىنىش ھىسسىنى قوزغايدۇ.

سۈپەتلەشتە بايان قىلىنىدىغان نەرسىلەرنىڭ ئوبرازى تەسۋىر ئارقىلىق گەۋدىلەندۈرۈلۈپ كورستىلگەچكە، ئۇ لىرىكا شېئىرلاردا كوپ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

توۋلىدۇق مۇبارەك كۈينى قانغىچە،
كۈتكەنتۇق شۇ كۈننى قانچە تۈن-كېچە.
ئاۋازلار دولقۇنى يۈيار ئاسماننى،
تىيانشان كۈيى بار شۇ ئۈن ئىچىدە.
(ئارسلان)

خەلق قوشاقلىرىدا بولسا، ”ئىشىق“، ”كوڭۈل“، ”پەلەك“، ”زۇلۇم“غا ئوخشاش مەۋھۇم چۈشەنچىلەر ”ئىشىق ئوتى“، ”كوڭۈل رىشتى“، ”پەلەك چاقى“، ”زۇلۇم ئوتى“......غا ئوخشاش ئېپىتىلىق تۈزۈلۈشلەر بىلەن ئوبرازلىق خاراكتېرغا ئايلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئايرىلىپ كېتەي دىسەم،
ئۈزۈلمەيدۇ كوڭۈل رىشتى.
....

ئىشىق ئوتىنىڭ ئالدىدا،
دوزاق ئوتى ئۇچقۇنچە يوق.

سۈپەتلەشلەر سۈپەت، رەۋىش، رەۋىشداش سوزلەر ئارقىلىق تۈزۈلىدۇ.

نەقىل كەلتۈرۈش

نەقىل كەلتۈرۈش نەسرى ۋە نەزمى ئەسەرلەردە، نۇتۇقلاردا ناھايىتى كوپ قوللىنىلىدىغان ئىستىلىستىكىلىق ئىپادىلەش ئۇسۇللىرىدىن بىرى بولۇپ، ئۇ ماقالا، ئەسەرلەرنىڭ جەڭگىۋارلىغىنى ۋە قايىل قىلىش كۈچىنى ئاشۇرۇپ، ئەسەرنىڭ مەزمۇنلۇق بولۇشى، تىلىنىڭ جانلىق ھەم چۈشىنىشلىك بولۇشىغا ياردەم بېرىدۇ.

بىز دائىم ئوبزور ياكى ماقالا-ئەسەرلەرنى يازغاندا، ئىنقىلاۋىي داھىلارنىڭ ۋە مەشھۇر ئادەملەرنىڭ سوز ئۈزۈندىلىرىنى نەقىل كەلتۈرۈپ، شەيئىلەرنى تەھلىل قىلىشنىڭ يېتەكچى ئىدىيىسى قىلىمىز. قەھرىمانلارنىڭ، ئۈلگىلىك ئىلغار شەخسلەرنىڭ مەردانە سوزلىرىنى، كىشىلەرنى ئىلھاملاندۇرۇپ ئالغا ئىلگىرىلەشكە تۈرتكە بولىدىغان ماقال-تەمسىللەرنى نەقىل كەلتۈرۈپ، ئوز كوزقاراشلىرىمىزنى شەرھىلەيمىز. بەزىدە قارشى تەرەپنىڭ سوزىدىن نەقىل ئېلىپ، ئۇنىڭغا رەددىيە

بىرىمىز. ئەدەبىي ئەسەرلەر ۋە سىياسى-نەزىرىيىۋى ماقالىلاردا كۆپ قوللىنىلىدىغان مانا شۇنداق ئىستىلىستىكىلىق ئىپادىلەش ئۇسۇلى نەقىل كەلتۈرۈش دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

نىكولاي ئوستروۋسكى: "ئىنسان ئۈچۈن ئەڭ قىممەتلىك نەرسە ھاياتتۇر. ئۇ، ھاياتنى شۇنداق ئۆتكۈزەلىشى كېرەككى، بىھۇدە ئۆتۈپ كەتكەن ۋاقىتلىرىغا ھېچقانداق ئاغرىنمايدىغان، مېنىڭ ھاياتىم پەقەت ئىنسانلارنىڭ بەخت-سائادىتى ئۈچۈن تەقدىم قىلىندى، دېيەلەيدىغان بولسۇن" دېگەن ئىدى.

نەقىل كەلتۈرۈش ئاپتورنىڭ مەسىلىنى تېخىمۇ ياخشى چۈشەندۈرۈشى، ئۆز كۆزقارىشىنى شەرھىيلىشى ئۈچۈندۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن كەلتۈرۈلگەن نەقىل ئەدەبىي ئەسەر بىلەن بىر پۈتۈن گەۋدىگە ئايلىنىپ كېتىشى كېرەك.

تەكرارلاش

ماقالا ياكى ئەسەرلىرىمىزدە ئوخشاش بىر سۆز بىرىكمىسى ياكى بىر جۈملىنى بەزىدە ھەتتا پۈتۈن بىر ئابزاسنى تەكرار يېزىپ، كۈچلۈك ئىدىيىۋى-ھېسسىياتىمىزنى، قەتئىي ئىرادە ھەم ئىپادىمىزنى بىلدۈرىمىز. مانا بۇ ئىستىلىستىكىدا تەكرارلاش دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ خىل تەكرارلاش ئۇسۇلى ماقالا ياكى ئەسەردە ئىپادىلىمەكچى بولغان ئوي-پىكىرنى تەكىتلەپ، كۈچەيتىپ بېرىدۇ ھەم ئەسەر تىلىنىڭ تەسىرچانلىقىنى ئاشۇرۇپ ئاھاڭدار

قىلىدۇ.

تەكرارلاش شېئىرىي ئەسەرلەردە، مۇھاكىمە ماقالىلىرىدا ھەم خەلق ئېغىز ئىجادىيىتىدە كۆپ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن: لۇشۈننىڭ «ئۇنتۇش ئۈچۈن ئەسلەش» دېگەن ئەسىرىنىڭ باش تەرىپىدە بېرىلگەن پىكىر ئەسەرنىڭ ئاخىرىدا يەنە تەكرار ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ.

تەكرارلاش بىر مەنىدىكى سۆزنىڭ (بىر سۆزنىڭ) قايتا-قايتا تەكرارلىنىشى بىلەنمۇ ياكى سىنونىم سۆزلەر (مەنا جەھەتتىن بىر خىل، لېكىن تەلەپپۇز قىلىنىشى ئوخشىمايدىغان سۆزلەر)نىڭ مەزمۇننى كۈچەيتىشى ۋە تولۇقلىشى بىلەنمۇ كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

قارا دەيدۇ، قارا دەيدۇ،
قارا مەندە يوق.
قارا مۇخنىڭ قاسراغىدەك
گۇنا مەندە يوق.
(خەلق قوشىقى)

رىتورىك مۇراجەت

ئەدەبىي ئەسەرلەردە، ئاپتور بىرەر شەيئى توغرىسىدا يېزىۋېتىپ، قاتتىق ھاياجانلىق تۇيغۇسى بىلەن كىتاپخانلارغا

ياكى ئاڭلىغۇچىلارغا بىۋاسىتە هالدا ئەسەردىكى شەيئىنىڭ ئىسمىنى ئاتاپ تۇرۇپ سوز قىلىدۇ. ئاپتورنىڭ ئوزى بىلەن ئوزى ياكى تەسۋىرلىنىۋاتقان شەيئى بىلەن سوزلىشىشى رىتورىك مۇراجەت دەپ ئاتىلىدۇ. رىتورىك مۇراجەت كوپىرەك ئاپتور قاتتىق هاياجانلانغان، ئىلھاملانغان شارائىتتىلا ئىشلىتىلىدۇ. يەنى ئادەم قاتتىق مۇسىبەتكە چۈشكەن ياكى هەددىدىن تاشقىرى خۇشاللانغاندا ياكى بولمىسا قاتتىق غەزەپلەنگەندە بۇ ئۇسۇل قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ئىخ! مېنىڭ سۆيۈملۈك ئانام،
ئېزىز ۋەتىنىم،
چاچمەن تەبرىك گۈللىرىمنى بويىنۇڭغا،
توۋلايمەن،
ياڭراق ئاۋازدا،
ئىپتىخار بىلەن
مۇبارەك ۋەتىنىم شانلىق تويۇڭغا!
(ئامىنە غاپپار)

رىتورىك مۇراجەت ئىككى خىل بولىدۇ: بىرى ئادەمگە مۇراجەت؛ يەنە بىرى نەرسىگە مۇراجەت.

ئادەمگە مۇراجەت:

ئاپتور ئوز ئەسەرلىرىدە ئوزى تەسۋىرلىمەكچى بولغان

ئادىمىگە مۇراجەت قىلىدۇ. ئوزى ياراتقان قەھرىمان بىلەن سوزلىشىدۇ، سوھبەتلىشىدۇ، هەتتا مۇنازىرىلىشىدۇ. بەزى چاغلاردا ئاپتور ياكى پېرسوناژ كىتاپخانلارغا مۇراجەت قىلىپ، كىتاپخانلار بىلەنمۇ سوزلىشىدۇ. بەزى هاللاردا ئاپتور ئوز ئوزى بىلەنمۇ سوزلىشىدۇ. ئەدەبىي ئەسەرلەردىكى مانا شۇنداق مونولوگ مۇراجەت دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

”تىنىچ يېتىڭلار، يولداشلار! بىز سىلەر ئۈچۈن چوقۇم ئىنتىقام ئالىمىز“.

(«قىزىل قىيا»دىن)

”......ئويغان! ئەي چال! ئولۇمگە هازىرلان. ئوتكەن كۈنلەرىڭ ماتەمىنى تۇت! ئومرۈڭ بوشقا كەتتى. قالغان كۈنلىرىڭ بىلەن ئۈزرىنى تىلە. ئەي رەببىم! مېنىڭ ئومرۈمنى ئۇزۇن ئەيلە، بۇ كىتاپنى تۈگىتىشىمگە قۇۋۋەت بەر.......“

(يۈسۈپ خاس هاجىپ: «قۇتادغۇ بىلىگ» تىن)

نەرسىگە مۇراجەت:

ئاپتور ئەسىرىدە بايان قىلىۋاتقان نەرسىگە مۇراجەت قىلىدۇ. ئۇنىڭ ئىسمىنى ئاتاپ سوز قىلىدۇ، يەنى ئادەم جانسىز نەرسىلەرگە سوزلەيدۇ. نەرسىلەرگە مۇراجەت قىلىش جانلاندۇرۇشتىكى ئادەملەشتۈرۈشكە ئوخشايدۇ، جانسىز نەرسە مۇراجەتنىڭ ئوبيېكتى بولىدۇ. مەسىلەن:

يىللار! مەيدەڭنى تۇتۇپ، قاقاقلاپ كۈلمە،

ئالدىڭدا قىزىرىشتىن، ئارتۇق كورمەن ئۆلۈمنى،
قېرىتمەن دەپ ئارتۇق كوڭۈل بولمە،
ئاخىرقى جەڭگە ئاتاپ قويارمەن ئوغلۇمنى.
(لۇتپۇللا مۇتەللىپ)

رىتورىك مۇراجەت كىتاپخانىلارنىڭ دىققەتچانلىقىنى ئاشۇرۇپ، تىلنىڭ تەرغىباتچىلىق ھەم جەڭگىۋارلىق رولىنى جارى قىلدۇرىدۇ.

رىتورىك سوراق

ئەدەبىي ئەسەرلەردە، ئاپتورلار مەلۇم بىر مەزمۇننى تەكىتلەش يۈزىسىدىن ئەسلى مەقسەتىنى بايان قىلىشتىن بۇرۇن سوئال قويۇپ كىتاپخانىلارنى ئويلاندۇرىدۇ. مۇنداق سوئال قويۇش يولى بىلەن ئاپتورنىڭ ئۆز پىكرىنى تەستىقلىتىش ياكى سوئال جۈملە شەكلى بىلەن مەزمۇننى تەكىتلەش رىتورىك سوراق دەپ ئاتىلىدۇ.

رىتورىك سوراقلاردا ئاپتورنىڭ كوڭلىدە ئېنىق كوزقاراش ياكى چۈشەنچە بولسىمۇ، لېكىن ئۇ قەستەن سوئال بېرىش يولى بىلەن كىتاپخانىنىڭ دىققەتچانلىقىنى ئاشۇرىدۇ ۋە ئويلىنىشقا سالىدۇ. مەسىلەن:

”سېنىڭ جېنىڭ مېنىڭ جېنىم بىر جان ئەمەسمۇ؟
سېنىڭ ئۈچۈن مېنىڭ جېنىم قۇربان ئەمەسمۇ؟“
قەلبىم مېنىڭ خۇددى يالقۇن، باغرىڭ سېنىڭ ئوت،
ئىككىمىزنىڭ قەلبى ئوخشاش گۈلخان ئەمەسمۇ؟
(مەمتىلى زۇنۇن)

رىتورىك سوراقلار كىنو سىنارىيىلىرىدە، دىرامىلاردا قەھرىمانلارنىڭ خاراكتېرىنى ئېچىپ بېرىشتە ئالاھىدە زور رول ئوينايدۇ.

تەنە (كىنايە)

ھەرقانداق بىر سوز مەلۇم بىر مەنىگە ئىگە بولۇپ، ئۇ مەلۇم بىر ئۇقۇمنىلا بىلدۈرىدۇ. بىز ”توغرا“ دېگەن سوزنى ”خاتا“ دېگەن سوزنىڭ ئورنىدا قوللانساق، ھەق-ناھەقنى ئارىلاشتۇرۇۋەتكەن، ياخشى بىلەن ياماننى پەرقلەندۈرمىگەن بولىمىز. شۇڭا بىز ئوي-پىكرىنى بىلدۈرۈشتە شۇ ئوي-پىكرىنى ئېنىق ئىپادىلەپ بېرەلەيدىغان مۇۋاپىق سوزلەرنى قوللىنىمىز، لېكىن بەزى چاغلاردا بۇنىڭ تەتۈرسىچە سەلبى سوز بىلەن ئىجابى مەنىنى، ئىجابى سوز بىلەن سەلبى مەنىنى بىلدۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ. يەنى ئېيتىلىۋاتقان سوزنىڭ توغرا مەنىسى ئوز ئورنىدا ئىشلىتىلمەي، باشقا بىرسىنى زاڭلىق قىلىش مەنىسىدە قوللىنى-

لمدۇ، بۇ خىل ئىستىلىستىكىلىق ئىپادىلەش ئۇسۇلىنى تەنە (كىنايە) دەپ ئاتايمىز. تەنىدە ئېيتىلىۋاتقان سۆز سىرتتىن قاراشتا توغرا، ماقۇللاش خاراكتېرىدا مەنا بىلدۈرۈۋاتقاندەك قىلسىمۇ، لېكىن ئىچكى جەھەتتىن "ياخشى باھا" يوققا چىقىرىلىدۇ. بىز بۇ خىل ئىستىلىستىكىلىق ئىپادىلەش ئۇسۇلىدىن زورۇر تېپىلغاندا مۇۋاپىق دەرىجىدە پايدىلانساق، ئەسىرىمىزنىڭ تەسىر قىلىش كۈچى ئاشىدۇ.

تەنە كۈچلۈك ھەجۋى خاراكتېرغا ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن، دوست-دۈشمەننى ئېنىق پەرق ئېتىش لازىم. تەنە كۆپىنچە دۈشمەنلەرنى مەسخىرە قىلىشتا، ئۇلارنىڭ ھەيۋىسىنى سۇندۇرۇشتا قوللىنىلىدۇ. تەنىنى ئىشلەتكەندە، كىتاپخان كورۇشى بىلەنلا سۆزنىڭ يونۇلۇشى، باش-ئايىغى بىلەن باغلاپ، شۇ سۆزنىڭ تەنە ئىكەنلىگىنى ئېنىق بىلەلەيدىغان بولۇشى كېرەك. مەسىلەن:

"سۇيۇملۇك گومىنداڭچى جاناپلىرىمىز، 3-ئىنتېرناتسونال تارقالغاندىن كېيىن، سىلەر ھەدەپ شاپاشلاپ پەقەت كومپارتىيىنىلا 'تارقىتىۋېتىش' قەستىدە بولدۇڭلار، لېكىن ۋەتەن خائىنلىرى پارتىيىلىرى ۋە ياپون پارتىيىلىرىنى تارقىتىۋېتىشكە ئازراق بولسىمۇ كۈچ چىقىرىشنى زادى خالىمىدىڭلار، بۇنىڭ سەۋەۋى نېمە؟" («ماۋزېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى» 3-توم، 209-بەت)

لۇشۈن ئەپەندى ئۆز زاۋېنلىرىدا بۇ ئۇسۇلدىن ناھايىتىمۇ كوپ پايدىلانغان. چۈنكى لۇشۈن قارا كۈچ ھوكۇمرانلىغىدىكى

زۇلمەتلىك دەۋردە ياشىغانلىقتىن ئۇ ئۆزىنىڭ بارلىق غەزەپ-نەپرىتىنى، ئەركىنلىككە بولغان ئىنتىلىشىنى، ئەكسىيەتچى كۈچلەرنىڭ نومۇسسىز قىلمىشلىرىنى ئۆز زاۋېنلىرىدا كىنايىلىك كۈلكە ئاستىغا ئالغان.

ئېپىزىم (سىپايى، سىلىق سۆز)

ئېپىزىم سۆزلەرنى سىلىقلاشتۇرۇپ ئېيتىش دېگەن مەنانى بىلدۈرىدۇ. بىز ئەسەر ياكى ماقالىلىرىمىزدا سۆزلەرنىڭ سىلىق، چىرايلىق بولۇشىغا، ئۇنىڭ ئىجابى جەھەتتىن ئۈنۈمىنى روشەن بىلدۈرەلىشىگە دىققەت قىلىمىز. مەسىلەن: "ئولۇپتۇ"، "ۋاپات بوپتۇ"، "قازا تېپىپتۇ"، "كوز يۇمۇپتۇ" ياكى "دۇنيادىن ئوتۇپتۇ" دېگەنگە ئوخشاش سۆزلەر لېكسىكىلىق ئۈنۈم جەھەتتىن گەرچە بىرلا مەنىنى بىلدۈرسىمۇ (مەنىداش سۆز بولسىمۇ)، بىز ھەرگىز كىشىلەرگە سۆزلىگەندە "سىزنىڭ بالىڭىز ئولۇپتۇ" دېمەستىن، بەلكى "بالىلىرى ئالەمدىن ئوتۇپتۇ"، ياكى "قازا تېپىپتۇ"، "ۋاپات بوپتۇ"، "كوز يۇمۇپتۇ" دەيمىز. بالا-قازا ياكى خەيىم-خەتەرگە يولۇقۇپ، بىرەر كېلىشمەسلىككە ئۇچرىغان بولسا، "توكۇر بولۇپ قاپلا" ياكى "قارغۇ بولۇپ قاپلا" دېمەستىن، "سىلىگە بىر ھادىسە كەپتۇ"، "كېلىشمەسلىككە ئۇچراپ قاپتۇ دەپ ئاڭلىدۇق" دەيمىز.

بەزى چاغلاردا توغرىدىن-توغرىغا ئېيتىش بەھەپ بولىدىغان

سۆزلەرمۇ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن: "تۇغدى" سۆزى گەرچە ئومۇمىي مەنىدىكى ئۇقۇم بولسىمۇ، "كۆزى يورىدى"، "بوشاندى"، "يەڭگىپ ئالدى" دەيمىز. مانا شۇنداق سۆزلەش ياكى يېزىشتا ئەپسىزلىك ھېس قىلدۇرىدىغان سۆزلەرنى سىلىقلاشتۇرۇپ سىپايىي تۈرگە ئايلاندۇرۇپ ئېيتىش ياكى يېزىش ئېپېزىم دەپ ئاتىلىدۇ.

ئېپېزىم تىل سەنئىتىگىمۇ ۋە تىل-يېزىق مەدەنىيىتىگىمۇ زور تەسىر كۆرسىتىدۇ. ئېپېزىم كۈندىلىك تۇرمۇشىمىزدا كۆپ ئىشلىتىلىپ، ھۆرمەت مەرتىۋىسى ئىپادىلىنىدىغان يولداشلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتتە قوللىنىلىدۇ. ئۇ كۆپرەك ئاغرىق-سىلاق، ئۆلۈم-يىتىم، جىسمانىي نۇقسانلار توغرىسىدا سۆزلىگەندە كىشىلەرگە دىل ئازارى بېرىپ، رەنجىتىپ قويۇشتىن ساقلىنىش ئىمكانىيىتى يارىتىدۇ.

ئانافورا

بۇ شېئىرىي ئەسەرلەردە كۆپ ئۇچرايدىغان ئىستىلىستىكىلىق ئىپادىلەش ئۇسۇللىرىدىن بىرى بولۇپ، تەكرارلاشنىڭ بىر تۈرىدۇر. يەنى قوشاق ۋە شېئىرلاردا ئىشلىتىلگەن سۆزلەر ھەر بىر مىسرانىڭ بېشىدا كەلسە، ياكى ماقالا-ئەسەرلەردە كەينى-كەينىدىن كېلىدىغان سۆزلەرنىڭ بېشىدا كەلسە ئانافورا دەپ ئاتىلىدۇ. ئانافورادا تەكرارلىنىدىغان سۆزلەر تەبىي بولۇشى، مەزمۇننىڭ چوڭقۇر ۋە كۈچلۈك ئىپادىلىنىشى ھەم

ئاھاڭدار بولۇشىغا ياردەم بېرەلەيدىغان بولۇشى لازىم. مەسىلەن:

سېغىندىممەن، سېغىندىممەن، سېغىندىم،
ۋەتەن سېنى تەشنا بولۇپ، سېغىندىم.
مېھرىڭ تولغان يۈرىگىمدە سېغىندىم،
دولقۇن ئۇرغان كۆكرىگىمدە سېغىندىم.
(نىم شېھىت)

قوزغال! ئاچ ھەم يالىڭاچ قۇللار،
قوزغال! پۈتكۈل خارلانغان ئىنسان.
(ئېۋگېنى پوتيېر: «ئىنتېرناتسىونال» شېئىرىدىن)

ماقال-تەمسىللەر

ماقال-تەمسىللەر خەلق ئىچىدە كەڭ تارقالغان، مەنا جەھەتتىن چوڭقۇر، تەسىرلىك، ئوبرازلىق، تۈزۈلۈشى قىسقا بولغان ئىخچام تىل بايلىقىدۇر. ماقال-تەمسىللەر خەلقنىڭ تۇرمۇش تەجرىبىلىرىدىن چىقىرىلغان خۇلاسىلەرنى يەكۈنلەپ، ئۇلارنىڭ دۇنياقاراشلىرىنى يىغىنچاق ھالدا ئىپادىلەپ بېرىدىغان چوڭقۇر مەزمۇنغا ئىگە تۇراقلىق سۆز بىرىكمىلىرى ياكى جۈملىلەردىن تۈزۈلىدۇ. ماقال-تەمسىللەر شېئىرىي شەكىلگە ئىگە بولۇپ، ئۆزىنىڭ مۇستەھكەم، تۇراقلىق خۇسۇسىيىتى، ئىخچام، پىششىق ۋە پۇختىلىقى بىلەن خەلق ئېغىز ئىجادىيىتىنىڭ

باشقا تۇرلىرىدىن پەرق قىلىدۇ. ماقال-تەمسىللەر مەزمۇن جەھەتتىن ناھايىتى باي بولۇپ، ئۇنىڭدا ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئۇزاق تارىخىي دەۋرلەردىن بۇيانقى تۇرمۇش تەجرىبىلىرى، جەمىيەت، تەبىئەت ھەققىدىكى مول بىلىملىرى، ۋەتەنپەرۋەرلىك، ئىتتىپاقلىق، ئۇملۇك، ئەمگەك سۆيۈش، راستچىللىق، يامان ئادەت، يامان ئىشلارغا قارشى كۈرەش قىلىش خىسلەتلىرى يەكۈنلەنگەن. مەسىلەن:

بۇلبۇل چىمەننى سۆيەر، ئادەم ۋەتەننى.
ئانا يۇرتۇڭ ئامان بولسا، رەڭگى-رويىڭ سامان بولماس.
ئىش ئۇملۇكتە، كۈچ بىرلىكتە.
ئالتۇن ئوتتا، ئادەم ئەمگەكتە بىلىنەر.

پۇرولېتارىيات يازغۇچىسى ماكسىم گوركىي خەلق ماقال-تەمسىللىرى ھەققىدە توختىلىپ: "ئەڭ ئۇلۇغ دانالىق سۆزنىڭ ئاددى ۋە ئىخچاملىقىدا. ماقاللار ۋە قوشاقلار قىسقا بولىدۇ. ئۇلاردا پۈتۈن-پۈتۈن كىتاپلار مەزمۇنىغا تەڭ كېلىدىغان پىكىر ۋە ھېسسىياتلار ئورۇن ئالغان بولىدۇ" دېگەن ئىدى.

ماقال-تەمسىللەر كىشىلەرنى توغرا ئەخلاق-پەزىلەتلەرنى يېتىلدۈرۈش، پاراسەتلىك بولۇش، ئەمگەك سۆيۈش، ۋىژدانلىق بولۇش روھىدا تەربىيىلەيدۇ.

كىلاسسىك يازغۇچى ۋە شائىرلىرىمىزنىڭمۇ بىزگە قالدۇرۇپ كەتكەن ئەدەبىي مىراسلىرىدىكى ماقال-تەمسىللەر خەلق تىلىنى ئۆگىنىشنىڭ رولىنى چوڭقۇر چۈشەندۈرىدۇ. مەسىلەن، 11-

ئەسىرنىڭ ئۇلۇغ ئالىمى، تىلشۇناس مەخمۇت قەشقىرى ئۆزىنىڭ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ناملىق كىلاسسىك ئەسىرىدە ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا كەڭ تارقالغان ماقال-تەمسىللەردىن نۇرغۇنلىغان مىساللارنى كەلتۈرگەن ئىدى. بۇ ماقال-تەمسىللەر نەچچە يۈز يىللاردىن بېرى ئۆز قىممىتىنى يوقاتماي، خەلقىمىز ئىچىدە كەڭ تارقىلىپ كەلمەكتە.

بىز ماقال-تەمسىللەردىن پايدىلانغاندا ئۇنىڭ سىنىپىي خاراكتېرىغا ئېگە ئىكەنلىكىنى ئۇنتۇپ قالماسلىقىمىز لازىم. پەرق ئەتمەستىن قارا-قويۇق ۋارىسلىق قىلىش پۈتۈنلەي خاتا. بىز ئۇنىڭغا توغرا ۋارىسلىق قىلىشىمىز لازىم.

خىرقىتىنىڭ «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» داستانى ھەققىدە قىسقىچە مۇلاھىزە

ئابلىمىت ئىسمايىل

خىرقىتى — 17 — 18 - ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ داڭلىق ۋەكىللىرىدىن بىرى. ئۇنىڭ ئەسلى ئىسمى مۇھەممەت ئىمىن خوجام قۇلى بولۇپ، "خىرقىتى" ئۇنىڭ ئەدەبىي تەخەللۇسىدۇر.

خىرقىتىنىڭ ھاياتى ھەم ئىجادىي پائالىيەتلىرى ھەققىدىكى مەنبەلەر ھازىرغىچە تولۇق مەلۇم ئەمەس. شائىر «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» دېگەن داستانىنىڭ كىرىش قىسمىدا، ئۆزىنىڭ قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىدىكى تازغۇنغا قاراشلىق باغچى يېزىسىدىن ئىكەنلىكىنى، ئاپپاق خوجىنىڭ قول ئاستىدا باغۋەن، چىراقچى ھەم كاۋاپچى بولۇپ ئىشلىگەنلىكىنى ئېنىق يازغان بولسىمۇ، لېكىن تەرجىمھالى توغرىسىدا تەپسىلى توختالمىغان. ئازاتلىقتىن كېيىن ئېلىپ بېرىلغان بىرنەچچە قېتىملىق تەكشۈرۈشلەر جەريانىدا، شائىرنىڭ ھاياتىغا دائىر بەزى قوشۇمچە مەلۇماتلار تېپىلدى. بۇ مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، شائىر خىرقىتى 1634 - يىلى قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىنىڭ باغچى دېگەن يېزىسىدا تۇغۇلغان بولۇپ، 1724 - يىلى 90 يېشىدا قەشقەر شەھىرىدە ۋاپات بولغان. ئۇ ياشلىق دەۋرىدە، قەشقەر مەدرىسىلىرىدە 16 يىل ئوقۇپ، ئەرەپ، پارس تىللىرىنى پۇختا ئىگىلىگەن، ئۇيغۇر ئەدەبىياتى بىلەن ئەرەپ، پارس ئەدەبىياتىنى تىرىشىپ ئۆگىنىپ، ئۇلارنىڭ ئىلغار تەجرىبىلىرىنى مۇكەممەل ئۆزلەشتۈرگەن. 1664 - يىلىدىن باشلاپ دادىسى خوجام قۇلى بىلەن بىللە ئاپپاق خوجىنىڭ بېغىدا باغۋەن بولۇپ ئىشلىگەن.

شائىر خىرقىتى 1670 - يىلى «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» دېگەن مەشھۇر داستانىنى يازغان. بۇ داستانىنىڭ ئىدىيە ھەم بەدىي جەھەتتىكى مۇۋەپپەقىيەتلىرىدىن قارىغاندا، شائىرنىڭ بۇنىڭدىن باشقا يەنە نۇرغۇن ئەسەرلىرىنىڭ بارلىقىدا شەك يوق. لېكىن ئۇلار ھازىرغىچە تولۇق تېپىلمىدى. بۇ، خىرقىتىنىڭ ئەسەرلىرىنى داۋاملىق قېزىپ تېپىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى كۆرسىتىدۇ.

شائىر خىرقىتىنىڭ «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» داستانى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدا ھۆرمەتلىك ئورۇننى ئىگىلەيدىغان نەمۇنىلىك ئەسەرلەرنىڭ بىرىدۇر.

شائىر بۇ ئەسىرىدە، مۇھەببەت بىلەن مېھنەتنى ئاساسىي تېما قىلىپ، قىزىلگۈل، بۇلبۇل ۋە سەبالارنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىرىنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق، ئۆزىنىڭ رېيال جەمئىيەتكە

بولغان نارازىلىقىنى، ئەمگەكچى خەلقلەرگە بولغان ھېسداشلى-
قىنى ۋە تىنچ، كوڭۇللۇك تۇرمۇش توغرىسىدىكى ئارزۇ-ئارمان-
لىرىنى ئەكس ئەتتۇرگەن.

خىرقىتىنىڭ «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» داستانىغا سىڭدۇ-
رۇلگەن ئاساسىي ئىدىيە مۇھەببەت بىلەن مېھنەتنىڭ بىرلەشكەن
قۇدرەتلىك كۈچىنى مەدھىيىلەشتىن ئىبارەت. شائىر خىرقىتى
مۇھەببەت بىلەن مېھنەت بىر گەۋدە، ئۇلارنى بىر بىرىدىن
ئاجرىتىۋېتىش مۇمكىن ئەمەس، دەپ قارايدۇ.

شائىر يەنە شۇنداق ھېساپلايدۇكى، چىن مۇھەببەت جاپا-
مۇشەققەتسىز ھاسىل بولمايدۇ، جاپا-مۇشەققەت (مېھنەت)
بولسا مۇھەببەتنى مۇستەھكەملەيدۇ ۋە ئۇنى كامالەتكە يەتكۈ-
زىدۇ. لېكىن شائىر مەدھىيىلىگەن مۇھەببەت ھەرگىز تار مەنى-
دىكى مۇھەببەت ئەمەس، ئۇ مۇھەببەت بىلەن مېھنەتنىڭ
بىرلىكى، ئىنسانلارنىڭ ھەرقانداق ئىشنى مۇھەببەت ۋە مېھنەت
مۇناسىۋىتى ئارقىلىق قىلىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرىدىغان كەڭ
مەنىدىكى مۇھەببەتتۇر. شۇنداق بولغاچقا، شائىرنىڭ مۇھەببەت،
مېھنەت ھەم رىيال جەمىيەت ھەققىدىكى كوزقاراشلىرى ئەسەردە
خېلى روشەن ئىپادىلەنگەن:

بىلىڭ، مېھنەتكە ئۆزىنى سالدى دىخان،
ئىگىن جاي ئۇستىدە تا چەكتى كوپ جان.
ئاياغى فارقۇ سەندىن بولدى رەنجۇر،

بۇ ئاچچىق ئىشلار ئاخىر بولدى گەنجۇر.①

تىكەننىڭ زەخمىدىن قانلار سىپچىلدى،
گورۇك باغىدا ئاخىر گۇللەر ئېچىلدى.
مۇھەببەت بولمىسا مېھنەت كېرەكمەس،
شەجەردە مىۋە يوقتۇر شاخى ئېگىلمەس.

بۇ مىسرالارنىڭ مەزمۇنى بىزگە شۇنى چۈشەندۈرىدۇكى،
دۇنيادىكى ھەممە ئىشلاردا مۇھەببەت بىلەن مېھنەت بىر بىرىدىن
ئايرىلمايدۇ. جاپا چەكمەي ھالاۋەتكە ئېرىشكىلى بولمايدۇ.
كىشىلەر ئوز كوڭلىدىكى پاك مەقسەتلىرىگە يېتىش ئۇچۇن
چوقۇم جاپاغا چىداپ كۇرەش قىلىشى لازىم.

شائىر خىرقىتى «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» دىگەن
داستانىدا، قىزىلگۇل، بۇلبۇل ھەم سەبا ئوبرازلىرىنى يارى-
تىپ، كىشىلەر قەلبىدىكى مۇھەببەت، دوستلۇق ھەم ۋاپادارلىق
تۇيغۇلىرىنى قىزغىن مەدھىيىلىگەن.

ئەسەردىكى قىزىلگۇل، بۇلبۇل ھەم سەبا ئوبرازلىرى
كۆچلۈك سىمۋوللۇق خاراكتېرغا ئىگە بولۇپ، ئۇلار خىيالى
تەسەۋۋۇرلار بويىچە ئەمەس، بەلكى جەمىيەتتىكى رىيال زىددى-

---

① گەنجۇر ــ غەزىنىگە ئىگە بولۇش، توقلۇققا ئىگە بولۇش دىگەن
مەنىدە.

يەت هەم كۇرەشلەر ئاساسدا يارىتىلغان ئوبرازلاردۇر.

قىزىلگۇل — قەلبى مۇھەببەت هەم ئىشەنچ يالقۇنى بىلەن تولغان هەقىقى ئاشىقنىڭ ئوبرازى. ئۇ بۇلبۇلنى چىن يۈرىگىدىن ياخشى كورىدۇ ۋە ئوز مۇھەببىتىنىڭ ۋىسالىغا ئېرىشىش يولىدا هەرقانداق جاپا - مۇشەققەتلەردىن قورقمايدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە، بۇلبۇلنىڭمۇ خۇددى ئۆزىگە ئوخشاش مەرت، چىدامىلىق هەم ۋاپادار بولۇشىنى ئۇمىت قىلىدۇ.

سەباغا ئەيدى گۇل بۇلبۇلنى كەلسۇن،
كېچە - كۇندۇز مېنىڭ قاشىمدا تۇرسۇن.
مەگەر بولسا ماڭا بۇلبۇل ۋاپادار،
نەدەپ بولماي ئاڭا مەن يارى غەمغار.
قاشىمدا بولسا ئانداغ يارۇ هەمدەم،
نىچۇك قىلماي ئېنى سىررىمغا مەھرەم.
جاهاندا مەن كەبى دىلدار بولسا،
نەخوپ جىسمىمغا بۇلبۇل زار بولسا.
مېنىڭ بەزمىمدە بولسا نەغمە پەرۋاز،
مۇھەببەتتىن چىقارسا دىلكەش ئاۋاز.
ئېگەرغەم نىيىشغە ئول قويسا مەرھەم،
ئاڭا ئاۋاز خوشدىن بەرسە بەرھەم.

بۇلبۇلمۇ ساداقەت هەم مەرتلىكتە قىزىلگۇلدىن قېلىشمايدى-

غان ئوبرازدۇر. ئۇ سەبادىن قىزىلگۇلنىڭ پەزىلەتلىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، قىزىلگۇلگە چىندىن ئاشىق بولىدۇ ۋە ئۇنىڭ بىلەن چاپسانراق قوشۇلۇشقا ئالدىرايدۇ. ئەمما ئىشەنچى تازا كۇچلۇك بولمايدۇ. قىزىلگۇل ماڭا "ۋاپا قىلغايمۇكىن" دەپ ئەندىشە قىلىدۇ:

دىدى بۇلبۇل دىيارىمدىن كېچىپ مەن،
سېنى دەپ ئول نىگارىمدىن كېچىپ مەن.
ۋاپا قىلغايمۇكىن مەن بەندە بولسام،
غېمىڭدە جۇملە يارىمدىن كېچىپ مەن.
تېنىم گەرد ئولسا ئىشىگىڭدە ئەجەپ يوق،
نىچۇنكى جان زارىمدىن كېچىپ مەن.
كوڭۇلدە قالمىدى بىر زەررە ئارام،
تىلەپ ۋەسلى قارارىڭدىن كېچىپ مەن.
نە قىلساڭ سەن بىلۇرسەن يوق ئىلاجىم،
يولۇڭدا ئىختىيارىمدىن كېچىپ مەن.

شائىر بۇلبۇل ئوبرازىنى تەسۋىرلىگەندە، ئۇنىڭ گۇمان ۋە خەۋپسىرەشتىن تۇغۇلغان ئىشەنچسىزلىكلىرىنى ئېچىپ تاشلاپ، مۇھەببەت يولىنىڭ هەرگىز تۇپ - تۇز بولمايدىغانلىغىنى، هەقىقى مۇھەببەت ئىگىلىرى ئەگىر - توقاي يوللار كەلتۇرۇپ چىقارغان جاپا - مۇشەققەتلەر ئىچىدە سىنىلىپ ئايرىلىدىغانلىغىنى

ئۇچۇق كۆرسىتىپ بەرگەن. بۇ شائىرنىڭ كىشىلىك تۇرمۇش كۆزقارىشىنىڭ خېلى ئېنىق بولغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

دوستلۇق، ئىناقلىق ۋە ئۆزئارا ھەمكارلىق ئەمگەكچى خەلقلەرنىڭ مۇھىم بىر خۇسۇسىيىتىدۇر. شائىر خىرقىتى «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» دېگەن داستانىدا ئەمگەكچى خەلقلەرنىڭ بۇ مۇھىم خۇسۇسىيىتىنى سەبا ئوبرازىنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق ئېچىپ بەرگەن.

سەبا — چىن دوستلۇقنىڭ سىمۋولى. ئۇ بىزنىڭ كۆز ئالدىمىزدا كىشىلەر ئارىسىدىكى ساپ-سەمىمىي دوستلۇقنىڭ ئۈلگىسى سۈپىتىدە گەۋدىلىنىدۇ:

سەبا سەيران ئېتىپ كەزدى جاھاننى،
غەرەزدۇر تاپسا ئانداغ باغرى قاننى،
كېلىپ دەشتى بايابانۇ چىمەنگە،
كىرىپ باققا، چىقىپ تاغۇ-توبەنگە.
بارى قۇش ھالىدىن بولسا خەۋەردار،
تاپىپ لايىقنى گۈلگە ئەيلىسە يار.

سەبا ئەنە شۇنداق پاك قەلب ئىگىسى. ئۇ قىزىلگۈل بىلەن بۇلبۇلنى بىر بىرى بىلەن ئۇچراشتۇرۇش ئۈچۈن ھېساپسىز كوپ يوللارنى بېسىپ، سان-ساناقسىز جاپا-مۇشەققەتلەرنى باشتىن كەچۈرگەن بولسىمۇ، ئىرادىسىدىن قىلچە يانمايدۇ.

ئەكسىچە تېخىمۇ قەتئىي ھەركەت قىلىدۇ. پەقەت ئۇلارنى بىر بىرىگە قوشۇپ مۇرات-مەقسەتلىرىگە يەتكۈزگەندىن كېيىنلا ئاندىن خاتىرجەم بولىدۇ.

دىمەك بۇلاردىن شۇنى ئېنىق كۆرۈۋالغىلى بولىدۇكى، شائىر خىرقىتى ئۆز ئەسىرىدە قىزىلگۈل، بۇلبۇل ھەم سابا ئوبرازىنى يارىتىپ، چىن مۇھەببەت بىلەن ۋاپادار دوستلۇقنىڭ كۈچىنى گەۋدىلەندۈرۈش ئارقىلىق، ئۆزىنىڭ خەلقچىللىق ئىدىيىسىنى كۈچلۈك ئىلگىرى سۈرگەن. بۇ «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» داستانىنىڭ ئەڭ ئەھمىيەتلىك تەرىپىدۇر.

ئەسەرنىڭ يېشىمىمۇ ئالاھىدە دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ. بۇ ئەسەر كىشى قەلبىنى ئېزىدىغان پاجىە بىلەن ئەمەس، بەلكى قىزىلگۈل بىلەن بۇلبۇلنىڭ تولۇق مۇرات-مەقسەتلىرىگە يەتكەن ۋىسال خوشاللىقى بىلەن ئاخىرلىشىدۇ:

جاۋاپ ھەم سۇئال قىلدى ئىككۈيلەن،
ئىككىسى ئەردى گويا جان ئىلە تەن......

بۇ شائىرنىڭ چىن ئىنسانى مۇھەببەت ۋە جاپالىق مېھنەتنىڭ غەلىبىسىگە بېغىشلىغان قىزغىن مەدھىيىسىنىڭ يەكۈنىدۇر.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، شائىر خىرقىتىنىڭ «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» دېگەن داستانى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدا مۇھەببەت بىلەن مېھنەتنىڭ مۇناسىۋىتىنى بىرقەدەر توغرا

ئۇچۇ... ئەسەرلەرنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇ ئەدىبىيە
كو... تە ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن خېلى زور
...ن ئىجتىمائىي تارىخىي شارائىتلار سەۋە-
...ەسەرنىڭ ئىدىيىسىدە بەزى نۇقسانلارمۇ بار. بۇ نۇقسانلار ئاساسەن، خىرقتىنىڭ تەقدىرچىلىك كوزقارىشىنىڭ نەتىجىسى بولۇپ، ئۇ شائىرنىڭ دەۋر ھەم سىنىپىي چەكلىمىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىكتۇر. شۇڭا بىز بۇ ئەسەرنى ئۆگەنگەندە ۋە تەتقىق قىلغاندا، بۇ نۇقتىلارغا ئالاھىدە دىققەت قىلىشىمىز لازىم.

رىيالىزىم ھەققىدە

مەھەممەت ئىمىن

دولىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن پارتىيىگە، خەلققە سادىق بىرمۇنچە كەسپىي ۋە ئىشتىن سىرتقى يازغۇچىلار تولۇپ-تاشقان ئىنقىلاۋىي قىزغىنلىق بىلەن رىيالىزىملىق ئىجادىيەت ئۇسۇلىنى قوللىنىپ نۇرغۇن مۇنەۋۋەر ئەدەبىي ئەسەرلەرنى يېزىپ چىقىپ، خەلققە تەقدىم قىلدى. ئۇلار ئۆز ئەسەرلىرىدىكى ئۇنتۇلماس ئوبرازلار ئارقىلىق يېڭى دەۋرىمىزنىڭ كۈرەش مەنزىرىسىنى چوڭقۇر ئەكس ئەتتۈرۈپ، سوتسىيالىستىك ئەدەبىياتىمىزنىڭ جۇشقۇنلۇق تەرەققىياتى ئۈچۈن پۇختا ئاساس سالدى. بۇ ئەسەرلەر ئەينى يىللاردا ئۆزىنىڭ جەڭگىۋار رولىنى جارى قىلدۇرۇپ، دۆلەتنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدا ئاجايىپ ياخشى تەسىرلەرنى پەيدا قىلدى. ۋاھالەنكى كېيىنكى يىللاردا، لىن بىياۋ ۋە ”4 كىشىلىك گۇرۇھ“ رىيالىزىملىق ئىجادىيەت ئۇسۇلىنى بىر خىل جىنايەتلىك ئىجتىمائىي ھادىسىگە ئايلاندۇرۇپ، رىيالىزىملىق ئىجادىيەت ئۇسۇلىنى تەشەببۇس قىلغان ۋە ئۇنىڭ بىلەن شۇغۇللانغان ئىنقىلاۋىي يازغۇچىلارغا پارتىيىگە، سوتسىيا-

لىزىمغا، خەلققە قارشى قارا يازغۇچىلار دېگەن بەدنامنى چاپلاپ قاتتىق زىيانكەشلىك قىلدى، لېكىن بۇ ئەبلەخلەر ئەدىبىيات-سەنئەت ساھەسىدە ھەرقانچە غالجىرلاشسىمۇ، رىيالىزىملىق ئىجادىيەت ئۇسۇلىنىڭ خەلق ئاممىسى بىلەن بولغان قان بىلەن گوشتەك قويۇق مۇناسىۋىتىنى ئۈزۈپ تاشلىيالمىدى. "4كىشىلىك گۇرۇھ" تارمار قىلىنغاندىن كېيىن، رىيالىزىملىق ئىجادىيەت ئۇسۇلى ئۆزىنىڭ پارلاق ھاياتىي كۈچىنى قايتا كورسەتتى. ئەدىبىياتنىڭ 30 يىللىق تارىخىي ئەمەلىيىتى ۋە ئۇنىڭ ئىجابىي، سەلبىي جەھەتتىكى تەجرىبە-ساۋاقلىرى كىشىلەرگە: رىيالىزىملىق پىرىنسىپ، رىيالىزىملىق ئىجادىيەت ئۇسۇلىنى قەتئىي داۋاملاشتۇرۇش ۋە ئۇنىڭ ئىسىل ئەنئەنىسىگە قەتئىي ۋارىسلىق قىلىشتىن ئىبارەت ئۇلۇغ بىر ھەقىقەتنى چوڭقۇر ھالدا ئۇقتۇرۇپ بەردى. بىز رىيالىزىملىق ئىجادىيەت ئۇسۇلىنىڭ تەجرىبە-ساۋاقلىرىنى ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزلىگەن ھالدا يەكۈنلەپ، ئەدىبىياتىمىزنىڭ بۇنىڭدىن كېيىنكى تەرەققىياتى ئۈچۈن بىرقەدەر پۇختا نەزىرىيىۋى ئاساس يارىتىشىمىز كېرەك.

ئەدىبىي ئىجادىيەت ئۇسۇلى يازغۇچىلارنىڭ تۇرمۇشنى تونۇشى ۋە ئۇنى ئىپادىلەش جەريانىدا ئەمەل قىلىدىغان مىزانى. يازغۇچىلارنىڭ تۇرمۇشنى تونۇشى ۋە ئۇنى ئىپادە قىلىشتىكى مىزانى ئوخشاش بولمىغانلىقتىن، ئەدىبىي پائالىيەت باشلانغاندىن بۇيانقى ئەدىبىيات تارىخىدا ھەر خىل-ھەر ياڭزا ئىجادىيەت ئۇسۇلى بارلىققا كەلدى. ماكسىم گوركى بۇلارنى خۇلاسىلەپ:

"بۇنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ مۇھىم بولغان ئېقىم ياكى خاھىش ئاساسەن رىيالىزىم بىلەن رومانتىزىمدۇر" دەپ كورسەتكەن ئىدى.

رىيالىزىملىق ئىجادىيەت ئۇسۇلى يازغۇچىلاردىن مۇرەككەپ رىيال تۇرمۇشتىكى زىددىيەت ۋە كۈرەشنى قىلچىلىك يوشۇرماي، تۇرمۇشنىڭ قاراڭغۇ تەرەپلىرىنى ئۇنتۇماي، تۇرمۇشنى بىزىمەي ۋە ساختىلاشتۇرماي، ئۇنى ھەققانى يوسۇندا ئەينەنلىگى ۋە چىنلىقى بىلەن تەسۋىرلەشنى تەلەپ قىلىدۇ. رىيالىزىم ئەمەلىي تۇرمۇشنىڭ ئۆزىدە ئەسلى بار بولغان پورمىسى ئاساسىدا، ئۇنىڭ ئەسلى قىياپىتىنى چىنلىق بىلەن توغرا، نەپىس قىلىپ ئەكس ئەتتۈرۈشنى تەلەپ قىلىدۇ. رىيالىزىملىق بەدىي ئوبراز جانلىق، ھەقىقىي ۋە ئىشەنچلىك بولۇپ، خۇددى رىيال تۇرمۇشتا بىز كورۈپ يۈرگەن ئادەم ھەم ئىشلارغا ئوخشايدۇ. رىيالىزىمنىڭ بۇ خۇسۇسىيىتى تۇرمۇشنىڭ ئۆزىدە بار بولغان چىنلىققا ئۇيغۇن بولۇپ، بۇ رىيالىزىمنى ئاكتىپ رومانتىزىمدىن پەرقلەندۈرىدىغان بىر ئاساسىي بەلگە.

ئاكتىپ رومانتىزىم ئوبراز ياراتقاندا گەرچە چىنلىقنى تەلەپ قىلسىمۇ، لېكىن ئۇ، بىر تەرەپكە، يازغۇچىنىڭ سۇبيېكتىپ ئارزۇسىغا ئەھمىيەت بېرىپ، شۇ بويىچە تۇرمۇشنىڭ بەلگىلىك ماھىيىتىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ئۇنىڭ (ئاكتىپ رومانتىزىمنىڭ) غايە ۋە ئارزۇغا، خىيال ۋە مۇبالىغىگە ئەھمىيەت بېرىشى ئومۇمى ھالدۇر. ئۇ ياراتقان پېرسوناژ ھەمىشە ئادەتتىكى كىشىلەردىن

ئۇستۈن تۇرىدۇ ۋە ئۇلارنى بېسىپ چۈشكەن بولىدۇ، تەسۋىرلىگەن تۇرمۇش كارتىنىسى كۆپىنچە ئارزۇ ۋە خىيالنىڭ مەھسۇلى بولىدۇ.

رېئالىزىملىق ئەسەرلەردە ئەكس ئەتتۈرۈلگىنى بولسا ئىجتىمائىي تۇرمۇشتا كىشىلەرنىڭ كۆزىگە دائىم چېلىقىپ تۇرىدىغان شەيئىلەر ياكى تۇرمۇشنىڭ قانۇنىيىتى ۋە مەنتىقىسىگە ئاساسەن رېئال ھاياتتا يۈز بېرىش مۈمكىنچىلىكى بولغان شەيئى ۋە ھادىسىلەردۇر. رېئالىزىملىق ئۇسۇل بىلەن يارىتىلغان بەدىئىي ئوبرازلاردا، رېئال ھاياتتا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ئادەتتىكى ئادەملەردە بولىدىغان ئىدىيە، ھېسسىيات، ھەرىكەت ۋە روھىي كەيپىيات بولغان بولىدۇ. مەسىلەن، تولستوي تەرىپىدىن يارىتىلغان ئاننا كارىنىنا، شاۋ شۇيچىن تەرىپىدىن يارىتىلغان جىيا باۋيۈي، گوركى تەرىپىدىن يارىتىلغان پېلاگىيە نىلوۋنا، لۇشۈن تەرىپىدىن يارىتىلغان ئاQ، زۇنۇن قادىر تەرىپىدىن يارىتىلغان مەتنىياز قاتارلىق ئوبرازلار رېئال تۇرمۇشتىكى ئادەملەرگە ئاساسەن قايتا يارىتىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ سۆز-ھەرىكەتلىرى، پىكىر قىلىشلىرى رېئال تۇرمۇشتىكى تونۇش بولغان ناتونۇش ئادەملەرگە تولىمۇ ئوخشايدۇ.

رېئالىزىم تىپىكلەشتۈرۈش، ئومۇملاشتۇرۇشتىن ئىبارەت بەدىئىي يول بىلەن ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ مەلۇم ماھىيىتىنى تېخىمۇ ئوبرازلىق، تېخىمۇ چوڭقۇر قىلىپ كۆرسىتىپ بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ. تىپىكلەشتۈرۈش رېئالىزىمنىڭ جېنى بولۇپ،

رېئالىزىمنى ناتۇرالىزىمدىن پەرقلەندۈرىدىغان بىر ئاساسىي بەلگە.

ناتۇرالىزىم بىر خىل ئەدەبىي ئېقىم بولۇپ، ئۇنىڭ پەلسەپىۋى ئاساسى چاكىنا ۋە قۇرۇق ئىدىيالىزىم. ناتۇرالىزىمچىلارمۇ چىنلىققا ئەھمىيەت بېرىدۇ، ئۇلارنىڭ تەشەببۇس قىلغان چىنلىقى ھەرگىزمۇ شەيئىلەرنىڭ ماھىيىتى، قانۇنىيىتى بولماستىن، بەلكى ئىجتىمائىي تۇرمۇشتىكى يۈزەكى ھادىسىلەر ۋە شەيئىلەرنىڭ سىرتقى بەلگىلىرىنى ئاساس قىلغان چىنلىقتۇر. ئۇلار تۇرمۇشتىكى ئۇششاق-چۈششەك، پارچە-پۇرات نەرسىلەرنى كۈچ سەرپ قىلىپ خاتىرىلەيدۇ. ئۇلار بەدىئىي جەھەتتىكى تىپىكلەشتۈرۈشكە قارشى تۇرىدۇ، ئىجتىمائىي تۇرمۇشتىكى مەۋجۇت قانۇنىيەتلەرنى ئىنكار قىلىدۇ، جەمئىيەتتىكى ئىجتىمائىي ھادىسىلەرنى بىئولوگىيىلىك سەۋەپ بىلەن چۈشەندۈرىدۇ، ئەدەبىي ئىجادىيەتنى تۇرمۇش ھادىسىلىرىنىڭ ساپ ھالەتتىكى خاتىرىسى دەپ قارايدۇ.

رېئالىستلار ناتۇرالىستلارغا ئوخشاش نىمىنى كۆرسە، شۇنى يېزىۋەرمەيدۇ، رېئالىستلارنىڭ تۇرمۇشتىن ئالغان ماتېرىياللىرىنىڭ ھەممىسى تىپىكلەشتۈرۈلگەن ۋە بەدىئىي تەرەپتىن پىششىقلانغان ماتېرىياللاردۇر. تۇرمۇش چىنلىقى ئاساسىدا، تۇرمۇشتىن ماھىيەتنى كۆرسىتىپ بېرىش رېئالىزىمنىڭ ئومۇمىي بەلگىسى. دەرۋەقە بىزنىڭ رېئال تۇرمۇشىمىزدا بەزى رېئال شەخسلەر ۋە رېئال ئىشلاردا تىپىكلىك بولىدۇ، دەپ ئېيتساقمۇ، لېكىن

تۈرمۇشتىكى تىپىكلىك ئۇنىڭ ئىجتىمائى ئەھمىيىتىگە قارىتا ئىپتىلغان بولۇپ، ئىلمىي يوسۇندا رەتلەنگەن ۋە ئابستراكسىيىلەشتۈرۈلگەن ھالەتتىنلا ئىبارەت بولىدۇ. سەنئەتتىكى تىپىكلىك ھەقىقى ئادەم، ھەقىقى ئىشلارنى ئومۇملاشتۇرۇش ۋە مەركەزلەشتۈرۈش ئارقىلىق ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكىنى تېخىمۇ چاقناپ تۇرىدىغان قىلىپ، ئىدىيىۋى ھىسسىيات جەھەتتە كىتاپخانلارنى تەسىرلەندۈرىدىغان قىلىدۇ. ئەدىبىيات تارىخى ئىسپاتلىدىكى، ئىجتىمائى تۇرمۇشنىڭ يازغۇچىلارنى ھىچقانداق تاللاش ۋە پىششىقلاپ ئىشلەشتىن ئۆتمەيمۇ، بەدىي زوقلاندۇرۇش كۈچىنى ھاسىل قىلىدىغان بىر يۈرۈش تولۇق ماتىرىيال بىلەن تەمىنلىشى مۇمكىن ئەمەس. ئەگەر ھەقىقەتەن شۇنداق ماتىرىيال بىلەن تەمىنلىسە، ئۇ چاغدا ئۇنى يەنە قايتىلاپ ئىشلەشكە ھاجەت قالمايدۇ. ھەممىگە مەلۇمكى، «قىزىل راۋاقتىكى چۈش» رومانى بىوگىرافىك ئەسەر بولىسىمۇ، لېكىن جيا باۋيۈي ھەرگىزمۇ ساۋ شۆچىن ئەمەس، ئۇنىڭ ئىچىدىكى ئورغۇنلىغان پىرسوناژلار ھەرگىزمۇ ساۋ شۆچىن ئائىلىسىنىڭ ئەزالىرى ئەمەس. ماكسىم گوركى: "بەدىي ئەدىبىيات ئايرىم دەلىلغا بويسۇنمايدۇ، ئۇ ئايرىم دەلىلدىن ئۈستۈن تۇرىدۇ.... ئەدىبىي دەلىل بىرنەچچە تۈرلۈك دەلىلدىن ئۈستۈن سىقىپ ئېلىنىدۇ. ئۇ تىپىكلەشتۈرۈلگەن بولىدۇ ۋە ھەقىقى بارلىقنىڭ تەكرارلىنىدىغان كۆپ ھادىسىلىرىنى بىر ھادىسە سۈپىتىدە توغرا ئەكس ئەتتۈرگەن ۋاقىتتىلا، پەقەت ئەنە شۇ ۋاقىتتىلا

ئەدىبىي دەلىل چىن مەنىسى بىلەن بەدىي ئەسەرلەر بولىدۇ" دىگەن ئىدى. بۇنىڭدىن تىپىكلەشتۈرۈش رىيالىزىمنىڭ بىر ئاساسىي مىزانى ئىكەنلىكى مەلۇم بولىدۇ.

رىيالىزىم تەسۋىرنىڭ ئوبيېكتىپچانلىقىغا ئەھمىيەت بېرىدۇ، يازغۇچىنىڭ ئىدىيىۋى خاھىشى ۋە مۇھەببەت-نەپرىتى رىيال تۇرمۇشنى ئوبيېكتىپ، كونكرېت تەسۋىرلەش ئارقىلىق ئەسەردىكى مەيدان ۋە سيوژىتتىن تەبىي يوسۇندا ئېقىپ چىققان بولىدۇ. رىيالىزىملىق تەسۋىرلەشنىڭ بۇ خىل ئوبيېكتىپچانلىقى رىيالىزىمنى كلاسسىزىمدىن پەرقلەندۈرىدىغان بىر مۇھىم پىرىنسىپتۇر. كلاسسىزىمنىڭ ئاساسىي خۇسۇسىيىتى يۈكسەك ئىدرەك بولۇپ، ھىسسىياتنى مەنسىتمەيدۇ، ھىسسىياتنى پەس كۆرىدۇ. كۆپلىگەن كلاسسىزىم يازغۇچىلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە بەدىي ئوبراز پۈتۈن كۈچ بىلەن سۈرەتلەنمەستىن، بەلكى ساداقەتلىك، قەھرىمانلىق، ۋەتەنپەرۋەرلىك، پۇقرالىق بۇرچى قاتارلىق ھەشەمەتلىك شوئارلار قېپ-يالىڭاچ ھالدا ئىدرەكلەشتۈرۈلگەن ۋە ئەخلاقىي قېلىپقا سېلىنغان. ئەسەر قەھرىمانلىرى جامائەتچىلىك ئالدىدا نۇتۇق ئېلان قىلىدۇ، ئۆز ئىشەنچىنى بايان قىلىدۇ، ئۆز كۆزقارىشىنى شەرھىيلەيدۇ. بۇ خىل قۇرۇق، مەزىسى يوق ۋەز-نەسىھەتلەر ۋە زەئىپ پىرسوناژلار كلاسسىزىم ئەسەرلىرىدىكى ھىلىقى ئاتالمىش ئىدرەكنىڭ جارچىسى ۋە تەشۋىقاتچىسى بولۇپ قالغان ئىدى.

رىيالىزىم كلاسسىزىمغا قارشى ھالدا پۈتۈن كۈچ، پۈتۈن

زېھنىنى مەركەزلەشتۈرۈپ بەدىي ئوبراز يارىتىدۇ. ئېنگېلس كىلاسسىزىمچىلارنىڭ تەشەببۇسىغا قارشى ھالدا: "خاھىش ئالاھىدە كۆرسىتىپ بېرىش بىلەن ئەمەس، بەلكى مەيدان ۋە سىيۇژىت ئارقىلىق تەبىي يوسۇندا ئېقىپ چىقىشى كېرەك" دەپ كۆرسەتكەن ئىدى. بۇ رېئالىزىملىق ئىجادىيەت ئۇسۇلىنىڭ بىر قانۇنىيىتى بولۇپ، بۇنىڭغا خىلاپ ھالدا شوئارۋازلىق، مەددالىق قىلىنسا بەدىي ئەدەبىيات چىغىر يولغا كىرىپ قالىدۇ. رېئالىزىملىق ئىجادىيەت ئۇسۇلىدا يازغۇچى ئۆزى سۆزلىمەكچى بولغان سۆزنى خالىغانچە پېرسوناژنىڭ ئاغزىدىن بەرسە بولمايدۇ، ئەسەرنىڭ ماسلىشىش بىرلىگىگە بۇزغۇنچىلىق قىلىپ، پېرسوناژ ۋە سىيۇژىتتىن ئايرىلغان ھالدا ئۆزىنىڭ ھېسسىياتىنى ئىپادىلىسە تېخىمۇ بولمايدۇ. رېئالىزىم كىلاسسىزىمغا ئوخشاش سىياسى، ئىجتىمائى، ئىقتىسادىي خاراكتېردىكى ئۆزۈندىن-ئۆزۈنغا سوزۇلغان گەپلەر بىلەن شوئارۋازلىق قىلمايدۇ، بەلكى ئۇ ئۆزۈل-كېسىل ئوبيېكتىپ پوزىتسىيە بىلەن ئىش ئېلىپ بارىدۇ. مۇبادا ئەسەرنىڭ قانۇنىي كورۈنۈشىدىن ئايرىلىپ، ئاپتورنىڭ سۇبيېكتىپ كۆزقارىشى ئەسەرگە زورلاپ كىرگۈزۈلسە، ئۇ ھالدا ئەسەردىكى ئوبراز مۇجمەللىشىپ خۇنۇك بىر شەيئىگە ئايلىنىپ قالىدۇ-دە، يازغۇچىنىڭ كۆزقارىشى بولۇپمۇ ئۇنىڭ مۇھەببەت-نەپرىتى ئەسەر پېرسوناژىنىڭ ۋۇجۇدىدا تەبىي يوسۇندا ئۆز ئىپادىسىنى تاپالمايدۇ، بۇنداق بولغاندا كىتابخان ئۇنىڭدىن بىر خىل تېپىكلىك ھېس قىلمايدۇ، ھەمدە ئۇنىڭدىن ئىستېتىك

لەززەتمۇ ئالالمايدۇ.

يۇقۇرىدا دىگەنلىرىمىز رېئالىزىملىق ئەسەرلەرنىڭ خاھىشچانلىقىغا قارىتا ئېيتىلغان بولۇپ، بۇنى رېئالىزىملىق ئەسەرلەر ئۈچۈن مۇقەددەس پىرىنسىپ ۋە ئۆلچەم قىلىۋېلىشقا بولمايدۇ، مۇرەككەپ ئىجتىمائى ھاياتتا بىر يازغۇچى بىرلا ۋاقىتتا بىرنەچچە ئىجادىيەت ئۇسۇلىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىشى مۇمكىن؛ بىز رېئالىزىمنىڭ يۇقۇرقى خۇسۇسىيەتلىرىنى ماددىمۇ-ماددا رامكا قىلىۋېلىپ، ھەممە يەرنى قالايمىقانلاشتۇرۇۋەتسەك بولمايدۇ، ئەگەر شۇنداق قىلىنسا، ئاسانلا مېتافىزىكىلىق خاتالىق يۈز بېرىدۇ. تارىخىي جەھەتتىن قارىغاندا، رېئالىزىملىق چۈشەنچە ئۆزلۈكسىز تەرەققى قىلىپ يېڭى-يېڭى مەزمۇنلار بىلەن بېيىپ بارماقتا. ئۇ، ئوخشىمىغان دەۋر، ئوخشىمىغان ماكاندىكى ئەدەبىيات ئەزالىرىدا دائىم ئوخشىمىغان تۈسكە ئىگە بولۇپ كەلدى. رېئالىزىملىق ئىجادىيەت ئۇسۇلىنى چۈشىنىش ۋە ئۇنىڭ تەرەققىيات ئەھۋالىنى ئىگەللەشنىڭ ئەدەبىيات-سەنئەت خادىملىرىغا زور پايدىسى بار.

رېئالىزىم بىر خىل ئەدەبىيات-سەنئەت ئىدىيىۋى ئېقىمى بولۇپ، ئۇ 19-ئەسىردە ياۋروپادا شەكىللەنگەن بولسىمۇ، لېكىن بۇ خىل ئىجادىيەت ئۇسۇلى بۇرۇندىنلا مەۋجۇت ئىدى. ھەرقانداق بىر ئەدەبىيات-سەنئەت ئەسىرى تۇرمۇشنىڭ ئۆزىدە بار بولغان پورما ئارقىلىق رېئال تۇرمۇشنىڭ مۇھىم ماھىيەتلىك ئالاھىدىلىكىنى ئەكس ئەتتۈرسە، بۇ رېئالىزىملىق ئەسەر بولۇۋې-

رىدۇ. بىز رېئالىزمنىڭ ئۆلچەملىرىنى ئابستراكت، ئۆزگەرمەيدىغان نەرسە دەپ چۈشەنمەسلىكىمىز كېرەك. رېئالىزم ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ كۈرەش ئەمەلىيىتىگە ۋە ئەدەبىيات-سەنئەت ئەمەلىيىتىگە ئەگىشىپ، ئۈزلۈكسىز تۈردە تەرەققىي قىلماقتا. بۇنىڭغا ياۋروپانىڭ رېئالىزملىق ئىجادىيەت ئۇسۇلى مىسال بولىدۇ، ئۇ خېلى بۇرۇنلا بىرىنچى بولۇپ قەدىمقى گرېتسىيىدە پەيدا بولغان. بۇنى كىشىلەر ئومۇملاشتۇرۇپ، قەدىمقى رېئالىزم، دەپ ئاتىدى. ئۇ باشلانغۇچ كوممۇنا مۇناسىۋەتلىرىنى يىمىرىپ تاشلاش ۋە قۇللۇق دېموكراتىيە تۈزۈمىنى تىكلەش دەۋرىدە گۈللىنىپ، كىشىلەر بىلەن كىشىلەر، كىشىلەر بىلەن تەبىئەت ئوتتۇرىسىدىكى ھەرخىل مۇناسىۋەتلەرنى ئەكس ئەتتۈردى. ئۇ ۋاقىتلاردا كىشىلەرنىڭ دۇنيانى تونۇشى ۋە ھادىسىلەرنى كۆزىتىشى نىسبەتەن ئاددىي بولدى. بۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا ئەدەبىيات-سەنئەت ئەسەرلىرىدىكى پېرسوناژلارنىڭ ئىدىيىۋى خاراكتېرىمۇ نىسبەتەن ئاددىي يارىتىلدى. كېيىن ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرىگە كەلگەندە رېئالىزملىق ئەدەبىيات-سەنئەت يەنىمۇ تەرەققىي قىلدى. بۇ ئويغىنىش دەۋرى رېئالىزمى دەپ ئاتالدى. ئوتتۇرا ئەسىردىكى ياۋروپادا ھەرقانداق مۇناسىۋەت تەڭرىنى مەركەز قىلاتتى. كېيىن سودا-سانائەتنىڭ تەرەققىي قىلىشى، جەمئىيەتنىڭ گۈللىنىشى ۋە باشقا ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، كىشىلەر تەڭرىنىڭ بويۇنتۇرۇقىدىن قۇتۇلۇش تەلىۋى بىلەن ئەركىنلىك ۋە ئازاتلىققا ئېرىشتى.

بىر قىسىم ئىلىم-پەن ئەھلىلىرى ئادەم ئاساس قىلىنغان ئىنسانپەرۋەرلىك ئىدىيىسىنى كۈچىنىڭ بېرىچە تەشەببۇس قىلدى، شۇنىڭدىن باشلاپ ئادەمنى ئاساس قىلغان مەدەنىيەت ھەركىتى شەكىللەندى. بەدىئىي ئىجادىيەت رېئاللىقتىكى ئادەملەر، دىندىكى تەڭرىنىڭ ئورنىغا دەسسىتىلىپ، كىشىلىك تۇرمۇشنىڭ لەززەتلىك مەزمۇنى ئەكس ئەتتۈرۈلدى ۋە خاراكتېرى روشەن بولغان پېرسوناژ ئوبرازى يارىتىلدى. شۇنداق قىلىپ، ۋەزىيەت ئېھتىياجى بىلەن شېكسپىرنىڭ رېئالىزملىق درامىلىرى بارلىققا كەلدى. شېكسپىر تەرىپىدىن يارىتىلغان پېرسوناژلارنىڭ خاراكتېرى تولۇق ۋە جانلىق بولۇپ، رېئالىزم تەرەققىيات تارىخىدىكى بىر ئۆچمەس شانلىق نەمۇنە بولدى.

رېئالىزم ئۈزلۈكسىز تەرەققىي قىلىپ ئاقارتىش دەۋرىگە كەلگەندە يېڭى بىر باسقۇچقا كۆتۈرۈلدى. ئاقارتىش ھەركىتى 18-ئەسىردە غەربىي ياۋروپادىكى ھەرقايسى دۆلەتلەردە فېئودالىزمغا قارشى ھەركەت يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈلۈپ، بۇرژۇئازىيە ھوقۇق تارتىشىلىش ئالدىدا تۇرغان دەۋرگە توغرا كېلىدۇ. فېئودالىزم مۇستەبىتلىكىنى پاش قىلىش، ”تۇغما كىشىلىك ھوقۇقى“نى تەشەببۇس قىلىش، ”ئەركىنلىك، باراۋەرلىك، مېھرىۋانلىق“نى تەشۋىق قىلىشتەك ئىدىيە جەھەتتىكى بۇ خىل ئاقارتىشنىڭ تەلىۋى مۇقەررەر يوسۇندا رېئالىزمنىڭ مەزمۇنىنى تەشكىل قىلدى. ئەدەبىيات-سەنئەتتە رېئاللىقتىكى ئادەملەر-پادىشالار، ئاقسۆڭەكلەرنى تەسۋىرلەشتىن باشلاپ، ئاددىي كىشىلەرنىڭ

تۇرمۇشلىرىنى ئەكس ئەتتۇرگەن ئەسەرلەر پەيدا بولدى. رىياللىقتىكى كىشىلەرنىڭ قەيسەرلىگى، تىز پۇكمەسلىگى، خەۋپ ـ خەتەر ئىچىدە ھىچنىمىگە پەرۋا قىلماي ئالغا ئىلگىرىلەيدىغان شانلىق ئوبرازلىرى ئاجايىپ ئۇستىلىق بىلەن يارىتىلدى.

19 ـ ئەسىرگە كەلگەندە رىيالىزىم تەرەققى قىلىپ، ئەڭ يۇكسەك پەللىگە كوتىرىلدى. بۇ ئەينى ۋاقىتتا تەنقىدىي رىيالىزىم دەپ ئاتالدى. 19 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدا ياۋروپادىكى بۇرژۇئازىيە تۇزۇمى ئورنىتىلغان بەزى دولەتلەردە ئىنتايىن تېز لا چوڭقۇر بولغان ئىجتىمائى كىرزىسلار ئاشكارىلىنىپ قالدى. بۇرژۇئازىيە خەلقىنىڭ نامىدىن پايدىلىنىپ، فېودالىزىمغا قارشى ھەركەتنىڭ غەلىبىسىنى قولغا كەلتۇرگەندىن كېيىن، ئۇزۇن ئوتمەيلا ئەكسىيەتچىلىككە، مۇتەئەسسىپلىككە قاراپ ئوزگەردى. ھوقۇقدارلار بىلەن خەلقىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى سىياسى، ئىقتىسادىي جەھەتتىكى پەرقىنىڭ چوڭىيىشى، پۇلنىڭ جىنايەتكە ئايلىنىشى، ئەخلاقنىڭ بۇزۇلۇشى تۇپەيلىدىن پۇتكۇل جەمىيەتنى ئوتكۇر يۇقۇملۇق كېسەلدەك كەيپىيات قاپلاپ كەتتى. بۇ ئەھۋال خەلق ئاممىسىنىڭ قاتتىق غەزىۋىنى قوزغىدى. شۇنداق قىلىپ، بۇرژۇئازىيىنىڭ ياۋۇزلىغى، چىرىكلىگى، ئەكسىيەتچىلىگىنى پاش قىلىدىغان ۋە ئۇنىڭغا زەربە بېرىشنى مەقسەت قىلغان تەنقىدىي رىيالىزىملىق ئەدەبىيات ھەركىتى پەيدا بولدى. لېكىن تەنقىدىي رىيالىزىملىق ئەدەبىيات ھەركىتى 1848 ـ يىلدىكى فرانسىيە ئىنقىلاۋىدىن كېيىن غەربىي ياۋروپادا زاۋاللىققا يۇزلەندى.

كوپلىگەن تەنقىدىي رىيالىست يازغۇچىلار رىيالىزىملىق ئىجادىيەت پىرىنسىپىدىن ۋاز كېچىپ، ئىجتىمائى تۇرمۇشنىڭ يۇزەكى ھادىسىلىرىنى تەسۋىرلەشكە بېرىلىپ كەتتى.

گەرچە 19 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا غەربىي ياۋروپادا تەنقىدىي رىيالىزىم زاۋاللىققا يۇزلەنگەن بولسىمۇ، ئەمما دەل شۇ ۋاقىتتا روسىيىدە تەنقىدىي رىيالىزىم مىسلىسىز دەرىجىدە گۇللەپ ياشنىدى. بۇنىڭ بۇنداق بولۇشىدىكى مۇھىم سەۋەپ شۇكى، روسىيە كاپىتالىستىك ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلىرىنىڭ تەرەققى قىلىشى، چار پادىشا ھاكىمىيىتىنىڭ مۇستەبىتلىگى ۋە ئېغىر يانچىلىق تۇزۇم پۇتۇن روسىيىنى تېرورلۇق قاپلىغان قاراڭغۇ جاھالەتكە ئايلاندۇردى. زىددىيەتنىڭ ئوتكۇرلىشىشى ۋە غەربىي ياۋروپا مەرىپەتچىلىك ئىدىيىسىنىڭ تەسىرى بىلەن روسىيىنىڭ بىپايان يېزىلىرىدا يانچىلارنىڭ قوزغىلاڭلىرى ئۇزلۇكسىز پەيدا بولدى. دېموكراتىك ئىدىيىگە ئىگە بولغان زىيالىلار، يازغۇچىلار جەمىيەت مەسىلىلىرىنى ھەل قىلىشنىڭ چىقىش يولىنى ئىزلەپلا قالماستىن، بەلكى كۇچلۇك دېموكراتىك ئىدىيىدىكى روس زىيالىلىرى چار پادىشانىڭ چىرىك ئىجتىمائى تۇزۇمىگە قارشى تەنقىدىي رىيالىزىمنى ئوزىنىڭ كۇرەش قورالى قىلىپ باتۇرلۇق بىلەن كۇرەشكە ئاتلاندى. مەشھۇر ئىنقىلاۋىي دېموكراتىك ئەدەبىي تەنقىتچىلەردىن بېلىنسكى، چېرنىشېۋسكى، دوبرولىيوبوۋلار 19 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىكى تەنقىدىي رىيالىزىمنىڭ تارىخىي مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى خۇلاسىلەپ، روسىيە

تەنقىدىي رىيالىزملىق ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن كۈچلۈك نەزەرىيىۋى ئاساس تەييارلاپ بەردى، بۇنىڭ بىلەن گوگول، تولستوي، چېخوپ ۋەكىللىكىدىكى تەنقىدىي رىيالىست يازغۇچىلار ئوخشىمىغان نۇقتىدىن چار پادىشا روسىيىسىنىڭ چىرىك ماھىيىتىنى تەل-توكۇس ئېچىپ تاشلىدى ۋە پارلاق ئىدىيىگە ئىگە بولغان سەنئەت مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى ياراتتى.

دىمەك، قەدىمقى ئاددى كىشىلەرنىڭ خاراكتېرىنى سۈرەتلەشتىن باشلاپ، ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرىدىكى تولۇق، جانلىق پېرسوناژلارنىڭ خاراكتېرىنى يارىتىشقىچە ھەتتا 19-ئەسىردىكى تەنقىدىي رىيالىزملىق ئەدەبىياتتا ”تىپىك شارائىتتىكى تىپىك خاراكتېرنى قايتا كۆرسىتىش“ كىچە بولغان ئۇزۇن جەريان ياۋروپا رىيالىزملىق ئەدەبىياتىنىڭ پەيدا بولۇش، تەرەققىي قىلىش ۋە يۈكسەك پەللىگە كۆتۈرۈلۈشتەك تارىخىي جەريانىدۇر.

بىز رىيالىزمنىڭ ئۈزلۈكسىز تەرەققىي قىلىدىغانلىقىنى شەرھىيلەش بىلەن ھەرگىزمۇ قەدىمقى دەۋرلەردىكى رىيالىزمنىڭ تارىخىي ئورنىنى ئىنكار قىلمايمىز ۋە ئىنكار قىلىشىمىزمۇ مۇمكىن ئەمەس، مەسىلەن، گومېرنىڭ «ئىلىئادا» داستانى، شېكىسپىرنىڭ «گاملېت» دېگەن ئەسىرى، بالزاكنىڭ «كىشىلىك كومېدىيىسى» دېگەن ئەسىرى ئوخشىمىغان دەۋرلەردىكى رىيالىزمنىڭ شانلىق نەمۇنىلىرىدۇر. رىيالىزملىق ئىجادىيەت ئۇسۇلى يازغۇچىلاردىن تۇرمۇش رىياللىقىنى بىۋاستە كۆزىتىشنى ۋە بەدىي تەسەۋۋۇرغا تايىنىپ رىيال تۇرمۇش كارتىنىسىنى ھەقىقىي تۈردە ئىپادە

قىلىشىنى تەلەپ قىلىدۇ. شارائىت بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغان ھەرخىل روشەن، جانلىق پېرسوناژلارنىڭ ھەممىسىگە ئۆزى ياشاپ تۇرغان شارائىتنىڭ ساداسى ۋە قېنى سىڭگەن بولىدۇ. بۇ ھەقتە گوركى: ”رىيالىزم كىشىلەر بىلەن كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ھەر خىل تۇرمۇش ھالەتلىرىنىڭ بىزەپ كۆرسىتىلمىگەن ھەقىقىي تەسۋىرى“ دەپ ئېيتقان ئىدى.

بىز بۇ يەردە تەبىي يوسۇندا شۇنداق سوئال قويىمىزكى، ئېنگېلس ”تىپىك شارائىتتىكى تىپىك خاراكتېرنى ھەقىقىي تۈردە قايتا كۆرسىتىش“نى رىيالىزمنىڭ تەبىرى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا قويغانمۇ؟ ئەگەردە ئېنگېلسنىڭ خاكنېسقا يازغان خېتىنى ئوقۇيدىغان بولساق، ئەھۋالنىڭ ھەرگىز ئۇنداق ئەمەسلىكىنى بىلىمىز. ئېنگېلس ئۆز خېتىدە «شەھەر قىزى» دېگەن ئەسەرنىڭ رىيالىزملىق چىنلىق ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش بىلەن بىللە، يەنە بۇ ئەسەرنى تولۇق بولمىغان رىيالىزم دەپ تەنقىت قىلىدۇ. تولۇق بولماسلىقىدىكى سەۋەپ شۇكى، ئۇنىڭدا تىپىك شارائىتتىكى تىپىك خاراكتېر ئەكس ئەتتۈرۈلمىگەن. مەسىلە ناھايىتى ئېنىقكى، ئېنگېلس «شەھەر قىزى»نى رىيالىزملىق چىنلىق دەپ مۇقىملاشتۇرۇش بىلەن بىللە يەنە خاكنېسنىڭ ئىجادىيىتىگە تېخىمۇ قاتتىق تەلەپ قويىدۇ. ئېنگېلسنىڭ خاكنېسقا يازغان خېتىدىكى بۇ ھۆكۈمنى تېخىمۇ كونكرېت قىلىپ چۈشەنگەندە مۇنداق ئىككى تەرەپ نەزەرگە ئېلىنىدۇ: بۇنىڭ بىرى، رىيالىزم تۇرمۇشنى كونكرېت،

نەپىس، ئەينەن ھالدا تەسۋىرلىشى، تەپسىلاتنىڭ چىنلىقىغا ۋە مۇللىقىغا ئېرىشىشى كېرەك؛ تەپسىلات بولسا سەنئەتنىڭ ھۈجەيرىسى بولۇپ، ئۇ ئوبرازنىڭ كونكرېتلىقىنى ۋە چىنلىقىنى تەشكىللەشنىڭ شەرتىدۇر. رېئالىست يازغۇچىلار ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ ئەسلىدىكى قىياپىتىنى چىنلىق بىلەن قايتا كۆرسىتىش ئۈچۈن تەپسىلاتنىڭ توغرا تەسۋىرلىنىشى ۋە نەپىس بولۇشىغا ئىنتايىن ئەھمىيەت بىلەن قارايدۇ. ئىجتىمائىي ئەمەلىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشى، كىشىلەرنىڭ بىلىش قابىلىيىتىنىڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشى ئارقىسىدا، رېئالىزملىق ئەسەر تەپسىلاتىنىڭ تەسۋىرلىنىشىمۇ بارغانسېرى توغرا ۋە تولۇق بولىدۇ. 19-ئەسىرگە كەلگەندە تەنقىدىي رېئالىست يازغۇچىلارنىڭ جەمئىيەتنى چۈشىنىش بولۇپمۇ كىشىلەرنىڭ روھىي دۇنياسىنى چۈشىنىش ۋە ئۇنى ئىگىلەش قابىلىيىتى مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە يۈكسەك پەللىگە كۆتۈرۈلدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە مەيدانغا كەلگەن رېئالىزملىق ئەسەرلەرنىڭ تەپسىلات تىپىكلىكى، چىنلىقلىقى ۋە مۇللىقىنىڭ يۈكسەكلىكى شۇنچىلىك توغرا، روشەن ۋە جانلىق بولدىكى، ئۇ خۇددى تۇرمۇشنىڭ ئۆزىدەك گۈزەل، باي ۋە كۆپ خىل بولدى. رېئالىزم ئۈزلۈكسىز تەرەققىي قىلىپ ئىجتىمائىي تۇرمۇشنى قانۇنىي يوسۇندا ئەنە شۇنداق چىنلىق بىلەن ئەكس ئەتتۈرگەنلىكى ئۈچۈن، ئېنگېلس بالزاكنىڭ «كىشىلىك كومېدىيىسى»نى تىلغا ئېلىپ: "بىزنى فرانسىيە جەمئىيىتىنىڭ بولۇپمۇ پارىژ يۇقىرى تەبىقە جەمئىيىتىنىڭ

ئاجايىپ رېئال تارىخ بىلەن تەمىنلىدى" "ھەتتا ئىقتىسادىي تەپسىلاتلار جەھەتتە ئەينى ۋاقىتتىكى كەسپىي تارىخشۇناسلار ۋە ئىستاتىستىكچىلار ئىگىلىگەن بارچە نەرسىدىنمۇ كۆپ بولغان نەرسە بىلەن تەمىنلىدى" دەپ ئالاھىدە ماختىغان ئىدى.

يەنە بىرى تىپىك شارائىتتىكى تىپىك خاراكتېرنى ھەقىقىي تۈردە قايتا كۆرسەتكەندە، تىپىك شارائىت بىلەن تىپىك پېرسوناژنىڭ يۈكسەك دەرىجىدىكى بىرلىكىگە ئېرىشىش كېرەك. ماركس: "ئادەمنىڭ ماھىيىتى ھەرگىزمۇ شەخسنىڭ ئۆزىدە بار بولغان ئابستراكت شەيئى بولماستىن، بەلكى رېئاللىق جەھەتتە بارلىق ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ يىغىندىسىغا تەڭ" دەپ كۆرسەتكەن ئىدى. قەدىمقى زاماندا يېزىلغان رېئالىزملىق ئەسەرلەردە پېرسوناژ ھەركىتىنىڭ ھەقىقىي سەۋەبىنى تولۇق ھالدا چۈشەندۈرۈپ بېرىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. لېكىن، كېيىنكى دەۋرلەردە پەن-مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشى ۋە ئىجادىيەت تەجرىبىلىرىنىڭ جۇغلىنىشى نەتىجىسىدە تەنقىدىي رېئالىزم "تىپىك شارائىتتىكى تىپىك پېرسوناژنى چىنلىق بىلەن قايتا كۆرسىتىش" تەك يۈكسەك دەرىجىگە كۆتۈرۈلدى، رېئالىست يازغۇچىلار ئاڭلىق ھالدا ئىجتىمائىي تۈزۈم كىشىلەرنىڭ تەقدىرىنى بەلگىلەيدۇ، دېگەن پرىنسىپنى چىقىش قىلىپ، ھەقىقىي، جانلىق بولغان پېرسوناژلار ئوبرازى ئارقىلىق مۇرەككەپ، ئۆزگىرىشچان تۇرمۇش شارائىتىنى تارىخىي يوسۇندا كونكرېت تەسۋىرلىدى ھەمدە بۇ شارائىتنىڭ تەسىرى ئاستىدا

پېرسوناژ خاراكتېرىنىڭ ئۆزگەرگەنلىگىنى تەسۋىرىي يوسۇندا ئېنىق كۆرسەتتى. رېئالىست يازغۇچىلار پېرسوناژ خاراكتېرىنى شارائىت بىلەن ئورگانىك ھالدا بىرلەشتۈرگەنلىگى ئۈچۈن، گەرچە ئەسەردە تەسۋىرلىگىنى ئايرىم پېرسوناژنىڭ تەقدىرى بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ئارقىلىق ئېرىشىلگەن نەتىجە شۇ جەمئىيەتنىڭ مۇئەييەن ماھىيەتلىك تەرەپلىرىنى ئېچىپ كۆرسىتىپ بېرىشتىن ئىبارەت بولدى. بۇنىڭدىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، چىنلىق رېئالىزمنىڭ ئاساسى ۋە جېنى. چۈنكى رېئال دۇنيادا گۈزەل بولغان ۋە گۈزەللىككە مەنسۇپ بولغان شەيئىلەرنىڭ ھەممىسى چىنلىقتۇر. شۇڭا رېئال تۇرمۇشنى ئەكس ئەتتۈرگەن گۈزەل ئەدەبىي ئەسەرلەردە تۇرمۇشنى بىزەپ كۆرسەتكەن ساختا ئېلېمېنتلار بولمايدۇ. لۇشۈننىڭ "چىنلىق ھەجۋىنىڭ جېنى" دەپ كۆرسىتىشىمۇ بۇ ھەقىقەتنى تېخىمۇ روشەنلەشتۈرىدۇ.

مۇرەككەپ ئەدەبىيات ـ سەنئەت ھادىسىلىرىنىڭ ئىچىدە بەزى ئەسەرلەرنىڭ شۇنچىلىك يۈكسەك باھاغا ھەتتا ئۇزاق ۋاقىتقىچە كىشىلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدىغان ھاياتىي كۈچكە ئىگە بولۇشىدىكى ئاساسىي نەرسە شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، بۇ ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورلىرى رېئاللىقنى چىنلىق بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈشنى ئۆزلىرىنىڭ مۇقەددەس بۇرچى دەپ بىلگەن، ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىدە بەلگىلىك دەۋر، بەلگىلىك ئىجتىمائى تۇرمۇشنىڭ قىياپەتلىرى ۋە ئىجتىمائى تۇرمۇشنىڭ مەلۇم ماھىيەتلىك تەرەپلىرى ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. بۇ ئەسەرلەردە چىنلىق

ئالاھىدە كۆڭۈل قويۇپ نەپىسلىك بىلەن تەسۋىرلىنىپلا قالماستىن، بەلكى پېرسوناژلار بىلەن شارائىتنىڭ مۇناسىۋىتى، تەپسىلاتلارنىڭ ھەقىقىلىگى بىلەن ئەينەنلىگىمۇ ئەستايىدىللىق بىلەن كۆڭۈل قويۇپ تەسۋىرلەنگەن؛ تۇرمۇش ساختىلىق بىلەن بوياپ كۆرسىتىلمىگەن؛ تۇرمۇشنىڭ ئەسلى قىياپىتى قانداق بولسا، ئۇ شۇ پېتى ساداقەتلىك بىلەن ئەينەن ئەكس ئەتتۈرۈلگەن، قىسقىسى تۇرمۇشنىڭ ئۆزىدىكى قانۇنىيەتكە ۋە بىر خىل ئوبيېكتىپ ئىجادىيەت ئۇسۇلىغا قاتتىق ئەمەل قىلىنغان. مۇبادا رېئالىزملىق ئىجادىيەت ئۇسۇلىدا بولۇشقا تېگىشلىك بۇ قانۇنىيەتلىك خۇسۇسىيەتلەرگە ئەمەل قىلىنمىغاندا ئىدى، ئۇ ئەسەرلەر ئۇنچىلىك زور ئالقىشقا ۋە زور ھاياتىي كۈچكە ئىگە بولالمىغان بولاتتى. رېئالىزملىق ئىجادىيەت ئۇسۇلىدىكى بۇ قانۇنىيەتنى تەكىتلىگەنلىك ۋە ئۇنى ھىمايە قىلغانلىق ھەرگىزمۇ ئەدەبىيات ـ سەنئەتنى سىرلىق ھادىسە قىلىپ قويغانلىق بولماستىن، بەلكى باشقا خىزمەتلەر جەريانىدا شەيئىلەرنىڭ ئوبيېكتىپ قانۇنىيىتىگە ھۆرمەت قىلىشنى، ئوبيېكتىپ قانۇنىيەت بويىچە ئىش كۆرۈشنى تەكىتلىگەنلىك بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

دۇنياقاراش بىلەن ئىجادىيەتنىڭ مۇناسىۋىتى مەسىلىسىدە، كىشىلەر ئۇزۇندىن بۇيان دۇنياقاراش ئەدەبىي ئىجادىيەت جەريانىدا ھەل قىلغۇچ رول ئوينايدۇ دەپ سۆزلەشكە ئادەتلىنىپ قالدى، راستىنى ئېيتقاندا، مەسىلىنى مۇنداق ئوتتۇرىغا قويۇش ياكى مەسىلىنى مۇشۇنداق چۈشىنىش بەلگىلىك ئالدىنقى شەرت

ياكى بەلگىلىك دائىرە ئىچىدىلا توغرا بولىدۇ. ئەدەبىي ئەسەرلەر
بولسا ئوبيېكتىپ رېيال تۇرمۇشنىڭ سەنئەتكار مېڭىسىدىكى ئىنـ
كاسىنىڭ مەھسۇلى. ئەكس ئەتتۈرۈش بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈـ
لۈشنىڭ مۇناسىۋىتىدە رېيال تۇرمۇش ئىجادىيەتنىڭ بىردىنـ
بىر بۇلىقى بولۇپ، ئۇ بىرلەمچى بولغاچقا، ھەل قىلغۇچ رول
ئوينايدۇ. دۇنياقاراش بولسا كىشىلەرنىڭ سۇبيېكتىپ كوزقاراش
سىستېمىسى، ئۇنىڭ توغرا ياكى خاتا ئىكەنلىكىنى بىلىش
ئۈچۈن، ئۇنى رېيال ئەمەلىيەت ئىچىگە ئېلىپ بېرىپ، ئەمەـ
لىيەتنىڭ سىنىغىدىن ئۆتكۈزۈش كېرەك. رېيال تۇرمۇش
ئىجادىيەتنىڭ بۇلىقى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى دۇنياقاراشنى
ئۆزلۈكسىز يېڭىلايدىغان مۇھىم ئامىل. كىشىلەرنىڭ سۇبيېكتىپ
ئىدىيىسىنىڭ پەيدا بولۇشى، ئۆزگىرىشى ۋە تەرەققىي قىلىشى
تېگى-تەكتىدىن ئېيتقاندا، ئوبيېكتىپ ئەمەلىيەتتىن كېلىدۇ،
ئۇنداق بولمىغاندا سەنئەتكار دۇنياقارىشىنىڭ تەرەققىياتى ۋە
ئۆزگىرىشىنى چۈشەندۈرگىلى بولمايدۇ. ئەگەر رېيال تۇرمۇشنىڭ
بىرلەمچى بولۇشىدەك پرىنسىپتىن ئايرىلغاندا، شەرتسىز ھالدا
بىر تەرەپلىمىلىك بىلەن، دۇنياقاراشنىڭ رولى چوڭايتىۋېتىلىدۇـ
دە، ئۇ ھەممىنى بەلگىلەيدىغان ئامىل بولۇپ قالىدۇ، بۇنىڭ
نەتىجىسىدە ئىدىيالىزىم باش كوتىرىدۇ. پەقەت رېياللىقنىڭ
ئىجادىيەت جەريانىدا بىرىنچى دەرىجىلىك رول ئوينايدىغانلىقى
ۋە ئۇنىڭ بىرىنچى دەرىجىلىك ھەل قىلغۇچ ئامىل ئىكەنلىكىنى
ئېتىراپ قىلىش ئالدىنقى شەرتى ئاستىدىلا، دۇنياقاراشنىڭ

رولى تەكىتلەنسە، ئاندىن بۇ ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن بولىدۇ ۋە
توغرا بولىدۇ. رېيالىزىملىق ئىجادىيەت ئۇسۇلىنى ئوبيېكتىپ
قانۇنىيەت دەپ تەكىتلەشمۇ، دەل ئوبيېكتىپ رېياللىقنىڭ ئىجاـ
دىيەت جەريانىدىكى بىرىنچى دەرىجىلىك رولىنى تەكىتلىگەنلىك
ئىدى. ئەپسۇسكى كېيىنكى يىللاردا بۇ قانۇنىيەت بويىچە
ئىش كۆرۈش ۋە ئۇنى تەكىتلەش بىر خىل جىنايەتكە ئايلىنىپ
قالدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئەدەبىي ئىجادىيەت قانداق بولدى؟
ئىجادىيەتتە تۇرمۇشنى ئۇنىڭ ئۆزىنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتى
بويىچە تەسۋىرلىمەي، تۇرمۇشنى مۇبالىغە قىلىپ سۈنئىي ھالدا
بېزەپ كورسىتىدىغان، تۇرمۇشنىڭ ھازىرقى ئوبيېكتىپ رېياللىقنى
ئىنكار قىلىدىغان، تۇرمۇشتا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان قاراڭغۇ
تەرەپلەرنى يوشۇرىدىغان، ئۇنى ھەققانىي يوسۇندا ئەينەنلىكى
ۋە چىنلىقى بىلەن تەسۋىرلىمەيدىغان ئىنتايىن چاكىنا، ئىنتايىن
يىرگىنىشلىك ئەدەبىي ئىستىل ھەممىلا يەرنى قاپلاپ كەتتى.
بۇنىڭ بىلەن تۇرمۇشنىڭ بۈگۈنكى كۈنىنى ئەمەس، بەلكى
ئۇنىڭ كەلگۈسىدە قانداق بولىدىغانلىقىنى تەسۋىرلەش ئەدەبىياتـ
نىڭ مۇھىم شوئارى ھەم ۋەزىپىسى بولۇپ قالدى. ھەتتا بۇ،
پارتىيىنىڭ، خەلقنىڭ ئەدەبىيات-سەنئەتكە قويغان تەلىۋى
سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا قويۇلدى. ۋاھالەنكى پارتىيىنىڭ ۋە خەلقنىڭ
ئەدەبىيات-سەنئەتكە ھېچقاچان مۇنداق تەلىۋى بولمىغان ۋە
بولۇشىمۇ مۇمكىن ئەمەس. پارتىيىنىڭ ۋە خەلقنىڭ ئەزەلدىن
ئەدەبىيات-سەنئەتكە قويغان تەلىۋى ئوبيېكتىپ رېياللىقنى چىنلىق

بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈشتىن ئىبارەت ئىدى.

ئەدەبىياتنىڭ بولۇپمۇ رېئالىزمنىڭ جېنى چىنلىق بولغىنى ئۈچۈن، چىن بولمىغان ئەدەبىيات-سەنئەت ئەسەرلىرىنى پارتىيەمۇ، خەلقمۇ قارشى ئالمايدۇ، خۇددى پىتنە-پاسات تېرىيدىغان، يالغانچىلىق بىلەن جان باقىدىغان كىشىلەرنىڭ مەنىۋى جەھەتتە ئاخىر بىر كۈن ئۇزۇل-كېسىل گۇمران بولغىنىغا ئوخشاش، ئەدەبىيات-سەنئەتتىكى بوياقچىلىق، ساختىپەزلىك، يالغانچىلىق، مۇبالىغىچىلىك قاتارلىق ناچار ئىللەتلەرمۇ ئاقىۋەت خەلقنىڭ سەنئىتىگە ھالاكەت كەلتۈرىدۇ. توغرا، بۇ يەردە يەنە بىر نەرسىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، چىن بولغان نەرسىنىڭ ھەممىسىنىڭ گۈزەل بولۇشى ناتايىن، ئەدەبىيات-سەنئەتتىكى رېئالىزم چىنلىققا تەڭ ئەمەس. ئەمما رېئالىزملىق سەنئەت جەزمەن چىن بولۇشى كېرەك، ياكى مۇنداقچە ئېيتقاندا، چىنلىق رېئالىزمنىڭ ئەڭ باشلانغۇچ شەرتىدۇر.

دېمەك، رېئالىزملىق ئەدەبىيات-سەنئەتنىڭ پارلاق غەلىبىسى بۇ ئىجادىيەت ئۇسۇلىنىڭ توغرا، مۇۋاپىق ئىكەنلىكىنى ئاللىقاچان ئىسپاتلاپ بولدى. بىز پۈرولېتارىياتلىق ئەدەبىياتىمىزنى يەنىمۇ جانلاندۇرىمىز، يەنىمۇ تەرەققىي قىلدۇرىمىز، ئەدەبىياتنىڭ ئوبيېكتىپ رېئاللىقنى ئۆزگەرتىشتىكى رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرىمىز دەيدىكەنمىز، ئۇ ھالدا رېئالىزملىق ئەدەبىياتنىڭ ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىشىمىز ۋە ئۇنى جارى قىلدۇرۇشىمىز كېرەك. مۇبادا سەنئەتكار ئوبيېكتىپ رېئاللىقنى ئۆزگەرتىش

ئۇنى بىر قەدەم ئىلگىرى سۈرۈشنى مەقسەت قىلغان ئىكەن، ئۇ ئەڭ ئاۋۋال رېئاللىقنىڭ مۇھىملىقىنى تولۇق چۈشىنىشى، ئۇنىڭغا ئەھمىيەت بېرىشى، ئۇنىڭ تۈپ ماھىيىتى ۋە قانۇنىيىتىنى چوڭقۇر ئىگەللىشى كېرەك. سەنئەتكار ئوبيېكتىپ رېئاللىقنى ھەقىقىي تۈردە ئۆز ماھىيىتى بىلەن چۈشەنگەندىلا، ئاندىن ئۆز ئىشىدا غەلىبە قىلالايدۇ.

نەسرى شېئىر ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى توغرىسىدا

ھېلىم موللايۇپ

يېقىنقى يىللاردىن بېرى، گېزىت-ژۇرناللارغا ”نەسرى شېئىر“ دېگەن ژانىر نامى بىلەن خېلى كوپ ئەسەرلەر بېسىلدى. بۇنى كورگەن كىتاپخانلار، بولۇپمۇ ياش ئەدىبىي ھەۋەسكارلار، نەسرى شېئىرنىڭ ئوزىگە خاس ئالاھىدىلىكى نىمە؟ ئۇنىڭ لىرىك سەنۋېن ۋە ئەركىن شېئىرلاردىن پەرقى نىمە؟ نەسرى شېئىر زادى شېئىرلار تۈركۇمىگە كىرەمدۇ ياكى سەنۋېنلار تۈركۇمىگە كىرەمدۇ؟...... دېگەنگە ئوخشاش بىرمۇنچە سوئاللارنى قويۇشتى.

”نەسرى شېئىر“ دېگەن بۇ ئاتالغۇ ئەسلىدە بۇنىڭدىن بۇرۇن، خەنزۇچىدىكى ”سەنۋېن شى“ دېگەن ئىككى سوزلۇك ئاتالغۇدىن ”پىروزا بىلەن يېزىلغان شېئىر“، ”چاچما شېئىر“ دېگەنگە ئوخشاش ئاتالغۇلار بىلەن تەرجىمە قىلىنىپ كەلگەن ئىدى. ھازىر، ئاساسىي جەھەتتىن، ”نەسرى شېئىر“ دەپ مۇقىملاشتۇرۇلدى.

ئوزىنىڭ ئىسمىدىنمۇ مەلۇمكى، بۇ ژانىر ھەم لىرىك سەنۋېننىڭ، ھەم لىرىك شېئىرنىڭ ئالاھىدىلىكى بولغان بىر خىل شېئىرىي

شەكىل بولۇپ، نەسرى بولغان تىل شەكلى ئارقىلىق، قىسقىراق لىرىك شېئىرلارنىڭ مەزمۇنى ئىپادىلىنىدۇ. ئۇ، مەزمۇنىدىن قارىغاندا، خۇددى لىرىك شېئىرلاردەك يۇكسەك يىغىنچاقلانغان بولىدۇ؛ شەكلىدىن قارىغاندا، ۋەزىنلىك ۋە ئەركىن شېئىرلاردەك تىزما بولماستىن، بەلكى مىسرالارغا تىزىلمىغان چاچما (نەسرى) شەكىلدە بولىدۇ. شۇڭا، بەزىلەر بۇنى ”سەنۋېنلەشكەن شېئىر“ دەپمۇ ئاتايدۇ، لېكىن شۇنى ئالاھىدە كورسىتىش كېرەككى، بۇنى ”لىرىك شېئىر“ دەپ ئاتاشقىمۇ، ”لىرىك سەنۋېن“ دەپ ئاتاشقىمۇ بولمايدۇ، بەلكى بۇنى پەقەت ”سەنۋېن شەكلى بىلەن يېزىلغان شېئىر“ ۋە ياكى ”نەسرى شېئىر“ دەپلا ئاتاشقا بولىدۇ. بىر شەيئى ئىسمىنىڭ شۇ شەيئىنىڭ بارلىق ئالاھىدىلىكلىرىنى تولۇق ئەكس ئەتتۇرۇپ بېرەلىشى ناتايىن، شۇڭا، ”نەسرى شېئىر“ دېيىلگەندە، گەرچە ئۇنىڭ تىپىكلىكى ياكى لىرىكلىكى ئاجرىتىلمىغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ ژانىرنىڭ ئىپادىلەش ئۇسۇلى جەھەتتىن قارىغاندا، تامامەن لىرىكلىق ئىكەنلىكىنى ئېسىمىزدىن چىقىرىپ قويماسلىقىمىز كېرەك.

نەسرى شېئىرلاردا ئىپادىلەشنىڭ بايان قىلىش ۋە تەسۋىرلەش ئۇسۇللىرى ئىشلىتىلمەيدۇ ياكى ناھايىتى ئاز ئىشلىتىلىدۇ-دە، ئاساسىي جەھەتتىن خۇددى تىزما ۋە ئەركىن شەكىللەردىكى لىرىك شېئىرلاردەك، ئاپتور يېزىلىۋاتقان شەيئىلەرگە بولغان ھىس-تۇيغۇ، مۇھەببەت-نەپرەتلىرىنى مول تەسەۋۋۇر ۋە ئەسلەتكۇچىلەرگە (باغلىنىشلىق ئويلارغا) تايىنىپ تۇرۇپ،

ئوبرازلىق، يىغىنچاق بەدىي تىل ئارقىلىق ئىپادىلەيدۇ. قىسقىسى، ئۇنىڭدا لىرىكىلىق ئىپادىلەش ئۇسۇلى قوللىنىلىدۇ. ئومۇمەن، نەسرى شېئىرلارنىڭ بەدىي ئالاھىدىلىكى تىزما شەكىلدىكى لىرىك شېئىرلارغا قارىغاندا ئەركىنرەك (ئەركىن شېئىرلارنىڭ شەكلىدىنمۇ ئەركىنرەك)، ئەمما لىرىك سەنئىتىدىن يىغىنچاقراق، ئىخچامراق كېلىدۇ. بۇنداق نەسرى شېئىرلارغا لۇشۈننىڭ «ياۋايى گىيالار» توپلىمىدىكى ئەسەرلىرى، گوركىنىڭ «بوران قۇش قوشىقى»، تۇرگىنېۋنىڭ «ئەتىرگۈل»، «دوست ۋە دۈشمەن» دىگەن ئەسەرلىرى ناھايىتى ئوبدان مىسال بولالايدۇ.

نەسرى شېئىرنىڭ لىرىك سەنئىتىدىن پەرق قىلىدىغان يېرى شۇكى، ئىپادىلەش ئۇسۇلى جەھەتتىن قارىغاندا، لىرىك سەنئەتلەردە، ئىپادىلەش ئۇسۇلىنىڭ ئاساسلىقى لىرىك ئۇسۇل بولسىمۇ، لېكىن يەنە بايان، مۇھاكىمە ۋە تەسۋىرلەرمۇ خېلى ئۇچرايدۇ؛ نەسرى شېئىرلاردا بولسا ئۇنداق ئەمەس، شۇنداقلا ھېسسىياتمۇ، لىرىك سەنئىتىگە قارىغاندا، تېخىمۇ يىغىنچاق، مەركەزلىك ئىپادىلىنىدۇ. ھەجمى جەھەتتىن قارىغاندا، لىرىك سەنئەتلەر خېلى ئۇزۇن يېزىلىدۇ، نەسرى شېئىرلار بولسا ئۇنىڭدىن قىسقىراق يېزىلىدۇ. بۇ يەردە شۇنىمۇ ئېتىراپ قىلىش كېرەككى، بەزى قىسقىراق يېزىلغان لىرىك سەنئەتلەر بىلەن سەل ئۇزۇنراق يېزىلغان نەسرى شېئىرلارنىڭ بىر بىرى بىلەن بولغان پەرقى ئانچە چوڭ بولمىغانلىقتىن، پەرقلەندۈرۈشمۇ ئانچە ئاسان

ئەمەس.

نەسرى شېئىرنىڭ ئەركىن شېئىر بىلەن بولغان پەرقى:

"ئەركىن شېئىر" ئاساسەن، شەكىلگە قاراپ قويۇلغان ئىسىم بولۇپ، بۇنداق شېئىرلارنىڭ ئالاھىدىلىكى، تىل جەھەتتىن قارىغاندا، ۋەزىن ئۆلچەملىرىنىڭ چەكلىمىسى بىلەن ئانچە قاتتىق چەكلەنمەيدۇ، مەزمۇننىڭ ئېغىز تىلىنىڭ تەبىي رىتىمىدە ئېنىق ئىپادىلىنىشى بويىچە مىسرالارغا بۆلۈنىدۇ، لېكىن مىسرالاردىكى بوغۇم سانى ۋە كۇپلېتلاردىكى مىسرالار سانى ئانچە باراۋەر بولمايدۇ. بىرقەدەر ئېنىق رىتىم بولىدۇ، لېكىن رىتىم، بارماق ۋەزىندىكى شېئىرلاردىكىدەك، ئۇنداق بەلگىلىك بوغۇمدا ۋە بەلگىلىك ئورۇندا ئىپادىلەنمەي، بەلكى ئېغىز تىلىنىڭ تەبىي رىتىمىدە ئىپادىلىنىدۇ. قىسقىسى، بۇنداق شېئىرلار، ئىپادىلەش شەكلى جەھەتتە ئەركىنرەك بولۇپ، پەقەت شېئىرىي ھېسسىيات ۋە رىتىم بولسىلا، مەزمۇننىڭ تەلىۋى ھەم ھېسسىياتنىڭ دولقۇنى بويىچە يېزىلىۋېرىدۇ. ئەمدى نەسرى شېئىرلار بولسا، مىسرالارغا ئاجرىتىلمايدۇ، يېزىلىشى ئەركىن شېئىرلاردىنمۇ ئەركىنرەك بولىدۇ، ئىنۋېرسىيىلىك جۈملىلەرنى ئىشلىتىشكىمۇ بولىدۇ. شۇڭا، ئوقۇغان چاغدا ئاساسەن، ئەركىن شېئىرلاردەك ئاڭلىنىدۇ، قاپىيىلىك يېزىلغان نەسرى شېئىرلار تېخىمۇ شۇنداق. بۇ يەردە يەنە شۇنى ئېيتىش كېرەككى، ئوبدان يېزىلغان بارماق ۋەزىندىكى شېئىرلارنى مىسرالارغا ئاجراتمىساق، نەسرى شېئىرلاردەك چېچىپ يېزىپ قويۇشنىڭ ھېچقانداق ھاجىتى يوق،

ئەلۋەتتە! مىسرالارغا رەتلىك قىلىپ تىزىلغانلارنىڭ ھەممىسىنىڭ شېئىر بولۇپ كېتىشى ناتايىن؛ شۇنداقلا، مىسرالارغا تىزىلمايلا نەسرى ھالدا يېزىلغانلارنىڭمۇ شېئىر بولماي قېلىشى ناتايىن!

نەسرى شېئىرلارنىڭ قاپىيىلىك بولۇش-بولماسلىقى:

نەسرى شېئىرلارنى بەزىلەر، قاپىيىلىك بولىدۇ، دەيدۇ، بەزىلەر قاپىيىسىز بولىدۇ، بەلكى قاپىيىسىز بولۇش ئۇنىڭ شۇنداق بىر ژانىر بولۇپ شەكىللىنىشىدىكى بىر شەرت، دەيدۇ، بۇنىڭغا جاۋاپنى ئەمەلىيەتتىن ئىزلەشكە توغرا كېلىدۇ. نەسرى شېئىرلارنىڭ ئەمەلىيىتىدىن قارىغاندا، بەزى نەسرى شېئىرلار قاپىيىسىز يېزىلماقتا، بەزىلىرى قاپىيىلىك يېزىلماقتا. يەنە بەزىلىرىنىڭ سۇس قاپىيە بىلەن يېزىلىۋاتقانلىقىنى كۆرۈۋاتىمىز؛ بەزىلىرىنىڭ بولسا، يېرىمى قاپىيىلىك، يېرىمى قاپىيىسىزمۇ يېزىلىۋاتقانلىقىنى كۆرۈۋاتىمىز. شۇنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، بۇنداق قاپىيىلەر يالغۇز نەسرى شېئىرلاردىلا بولماستىن، بەلكى بەزى سەنۋېنلاردىمۇ (ھەتتا لىرىك چېكىنىشلەر بېرىلگەن بەزى ئېپىك سەنۋېنلاردىمۇ) ئۇچراپ تۇرىدۇ.

ئوقۇغۇچىلارغا ۋە ئاڭلىغۇچىلارغا تەسىر قىلىشى جەھەتتىن قارىغاندا، قاپىيىسىز يېزىلغانلىرىغا قارىغاندا، قاپىيىلىك يېزىلغانلىرى تەسىرلىك، جەلىپ قىلارلىق چىقىدۇ. بىراق، بۇ يەردە شۇ نەرسىگە دىققەت قىلىش لازىمكى، بۇ مەزمۇن بىلەن شەكىلنىڭ مۇناسىۋىتىگە ئالاقىدار مەسىلە بولغانلىقتىن، مەزمۇن بىلەن ھېساپلاشماي، بىر تەرەپلىمە ھالدا شەكىل جەھەتتىكى

“گۈزەل” لىگگە بېرىلىپ كېتىدىغان شەكىلۋازلىققا قارشى تۇرۇشىمىز كېرەك، شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە مەزمۇننى ئىپادىلەشكە دەخلى يەتكۈزىدىغان شەكىل جەھەتتىكى يىرىكلىكلەرگىمۇ قارشى تۇرۇشىمىز لازىم، خۇددى ماۋجۇشى «يەنئەن ئەدەبىيات-سەنئەت سۆھبەت يىغىنىدا سۆزلەنگەن نۇتۇق»تا كۆرسەتكىنىدەك: ”...... سىياسىي نۇقتىنەزىرى خاتا بەدىي ئەسەرلەرگىمۇ قارشى تۇرىمىز، توغرا سىياسىي نۇقتىنەزىردىلا بولۇپ، بەدىي كۈچى بولمىغان ‘شوئارۋازلىق’ خاھىشىغىمۇ قارشى تۇرىمىز“.

نەسرى شېئىرلارنى شېئىرلار تۈركۈمىگە كىرگۈزۈش ياكى سەنۋېنلار تۈركۈمىگە كىرگۈزۈش مەسىلىسى:

بەزىلەر، نەسرى شېئىر قۇر-مىسرالارغا بۆلۈنمەيلا يېزىلغانلىقتىن، شېئىرلار تۈركۈمىگە ئەمەس، بەلكى ھېكايە-سەنۋېنلار تۈركۈمىگە كىرىدۇ، دەيدۇ. ئەمەلىيەتتە بولسا، قۇر-مىسرالارغا بۆلۈنگەنلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ شېئىر بولۇپ كېتىشى ناتايىن، قۇر-مىسرالارغا بۆلۈنمىگەنلەرنىڭ شېئىر بولماي قېلىشىمۇ ناتايىن. شېئىرلار، ئومۇمەن، تۇرمۇشنى ئىپادىلەش ئۇسۇلى جەھەتتىكى لىرىكىلىقلىغى بىلەن باشقا ئەدەبىي تۈرلەردىن ئالاھىدە پەرقلىنىدۇ؛ شېئىرلار ئىستىلىستىك ۋاستىلەر جەھەتلەردە، باشقا ئەدەبىي تۈرلەردىن ئالاھىدە پەرق قىلىدۇ. ئەمدى بۇ ئالاھىدىلىكلەرنىڭ ھەممىسى دىگۈدەكلا نەسرى شېئىرلاردا مەۋجۇت. نەسرى شېئىرلار باشقا شېئىر تۈرلىرىدىن پەقەت قۇر-مىسرالارغا تىزىلماي، بەلكى نەسرى ھالدا يېزىلىشى، بەزىدە قاپىيىلىك،

بەزىدە قاپىيىسىز، يەنى ئەركىن شېئىرلاردىنمۇ ئەركىنرەك يېزىلىشى بىلەن پەرق قىلىدۇ، شۇڭا، نەسرى شېئىر ھېكايە ۋە سەنئۈبىلار تۈركۈمىگە ئەمەس، بەلكى شېئىرلار تۈركۈمىگە تەئەللۇق ژانىرغا يېقىن. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ بۇ ژانىرغا "نەسرى شېئىر" دەپ نام بېرىلگىنى ئورۇنلۇق.

«چاشتانى ئېلىگ بەگ» توغرىسىدا

ئابدۇقىيۇم خوجا، ئىسراپىل يۈسۈپ

19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە گېرمانىيە ئارخېولوگلىرى شىنجاڭ رايونىدا ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ 4 قېتىم ئارخېولوگىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان. ئۇلار بۇ جەرياندا نۇرغۇنلىغان قىممەتلىك مەدەنىيەت ـ سەنئەت يادىكارلىقلىرىنى قولغا چۈشۈرۈپ ئېلىپ كەتكەن.

شىنجاڭدا ئىسلام دىنى ئومۇملىشىشتىن بۇرۇن، ئۇنىڭدا قەدىمقى تۈركى مىللەتلەر ئىچىدە ئۇيغۇرلارنىڭ يازما يادىكارلىقلىرى ئاساسىي ئورۇننى ئىگەللەيتتى. شۇڭلاشقا، ھازىرغىچە خەلقارادا نۇرغۇن دۆلەتلەردىكى ئاتاقلىق تۈركولوگلار① ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىنى زور كۈچ بىلەن تەتقىق قىلماقتا، بولۇپمۇ تۇرپان رايونىدىن تېپىلغان قەدىمقى ئۇيغۇر يادىكارلىقلىرىنى تەتقىق قىلىشتا گېرمانىيە تۈركولوگلىرى زور كۈچ سەرپ قىلدى. 1961 ـ يىلى گېرمانىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسى

① تۈركولوگلار ــ تۈركى تىللار بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار.

”تۇرپان يادىكارلىقلىرىنى تەتقىق قىلىش ئىلمىي جەمئىيىتى“نى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، ئۇز ۋاقىتدا تۇرپاندىن ئېلىپ كەتكەن قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى يادىكارلىقلارنى تەتقىق قېلىپ، 9 توپلام نەشر قىلدى.

«چاشتانى ئېلىگ بەگ» دىگەن رىۋايەتنىڭ قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان نۇسخىسىنى (باش-ئايىغى تولۇق ئەمەس) گېرمانىيىنىڭ ئۈچ قېتىملىق ئارخىئولوگىك تەكشۈرۈش ئەترىدى (1913—1914-يىللار) تۇرپاندىن تاپقان. بۇ يادىكارلىق هازىرغىچە بېرلىندا ساقلانماقتا.

بۇ رىۋايەت توغرىسىدا 1931-يىلى گېرمانىيىلىك تۈركشۇناس مۇللىر ئوزىنىڭ تەتقىقاتىنى ئېلان قىلغان. 1947-يىلى «شەرق هەقىقىتى» ژورنىلىنىڭ 10-سانىدا يۇسۇپ زىيا شېرۋانى «چاشتانى ئېلىگ بەگ» توغرىسىدا ماقالا ئېلان قىلىپ، ئۇنىڭدا بۇ رىۋايەتنى ”ئۇيغۇر ئەدىبىياتىنىڭ پارلاق يادىكارلىغى، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ باتۇرلۇق قىسسىلىرىدىن بىرى......“ ۋاھاكازا، دەپ شەرھىيلىگەن. ئەمىلىيەتتە، بۇ بۇددا دىنىغا ئائىت بىر رىۋايەت بولۇپ، قەدىمقى كۇچار تىلىدا يېزىلغان كىتاپتىن قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان. رىۋايەتنىڭ قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان نۇسخىسى گېرمانىيە ئارخىئولوگىيە ئەترىدى تەرىپىدىن تېپىلغان ۋاقىتدىلا تولۇق بولمىغانلىغى ئۈچۈن كىتاپنىڭ ئەسلى هەجمى ۋە كىم تەرىپىدىن، قاچان تەرجىمە قىلىنغانلىغى توغرىسىدا ئېنىق بىرنەرسە دىيىش قىيىن. بۇ رىۋايەتنىڭ

خەنزۇچە نۇسخىسى ياپونىيىدە نەشر قىلىنىپ، «بۇددا نوملىرى توپلىمى» (26-توم) نىڭ ئىچىگە كىرگۈزۈلگەن.

رىۋايەتنىڭ قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنىشى هەرگىز تاسادىپى ئەمەس. تارىخي يازما يادىكارلىقلار ۋە هازىرقى زامان ئارخىئولوگىيە ئىلمىنىڭ ئىسپاتلىشىچە، شىنجاڭنىڭ ئىككى مىڭ يىلدىن ئارتۇق داۋام قىلغان يېزىق تارىخىدا بۇددىزىم تارىخى ۋە بۇددىزىم مەدىنىيىتى 1000 يىلدىن ئوشۇقراق ۋاقىتنى ئىگەللەيدۇ.

قەدىمقى دەۋرلەردە بۇددا دىنىنىڭ تەسىرى، بولۇپمۇ جەنۇبي شىنجاڭ رايونىدا ناهايىتى چوڭ بولغان ئىدى، جۈملىدىن، كۇچار ۋە تۇرپان رايونلىرىدا بولسا، بۇددىزىم مەدىنىيىتىنىڭ تەسىرى ئۇزۇن بولۇپ، 1500 يىلغا يېتىدۇ.

تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن مەشهۇر راهىپ شۈەنجۇاڭ قەدىمقى كۇچار توغرىسىدا مۇنداق يازىدۇ: ”يۈزدىن ئارتۇق جايدا ئىبادەتخانىسى، بەش مىڭدىن ئوشۇق راهىپى بار. ماخايانا مەزھىبىنىڭ ئەقىدىسىگە ئاساسەن دىسارۋا ئاستىۋادىن (ئومۇمى ئەقىدىلەر) نومىنى ئوقۇيدۇ، ئەقىدە قائىدىلىرى هىندىستاندىن كەلگەن......“. ئۇ، يەنە ”......شەهەرنىڭ شىمالىدا قىرىق يول كېلىدىغان جايدا بىرتاغ بار ئىكەن، ئوتتۇرىسىدىن بىردەريا كېسىپ ئۆتىدىكەن. بۇ جايدا بىر بىرىگە ئۇدۇل قىلىپ ياسالغان ئىبادەتخانىلار بار ئىكەن......بۇتلىرى هەيۋەتلىك بىزەلگەن، هەممىسى قول بىلەن ياسالغان بولۇپ، راهىپلار سۇكۇتتە

ئۇلتۇرۇپ، ئىخلاس بىلەن زىكىر قىلىدىكەن،......چوڭ قەلئە-
نىڭ غەربىي دەرۋازىسىنىڭ سىرتىدىكى يول بويىغا ئىگىزلىگى
90 گەز كېلىدىغان بۇتلار قويۇلغان. كىشىلەر ھەربەش يىلدا
بىرقېتىم بۇ بۇتلارنىڭ ئالدىغا كېلىپ، دىنىي مۇراسىم ئۆتكۈزى-
دىكەن، راھىپلار ھەر يىلى كۈز ئايلىرىمىسى مەزگىلىدە بۇ يەرگە
يىغىلىپ، بىرقانچە ئون كۈن ئىبادەت قىلىدىكەن، خان-شاھ-
زادىلەردىن تارتىپ تاكى پۇقرالارغىچە ھەممىسى ئۆزئىش-
لىرىنى تاشلاپ پەرز تۇتۇپ، كېچە-كۈندۈز ئۇخلىماي بۇددا
ئەقىدە-ئايەتلىرىنى ئاڭلايدىكەن......" (خەنزۇچە «شۈەنجۇاڭ
تەزكىرىسى»گە قارالسۇن).

ئىدىقۇت ئۇيغۇر پادىشالىغى دەۋرىدە (مىلادى 9-ئەسىردىن
13-ئەسىرگىچە) تۇرپان ئۇيغۇرلىرىنىڭ مەدەنىيىتى باشقا رايون-
لاردىكى ئۇيغۇرلارغا قارىغاندا تېخىمۇ يۇكسەلگەن. مەسىلەن:
شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى ھوكۇمىتى 981—983-يىللىرى تۇرپانغا
ئەۋەتكەن مەشھۇر ساياھەتچى ۋاڭ يەندې ئۆزىنىڭ «تۇرپانغا
ساياھەت» دېگەن خاتىرىسىدە، ئەينى زاماندىكى ئىدىقۇت
ئۇيغۇرلىرىنىڭ مەدەنىيىتى ئۈستىدە توختىلىپ: قوچۇ (تۇرپان)
قار-يامغۇرى ئاز، ھاۋاسى ناھايىتى ئىسسىق بىرجاي. ئۆي-
ئىمارەتلىرى ئاپپاق ھاك بىلەن سۇۋالغان......تىيانشان تاغلىرى-
دىن ئېرىپ چۈشكەن قار سۇلىرىدىن، سۇ ئامبارلىرىدىن
پايدىلىنىپ زىرائەت تېرىيدۇ ......ئۇلار نەغمە-ناۋاغا ئامراق،
سازەندىلىرى تىمپاد، كوڭخۇ قاتارلىق سازلارنى كوپ چالىدۇ،

سەپەرگە چىققاندا يېنىدىن سازنى ئۈزمەيدۇ. بۇ شەھەردە
50 نەچچە ئورۇندا بۇددا ئىبادەتخانىسى بار. ئىبادەتخانىلارغا
تاڭ سۇلالىسى تەقدىم قىلغان «بۇددا نوملىرى توپلىمى»، «تاڭ
سۇلالىسى شېئىرلىرى»......قاتارلىق كىتاپلار قويۇلغان......يەنە
مانى دىنى ئىبادەتخانىلىرى، ئىران راھىپلىرى بار" دەپ
يازغان. ئۇ يەنە بېشبالىق (ھازىرقى جىمسار ئەتراپىدا،
ئىدىقۇت پادىشالىغىنىڭ يازلىق پايتەختى بولغان) توغرىسىدا
بايان قىلىپ، "بۇ شەھەردە ياغاچتىن ياسالغان پەشتاق-راۋاقلار
كوپ، ئادەملىرى پاكىز ھەم رەتلىك، قولى ئەپچىل، ئالتۇن،
كۈمۈش، تومۇر ۋە قاش تېشىدىن ھەرخىل قورال-سايمانلارنى
ياسايدۇ" دەپ يازىدۇ. (خەنزۇچە «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى،
قوچۇ تەزكىرىسى» گە قارالسۇن).

تۇرپان ئۇز زامانىسىدە "يىپەك يولى" نىڭ مۇھىم ئۆتكەل-
لىرىنىڭ بىرى بولۇپ، ۋەتىنىمىزنىڭ غەربىي رايونىدىكى مۇھىم
سودا ۋە مەدەنىيەت مەركەزلىرىدىن بىرى ھېساپلىناتتى. جۇڭخۇا
مىللەتلىرىنىڭ رەڭمۇ-رەڭ باي مەدەنىيىتى بىلەن رىم، ھىن-
دىستان، ئىران قاتارلىق قەدىمقى ئەللەرنىڭ مەدەنىيەتلىرى
مۇشۇ يول ئارقىلىق ئۆزئارا ئالمىشىپ بىر بىرىگە تەسىر كورسەت-
كەن ۋە بىر بىرىنى بېيىتقان.

يۇقۇرىدا بايان قىلىنغان تارىخىي پاكىتلار بىزگە ئەينى زامان-
دىكى قوچۇ ۋە تۇرپان ۋادىسىدىكى مەدەنىيەتنىڭ جۇش ئۇرۇپ
راۋاجلانغانلىغىنى چۈشەندۇرۇپ بېرىدۇ. مەدەنىيەتنىڭ ئۆز

زامانىسىدە بۇنداق راۋاجلىنىشى شۇ رايونلاردىكى ئەمگەكچى
خەلقنىڭ جاپالىق كۈرەشلىرىنىڭ مېۋىسى، شۇنىڭدەك ئۇ ھەرخىل
مەدىنىيەتلەرنىڭ جايلارغا سىڭىپ كىرىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.
ھازىرغىچە تۇرپان ۋادىسى ۋە قوچۇ قاتارلىق جايلاردىن تېپىل-
غان بىباھا مەدىنى يادىكارلىقلار بۇ نۇقتىنى تولۇق ئىسپاتلىماقتا.
شۇڭلاشقا تۇرپاندىن يەنە ئەينى زامانلاردا قەدىمقى كۇچار تىلى،
قەدىمقى قارا شەھەر تىلى، خەنزۇتىلى، ئەنئەتكەن (سانسك-
رىت)① ۋە تىبەت تىللىرىدىن تەرجىمە قىلىنغان بۇددا نوملىرى،
مانى دىنى ھوججەتلىرى، قەدىمقى ئۇيغۇر شېئىر-قوشاقلىرى،
تىبابەتچىلىككە ئائىت ھوججەتلەر تېپىلغان. (بۇلارنىڭ مۇتلەق
كوپ قىسمى ھازىر چەتئەللەردە ساقلانماقتا).

يۇقۇرىدىكى پاكىتلارغا ئاساسەن «چاشتانى ئېلىگ بەگ» نىڭ
ئىدىقۇت ئۇيغۇر پادىشالىغى دەۋرىدە قەدىمقى كۇچار تىلىدىن
قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغانلىغىنى ھوكۇم قىلىشقا
بولىدۇ. تەرجىمان بۇ رىۋايەتنى تەرجىمە قىلىشتا بۇددا دىنىدىكى-
لەرنىڭ ھەرخىل ئىسىم، ئاتالغۇلىرىنى، رىۋايەتتىكى بەزى ۋە-
قەلىكلەرنىڭ تەسۋىرىنى قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا ناھايىتى ياخشى
تەرجىمە قىلغان. بۇ، ئۇنىڭ ئۆز مىللى تىلىغا ناھايىتى پىش-
شىق، بۇددا نوملىرىدىن تولۇق خەۋەردار ئىكەنلىگىنى ھەم

① ئەنئەتكەن (سانسكرىت تىلى) — قەدىمقى زامان ھىندى تىلىنىڭ
بىر خىلى بولۇپ، قەدىمقى تۈركى تىلىدا ئاتىلىشى.

باشقا تىللارنىمۇ ئوبدان بىلىدىغانلىغىنى ئىسپاتلايدۇ.

«چاشتانى ئېلىگ بەگ» دە تەلەتى قورقۇنچلۇق، ياۋۇز
جىن-شەيتانلارنىڭ "ئۇچايان بالىق" دىگەن مەلۇم بىر شەھەر-
دىكى ئادەملەرنى ۋەھشىلىك بىلەن خالىغانچە ئولتۇرگەنلىگى
ۋە خەلقنىڭ بېشىغا ئېغىر بالايى-ئاپەتلەرنى كەلتۈرگەنلىگى
بايان قىلىنغان. بۇ ئىشلارنى كورۇپ چىدىيالمىغان چاشتانى
ئېلىگ بەگ بارلىق كۈچىنى يىغىپ، كۈچ بىلەن سەكرەپ بېرىپ
ئۇرۇمكى ئاتلىق جىننىڭ كوكۇلىسىدىن تۇتۇپ تارتىپ، قىلىچىنى
ئىگىزكوتىرىپ ئۇنىڭ بېشىنى چېپىشقا تەمشىلىدۇ. دەل شۇ
چاغدا بۇ جىنلار چاشتانى ئېلىگ بەگنىڭ كۈچ-قۇۋۋىتىنى، سۇر-
لۇكلىگىنى، بەخت-تەلىيىنى كورۇپ تېخىمۇ قورقىشىپ كېتىدۇ.
ئۇلار چاشتانى ئېلىگ بەككە يەنە ئۆزلىرىنىڭ بىر بىرىدىن
قۇۋ، ۋەھشى ھىلىگەر ئۇرۇ، ئەگيىشىشى، تارىچانىتا قاتارلىق
كاتتىۋاشلىرىنىڭ بارلىغىنى، ئۆزلىرىنىڭ بارلىق ئەسكى ئىش-
لارنى ئاشۇ كاتتىۋاشلىرىنىڭ بۇيرۇقلىرى بويىچە قىلىۋاتقانلىغىنى،
بارلىق بالايى-ئاپەتلەرنىڭ مەنبەسى ئاشۇ جىن كاتتىۋاشلىرى
ئىكەنلىگىنى، ئۇ ئالۋاستىلارنىڭ قەيەردە تۇرىدىغانلىغىنى، ھەر
خىل-ھەر ياڭزا قىياپەتلەرگە كىرىۋېلىپ ئالدايدىغانلىغىنى،
ئۇلارنى بىرمۇ-بىر ئىزلەپ تېپىپ يوقاتقاندىلا، ئاندىن ئېلىگ
بەگنىڭ شەھىرىگە، خەلقنىڭ بېشىغا كەلگەن بالايى-ئاپەتنىڭ
يىلتىزى قۇرۇپ تۇگەيدىغانلىغىنى ئېيتىپ بېرىدۇ......شۇنىڭ
بىلەن چاشتانى ئېلىگ بەگ ھېچنىمىدىن قورقمايدىغان باتۇرلۇق

21500003968

قىياپەتتە مەيدانغا چىقىپ، يۇقۇرىدا كورسىتىلگەن جىن كاتتىۋاشلىرى بىلەن كەسكىن، جاپالىق جەڭلەرنى قىلىپ، بارلىق جىنلارنى ئۆزىگە بوي سۇندۇرۇپ، ئۆز خەلقىنى بالايى-ئاپەتلەردىن قۇتقۇزىدۇ.

رىۋايەتلەرنىڭ قەھرىمانى چاشتانى ئىلىگ بەگنىڭ ئوبرازى خەلقنىڭ ئۆزبېشىغا چۈشكەن دەھشەتلىك بالايى-ئاپەت ۋە كېسەللىك ئاپەتلىرىنىڭ يىلتىزىنى قومۇرۇپ تاشلاپ، ئۇنىڭ ئۈستىدىن چوقۇم غەلىبە قىلىش ئارزۇسىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ.

بۇ گەرچە بۇددا نومىدىكى بىر ئەپسانە بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان نۇسخىسى تارىخىي يادىكارلىق بولۇش سۈپىتى بىلەن قەدىمقى ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىنى ۋە قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. رىۋايەتلەرنىڭ كېلىپ چىقىش تارىخى، تىل خۇسۇسىيەتلىرى، ئەدەبىي تىلى قاتارلىق مەسىلىلەرنى ئىزاھلاش ئالاھىدە ۋە كەڭ تەتقىقات تېمىسى بولۇپ، بۇ تېخىمۇ چوڭقۇرلاپ تەتقىق قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ.

中央民族学院图书馆
書